Сергій
ПЛОХІЙ

ЗАГУБЛЕНЕ ЦАРСТВО

ІСТОРІЯ «РУССКОГО МИРА» З 1470 РОКУ ДО СЬОГОДНІ

Сергій ПЛОХІЙ

ЗАГУБЛЕНЕ ЦАРСТВО

ІСТОРІЯ «РУССКОГО МИРА» з 1470 РОКУ ДО СЬОГОДНІ

Харків
«Бібколектор»
2019

УДК 94(470+571)+94(477)
П39

Переклад з англійської
В. Євменова, Є. Євменова

Науковий редактор частин I–IV
С. Лунін

Художник-оформлювач
М. Мендор

Видання підготовлено за підтримки Українського культурного фонду.
Позиція Українського культурного фонду
може не співпадати з думкою автора

Copyright © 2017 by Serhii Plokhii
Published by Basic Books, an imprint of Perseus Books, LLC, a subsidiary of Hachette Book Group, Inc.
All rights reserved.
© В. Євменов, Є. Євменов, переклад українською, 2019
© М. Мендор, художнє оформлення, 2019

ISBN 978-617-7013-98-2

Передмова

У самому серці Москви, навпроти Боровицької брами Кремля, розташований один з найвищих пам'ятників російської столиці. Це вісімнадцятиметрова статуя чоловіка у середньовічному вбранні з хрестом в одній руці і мечем — в іншій. Цей чоловік — князь Владімір, як його називають сучасні росіяни, натомість в середньовічних хроніках він згадується як Володимер. Цей князь правив з 980-го до 1015 року в місті Києві, де зараз відомий під ім'ям Володимир, і за час свого правління залишив велику спадщину, оскільки охрестився сам і похрестив свою державу, що отримала від істориків назву Київська Русь, величезні території якої простягалися від Карпатських гір на заході до ріки Волги на сході.

Багато хто в Москві вірить, що поштовхом до спорудження пам'ятника, який за розмірами і місцем розташування затьмарює монумент Юрію Долгорукому, що, як вважається, 1147 року заснував Москву, стало бажання прославити нікого іншого, як тезку Святого Володимира — російського президента Володимира Путіна. Хай там як, а переможця конкурсу на спорудження монумента обирав поспіхом створений комітет на чолі з архімандритом Тихоном, якого називають духовником Путіна. Крім цього, місцем розташування пам'ятника обрано захищену ЮНЕСКО історичну територію, а отже для початку будівництва необхідно було отримати спеціальний дозвіл від московської міської ради, що було б неможливим без благословення президента Росії.

Понад усе пам'ятник Володимиру в Москві символізує претензії Росії на спадщину Київської Русі та підкреслює важливість останньої для історичної ідентичності сучасної Росії. Той час і ті обставини, за яких було споруджено монумент, зайвий раз підкреслюють важливість української тематики для російської історії та політики.

Утім, цей зв'язок, реальний чи уявний, між князем Володимиром та президентом Володимиром Путіним лише частково пояснює важливість цього монумента та причини його спорудження в самому серці Москви. Понад усе пам'ятник символізує претензії Росії на спадщину Київської Русі та підкреслює важливість останньої для історичної ідентичності сучасної Росії. Інакше, що б ще робив в такому престижному місці в серці російської столиці пам'ятник на честь київського князя, який правив в столиці сусідньої України? Той час і ті обставини, за яких було споруджено монумент, зайвий раз підкреслюють важливість української тематики для російської історії та політики. Перший камінь для пам'ятника було закладено 2015 року, невдовзі після анексії Криму Росією, і до того ж його узято з того самого півострова, навколо якого точиться російсько-українське протистояння. До російської столиці цей камінь привезли з легендарного візантійського міста Херсонеса, де 988 року охрестився Володимир.

Пам'ятник князю Володимиру на Боровицькій площі в Москві

Монумент відкрив особисто Володимир Путін 4 листопада 2016 року — на День національної єдності, державного свята Росії. Президент Росії виступив з промовою в присутності голови російського уряду — Дмитра Медвєдєва, Патріарха Російської православної церкви Кирила та вдови знаменитого російського письменника Олександра Солженіцина. Володимир Путін високо оцінив здобутки князя Володимира як «збирача та захисника російських земель і далекоглядного державного діяча, який заклав основу сильної, єдиної, централізованої держави, що стала великою об'єднаною сім'єю рівних народів, мов, культур та релігій». Путін зазначив, що християнство, яке обрав Володимир, «стало єдиним джерелом духовної сили народів Росії, Білорусі та України, заклавши основи моралі та цінностей, якими ми керуємося до сьогодні».

Незважаючи на все те, що можна прочитати в книжках чи почути в офіційних виступах, Росія, особливо за європейськими стандартами, є відносно молодою державою. Офіційно історія її незалежності бере свій відлік менш ніж шістсот років тому, в 70-х роках XV століття, коли Іван III, перший володар Великого Московського князівства, який «приміряв» титул царя, кинув виклик сюзеренітету монгольських ханів. На кону стояв не тільки незалежний статус Володимиро-Суздальського князівства — князівства, столицею якого було місто Москва, але й контроль над землями всієї Русі, зокрема над Новгородом, незалежність якого від Москви намагалися підтримувати монгольські хани. Саме тоді київське коріння московітської династії, а також церква допомогли створити потужний міф, яким Московія відмежувалася від свого ж нещодавнього монгольського минулого і оголосила себе спадкоємицею Візантії. Більшу частину воєн Московія вела проти своїх найближчих східнослов'янських сусідів. Ці війни обґрунтовувалися та виправдовувалися претензіями Москви на те, що вона

є законним політичним, культурним та релігійним наступником середньовічної Київської Русі та її візантійського спадку.

Навіть розширення радянських кордонів на захід під час Другої світової війни часто пояснювалося із посиланнями на військові здобутки руських князів. Незважаючи на довгу історію імперських завоювань, прагнення Росії «зібрати російські землі», започатковане ще в період правління Івана III, було реалізоване тільки в короткий період з 1945-го до 1991 року — протягом менш ніж півстоліття. В ті часи, перебуваючи в статусі наддержави, Москва змогла поширити свою владу до найзахідніших регіонів колишньої Київської держави, заселених переважно східнослов'янськими народами — йдеться про українську Галичину, Буковину та Закарпаття.

З початком нової ери концепція наступництва за Київською Руссю з династичної та релігійної перетворилася на етнонаціональну. Захопившись національною ідеєю у XVIII столітті, Російська імперія створила нову модель російської національної спільності, що включала сьогоднішніх росіян, українців та білорусів, так само як і деяких представників імперської еліти неслов'янських національностей, які були русифіковані політично і культурно. Російська революція розпочала процес розв'язування вузла російської національної ідентичності через набуття росіянами, українцями та білорусами статусу окремих націй. Проте радянський проєкт був далеко не послідовним в своїй національній політиці. Комуністичний режим зосередив всі процеси прийняття рішень у Москві, російська мова використовувалася на території всього Союзу Радянських Соціалістичних Республік, створювалися умови для русифікації неросіян, після розвалу Радянського Союзу 1991 року саме це посприяло розвитку російського пострадянського імперіалізму. Позбавитися цього неоімперіалізму — от що найскладніше в пошуку нової національної ідентичності, який зараз переживає Росія.

Сьогодні росіянам дуже важко прийняти невідповідність між межами розповсюдження російського етносу, його культури та ідентичності і державними кордонами Російської Федерації.

Сьогодні росіянам дуже важко прийняти невідповідність між межами розповсюдження російського етносу, його культури та ідентичності і державними кордонами Російської Федерації. Іншими словами, головна проблема Росії співзвучна з ключовою вимогою сучасного націоналізму, якій Ернст Гельнер дав відоме визначення: «принцип, відповідно до якого національні та політичні утворення мають відповідати одні одним». Чи відповідають сьогоденні державні кордони Росії її кордонам національним? Відповідь залежить від того, яким політичні та інтелектуальні лідери Росії та росіяни взагалі уявляють свій народ. Питання російської ідентичності та її географічного розповсюдження являє собою не тільки науковий інтерес, адже визначає питання війни та миру вздовж східних кордонів Європи як для сучасного, так і для прийдешніх поколінь.

Проблема визначення власних політичних, культурних та етнічних кордонів після розпаду Радянського Союзу, з якою зіткнулася Росія, не є унікальною. З нею стикалися багато держав, яким довелося фізично і психологічно відмовитися від усього, чим вони володіли в двадцятому столітті, перебуваючи в статусі імперій.

В результаті Першої світової війни розпалася величезна імперія Габсбургів, зменшившись в міжвоєнний період до розміру Австрії та Угорщини. Внаслідок цього багато громадян німецької та угорської національності опинилися поза межами власних кордонів. Коли розпалася ще більша Османська імперія, безліч її турецькомовних громадян, що сповідували іслам, опинилися за межами новоствореної Турецької держави, в країнах, де більшість складали не-турки і не-мусульмани. Зрештою, припинення існування Британської та Французької імперій, яке тривало значно довше і відбувалося після Другої світової війни, позначилося небажанням представників імперської влади втрачати свої володіння. В цей час почали створюватися держави під керівництвом представників корінного населення колишніх колоній, а безліч нащадків англійських та французьких поселенців разом з представниками імперської влади повернулися на батьківщину своїх предків.

Чи належать до російської нації в її етнічному та культурному розумінні тільки етнічні росіяни, як ті, що живуть в Російській Федерації, так і за її межами, чи входять до її складу також братні східно-слов'янські народи — українці та білоруси? Це і є ключовим питанням для російської еліти та для широкого російського загалу в цьому процесі нового пошуку себе та своєї нації як такої в пострадянському світі.

Але Росія зіткнулася з серйозним викликом, небаченим для більшості колишніх імперій, насамперед морських — з проблемою визначення того, чи існує сама по собі російська нація. За словами британського історика Джефрі Хоскінга, «у Британії була імперія, а Росія сама була імперією — і, мабуть, досі нею залишається». Традиційно вважається, що російська проблема самоідентифікації пов'язана з тим, що Росія стала імперією до того, як сформувалася російська нація. Вочевидь, те саме можна сказати і про багато інших імперій, зокрема про Британську, Іспанську чи Португальську, але що відрізняє ситуацію, в якій опинилася Російська імперія, так це спільне з народами, що входили до її складу, історичне коріння та спільні з ними ж міфи про власне походження: а все було саме так протягом значної частини російської імперської історії.

Чи належать до російської нації в її етнічному та культурному розумінні тільки етнічні росіяни, як ті, що живуть в Російській Федерації, так і за її межами, чи входять до її складу також братні східнослов'янські народи — українці та білоруси? Це і є ключовим питанням для російської еліти та для широкого російського загалу в цьому процесі нового пошуку себе та своєї нації як такої в пострадянському світі. Це і є ключовим питанням дослідження, яке ми провели в цій книзі. Образно кажучи, наш аналіз належить до відомої категорії досліджень «процесу вигадування націй». В Британії, Франції, Німеччині, Іспанії та не в останню чергу в Росії видаються такі книги, в яких описується історія цих держав від давніх часів. Моя книга відрізняється від усіх цих праць тим, що описує вигадування й існування нації, якої не існує в будь-якій інституціоналізованій формі. Великоросійської нації, описаної на сторінках цієї книги, нема на будь-якій карті, і вона ніколи не була основою якогось політичного утворення. Вона існує тільки в свідомості політичних і культурних еліт та, якщо вірити опитуванням, в свідомості десятків мільйонів росіян. Саме тому за впливовістю на міжнародній арені вона перевер-

шує багато справжніх, реально існуючих націй і держав, які легко можна знайти на політичній карті світу.

Моя книга описує історію російського націоналізму там, де він перетинається з російським імперіалізмом. Він з'явився одночасно з виникненням незалежної російської держави в другій половині XV століття і існує аж дотепер, розповсюдившись на величезні території Росії та держав Східної Європи і впливаючи на їхню історію. Як буде видно з першої частини цієї книги, протягом XVIII століття керманичам російської імперії та підвласній їй інтелігенції вдалося змішати середньовічні уявлення про династичність та релігійність з національною свідомістю, що саме виникала, і покласти все це в основу імперської російської державності. З другої частини видно, що вся ця конструкція зіштовхнулася з серйозним викликом з боку поляків та їхнього сучасного європейського націоналізму: навіть після розгрому повстань вони не відмовилися від своїх зазіхань на землі України та Білорусі, які були приєднані до Російської імперії після поділу Польщі наприкінці XVIII століття.

У другій половині XIX століття імперії довелося вдосконалювати власну модель державності для подолання підйому сучасного націоналізму східних слов'ян. Як детальніше описано в третій частині, російська імперська влада намагалася подолати підйом українського націоналізму, розвиваючи концепцію триєдиної російської нації, яка складається не з однорідного російського народу, а з трьох народів: великоросійського, малоросійського (українського) та білоруського. Влада намагалася також, до речі не без успіху, зупинити розвиток не-великоросійських літературних мов та культури.

Піднесенням незалежної Московської держави на руїнах Монгольської імперії відкривається переосмислення нової російської національної сутності, а після розпаду СРСР на міжнародній арені завершується розповідь про спроби російських еліт відродити єдність «загубленого царства» — середньовічної Київської Русі, спадщина якої лягла в основу культури всіх східних слов'ян.

Російські революції 1905-го та 1917 років, яким присвячено четверту частину цієї книги, зруйнували імперську модель триєдиної нації. Росіяни, українці та білоруси були визнані окремими народами і розпочали боротьбу один з одним (це стосується насамперед росіян та українців). Завданням лідерів Радянського Союзу, чию політику проаналізовано в п'ятій частині, було запровадити якусь ієрархію та *modus vivendi* для цих трьох народів, які становили слов'янське ядро Радянського Союзу. Зрештою, їхні зусилля виявилися марними, і 1991 року Радянський Союз розпався. В останній частині цієї книги я розглядаю пострадянські спроби Росії викувати свою національну ідентичність, надаючи друге життя власній імперській спадщині — йдеться про спроби, які в результаті призвели до російсько-української війни 2014—2015 років.

Піднесенням незалежної Московської держави на руїнах Монгольської імперії відкривається переосмислення нової російської національної сутності, а після розпаду СРСР на міжнародній арені завершується розповідь про спроби російських еліт відродити єдність «загубленого царства» — середньовічної Київської Русі, спадщина якої лягла в основу культури всіх східних слов'ян. Пошук

«загубленого царства» як феномен європейської історії не є виключно російським. В Середньовіччі Карл Великий намагався відбудувати Римську імперію, так само, як в Новий час це намагалися зробити і Габсбурги. Але особливість Росії полягає в тому, що її пошук «загубленого царства» триває й досі, поєднуючись із жагою до імперської експансії та статусу наддержави. Саме через це Росія збилася зі шляху до розбудови нації і держави в її сучасному розумінні і тому сама стала «загубленим царством».

Частина І.
Народження Росії

Глава 1. Московське царство

Холодним осіннім днем 12 листопада 1472 року великий князь Московський Іван III, якому на той момент було тридцять два роки, взяв шлюб з двадцятитирічною Софією, донькою деспота грецького полісу Мореї Фоми Палеолога. Для Івана це був другий шлюб, а для Софії — перший. Церемонія відбулася в Кремлі, у дерев'яній церкві біля ще недобудованого Успенського собору. З часом російські історики так і не змогли дійти згоди навіть щодо того, чи проводив церемонію митрополит, чи звичайний протоієрей.

Незважаючи на всю скромність урочистостей, вони мали величезне символічне значення: правитель Москви став родичем і спадкоємцем візантійських імператорів. Дядько Софії, Костянтин XI Палеолог, загинув 1453 року під час оборони Константинополя від нападу турків. Разом з ним загинула і Візантійська імперія, але не зникли імперські амбіції православних правителів. Взявши шлюб з Софією, московський князь Іван III неначе одягнув на себе мантію візантійського імператора.

> 12 листопада 1472 року великий князь Московський Іван III взяв шлюб з Софією, донькою деспота грецького полісу Мореї Фоми Палеолога. Таким чином, правитель Москви став родичем і спадкоємцем візантійських імператорів.

Мабуть, саме зв'язками Софії з Римом пояснюється те, що Іван привіз до Москви групу італійських архітекторів для будівництва нових стін Кремля, який був резиденцією великих князів і за правління Івана мав перетворитися на царський палац. Багато кремлівських палаців і церков збудував Марко Руффо, який прибув в Москву 1485 року. Він, разом з іще одним італійським архітектором, П'єтро Антоніо Соларі, збудував Грановиту палату — багато оздоблену банкетну залу царів. Соларі, прибувши до Москви 1487 року, керував спорудженням кремлівських веж, зокрема і Спаської. Культовий символ Москви та всієї Росії досі зберігає напис на честь італійського архітектора, який зводив цю вежу: на внутрішніх воротах напис зроблено російською, а на зовнішніх — латиною. На ньому значиться: *«Въ лѣто 6999 іюля Божьею милостію сдѣлана бысть сія стрѣльница повелѣніемъ Іоанна Васильевича, государя и самодержца всея Русіи, и великого князя Володимерского, и Московского, и Новогородского, и Псковского, и Тверского, и Югорского, и Вятского, и Пермского, и Болгарского, и иныхъ въ 30-е лѣто государства его. А дѣлалъ Петръ Антоние отъ града Медіолана».*

В офіційному титулі Івана перераховувалися всі його володіння, старі й нові. Його шлюб і амбітні будівничі проєкти були натяком на імперське майбутнє,

Рюрик, Трувор і Сінеус. *Гравюра 1884 р.*

в той час як титул правителя «всея Русіи» і перелічення окремих земель брали своє коріння в минулому, а саме — в середньовічному походженні його династії і держави. Вчені відзначають двоїстий характер влади князя Московського, який одночасно правив як хан і як василевс (візантійський імператор) — тобто був одночасно і світським, і духовним очільником своєї держави. При цьому, зосереджуючись на двоїстості влади, часто забувають про його титул великого князя, який лишався основним для Івана III та його нащадків аж до середини XVI століття. Цей титул асоціював московських князів із давно померлими київськими правителями, що давало московським князям підстави претендувати на землі Київської Русі, що простягалися від Чорного моря на півдні і до Балтійського — на півночі.

Право Івана княжити у Володимирі та Москві, в Новгороді та Пскові ґрунтувалося на твердженні про його походження зі скандинавської династії Рюриковичів, яку заснував легендарний конунг вікінгів Рюрик.

Рюриковичі стояли на чолі впливової Київської держави, чия могутність досягла свого піку в XI — на початку XII століття. Одним з найшанованіших київських князів був Володимир, який керував своєю державою з 980-го до 1015 року і приніс на руські землі християнство візантійського зразка, за що православна церква долучила його до ліку святих. Іншою важливою постаттю був син Володимира, Ярослав Мудрий (роки княжіння 1019—1054), який звів собор Святої Софії в середмісті Києва. Будучи освіченим правителем, він видав перший звід законів Русі і сприяв літописанню. Зрештою, був ще один Володимир, якого знають за ім'ям Мономах через його родинні зв'язки з візантійським імператором Костянтином IX Мономахом. Цьому князю вдалося за час його дванадцятирічного правління (1113—1125) відновити єдність Київської держави, що саме похитнулася.

Правління Рюриковичів на землях Київської Русі несподівано перервалося в середині XIII століття, коли монголи разом з тюркськими степовими кочо-

виками, відомими на Русі під назвою «татари», здійснили навалу та заволоділи руськими землями. Восени 1237 року хан Батий, онук Чингісхана, завойовник і засновник найзахідніших провінцій Монгольської імперії, надіслав посланців володимирському князю Юрію, вимагаючи від останнього здатися. Князь відмовився. Протягом наступних кількох місяців монголи здійснили облогу Рязані та багатьох інших міст Русі та пограбували їх. Сам князь загинув в бою в березні 1238 року. Взимку 1239-го монголи пограбували Чернігів та Переяслав. Наступного року вони вже з'явилися на підступах до Києва, центра колись величезної держави. Через відмову Києва здатися монголи обложили місто та використали тарани, аби прорватися крізь його мури.

«Поставив Батий пороки (таранні знаряддя) біля міста, поблизу Лядських воріт, — записав літописець, маючи на увазі місце, яке сьогодні є центром Києва, — де до міста підступав глухий ліс. Б'ючи таранами по воротах без упину, пробив їх». На початку грудня монголи рушили через замерзле болото, яке більше не було перешкодою, і прорвалися в місто. На заході сонця в той короткий зимовий день монголи вже захопили мури та огорожі міста, де й переночували, чекаючи на зорю. Вочевидь, це була найжахливіша ніч в житті оборонців Києва. Історики вважають, що руські воїни та вцілілі мешканці сховалися в Успенському соборі. Ця перша кам'яна церква Русі стала останнім прихистком для тих, хто не склав зброї. «В той час люди бігли до церкви зі своїми речами, вилазили на її дах, — написав літописець про події 7 грудня 1240 року, останнього дня оборони Києва, — [і] стіни церкви завалилися від ваги, і так захопили татари місто».

Мало хто з оборонців та мешканців Києва лишився живим після падіння церкви. Хан Батий рушив зі своїми воїнами далі на захід, захоплюючи решту руських земель, та вдерся на території Польщі та Угорщини. Частково успіх монголів пояснювався тим, що руські землі, які колись централізовано управлялися з Києва, не становили більше якогось єдиного державного утворення, а керувалися князями, які змагалися один з одним за владу і вплив. На початку монгольської навали більшість князів північно-східних земель Русі, які правили на теренах сучасної Центральної Росії, визнавали сюзеренітет князя Володимирського. Південно-західні землі Русі, включно з Києвом, управлялися князями Галицько-Волинськими, а Новгородська республіка на північному сході колишньої Русі вела цілком незалежну від інших руських князівств політику. Але в будь-якому випадку монгольська навала посилила стан роздробленості Русі. Панування монголів на територіях сучасної України та Білорусі було переважно непрямим, опосередкованим та тривало лише декілька десятиліть. Ці землі в результаті опинилися під контролем Великого князівства Литовського та Королівства Польського. Натомість в північних та

Захоплення Києва монголами. *Мініатюра з «Літопису руського»*

Бату-хан (Батий).
Малюнок з китайської мініатюри XIV ст.

східних землях ситуація була іншою. Монголи встановили суворий контроль над Північно-Східною Руссю, чиї землі з часом стали переважно територією Росії.

Хоча єдність Русі і була, взагалі-то, в минулому, але в часи монгольської навали князі всіх руських земель від Києва та Переяслава на півдні до Новгорода та Володимира на півночі та сході поділяли відчуття належності до єдиної династії. Вони до того ж отримали величезну спадщину Київської Русі: її законодавство, релігію, літературну мову і єдину руську ідентичність. Але ніде династична спорідненість і наступництво за Київською Руссю не мали такого великого значення, як в Московії — державі, що утворилася на північно-східних теренах колишньої Русі під сюзеренітетом монгольського хана. Для здійснення управління на захоплених землях Русі, включно з Новгородом, Монгольська імперія спиралася на своїх васалів, які носили титул Великого князя Володимирського. Безліч княжих родів змагалися між собою за отримання цього жаданого титулу, який приносив престиж, владу та багатство тому, кому вдавалося довести ханам свою вірність та здатність управляти. Монгольські (а пізніше — кипчацькі) хани забирали цей титул в одних руських князів та передавали іншим, наче іграшку, якою бавилися підконтрольні князі, що до того ж були зобов'язані збирати для монгольських ханів на руських землях данину.

Хани нацьковували один княжий рід на інший, намагаючись не допустити утворення єдиного потужного політичного центру, але зрештою ця політика виявилася провальною. Протягом XIV століття місто Москва стало новим важливим центром сили на руських теренах, підвладних монголам. Будучи маленьким князівством на початку монгольської навали 1238 року на північно-східних землях Русі, Москва навіть не мала власної династії. Така династія з'явилася, тільки коли Москва опинилася під владою монголів. Московські князі належали до молодшої гілки Рюриковичів (від молодшого сина Олександра Невського), але завдяки розташуванню їхнього князівства на сплетінні багатьох торгових шляхів та завдяки власним політичним навичкам, вони стали наймогутнішими князями Північно-Східної Русі. 1317 року московський князь Юрій Данилович одружився з донькою хана Золотої Орди, отримавши в такий спосіб титул Великого князя Володимирського та всю владу, яку надавав статус представника хана на цих землях.

Протягом XIV століття місто Москва стало новим важливим центром сили на руських теренах, підвладних монголам.

Іван III Васильович.
Портрет із «Царського титулярника» XVII ст.

Основними суперниками московських князів в боротьбі за титул був княжий рід Твері, князівства, набагато більш могутнього, ніж Москва, розташованого між Московією та Новгородською республікою. Але молоді московські князі, чия столиця розташовувалася ближче до Володимира, споконвічної резиденції великих князів, а також ближче до степу, контрольованого монголами, спритно викинули своїх суперників з гри. Важливим чинником неочікуваного і стрімкого підйому Москви стала політика митрополита всієї Русі, голови православної церкви, який на зламі століть переїхав з Києва до Володимира. Тепер він розташувався в Москві, перетворивши її таким чином та нову столицю своєї величезної митрополії, до складу якої входили руські землі, як ті, що були під контролем монголів, так і контрольовані литовцями. Московські князі та руські митрополити разом присягали на вірність Золотій Орді, а їхній союз дозволив перетворити Москву на справжню столицю Північно-Східної Русі.

Станом на середину XV століття московські князі, будучи основними представниками влади хана Золотої Орди на руських землях, почали становити загрозу довготривалому політичному пануванню своїх господарів. Коли Золота Орда послабилася внаслідок внутрішніх усобиць та ввійшла в період розпаду, московські князі посилили власні претензії на суверенітет над руськими теренами. Першим, хто почав діяти в цьому напрямку, став князь Василь II, якого прозвали Сліпим — вороги викололи йому очі, марно сподіваючись викреслити його таким чином з боротьби за княжіння. Але незалежності було досягнуто лише за час правління його сина, Івана III, правителя, по-справжньому наділеного політичною далекоглядністю, якій отримав титул великого князя 1462-го і правив до 1505 року.

Іван III зібрав під своєю владою всі руські землі, які колись контролювали монголи. Здобуту незалежність і своє право керувати повсталими руськими землями він захищав не тільки за допомогою військової сили, але й з використанням вагомих правових та історичних аргументів. Ключовими ідеями, на яких базувалося його царство, були династичність та духовне наступництво — і обидві відсилали до минулого у складі Київської держави. Протягом XV — XVI століть, які були ключовими в процесі формування московської державності та ідентичності, бачення руського княжого минулого й імперського майбутнього тільки посилювалися.

1471 року, за рік до шлюбу з Софією Палеолог, Іван III здобув ключову перемогу в боротьбі за об'єднання під своєю владою руських земель, контрольованих монголами. Тоді його війська захопили Новгородську республіку, безумовно найбільшу і найбагатшу державу на руських теренах.

Багато вчених бачать у Новгородській республіці демократичну альтернативу авторитарним тенденціям російської історії, які були властиві Великому князівству Московському, керованому могутніми князями. Починаючи з XII століття Новгородом, влада якого поширювалася від Балтійського моря на заході

до Білого і Баренцевого морів на півночі та до Уральських гір на сході, керували чиновники, яких обирали на загальному вічі. Новгородські князі грали роль військових командувачів, які служили своїм громадянам, чи то б пак боярській еліті. Свої багатства держава заробила не тільки тому, що володіла великими землями, але й за рахунок торгівлі, адже сам Новгород був основним торговельним центром в балтійському регіоні, і його купці експортували хутра та іншу продукцію лісогосподарства, а імпортували текстиль як для потреб самого Новгорода, так і для інших руських міст.

1470 року група новгородських бояр під проводом Марфи Борецької, вдови колишнього і матері поточного посадника (міського очільника), уклала договір з Казимиром IV, який був одночасно великим князем Литовським та польським королем (1385 року ці дві держави уклали особисту, а згодом — династичну унію). Казимир надіслав на захист Новгорода князя Михайла Олельковича, сина і брата київських князів. Але в подальшому князь не надто допоміг Новгороду — наступного ж року Михайло Олелькович залишив місто. Влітку 1471 року московська армія на чолі з Іваном III, підтримана татарською кіннотою, напала на Новгород. Містяни дізналися про загрозу, що насувалася, коли побачили, як їхні захисники з відрізаними носами і губами біжать з поля битви під захист міських мурів. Наближаючись до міста, воїни Івана III спотворювали обличчя своїх бранців і відпускали з полону, аби вони, повернувшись додому, наводили жах на решткки своєї армії та на місцевих мешканців.

У вирішальній битві, яка відбулася на річці Шелонь в липні 1471 року, перемогли менш численні, але краще навчені і дисципліновані сили Москви. Важливу роль в битві відіграли татари, які створювали пастки для новгородської армії, а також допомагали переслідувати, захоплювати та вбивати воїнів, що відступали. Московські та новгородські літописи по-різному описують деталі цієї битви, але її результат і значення зрозумілі: Іван III подолав прагнення новгородців зберегти свою автономію. Новгородський посадник Дмитро Борецький був взятий у полон під час битви і страчений за наказом Івана. Згідно з оцінками близько 12 000 новгородців загинули в цій битві або були вбиті під час відступу. Новгородців змусили розірвати союз з Великим князівством Литовським, а також сплачувати величезну данину, яка більше ніж вдвічі перевищувала розмір данини, яку Москва сплачувала Золотій Орді. Республіку було поставлено на коліна.

Іван III зібрав під своєю владою всі руські землі, які колись контролювали монголи. Здобуту незалежність і своє право керувати повсталими руськими землями він захищав не тільки за допомогою військової сили, але й з використанням вагомих правових та історичних аргументів. Ключовими ідеями, на яких базувалося його царство, були династичність та духовне наступництво — і обидві відсилали до минулого у складі Київської держави.

Міць армії Івана III дозволила йому підкорити Новгород і відбити зазіхання Великої Орди, основної наступниці Золотої Орди. Але новий статус Великого князівства Московського та постійне захоплення нових територій вимагали обґрун-

тування і виправдання цих дій в очах сусідів і підданих. Згідно з московським літописом 1472 року, який надав нове прочитання подіям, викладеним в руських літописах, Іван III захопив Новгород і покарав республіку за непокору князю, права якого ґрунтуються на походженні від Володимира, князя київського. «З давніх-давен ви, люди новгородські, були моїм надбанням, — казали, як вважається, посильні Івана III мешканцям Новгорода від його імені. — Від наших дідів та наших пращурів, від Великого князя Володимира, правнука Рюрика, першого великого князя на наших землях, який охрестив Руську землю. І від часів Рюрика до сьогодні ви визнавали лише цей правлячий рід великих князів, спочатку Київських... ми, їхні нащадки, володіємо вами, ми даруємо вам свою милість, захищаємо вас від усіх ворогів, але маємо право покарати вас, якщо ви не визнаєте нас, як наказує давній звичай».

Вивезення вічового дзвону.
Ілюстрація з рукопису XVI ст.

Посилання на «давній звичай» стали новою властивістю політичної культури Московії. Київське походження московського княжого роду майже не згадується в літописах до того, як Іван III захопив Новгород. До цього моменту московські князі боролися за владу з тверським та іншими княжими родами, апелюючи до хана Орди. Посилання на походження правлячої династії з Києва, від Рюриковичів, не мало ваги для ханів, які були нащадками Чингісхана, засновника Монгольської імперії. Але чим ближча була Орда до свого розпаду, тим більше змінювалася ситуація. В той самий рік, коли Іван поширив свою владу на Новгород, він відбив татарську армію Ахмеда, хана Великої Орди. Занепокоєний зростанням потужності Москви, Ахмед направив свої війська до кордонів Московії, але московітам вдалося побудувати ефективну оборону і не дати переправитися татарам через річку Оку. Татари відійшли, а Москва припинила сплачувати данину, даючи зрозуміти своїм колишнім господарям, що залежності Москви від Орди покладено край. Коли Новгород було захоплено, а татарське домінування припинено, заснування суверенної Московської держави можна було вважати завершеним.

Але на цьому не завершилися проблеми Івана ані з Новгородом, ані з монголами. П'ять років потому сценарій 1471—1472 років було відіграно знов. Як і тоді, основними дійовими особами стали Московія, Новгород та Орда. В жовтні 1477 року, коли новгородці не погодилися на умови нового договору, який нав'язував їм Іван, та поставили під сумнів статус самого Івана як суверена, великий князь розпочав облогу міста і змусив його мешканців знов присягнути йому на вірність. В січні 1478 року Іван III увійшов до міста. Новгород припинив бути республікою. Дзвін, яким громадяни Новгорода скликалися на віче, — символ новгородської демократії — було вивезено до Москви. Марфу Борецьку, лідерку республіканського спротиву, теж вивезли до Москви, а потім — до Нижнього

Новгорода, де змусили постригтися в черниці. Всі скарби новгородської метрополії, всіх монастирів і багатства бояр були конфісковані. Лідерів спротиву та членів їхніх сімей посеред зими було вислано з міста, і багато хто з них не витримав таких випробовувань. Захоплені землі були передані підданим московського князя.

Після захоплення Іваном III Новгорода 1478 року знов розгорнулося військове протистояння з Великою Ордою, яка вимагала від свого колишнього васала — Москви — сплачувати данину. Цього разу хан Ахмед знайшов собі союзника в особі Казимира IV, польського короля та великого князя Литовського, який був занепокоєний падінням Новгорода та утворенням могутньої сили на кордонах Литви. Литовська армія мала підтримати татарський наступ на Москву. Восени 1480 року війська Ахмеда з'явилися на кордонах Московії, але литовці, які дозволили татарам пройти своєю територією, до бою не вступили. Завадив їм це зробити напад кримського хана Менглі Герая — ще одного наступника Золотої Орди — на південні, переважно українські, землі князівства. Ахмед не ризикнув переходити річку Угру без підтримки литовців і розвернувся. «Стояння на Угрі» відоме в російській історії як символічне завершення довгої боротьби за позбавлення від татарського ярма. Суверенітет московських Рюриковичів таки ствердився. Московія, якій вдалося втримати Новгород, почала існувати як абсолютно незалежна держава, знищивши демократичного суперника, що намагався відмежуватися від держав — наступниць Золотої Орди.

Станом на 1480 рік Івану III вдалося встановити свій суверенітет над руськими землями, що перебували під владою монголів, але під його титулом, «государ та самодержець усієї Русі», викарбуваним італійським архітектором на брамі Кремля десятиліттям пізніше, малося на увазі дещо набагато більш значуще. 1478 року, в рік, коли остаточно було підкорено Новгород, московська дипломатія почала вести розмови про права Москви на деякі території Великого князівства

Марфа Посадниця. Знищення новгородського віча. *Худ. К. В. Лебедєв, 1889 р.*

Литовського, зокрема, на Полоцьк та Смоленськ. З 1490 року княжий двір посилається на київське походження своєї династії як на підставу зазіхань, окрім цих двох князівств, ще й на Київ. В листі габсбурзькому імператору Максиміліану I Іван III пише про намір, з Божого благословення, «відвоювати спадок наших предків, Велике князівство Київське, в якому править польський король Казимир та його нащадки». 1494 року великий князь Литовський був вимушений визнати за московським монархом новий титул, який включав слова «всієї Русі». Протягом 1503—1504 років московські посланці довели претензії Москви на київську спадщину до відома своїх литовських послів: *«Ано не то одно наша отчина, коя городы и волости нынъ за нами — и вся Русская земля, Киевъ, и Смоленескъ и иные городы... съ Божьею волею, изъ старины, отъ нашихъ прародителей наша отчина»*.

Станом на 1480 рік Івану III вдалося встановити свій суверенітет над руськими землями, що перебували під владою монголів, але під його титулом, «государ та самодержець усієї Русі», викарбуваним італійським архітектором на брамі Кремля десятиліттям пізніше, малося на увазі дещо набагато більш значуще.

Розширення зазіхань Москви як на спадщину на всі землі Русі стало безпосереднім наслідком низки вдалих воєн, які Москва провела проти Литви наприкінці XV — на початку XVI століття. Прикордонні сутички розпочалися наприкінці 1480-х років. Перша справжня війна велася протягом 1492—1494 років, потім були війни 1500—1503, 1507—1508, 1512—1522 та 1534—1537 років — усього майже п'ятдесят років в стані війни. При чому увесь час Москва вела переважно наступальні бойові дії. Вперше зупинити просування московітів вдалося 1514 року в битві під Оршею. Велике князівство Московське розширило свої кордони далеко вглиб території Литовського князівства, військам Москви вдалося захопити Чернігів та Смоленськ. Так само, як і у випадку з Новгородом, багато мешканців Смоленська були насильно переселені на схід, а на їхньому місці були розселені піддані московського князя.

Завоювання Москви пояснювалися не тільки силою армії Івана III, а також і небажанням супротивника Івана, короля польського та литовського Казимира IV перетягувати на свій бік та приймати на територіях сучасної України та Білорусі нащадків київських князів. В той час, поки Іван III захоплював одне князівство за іншим, використовуючи своє київське походження для обґрунтування і виправдання цих дій, Казимир скасував автономію Київського князівства — єдиного князівства, яке ще входило до складу Великого князівства Литовського. Це було зроблено 1470 року і безпосередньо вплинуло на те,

Стояння на Угрі 1480 р.
Мініатюра з Лицевого літописного зводу XVI ст.

що Литва «втратила» Новгород роком пізніше — на користь Москви. В Києві тоді княжив рід Олельковичів, коріння якого сягало одного з перших керманичів Литви, Ольгерда. Статус цієї династії був подібним, якщо не таким самим, як і статус династії великих князів Литви. Князь Михайло Олелькович, який 1470 року прибув до Новгорода, аби надати підтримку республіці в боротьбі проти Москви, належав до київського відгалуження цієї династії. Його від'їзд з Новгорода 1471 року частково пояснювався його бажанням посісти княжий стіл брата в Києві. Але на нього очікувало здивування. Казимир не тільки не дозволив йому стати наступним князем Київським, але й взагалі скасував це князівство, перетворивши його на воєводство, та призначив керувати цими землями свого власного представника.

Київські князі ніколи не пробачили Казимиру того, як він обійшовся з їхнім князівством, поклавши край їхнім мріям. 1480 року до Казимира дійшли новини, що Михайло Олелькович, невдалий захисник Новгорода, вступив у змову з іншими князями і домовився його, Казимира, вбити та посісти його великокняжий престол. Змовники частково були заарештовані, а частково втекли до Москви, але сама змова, а також напад кримських татар на Велике князівство Литовське, не дали Казимиру змоги надіслати свою армію на допомогу хану Ахмеду, коли той зустрівся з московським військом на річці Угрі. До давнішнього небажання Казимира підтримувати Новгород через побоювання посилення руських князів Великого князівства Литовського тепер додалася його неспроможність допомогти Великій Орді в боротьбі проти Москви через заколот тих самих князів.

Смерть Казимира 1492 року та період безвладдя, який настав за нею, надали Івану III чудову нагаду посилити претензії на «всю Русь» та розпочати повномасштабну війну проти Великого князівства Литовського. Князі прикордон-

Іван III розриває ханську грамоту й топче басму перед татарськими послами в 1478 році. *Худ. О. Д. Ківшенко*

них земель поводилися так, як самі вважали за потрібне, в той час як литовська армія була або неспроможна, або недостатньо потужна для того, щоб захистити васалів князівства. В таких умовах князі вирішили, що більше не пов'язані присягою на вірність Великому князівству Литовському. «Ваш батько, государю, цілував в моїй присутності хрест на підтвердження того, що обов'язком його, вашого батька, є ставати на захист наших земель, але Ваша Високість, государю, не показали прихильності до мене... і не стали на захист моїх земель», — писав один з перебіжчиків, князь Семен Воротинський, новому великому князю Литовському Олександру. Новий великий князь намагався зупинити наступ московітів як військовими, так і дипломатичними засобами. Це вдалося лише певною мірою, тому йому довелося визнати новий титул Івана III — «государя і самодержця всея Русі». Окрім цього, Олександр втратив значні території, включно з Чернігівською землею поблизу Києва.

З правлінням Олександра розпочалася епоха, в яку литовські князі та польські королі почали сприймати напади Москви на їхні східні землі більш серйозно, ніж до них ставився Казимир. Олександру довелося скасувати спрямовані на централізацію влади реформи Казимира та створити союз з князями Великого князівства Литовського. Він визнав повноваження князівської ради та пообіцяв радитися з нею під час усіх державних зустрічей. Окрім цього, він встановив більш тісні стосунки з князями Рутенії (тобто України та Білорусі). 1514 року московську армію було розбито об'єднаними литовсько-руськими силами під проводом одного з цих князів. Майже безперервне просування Москви на захід було нарешті зупинено. Війна встановила тепер межі, до яких поширювалася «вся Русь» — та, що згадувалася в титулі московських князів: вона включала Смоленськ та Чернігів, але не включала Київ та Полоцьк (які на сьогодні є територією відповідно України та Білорусі), що лишилися територією Великого князівства Литовського. Внутрішні усобиці в Москві, які розпочалися 1505 року після смерті Івана III, і, особливо, після смерті його сина Василія III 1533 року, зупинили просування московітів на захід, але це в жодному випадку не означало, що Москва полишила прагнення розширити свої території за рахунок Великого князівства Литовського.

Московсько-литовські війни, приводом до яких став конфлікт навколо Новгорода і які продовжувалися під гаслом об'єднання спадщини київських князів («отчин Рюриковичів»), перетворили Москву на основного гравця східно-європейської політичної сцени.

Московсько-литовські війни, приводом до яких став конфлікт навколо Новгорода і які продовжувалися під гаслом об'єднання спадщини київських князів («отчин Рюриковичів»), перетворили Москву на основного гравця східно-європейської політичної сцени. Це вже була не просто держава, що бореться за незалежність, а держава, яка прагне розширити свої природні «монгольські» межі.

У 1520-х роках московські інтелектуали випустили новий генеалогічний трактат — «Сказання про князів Володимирських». «Сказання» пов'язувало правителів Москви, чиїм титулом був титул «великий князь Володимирський», з імператором Октавіаном Августом, засновником Римської імперії. Цей зв'язок проводили

Великий князь Володимир II Всеволодович Мономах. *Портрет із «Царського титулярника»*

через легендарного персонажа на ім'я Прус, який вважався братом першого римського імператора. Таким чином доводилося, що засновник Римської імперії та московські правителі мають спільного предка. Але яким чином з Прусом були пов'язані великі князі Володимирські (та пізніше, Московські)? Московські автори запропонували досить просту відповідь: ланкою цього ланцюга, якої не вистачає, є ще один легендарний персонаж, князь Рюрик, засновник київської правлячої династії. За руськими літописами, Рюрик прибув з півночі, тобто з тієї частини світу, якою, як вважається, Октавіан Август наділив Пруса.

На випадок, якщо такого зв'язку виявиться замало, автори передбачили ще один варіант, згідно з яким московські князі могли б бути пов'язані з Римом, цього разу було знайдене набагато солідніше історичне обґрунтування. Шлях до Вічного міста таким чином пролягав через Візантію. Володимирські та московські князі були нащадками князя Володимира Мономаха, який завдячував іменем своїй матері, родичці візантійського імператора Костянтина IX Мономаха, який, у свою чергу, був родичем Октавіана Августа. Так або інакше, всі дороги московської уяви вели до Риму. За цим «Сказанням» імператорські регалії Костянтина відправилися до Володимира, а потім — були успадковані московськими князями. Серед цих регалій згадується шапка Мономаха, східний аналог імператорської корони. Насправді це була золота філігранна тюбетейка XIV століття, яка походить з Центральної Азії і, можливо, вона була подарована ханом Золотої Орди, аби продемонструвати васальну залежність московських князів. Подарунок монголів представлявся тепер як символ царської влади.

Шапці Мономаха разом із ідеями про походження імператорської влади московських правителів від Августа—Пруса—Мономаха судилося блискуче майбутнє в історії російської політичної думки. І перше, і друге лягло в основу церемонії коронації Івана IV (Грозного), першого московського правителя, який посів трон із титулом царя (слов'янське слово, яке походить від латинського *caesar*, тобто імператор, володар володарів). Церемонія відбулася 1547 року, а шапка Мономаха відігравала роль корони Івана. Митрополит Макарій, який виконував усі формальності, наділив нового правителя божественною владою, підкреслюючи київське та, зрештою, і римське походження династії. Протягом наступних десятиліть «августовська» легенда стала основою офіційної генеалогії правителів Московії. 1560 року її було затверджено Іваном IV Грозним та записано у Степенній книзі (яку доволі часто називають першою офіційною історією Росії). Легенда ця лишила слід і на фресках московських палаців і соборів. Сигізмунд Герберштейн, габсбурзький посланець, який вперше відвідав Москву 1519 року під час правління Івана IV Грозного і опублікував 1549 року звіт про свою поїздку, пише, що московіти, яких він бачив, вірили в римське походження Рюрика та свого поточного правителя.

Іван Грозний.
Парсуна XVI ст.

Зв'язок з Римом допоміг Івану як у внутрішній політиці, давши змогу відмежувати правлячу династію від решти княжої верхівки, так і в зовнішній політиці, поставивши його на один рівень з західними правителями. Геополітичні цілі Івана суттєво відрізнялися від цілей його батька та діда. На відміну від них, він не прагнув продовжувати збирати землі Русі, а зосередився натомість на землях Орди. 1552 року він розбив та приєднав Казанське ханство. Мешканців міста було переселено і замінено на підданих царя — до цієї політики московські князі вже вдавалися в Новгороді та Смоленську. У 1556 році військо Івана розбило іншого наступника Орди — Астраханське ханство, і весь важливий волзький торговельний шлях опинився під владою Москви. Для підтримки своєї ідеології московський цар розбив двох татарських правителів, яких московські літописи постійно називали «царями». Приєднання їхніх царств посилило авторитет Івана. Таким чином, престиж Івана IV значно зріс, коли він став ще й царем Казанським і Астраханським. В дипломатичному листуванні він окремо вів відлік свого царювання на московському, казанському та астраханському престолах.

Якщо ймовірне походження Івана від Октавіана Августа зробило його династично рівним Габсбургам, то захоплення волзьких ханств покращило його геополітичні позиції і дало реальне підґрунтя його прагненням бути імператором. 1557 року, за рік після захоплення Астрахані, Іван написав листа Вселенському (Константинопольському) патріарху, попросивши його про визнання за ним, Іваном, статусу царя на підставі оволодіння Казанню та Астраханню. На те саме він посилався і в листуванні з західними монархами. Але реакція на прагнення Івана називатися царем (чи цезарем) була неоднаковою. Патріарх Константинопольський, який був зацікавлений в тому, щоб православний правитель отримав статус імператора, а також в тому, щоб отримати в особі Івана потенційного захисника, 1558 року запевнив його, що «ім'я царя поминається Вселенською церквою щонеділі, так само, як і імена колишніх візантійських царів [імператорів]». Більш стримано відреагували правителі Священної Римської імперії, оскільки новий титул московського правителя підривав універсальність їхньої влади. Так, імператор Священної Римської імперії Максиміліан II 1576 року запропонував Івану називатися східним імператором — і робити таким чином відсилку до візантійської традиції — або імператором всієї Русі — варіація великокняжого титулу Івана та його попередників.

Престиж Івана IV значно зріс, коли він став ще й царем Казанським і Астраханським. Якщо ймовірне походження Івана IV від Октавіана Августа зробило його династично рівним Габсбургам, то захоплення волзьких ханств покращило його геополітичні позиції і дало реальне підґрунтя його прагненням бути імператором.

Завоювання Казані.
Мініатюра з Лицевого літописного зводу XVI ст.

1558 року, коли царський титул був визнаний Константинопольським патріархом, але не визнавався західними правителями, Іван повернув свої війська на захід. Лівонська війна, що тривала чверть століття, до 1583 року, розпочалася з нападу на занепалий Лівонський орден — державу, засновану лицарями Тевтонського ордену, влада якої поширювалася на частину естонських, латвійських та, меншою мірою, литовських земель. Військова кампанія розпочалася добре, війська Івана отримали перемогу, але поразка і знищення Лівонського ордену викликали у сусідів занепокоєння через загрозу з боку Москви. Велике князівство Литовське, яке приймало на себе основний удар московської агресії від кінця XV століття, вступило в бій на стороні ордену, але зазнало тяжкої поразки. 1563 року Іван Грозний взяв Полоцьк, місто на території сучасної Білорусі, претензії на яке вперше були висунуті Москвою ще 1478 року, одразу після поразки Новгорода. 1569 року в польському місті Любліні Велике князівство Литовське було змушене замінити колишню династичну унію з поляками на постійний союз двох держав, що означало для Литви втрату незалежності. Окрім цього, українські землі передавалися Польщі, Литва, втім, залишила собі контроль над Білоруссю. Об'єднане польсько-литовське військо було тепер достатньо сильним, аби відбити наступ Москви, в чому їм додаткову допомогу надавала Швеція.

Московському царю довелося оборонятися. 1571 року, скориставшись тим, що цар був зайнятий бойовими діями на заході, кримські татари напали з півдня та захопили Москву. Іван був змушений завершити своє злощасне правління періодом терору, який позначився, зокрема, чистками серед бояр. Цей період увійшов в історію під назвою «опричнина». Царський терор призвів, серед іншого, до того, що країна виявилася розділеною на так звану «земщину» та «опричнину». Але невдачі у війні на заході продовжувалися. 1579 року новий польський король Стефан Баторій на чолі польсько-литовської армії відбив Полоцьк. Двома роками пізніше шведська армія вибила московські війська з Нарви, важливого торгового міста на узбережжі Балтійського моря, яке Москва контролювала з 1558 року. У 1582 році Івану довелося укласти мирний договір, який поклав край його амбіціям захопити ще одне «царство» на Балтійському морі. Царю, на якого частина підданих дивилася як на захисника православ'я по всьому світу, довелося стерпіти приниження і попросити

1569 року в польському місті Любліні Велике князівство Литовське було змушене замінити колишню династичну унію з поляками на постійний союз двох держав, що означало для Литви втрату незалежності.

Папу Римського допомогти організувати мирні переговори з польським королем. Більш принизливої нагоди скористатися своїм стверджуваним римським походженням годі було й шукати.

Іван Грозний помер 1584 року, за рік після того, як мирний договір зі Швецією поклав край Лівонській війні. Його син і наступник, Федір Іванович, став останнім Рюриковичем на московському троні. Він керував державою, спустошеною війною і терором, зі знищеною економікою, але більш централізованою, ніж за будь-кого з попередніх московських правителів. Іван передав Федору у спадок титул царя, який тепер визнавали іноземні правителі, а також шапку Мономаха як корону Московського царства. Шапка і пов'язана з нею легенда уособлювали в цілому сутність цього царства та його правлячої верхівки, такої, якою вона стала протягом XVI століття. Прикрашена золотом з Центральної Азії, діамантами та московським хутром, шапка була покрита невидимим шаром історичної міфології, спочатку київської, потім візантійської і, зрештою, римської. Незалежно від того, чи шукала Московія зв'язку з Римом через Балтику і Пруссію або через Чорне море і Константинополь, всі шляхи пролягали через Київ, де знаходився престол Володимира і Ярослава Рюриковичів, без яких претендувати можна було тільки на традиції ординських правителів.

Наріжним каменем ідеології Московії як держави, що із залежної від монголів території стала суверенною державою, а потім — імперією, були саме міфи про її київське коріння.

Наріжним каменем ідеології Московії як держави, що із залежної від монголів території стала суверенною державою, а потім — імперією, були саме міфи про її київське коріння. Правлячій династії, яка посилалася на це коріння для легітимації свого правління, було б дуже складно, або й неможливо, відмежуватися від цього міфу, на якому ґрунтувалося її правління.

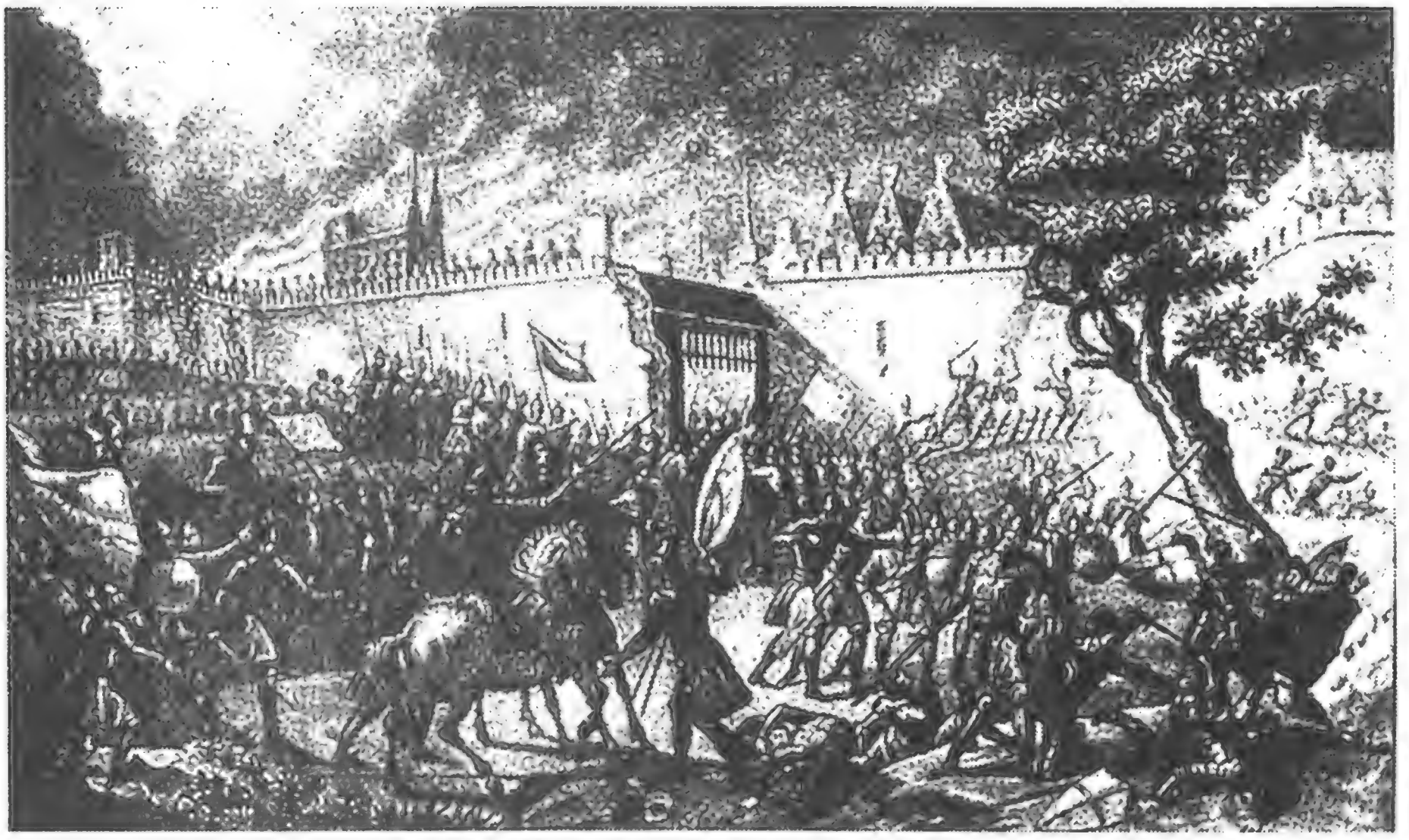

Завоювання Нарви Іваном Грозним. *Худ. Б. А. Чориков, 1836 р.*

Глава 2. Третій Рим

У червні 1586 року до московського двору завітав небачений раніше гість — православний патріарх Антіохійський Йоахім V, який посідав один з п'яти найстаріших та найшановніших патріарших престолів у православному світі. Цар Федір, який двома роками раніше успадкував московський престол від батька, Івана IV Грозного, зустрів гостя у повній викладці в супроводженні московських бояр та безлічі представників палацової знаті. Підвівшись з трону, аби привітати почесного гостя, цар зробив назустріч гостю сім повних кроків, що було дуже демонстративним проявом поваги до високого статусу патріарха. Отримавши благословення Йоахіма, Федір запросив гостя повечеряти за царським столом, а таку честь також нечасто надавали відвідувачам царя.

До Москви регулярно приїжджали православні ієрархи, прагнучи отримати фінансову підтримку, але ніколи до 1586 року до Москви не приїздив патріарх. Оскільки Московською православною церквою керував митрополит, а не патріарх, її статус був нижчим за статус колишньої візантійської церкви. Митрополит цей до того ж навіть не був визнаним «великою четвіркою» — патріархами Константинопольським, Александрійським, Антіохійським та Єрусалимським. Візит Йоахима до Москви був для царя нагодою підвищити власний статус в православному світі, але не все було так просто. Як мав цар довести православному патріарху високий статус своєї церкви? Цар поклав вирішення цього складного питання на плечі свого митрополита Діонісія. Запросивши Йоахима на вечерю, Федір запропонував нанести спочатку візит митрополиту, який саме чекав в кремлівському Успенському соборі. Коли патріарх зайшов до собору, митрополит першим благословив його, чим порушив усі можливі правила православного протоколу. Приголомшений патріарх заявив, що було б більш доречніше спочатку саме Діонісію прийняти благословення патріарха. Але перемогу в цьому першому раунді дипломатичних переговорів здобув саме митрополит; далі діяти мав цар зі своїми радниками.

Цар Федір I Іоанович.
Портрет із «Царського титулярника»

А вони попросили Йоахима піднести московську митрополію до статусу патріархату. Здивований, вочевидь, таким проханням, патріарх вирішив виграти час. З одного боку, йому конче було необхідно отримати пожертву від царя, і він не хотів ризикувати тим, що поїде з Москви з порожніми руками або з якоюсь номінальною подачкою. З іншого боку, рішення про утворення нового патріархату міг прийняти тільки собор глав східних церков, патріарх не мав права ухвалити таке рішення одноосібно. Тому, як стверджують московські джерела, Йоахим відповів, що, на його думку, Москва справді повинна б мати власний патріархат і що він обговорить це питання з іншими патріархами і рішення буде ухвалене собором. Він пообіцяв посприяти ухваленню такого

рішення, щойно повернеться до себе. Цар Федір відправив Йоахима додому з щедрими дарунками для нього самого, а також для патріархів Константинопольського та Александрійського.

Уперше концепція щодо Москви як наступниці Візантії та єдиної в світі вцілілої православної імперії виникла на початку XVI століття. Ця концепція, центральна роль в якій відводилася московському цареві, не була довершеною, допоки Москва не мала власного патріархату — царям доводилося знов і знов звертатися за духовною підтримкою до східних патріархів, від яких ще й залежала правомірність їхнього царювання.

Іван Грозний звертався до Константинопольського патріарха з проханням визнати його царський титул. 1581 року, після смерті сина, прямого спадкоємця царя, царевича Івана — сучасники стверджували, що батько вбив сина під час нападу люті — Іван Грозний надсилав до патріархату емісарів, які просили православних ієрархів молитися за упокій душі його сина.

Уперше концепція щодо Москви як наступниці Візантії та єдиної в світі вцілілої православної імперії виникла на початку XVI століття. Ця концепція, центральна роль в якій відводилася московському цареві, не була довершеною, допоки Москва не мала власного патріархату.

Тепер здавалося, що концепцію істинно православної імперії невдовзі буде реалізовано. В Західній та Центральній Європі XVI століття позначилося протестантською реформацією, реформою католицизму та релігійними війнами між протестантами та католиками. Москва ж займалася тоді підвищенням статусу власної — православної — церкви. В першій половині XVII століття усталені відносини між світською та церковною владою зазнали випробування на міцність, і з таким самим випробуванням зіштовхнулося сприйняття московітами себе самих та навколишнього світу.

Відносини московської церкви з православними автокефаліями було підірвано в середині XV століття, коли Ісідора, грека, висвяченого на митрополита всієї Русі, заарештували та кинули до московської в'язниці за спроби укласти церковну унію з Римом.

Ісідор вперше прибув до Москви 1437 року, але невдовзі поїхав, аби взяти участь у Флорентійському соборі, де він виступив одним з найпалкіших прибічників церковної унії з Римом. Схизма (розділення) католицизму та православ'я відбулася в XI столітті, коли розпалася єдність латинського Заходу на чолі з Римським Папою та грецького Сходу, від імені якого діяли візантійські імператори та патріархи. Богословські розбіжності між двома гілками християнства стосувалися місця Святого Духа в християнській релігії: чи ісходить він від одного лише Бога-Отця, у що вірили на Сході, чи рівною мірою від Бога-Отця та Бога-Сина, як вважали на Заході? За цим та багатьма іншими богословськими спорами ховався ще один — хто має бути наділений верховною владою в церкві: ієрархи Риму чи Константинополя? Політичні та культурні відмінності також поглиблювали суперечки в колись єдиній Римській імперії. На Сході церква була підпорядкована імператору, наділеному як світською, так і духовною владою. На Заході Папа Римський конкурував зі світськими правителями, що вплинуло на становлення набагато

більш плюралістичної політичної культури, ніж на Сході. З часом західнохристиянський світ затьмарив свого східного суперника.

1439 року на Флорентійському соборі було обговорено та схвалено обома сторонами унію, яка мала поставити православну церкву під головування Папи Римського. Православні, яких в подальшому належало називати уніатами, визнавали догми католицької віри, зберігаючи свої візантійські обряди та право священнослужителів одружуватися. Останній імператор Візантії, Костянтин XI, надав згоду на таке об'єднання двох відгалужень християнства, марно сподіваючись, що Рим врятує його та його державу від османів. 1441 року Ісідор повернувся з Собору до Москви, де був заарештований великим князем Василієм II Сліпим, батьком Івана III. Втім, Ісідору вдалося втекти, та московський князь не став його переслідувати. Якби того схопили, за церковними правилами Василій був би зобов'язаний «спалити його на вогнищі або поховати заживо» за віровідступництво.

На Сході церква була підпорядкована імператору, наділеному як світською, так і духовною владою. На Заході Папа Римський конкурував зі світськими правителями, що вплинуло на становлення набагато більш плюралістичної політичної культури, ніж на Сході.

Чому 1441 року Москва відкинула церковну унію? Пояснення слід шукати в листах великого князя Василія до візантійського імператора та Константинопольського патріарха, в яких автор перелічував теологічні відмінності між церквами Сходу та Заходу. Але зважаючи на те, що автором листів були не церковні ієрархи, а великий князь, який виступав з московського боку головним гравцем, слід припустити, що хоча б частково причини полягали у власному порядку денному князя та в його політичних амбіціях. Невипадково піднесення незалежної Московії, яка десятиліттями, якщо не століттями, була союзником Орди, збіглося в часі з проголошенням незалежності московської церкви від Константинопольського патріархату. Ми знаємо, що Василій прагнув самостійно призначати московського митрополита і навіть надіслав патріарху пропозицію щодо такої кандидатури. Але патріарх відкинув кандидатуру Москви і призначив митрополитом Ісідора. Після арешту останнього Василій знов попросив Константинополь про право призначити свого власного кандидата, але знов отримав відмову.

Флорентійська унія надала амбітному правителю чудовий привід розірвати зв'язки з Константинополем та проголосити своє право самостійно призначати митрополита Московського. 1448 року собор православних єпископів призначив Іону, кандидата від великого князя, на митрополичий престол, а московська церква розірвала всі зв'язки з Константинополем. Ще навіть до падіння візантійської столиці 1453 року московська митрополія стала автокефальною, тобто самоврядною — і це означало ізоляцію від решти грецьких помісних церков, головним чином у перші п'ятдесят років. Але це не завадило московським князям заявляти про свої претензії на візантійську спадщину аби налагоджувати по-справжньому вигідні відносини з Римом, що яскраво продемонстрував шлюб Івана з Софією.

1448 рік, коли московська церква розірвала відносини з Константинополем, та 1472 рік, коли Іван взяв шлюб з Софією, належать до зовсім різних періодів

російської історії. Коли сталася перша подія, Москва потерпала від міжусобиць, намагаючись здобути автономію від Орди. В другому випадку Москва вже отримала фактичну незалежність від ханів та оволоділа землями Русі, які знаходилися до цього під владою монголів. Шлюб Івана та Софії створив умови для безпрецедентного потеплішання відносин Москви з навколишнім християнським світом: в ролі свата виступав сам Папа Римський, а наречена була уніаткою. Точніше, Софія потім повернулася до православ'я, а сама Москва так і не визнала Флорентійську унію. Але для московського правителя шлюб з уніаткою за підтримки католицького папи був ознакою визнання політичною та релігійною верхівкою Центральної та Західної Європи його нового незалежного статусу.

На початку 1490-х років вищі московські церковні ієрархи затвердили декілька нових постулатів. Відповідно до них, московські царі були спадкоємцями імператорів Візантії, а Москва стала другим Константинополем.

На початку 1490-х років вищі московські церковні ієрархи затвердили декілька нових постулатів. Відповідно до них, московські царі були спадкоємцями імператорів Візантії, а Москва стала другим Константинополем. Ці ідеї 1492 року вперше висловив митрополит Московський Зосіма. В той саме рік, коли Христофор Колумб відкрив Новий світ, православні віряни Московії очікували на кінець світу. За православним календарем, який вів літочислення від створення світу, 1492 рік був роком семитисячним — це сприймалося як поганий знак. Православні люди Московії вірили, що 1492 рік стане останнім роком їхнього життя та останнім роком існування людства взагалі. Вони дякували Богу за те, що сповідували істинну віру, а отже, на них очікувало спасіння.

На здивування московських священників, кінець світу у 1492 році так і не настав. Продовження існування світу поставило перед московською церквою нову проблему літочислення — як тепер рахувати, на який день кожного року припадатиме Великдень? Митрополит Зосіма впорався з цим викликом і розробив свою методику обчислення дати Великодня. Для нього, як і для безлічі інших московітів, нове літочислення та нова ера православ'я розпочалися зі структурних змін в ієрархії світових держав. Місце православної Візантійської імперії на чолі цієї ієрархії посіла Московія, а московський цар замінив візантійського імператора. За словами Зосіми, Господь призначив Івана III «новим Костянтином, Царем нового міста Костянтинового, сувереном Москви та всієї Русі та багатьох інших земель». Таким чином, Зосіма представляв Москву новим Константинополем, а сам Константинополь — новим Римом (за деякими джерелами — новим Єрусалимом).

Протягом XV та XVI століть Москва позиціонувала себе як одночасно новий Єрусалим та новий Рим, але саме визначення Москви як Третього Риму привернуло найбільшу увагу істориків,

Протягом XV та XVI століть Москва позиціонувала себе одночасно як новий Єрусалим та новий Рим, але саме визначення Москви як Третього Риму привернуло найбільшу увагу істориків, зважаючи на те, що за цією метафорою приховувалася нова модель відносин між церковною та світською владами.

Патріарх Єремія II.
Невідомий худ. XVI ст.

зважаючи на те, що за цією метафорою приховувалася нова модель відносин між церковною та світською владами. Москву названо Третім Римом в численних листах, датованих від початку XVI століття, авторство яких приписується монаху Філофею, який служив в одному з псковських монастирів на територіях, нещодавно захоплених Москвою. Один з цих листів, адресований великому князю Василію. Автор листа застерігав князя від нехтування чи навіть нанесення шкоди інтересам церкви. За словами Філофея (якщо, звісно, саме він є автором листів), Римську церкву знищила єресь, а Константинопольську — церкву Другого Риму, яка успадкувала імперську та духовну силу після падіння першого Риму — захопили мусульмани. Москва стала Третім Римом, отже, на неї покладено обов'язок зберегти істинну віру. Ця ідея згадувалася на початку листа і повторювалася наприкінці: «всі християнські царства зібралися у твоєму воєдино: два Рими пали, третій стоїть, а четвертому ніколи не бути; твоє християнське царство ніколи не зміниться».

Концепція «Москва — Третій Рим», забута в період правління Івана Грозного, стрімко ожила після його смерті, саме коли Москва домагалася підвищення її митрополії до статусу патріархату. Влітку 1588 року, через два роки після того, як патріарх Йоахим V Антіохійський залишив Москву, до двору царя Федора дійшли відомості, що лобістські зусилля патріарха мали успіх. Смоленські чиновники повідомили про зустріч із ще одним гостем зі Сходу, патріархом Константинопольським Єремією II. Цар відрядив придворного чиновника на зустріч патріарху і доручив довідатися про рішення «великої четвірки» (нагадаємо, це Константинопольського, Александрійського, Антіохійського і Єрусалимського патріархів) стосовно надання статусу патріархату, якого прагнула Москва. На московський двір очікувало розчарування: патріарх Єремія нічого не знав про запит Москви і не привіз з собою бодай якогось рішення з цього питання. Як виявилося, єдиною метою місії Єремії було отримання пожертви заради поліпшення фінансового стану патріархату, зведення нової резиденції та патріаршої церкви, тому що турки захопили всі старі церкви в Стамбулі, колишньому Константинополі.

Хоча московська влада і влаштувала Єремії почесний в'їзд до Москви, але в церемонії зустрічі митрополит участі не брав. Лише на восьмий день перебування в Москві патріарха запросили до царського палацу. Він в'їхав туди верхи на віслюку, що, вочевидь, було натяком на в'їзд Ісуса Христа до Єрусалима, але цар пройшов назустріч новому гостю лише половину з тих семи кроків, якими привітав попереднього гостя: або в Москві не були впевнені в тому, що в Константинополі тим часом не з'явиться патріарх-суперник, патріарх справжній, або ж були розчаровані тим, що той не привіз будь-яких новин стосовно питання, яке їх цікавило.

Цар не запросив гостя на вечерю, попросивши натомість зустрітися зі своїми радниками, яких цікавило становище православної церкви в Османській імперії. Після цього Єремію відправили до покоїв та наказали чекати.

Тепер патріарх став повноцінним в'язнем, хіба що тільки не називався ним. «Нікого з місцевих мешканців не пускали до Єремії, так само, як і йому не дозволялося виходити з подвір'я. Тільки монахи могли виходити на ринок разом з царською охороною, яка і супроводжувала їх назад до покоїв», — писав учасник місії Єремії. В той час як патріарх Йоахім провів в Москві менше двох місяців, Єремію тримали майже рік, з липня 1588 року до травня 1589 року. Зрештою, він зробив те, чого домагалася Москва, — утворив новий патріархат та головував на інтронізації нового патріарха Московського.

Висвячення митрополита, обраного місцевим православним собором, відбулося на початку лютого 1589 року. Не дивно, що ним став митрополит Московський Іов. В травні того ж року цар Федір відпустив Єремію, щедро віддячивши йому, беручі до уваги початкову мету візиту патріарха. Але ціною за звільнення Єремії стало незаплановане утворення патріархату в порушення всіх існуючих церковних канонів. Кількома роками пізніше інші православні патріархи, збіднілі та залежні від пожертв царя, схвалили дії Єремії. Грошова підтримка Москви важила більше, ніж суворе дотримання церковних канонів.

Тепер Москва стала місцем розташування православного патріархату — згідно з чином, ясна річ, тільки п'ятого, що поступався Константинопольському, Александрійському, Антіохійському та Єрусалимському патріархатам. Насправді ж, Московський патріархат був найбільшим, найбагатшим та наймогутнішим патріархатом в православному світі. Його міць ґрунтувалася на силі царя, який і був справжнім володарем цього патріархату. Нещодавно призначений патріарх Іов не тільки не брав участі в переговорах з Єремією, але й навіть не бачив його до дня свого висвячення. Указ про створення патріархату містив пряме посилання на ідею про Москву — Третій Рим: «Старий Рим пав через єресь Аполінарія. Другий Рим, Константинополь — в руках онуків Агари, безбожних турків. Благочестивий царю! Твоє велике Руське царство, Третій Рим, перевершує за благочестям їх усіх, і всі благочестиві люди об'єднані як один в твоєму царстві. І ти єдиний називаєшся християнським царем в усьому світі серед усіх християн Всесвіту».

Указ про створення патріархату містив пряме посилання на ідею про Москву — Третій Рим.

У жодному іншому документі Єремія не називає Москву Третім Римом. Є істотні підстави підозрювати, що документ цей було розроблено московською стороною, а Єремію просто змусили його підписати. Тоді вперше концепцію, розроблену в тому ж столітті, але багатьма роками раніше, було застосовано для досягнення цілей московської церкви та держави. Якщо монах Філофей, називаючи Москву Третім Римом, прагнув захистити церкву від зазіхань світської влади, то тепер його визначення використовувалося для підвищення міжнародного статусу новоствореного Московського патріархату та царя, світського і духовного властителя. Москва готувалася ствердити свою першість в православному світі.

Ключову роль у створенні Московського патріархату відіграв навіть не цар Федір, а брат його дружини та сірий кардинал — Борис Годунов. Саме він влаштував зустріч в Москві обох патріархів — Йоахима Антіохійського 1586 року та Єремії Константинопольського в 1588—1589 роках. Так митрополит Московський Іов, який був особисто наближеним до Годунова, 1589 року став першим патріархом Московським. Годунов, який походив з дрібного провінційного дворянського роду, в роки правління Івана Грозного зробив блискучу кар'єру у роки опричнини та став одною з найбільш наближених до царя осіб.

Цар Федір помер в січні 1598 року у віці сорока років, залишивши свою дружину без дітей (їхня єдина дочка померла раніше), престол — без спадкоємців, а державу — без династії: зведений брат Федора, князь Димитрій, помер за підозрілих обставин сімома роками раніше, в травні 1591 року. Після смерті царя влада перейшла до рук його дружини Ірини, а потім — до її брата, могутнього царедворця Бориса Годунова. Зникла династія Рюриковичів, на якій ґрунтувалася віра Івана Грозного у власне німецьке походження та якою московська міфологія пояснювала зв'язок Москви з Києвом, Константинополем та Римом. Сам Годунов, за сімейними переказами, походив з роду татарського мурзи, а не з київських князів. Але завдячуючи його політичним талантам, перехід влади від однієї династії до особи, яку багато хто вважав засновником іншої, пройшов досить гладко. Годунова обрав на царювання Земський Собор, консультативний орган, вперше скликаний Іваном Грозним, до складу якого входили представники різних верств московського суспільства.

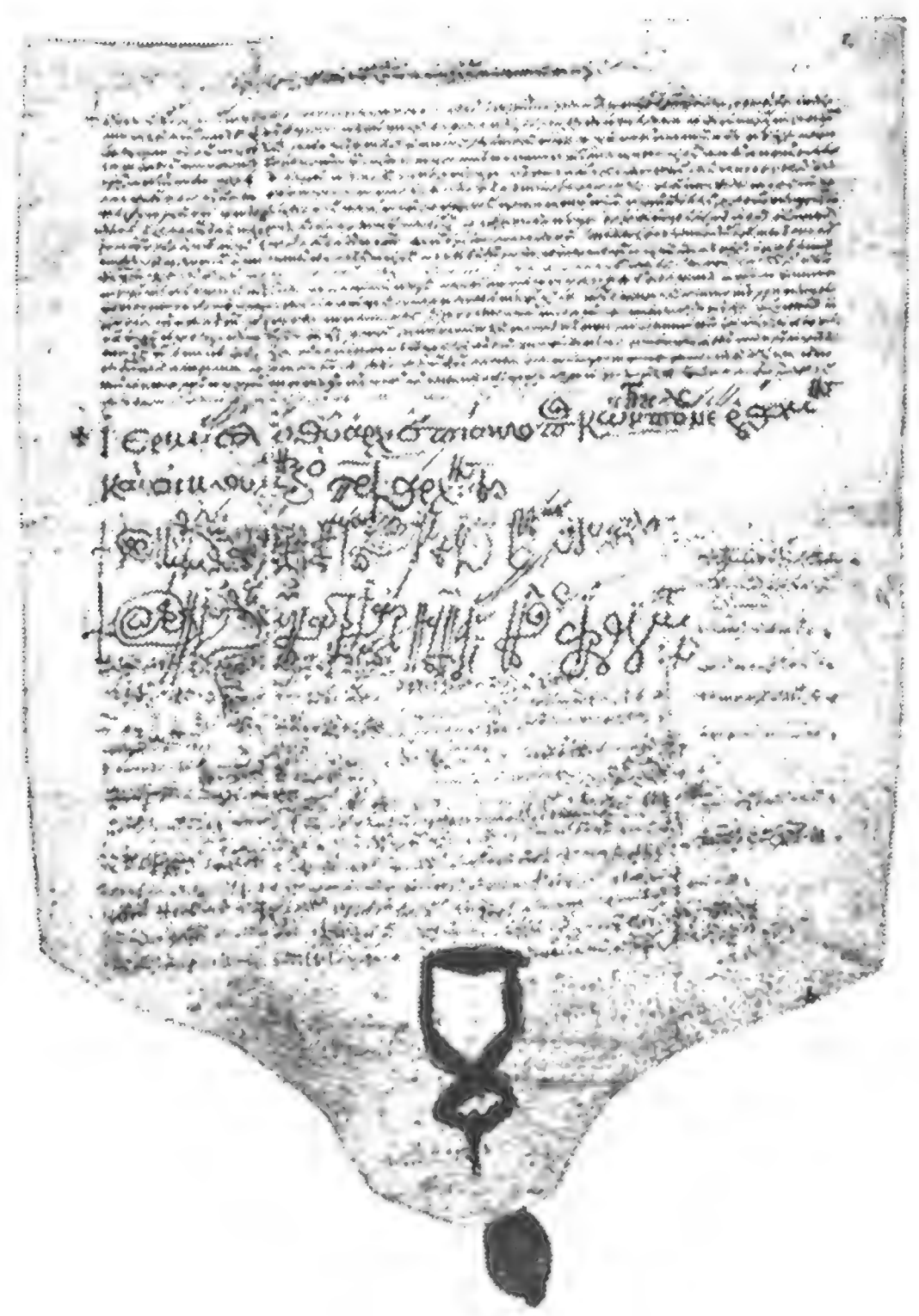

Грамота Константинопольского собору про заснування Московського патріархату, яка також закріплювала формулу «Третього Риму»

1 вересня 1598 року, на Новий рік за московським календарем (Росія почала святкувати Новий рік 1 січня лише за царювання Петра I на початку XVIII століття), московська верхівка зібралася в Успенському соборі Кремля з нагоди сходження на трон нового царя. Годунов прибув в оточенні почту. Один з бояр ніс шапку Мономаха, інший тримав в руках скіпетр, а третій — державу — золотий шар з хрестом зверху, який московські документи того часу називали «яблуком царського чину». Годунов піднявся на трон, а Іов, його вірний патріарх, передав новому царю символи царської влади. Москва підійшла до закінчення

Патріарх Іов.
Мініатюра із «Царського титулярника»

XVI століття з абсолютно новою політичною та церковною верхівкою на чолі та опинилася під владою нової династії. Впорядкована передача влади сприймалася як вістка світлого майбутнього: православна імперія, що народжувалася, мала обох владик —царя і патріарха.

Але на початку XVII століття Москва зіткнулася з численними бідами. Раптова смерть Бориса Годунова в квітні 1605 року, в розпал соціальних потрясінь, стала причиною довготривалої і кривавої політичної кризи, громадянської війни та міжнародного конфлікту, які увійшли в історію під назвою Смутний час. Період цей тривав довгих вісім років, за які московський престол декілька разів переходив з рук у руки. Спочатку його посів Григорій Отрєп'єв, чернець, позбавлений духовного сану (Лжедмитрій I), який видавав себе за загиблого молодшого сина Івана Грозного, Димитрія. Він царював на московському престолі менше ніж рік — з червня 1605-го до травня 1606 року, коли його вбили прибічники нового царя, Василія Шуйського, який саме був нащадком Рюриковичів. Василія в липні 1610 року скинули прибічники Владислава IV, сина польського короля Сигізмунда III, війська якого зайняли Москву, коли той забажав посісти цей престол. Смутний час закінчився, коли поляків було викинуто з Москви 1612 року, а вже наступного року скликали Земський Собор, на якому царем був обраний Михайло Романов, що став засновником нової династії.

Смутний час кинув нові виклики московській історичній, політичній та культурній ідентичності, яка сформувалася за ці півтора століття, що саме спливли після скидання влади монголів. З одгого боку, з кризою розпочався процес відмежування постаті царя від держави, якою він правив, що заклало основи формування молодої російської нації. З іншого боку, патріотична реакція на вторгнення поляків, яким супроводжувалася криза і яке її поглибило, пов'язала в єдине ціле поняття вірності царю з вірністю церкві та батьківщині. Офіційний дискурс Москви того часу стверджував: зрадивши одне з цього переліку, автоматично зраджуєш все інше.

Якщо проаналізувати основні ідеологічні аргументи, які використовувалися, аби підсилити народний спротив вторгненню чужинців, стає очевидно, що основну роль тут відіграла релігія та ідея захисту православної церкви. В Росії, де не стало ані правлячої династії, ані законного органу світської влади, який міг би керувати державою, церква почала відігравати особливу роль. Патріарший престол вийшов з пітьми володаря світської влади, де він знаходився з перших днів існування Московського царства, і посів центральне місце серед символів російської політики. Місце це належало патріарху Гермогену, третьому патріарху Московському, який навряд чи був основним творцем описаних змін. На момент його вступу на патріарший престол в червні 1606 року йому було сімдесят п'ять років — згідно з уявленнями того часу він був дуже старий.

Борис Годунов.
Портрет із «Царського титулярника»

У своїх листах Гермоген відображав зміни у світогляді релігійної та світської верхівки держави в той час, коли ті намагалися відповідати на виклики Смутного часу. Гермоген відмовився визнавати справжніми християнами тих, хто постав проти нового царя Василія Шуйського. «Звертаюся до вас, колишні православні християни будь-якого стану, віку та посади, — писав патріарх, — але зараз ми навіть не знаємо, як вас називати, адже ви відвернулися від Господа, затаїли ненависть проти істини, відійшли від вселенської та апостольської церкви, відвернулися від царя Василія Івановича, на голову якого Господь поклав вінець влади та помазав його священним єлеєм; ви забули свою клятву на вірність православній вірі, в якій ми всі народилися, були похрещені, в якій нас виростили і виховали; ви забули, як цілували хреста і присягали бути вірними до загину церкві Пресвятої Богородиці та Московській державі і пристали до того брехливого царька.

Наполягання Гермогена на тому, що російський патріот та щирий християнин має бути вірним цареві, проходить червоною лінією у московській літературі перших десятиліть XVII століття.

Смутний час добіг кінця 1613 року, коли Земський Собор обрав шістнадцятирічного Михайла Романова московським царем. Але головою роду Романових був батько нового царя, Федір, який боровся за царський престол після смерті останнього царя з династії Рюриковичів, якого також звали Федором[1]. Але в цій боротьбі він програв, і після обрання Бориса Годунова на царювання його постригли в монахи та заслали в один з монастирів на півночі держави. Оскільки Федір став жертвою правління Годунова, його з часом повернули до Москви і поставили митрополитом Ростовським під ім'ям Філарет. 1610 року він був заарештований поляками та наступні вісім років провів в Речі Посполитій як почесний в'язень.

Наполягання патріарха Московського Гермогена на тому, що російський патріот та щирий християнин має бути вірним цареві, проходить червоною лінією у московській літературі перших десятиліть XVII століття.

Філарет повернувся до Москви 1619 року після підписання польсько-московського перемир'я в порядку обміну полоненими. На той час його син Михайло Романов вже шість років царював на московському престолі. За рік після повернення Філарет посів вакантну посаду патріарха Московського. В результаті виникла унікальна ситуація в історії Росії, коли цар був сином патріарха. В титулах обох згадувалася їхня «суверенність», але було очевидно, що патріарх імперії керує

[1] Його мати була рідною сестрою матері царя Федора Івановича, тобто сам Федір Романов був двоюрідним братом останнього царя з роду Рюриковичів. — *Прим. ред.*

своїм смиренним сином. Візантійську модель, за якої імператор має істотний вплив на православного патріарха, поставили з ніг на голову.

Новий патріарх добре ставився не до всіх православних вірян за межами царства. За час свого польського ув'язнення він переконався, що віра православних України та Білорусі не істинна, адже вони живуть під владою католицького монарха і постійно мають справу з неправославними. Серйозною проблемою була також церковна унія, яку в польсько-литовській державі уклали католики з частиною православної церкви. Нова уніатська церква, утворена на Брестському соборі 1596 року, визнала владу папи та прийняла католицькі релігійні догмати, зберігаючи при цьому візантійську обрядність. Філарет звинуватив уніатів в тому, що вони намагаються «йти одночасно двома шляхами», і назвав несправжніми православними та несправжніми християнами не тільки їх, але й православних вірян Речі Посполитої, навіть якщо ті не визнавали унію.

Михайло Федорович Романов.
Портрет із «Царського титулярника»

Під головуванням патріарха Філарета, який був фактичним правителем Московії з 1619 року до своєї смерті в 1633 році, православна церква та держава перетворилися на щось на кшталт останнього бастіону «істинного православ'я». Але ставлячи під сумнів істинність віри кожного християнина, який мешкав поза межами Москви, Філарет прагнув укладати політичні союзи з неправославними правителями, аби розбити ненависну Річ Посполиту та повернути забрані нею в Смутний час землі. Помер він в розпал ще однієї війни з Річчю Посполитою,

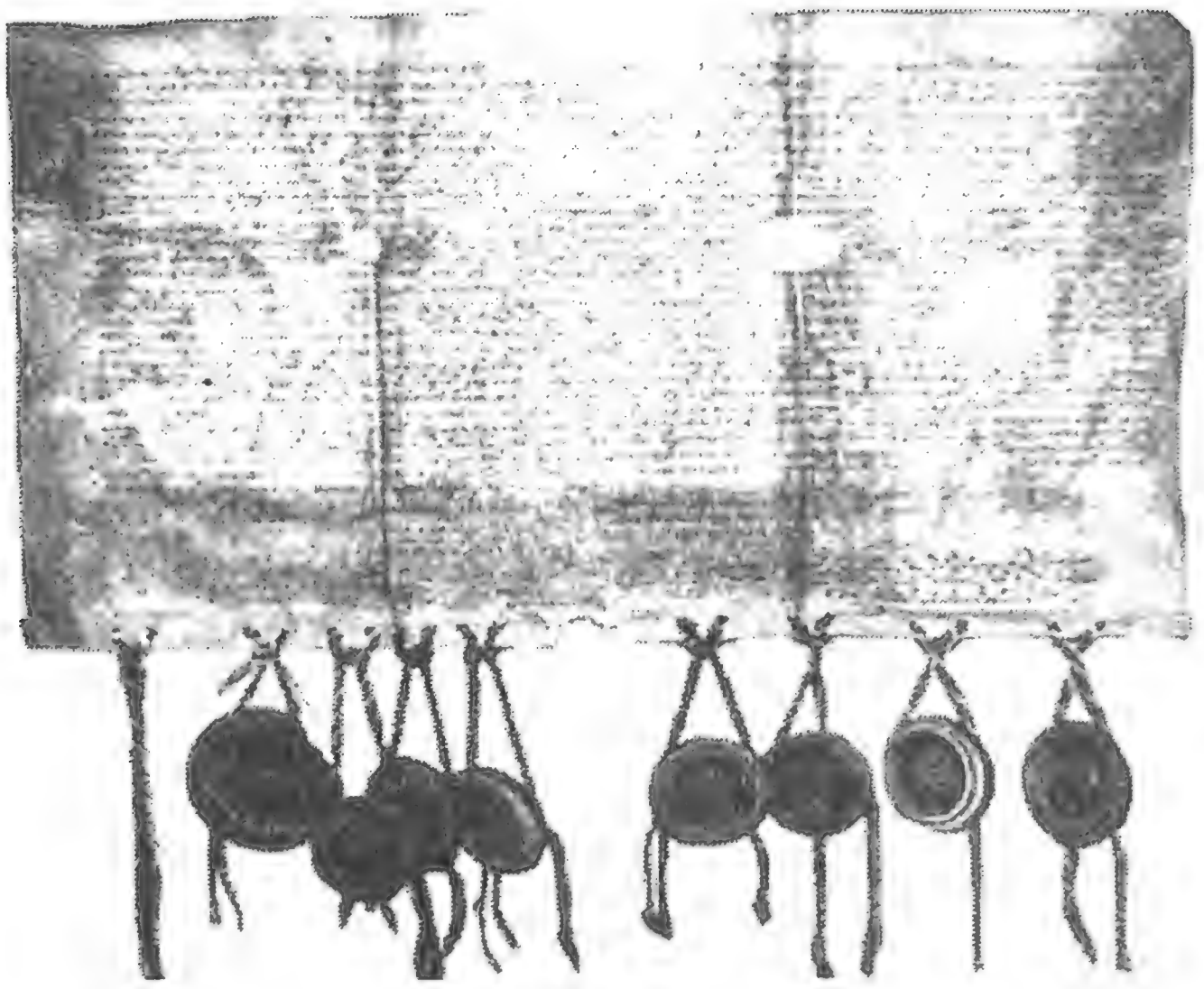

Текст Брестської унії та медаль в честь її укладення

яка принесла Московії нові поразки. Михайло Романов, який став сиротою після смерті свого власного батька, був тепер одноосібним правителем Московії. Але традиція сприймати патріарха як суверена та тривала напруга між світською та духовною владою не зникли за один день. Ще протягом трьох десятиліть питання розподілу влади так і не було остаточно вирішеним на користь царя.

Поки Європа загрузла в Тридцятирічній війні (1618—1648), в якій зійшлися в двобої католицькі та протестантські держави, Московія прагнула укладати політичні союзи з протестантськими державами проти католиків-поляків, але цим прагненням заважала відмова московської церкви визнавати істинними християнами решту християнського світу. Ці обмеження почали явно заважати, починаючи з 1644 року, коли в Москві зустрічали принца датського Вальдемара, який завітав, аби взяти шлюб з дочкою царя Михайла Іриною. Шлюб цей повинен був покласти початок московсько-датському союзу, який мав стати результатом довготривалої підготовки — Вальдемар та Ірина були заручені ще з 1640 року. Але довгоочікуване весілля провалилося. Під впливом церковної верхівки цар зажадав, аби Вальдемар, який не планував лишатися в Москві чи претендувати на царський престол, до шлюбу з дочкою царя навернувся до православ'я. Принц відмовився. Цар, зі свого боку, не відпустив гостя. Вальдемара затримали та дозволили залишити державу тільки після смерті царя Михайла і сходження на престол в 1645 році його сина Олексія Михайловича.

Патріарх Нікон
з кліром.
Худ. Д. Вухтерс, 1665 р.

Невдалий шлюб Ірини, яка була дуже наближеною до Олексія, дав зрозуміти царю та його радникам, що впливовість православної церкви почала створювати перешкоди у веденні політики. Ще одним доказом цього стала нездатність православних богословів Московії протистояти лютеранським проповідникам, яких привіз з собою Вальдемар, у спорах з питань християнської догматики та шлюбу. В той же час в православній церкві зародився рух, учасники якого прагнули підвищення рівня освіченості священників та подолання корупції в церкві. Учасником цього руху, який став відомим під назвою «Гурток ревнителів благочестя», був архімандрит Нікон, який 1652 року став Московським патріархом та, зі згоди царя, включив до свого титулу слово «государ». Нікон запустив амбітну церковну реформу, здійснюючи її за зразком реформи київської митрополії в складі Речі Посполитої, яку не так давно здійснив у відповідь на виклики, які поставила протестантська

реформація та реформа католицизму, православний митрополит Київський Петро Могила.

Петро Могила, син правителя Молдавії, став митрополитом Київським 1633 року і почав тяжку роботу над реформуванням українського та білоруського православ'я. Розпочав він з підвищення рівня освіченості клерикалів. 1632 року об'єднав дві існуючі на той час православні школи для молоді і утворив
в такий спосіб Київський колегіум — першу в Україні освітню установу західного типу, чия структура та навчальні програми були запозичені в єзуїтських колегіумів того часу. На реформування православної церкви Речі Посполитої Петра Могилу надихнула реформа католицизму, розпочата римськими клерикалами на Тредентському соборі 1545—1563 років.

> Патріарх Нікон запустив амбітну церковну реформу, здійснюючи її за зразком реформи київської митрополії в складі Речі Посполитої, яку не так давно здійснив у відповідь на виклики, які поставила протестантська реформація та реформа католицизму, православний митрополит Київський Петро Могила.

Літургійні нововведення митрополита несли на собі відбиток католицького впливу, так само, як і його православне сповідання віри — катехізис східного християнства, якого до реформи в православ'ї не було. Цей православний катехізис був розроблений 1640 року гуртком вчених під керівництвом Петра Могили, а пізніше затверджений на Київському церковному соборі. 1643 року його затвердили православні патріархи. Православне сповідання віри, розроблене Петром Могилою та його колективом вчених, набуло статусу офіційного викладу догм і канонів православної віри для всього православного світу, за винятком, що характерно, Московської держави.

Піднесення Києва як центра православної науки сталося саме тоді, коли Московія разом зі своєю церквою знаходилася майже в цілковитій ізоляції і була байдужою до викликів, з якими стикалися православні брати за кордоном. Але прагнення молодого царя Олексія реформувати власну церкву змінило ставлення Московської держави до Києва та вчень, які там розроблялися. Найпомітніше ці зміни позначилися на видавничій сфері. 1649 року московські друкарі видали «Собраніє краткіє наукі о ортікулах віри», яке ґрунтувалося на православному сповідуванні авторства Петра Могили. Московське православ'я приєднувалося до решти православного світу, який прийняв київське богословське вчення.

Митроплит Петро Могила.
Невідомий худ. XVII ст.

В усіх цих процесах приховувалася певна іронія. Москва намагалася вирішити проблему ізоляції своєї церкви, яку вона сама собі створила, шляхом повернення до основ православної віри, такої, що закріплена в оригінальних текстах отців східної православної церкви. Але це вимагало перевірки старих московських перекладів грецьких текстів та, за необхідності, здійснення нового перекладу цих документів.

Оскільки в Москві не було професійних перекладачів, їх залучили з Києва, запозичивши таким чином київське розуміння грецьких текстів та православного християнства взагалі. Суперечності між київським реформістським та московським традиціоналістським баченням церкви спричинили глибокий розкол в московському суспільстві та церкві.

Поворот московських клерикалів у бік Києва, який виглядав наче якесь випадкове сходження Москви із власного шляху до православного Сходу, збігся в часі з появою в Україні нової сили, яка була зацікавлена в зближенні з Москвою, не тільки релігійному, але й політичному. Силою цією було козацтво та створена ним держава — Гетьманщина. Навесні 1648 року Україну збурило козацьке повстання, вже сьоме з початку XVI століття. Козаки, які з'явилися в XV столітті як мисливці та розбійники, тепер перетворилися на впливову військову силу, що вимагала від уряду Речі Посполитої особливих прав та привілеїв. Станом на 1648 рік вони жадали утворення власної держави.

У грудні 1648 року провідник козацького повстання Богдан Хмельницький урочисто в'їхав до міста Києва. Професори та студенти Київського колегіуму вітали його наче Мойсея руського народу, що скинув польське ярмо. Вітав Богдана Хмельницького і Київський митрополит православної церкви. Що ще важливіше, разом з митрополитом Хмельницького вітав такий великий ієрарх, як патріарх Єрусалимський Паїсій. Патріарх саме прямував до Москви, де мав попросити царя про пожертву, але його наздогнали козацькі повстанці та за наказом Хмельницького привезли до Києва, маючи намір організувати урочистий в'їзд свого провідника до давньої столиці руських князів та руського православ'я.

Паїсій не заперечував. Він називав Хмельницького видатним принцепсом (правителем), благословляючи таким чином його на правління. Окрім цього, патріарх розпочав з Хмельницьким дискусію про створення світового союзу право-

В'їзд Богдана Хмельницького в Київ. *Худ. М. І. Івасюк*

Олексій І Романов.
Невід. західноєвропейський худ. другої пол. XVII ст.

славних держав, починаючи з Московії та України. Хмельницького двічі просити не довелося. В червні 1648 року в своєму першому листі московському цареві він представив козацьке повстання як боротьбу проти утиснення «давньої грецької віри» та заявив: «ми хотіли б, аби нашою країною керував такий сильний правитель, як Ваша Царська Величність, православний цар». Хмельницький прагнув прямої військової підтримки козаків московськими військами. Він попросив патріарха Паїсія, який залишав Київ і прямував до Москви, обговорити це питання з царем. Паїсій, зацікавлений у просуванні ідеї союзу православних держав, погодився. Він попросив царя «взяти козаків під свою високу руку» та надати їм військову допомогу в ім'я православної віри.

Цар Олексій Михайлович проявив обережність. Він пояснив патріарху, якого понад усе цікавили питання релігії, що не може просто так взяти і виконати прохання Хмельницького, тому що цар є православним правителем. Причина в тому, що Московія пов'язана мирним договором з Річчю Посполитою, укладеним 1634 року. Він міг би взяти козаків під свій захист лише в тому випадку, якби вони самостійно забезпечили своє звільнення від поляків. Або ж він міг дозволити козакам поселитися на московській землі, якщо поляки переслідують їх через православну віру. Цар опинився перед релігійною дилемою: порушити власне слово, дане іншому християнському — але не православному — правителю, чи допомогти православним братам. Протягом наступних чотирьох років цар не втручався в український конфлікт. Московія не була готова вв'язатися у війну з державою, яка за попередні десятиліття декілька разів завдавала Московії поразок і якій навіть вдалося розмістити гарнізон в самій Москві.

Московія почала готуватися до війни з Річчю Посполитою навесні 1651 року, коли цар усвідомив, що Річ Посполита занадто слабка, аби придушити повстання козаків. Саме тоді московські дипломати почали готувати підстави для розриву договору з Річчю Посполитою, виставляючи себе у ролі захисників православних підданих польського короля. Вони стверджували, що Хмельницький підняв повстання проти утисків на релігійному ґрунті, оскільки поляки змушували козаків «прийняти їхню римську віру, закривали божі церкви, нав'язали православним ієрархам унію та чинили щодо них усілякі утиски». Остаточне рішення йти на війну проти польського короля було ухвалено на Земському соборі, який з червня до жовтня 1653 року збирався в Москві на

Богдан Хмельницький.
Худ. Вільгельм Гондіус, 1651 р.

численні сесії. Делегати собору дійшли висновку, що цар має право взяти козаків та їхні землі під свою високу руку (тобто під захист) заради «православної християнської віри та святих божих церков».

До Богдана Хмельницького було надіслане посольство, аби повідомити новину: Московія вступає у війну на боці козаків. Коли царські посли їхали до Хмельницького через українські землі, їх зустрічали релігійні процесії та церковні служби на честь нещодавнього об'єднання двох православних народів. На козацькій військовій раді, яку скликав Хмельницький в містечку Переяславі, що на південному сході від Києва, гетьман представив три можливі варіанти розвитку подій: повернутися під владу католицького короля; визнати сюзеренітет султана-мусульманина, під владою якого знаходився Кримський півострів і який був зацікавлений у тому, аби поширити свою владу далі на північ; визнати протекторат православного царя. Він закликав козацтво визнати протекторат правителя «того ж грецького обряду, тієї ж віри». Учасники ради підтримали гетьмана, вигукуючи, що бажають «східного православного царя».

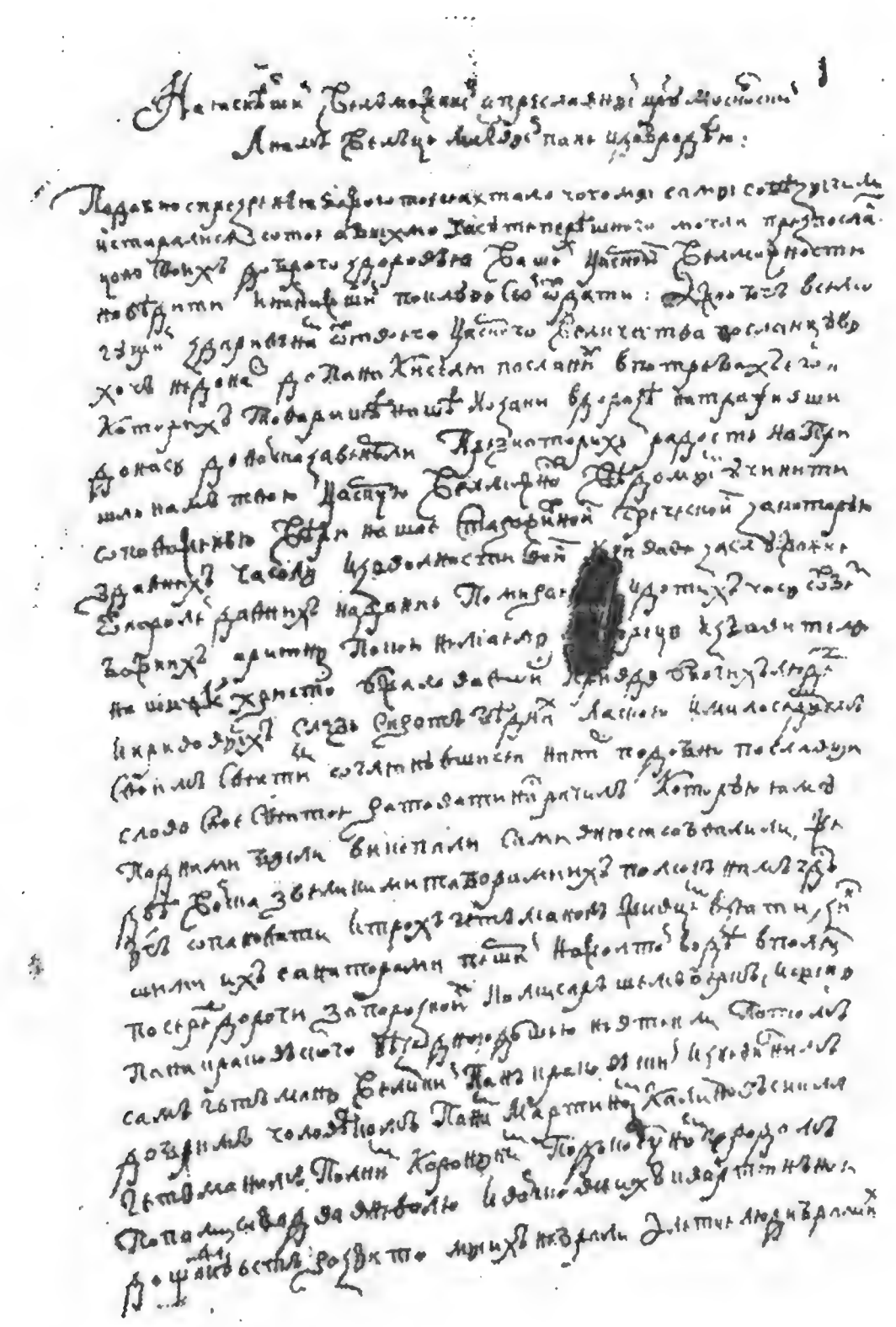

Лист Богдана Хмельницкого до царя Олексія Михайловича про перемоги Запорозького війська та прохання перейти під владу російського царя.
1 січня 1648 р.

Так створився православний альянс. І якщо релігійні війни в Центральній та Західній Європі припинилися із завершенням Тридцятирічної війни 1648 року, то у Східній Європі війни між православними і католиками тільки розгоралися. При цьому між Москвою і козаками не було згоди щодо деяких ключових питань новоутвореного союзу, укладеного за результатами переговорів в Переяславі, зокрема в тому, що стосувалося обов'язків царя та повинностей його нових підданих. Криза ледь не розгорілася, коли московські посланці відмовилися присягнути від імені царя на вірність досягнутим домовленостям (для їхньої ратифікації), але цю кризу було швидко подолано, адже Хмельницький не бажав ставити союз під загрозу. Різницю в геополітичному порядку денному та політичній культурі обох сторін перекрили риторикою про православне братерство.

Метафора «Москва — Третій Рим», що почала використовуватися одночасно з піднесенням статусу московської митрополії до статусу патріархату, була достатньо гнучкою, аби

пристосуватися до основних змін, які протягом першої половини XVII століття переживало ставлення московітів до самих себе і до навколишнього світу. В центрі цієї метафори знаходилася постать московського царя як єдиного православного правителя, що лишився після падіння Візантії. Цей самий образ міг використовуватися і для того, аби представити Московію фортецею в облозі, як це зробив монах Філофей на початку XVI століття, або для обґрунтування особливого статусу чи навіть примату московської церкви над будь-якою іншою православною церквою. «Єдиний благочестивий цар під Сонцем був в Константинополі, — сказав 1650 року патріарху Паїсію один освічений московський монах, — ...а нині замість того царя ми маємо в Москві благочестивого государя, єдиного благочестивого царя під Сонцем». Ширшій аудиторії про особливу роль, яку в православному світі грає Москва, нагадала Кормча книга 1653 року (збірка канонічних та юридичних норм), в якій розповідалося, зокрема, як патріарх Єремія згадав про Третій Рим в своєму зверненні до царя з нагоди створення Московського патріархату.

Метафора «Москва — Третій Рим», що почала використовуватися одночасно з піднесенням статусу московської митрополії до статусу патріархату, була достатньо гнучкою, аби пристосуватися до основних змін, які протягом першої половини XVII століття переживало ставлення московітів до самих себе і до навколишнього світу.

У середині XVII століття Москва впоралася з наслідками Смутного часу. Вона повернулася на міжнародну арену, будучи переконаною у своїй особливій ролі в православному світі. «Реабілітація» православних вірян України та Білорусі в статусі законних правовірних православних вірян, заради захисту яких Московія вв'язалася у війну з польсько-литовською державою, стала проявом докорінних змін у відносинах царства із зовнішнім світом. Ці зміни полягали в тому, аби відповідати вимогам часу, для якого були характерні релігійні війни та конфесіоналізація міжнародної політики, що розпочалася з протестантської Реформації та реформи католицизму. Москва як Третій Рим перейшла від оборонної до наступальної стратегії, яка у наступні десятиліття і століття тільки посилювалася.

Глава 3. Імперська нація

8 січня 1654 року, коли царський посол Василь Бутурлін прийняв в Переяславі присягу на вірність українського гетьмана Богдана Хмельницького та його військової верхівки, було зроблено ключовий крок до того, що російські імперські історики згодом назвуть «об'єднанням Русі», а їхні радянські послідовники змінять на «воз'єднання України з Росією». Але документ, підписання якого пізніше буде прославлене як «воз'єднання», більше підкреслював не єдність, а відмінності. Того дня Богдан Хмельницький написав московському цареві, звертаючись до нього не як до «государя всієї Русі», як це було звичним на той час, а як до «государя Великої та Малої Русі». Вочевидь, цар обговорив це питання з Бутурліним, після чого змінив в своєму офіційному титулі «усю Русь» та «Велику та Малу Русь».

Обидва поняття виникли на початку XIV століття, коли в результаті монгольської навали митрополія всієї Русі розпалася і новою столицею митрополії Малої

Русі стало українське місто Галич. Ці терміни, «Велика» та «Мала» Русь, знов почали використовуватися в Східній Європі наприкінці XVI століття, і цьому посприяли православні ієрархи з Близького Сходу, які подорожували руськими землями Речі Посполитої, прямуючи до московського царя по пожертви. В нових умовах під «Малою Руссю» розуміли заселені православними землі, управління якими здійснювалося з Києва, в той час як «Великою Руссю» позначали терени Московії. В той самий період, коли укладався Переяславський договір, ці поняття зі сфери релігійного вжитку перейшли в сферу політики.

Згадку про Білу Русь (Білорусь) було додано до офіційного царського титулу 1655 року. Цими змінами позначився відхід від застарілої релігійної термінології, що відображало зміни у військовій та політичній ситуації в регіоні. Назва Мала Русь, яка раніше використовувалася для позначення Київської митрополії, тепер означала українські землі, тобто руські землі, які перебували під владою Королівства Польського. Козаки або панували на цих землях, або заявляли про свої претензії на них, а також користувалися особливими правами і привілеями, наданими царем козацькому гетьману. Ці права і привілеї не поширювалися на Білу Русь, яка в польсько-литовській державі була частиною Великого князівства Литовського. Оскільки білоруські землі опинилися під владою царя в результаті військової кампанії, населення цих земель не отримало будь-яких спеціальних прав: православні приходи Білої Русі перейшли під юрисдикцію Москви, в той час як українські продовжували управлятися з Києва.

Царські дяки почали наполягати на виокремленні не тільки Великої та Малої, але й Білої Русі. Так само й інтелектуали з останніх двох погоджувалися, що малоруська та білоруська ідентичності окремі від великоруської. Ці вчені, які отримали освіту в тому самому Київському колегіумі під керівництвом Петра Могили, вважали себе частиною окремої руської спільноти. Їхні погляди ґрунтувалися не тільки на релігійних та династичних аргументах, але й на сутності нового поняття національності. На їхню думку, вони становили єдину руську націю. Що може здаватися досить дивним з точки зору сьогодення, так це те, що вони не вважали мешканців Великої Русі представниками нації, яку самі називали «руською».

Стрільці в 1613 році. *(Зображені також храм Василія Блаженного та Кремлівська стіна). Гравюра XVII ст.*

5 липня 1656 року один з найвідоміших випускників Київського колегіуму, Симеон Полоцький, разом зі своїми учнями вітав в своєму рідному місті на півночі Білорусі поважного гостя — самого Олексія Михайловича. Його вітали як справжнього східного православного правителя, законного володаря руських земель, успадкованих від київського князя Володимира, але тільки не як представника своєї, руської, національності. «Слава довгоочікуваному визволителю переслідуваного руського народу», — проголосив один зі студентів, говорячи про руське населення колишньої Речі Посполитої. Виступ іншого

студента прояснив, що для нього «Росія»[1] складається з двох частин: «Вся Росія, Біла та Мала, цілує царя, ставши просвітленою світлом вірності тобі». Для полоцьких студентів Олексій Михайлович був східним православним царем, який приїхав до їхньої «Росії» з-за кордону, з місця, що називається «північна країна».

Симеон Полоцький.
Літографія 1818 р.

Олексія Михайловича та його оточення наче не хвилювало те, що населення Полоцька не сприймає їх як своїх співвітчизників. Етнічна приналежність ще не набула того політичного значення, як в період становлення національних держав. Мислення московітів було монархічним, династійним, з часом все більш релігійним, але московська еліта рідко розмірковувала про питання етнічні. А коли і замислювалася, то не включала руське населення Речі Посполитої до однієї з ними самими нації. Еліта Рутенії (України та Білорусі), навпаки, замислювалася про національне питання, але теж аж ніяк не уявляла себе частиною нації московітів.

Обом цим групам довелося витратити певний час, аби привести власне мислення у відповідність з політичною реальністю і почати замислюватися про свої землі і народи не тільки як про терени під владою одного правителя, але як і про єдину націю. Ніщо так не сприяло цьому процесу, як запекла боротьба, яку Моска вела проти основних суперників в регіоні, Речі Посполитої та Османської імперії, за українські та білоруські землі.

Москві виявилося не так просто втримати в повному складі землі, набуті протягом 1654—1655 років. За умовами Андрусівського перемир'я, підписаного 1667 року в селі поблизу Смоленська після трьох днів переговорів, Москва передавала Речі Посполитій східну Білорусь. Чернігів, що на північному сході України, лишався під контролем Москви, хоча контролем і непрямим — бо Чернігів був частиною козацької Гетьманщини, яка визнала сюзеренітет царя. Не знайшли підтримки пропозиції Московії козакам, аби останні передали Чернігів під безпосереднє управління Москви. Влада козаків поширювалася тепер на українські землі на лівому (або східному) березі Дніпра. Решта українських теренів, включно з Київщиною, Волинню, Поділлям та Галичиною лишилися під владою Речі Посполитої, а це всі землі, які називалися політичним та релігійним терміном «Мала Русь».

Місто Київ, давня столиця князів Русі та центр Росії, яким його уявляв Симеон Полоцький разом зі своїми київськими вчителями та однокашниками, опинилося в умовах нестабільності. Саме місто знаходилося на правому березі Дніпра,

[1] В текстах тих часів «Русь», «Русія», «Рос(с)ія» і похідні назви використовують безсистемно й без розрізнення смислу. Сучасний читач повинен розуміти, що «Росія» далеко не завжди означала сучасну Росію. Значення слова потрібно встановлювати контекстуально в кожному окремому випадку. Ми намагаємось давати оригінальні написання — особливо, коли конкретна форма має значення. — *Прим. науков. редакт.*

Архімандрит Інокентій (Гізель).
Невідомий худ. XVIII ст.

а отже цар разом зі своїми радниками готувалися передати його полякам на виконання умов миру з Варшавою. За умовами Андрусівського перемир'я, Київ треба було передати полякам за два роки після підписання угоди. Цього так ніколи і не сталося, незважаючи на всю складність оборони київського плацдарму з протилежного берега річки. Передачі міста запобігли, частково, зусилля київського православного духівництва, яке прагнуло за будь-яку ціну заручитися військовою підтримкою царя проти ворогів Києва.

1674 року, опинившись під загрозою атаки османів на місто, київські мислителі перелічили свої аргументи на користь збереження царської влади в місті в історичному документі під назвою «Синопсис Київський, або Коротке зібрання з різних літописців про початок славено-россійського народу і першопочаткових князів богоспасаємого града Києва, про житіє святого благовірного великого князя Київського і всія Русі першого самодержця Володимира, і про спадкоємців благочестивої держави його Російської, аж до пресвітлого і благочесного государя нашого царя і великого князя Олексія Михайловича, всія Великої і Малої, і Білої Русі самодержця».

Книгу видали в друкарні Києво-Печерського монастиря, а її автором традиційно вважається Інокентій Ґізель, аббат — або, за традиційною православною термінологією — архімандрит монастиря. Ця праця є продовженням київського літописання і присвячена історії Києва, виникненню руської церкви, а також національним питанням. В Києві та його околицях книгу зустріли з великим інтересом. Її було перевидано у 1678-му та 1680 році. Не дивно, що «Синопсис» відображав дуже києвоцентричний погляд на Русь та її історію. Головною його думкою стало те, що Москва — це другий Київ. Саме Київ відіграв ключову роль у становленні концепції «Москва — Третій Рим», що до видання «Синопсиса» це місто лишалося в тіні Москви як другого Цар города. Тепер київські монахи наполягали на важливості їхнього міста, підкреслюючи його центральну роль не тільки для давньої Русі, а й нової Русі (Росії).

На сторінках «Синопсиса» Київ представлений місцем зародження російської династії, держави та церкви. Не меншу увагу автор приділив Києву як місцю зародження «руської» нації. Розділ, присвячений заснуванню Києва, називався «Про преславне верховне і для усього народу російського головне місто Київ та про початок його». Що розумілося під цим «народом російським»? В «Синопсисі» цей народ називається «славено-роським» та описується як один зі слов'янських народів. До славено-роської нації входили усі, хто мешкав на територіях середньовічної київської держави. В цьому полягала принципова відмінність від усталеного канону українського літописання, який перейняла і польська історіографія, чітко розділяючи народи Московії та Русі.

«Синопсис» став першим підручником російської історії, що використовувався в Російській імперії у XVIII столітті, і до початку XIX століття було надруковано шістнадцять перевидань та нових редакцій цієї книги. Оскільки ці численні перевидання «Синопсиса» навчали московське суспільство власної історії, вони ж спонукали московітів замислитися про себе як про націю. Втім, ця нація могла бути будь-якою, але тільки не чисто «великоруською», адже описану в «Синопсисі» історію Московії неможливо було уявити без Києва та земель, відомих під назвою Мала та Біла Русь. Автори «Синопсиса» підштовхували читачів розглядати розширювані володіння царя не як династичну власність і не як спосіб захисту православної віри, а, в першу чергу, як єдину державу і націю. Ця ідея була революційною.

Хоча видання «Синопсиса» надало широке розповсюдження новій ідеї існування єдиної російської нації з центром в Києві, до якої належать як московітські піддані царя, так і ті, що донедавна перебували під владою Речі Посполитої, але сприйняття цієї моделі абсолютно не було однозначним. В Московії цій ідеї довелося конкурувати з альтернативним баченням Росії, яке поділяли старовіри — традиціоналісти, які відкидали запозичені в Києві нововведення в православ'ї та повстали проти царя, який підтримував ці нововведення.

Один з лідерів цієї схизми, протопіп Аввакум, закликав царя підтримувати та посилювати власну руську ідентичність: «Зрештою, Ти росіянин, а не грек. Розмовляй рідною мовою; не принижуй її ані в церкві, ані вдома, ані в будь-яких своїх промовах... Господь любить нас не менше, ніж греків». Ще запекліше Аввакум протестував проти запозичення елементів католицизму, які в московське православ'я принесли з собою київські мислителі, такі як Симеон Полоцький, який з 1664 року жив в Москві й виступив одним з головних опонентів Аввакума. «О бідна Русь, нащо ж тобі забажалося латинських обрядів та звичаїв, заради яких ти відкинула власну істинну християнську віру?» — писав Аввакум в одному зі своїх листів.

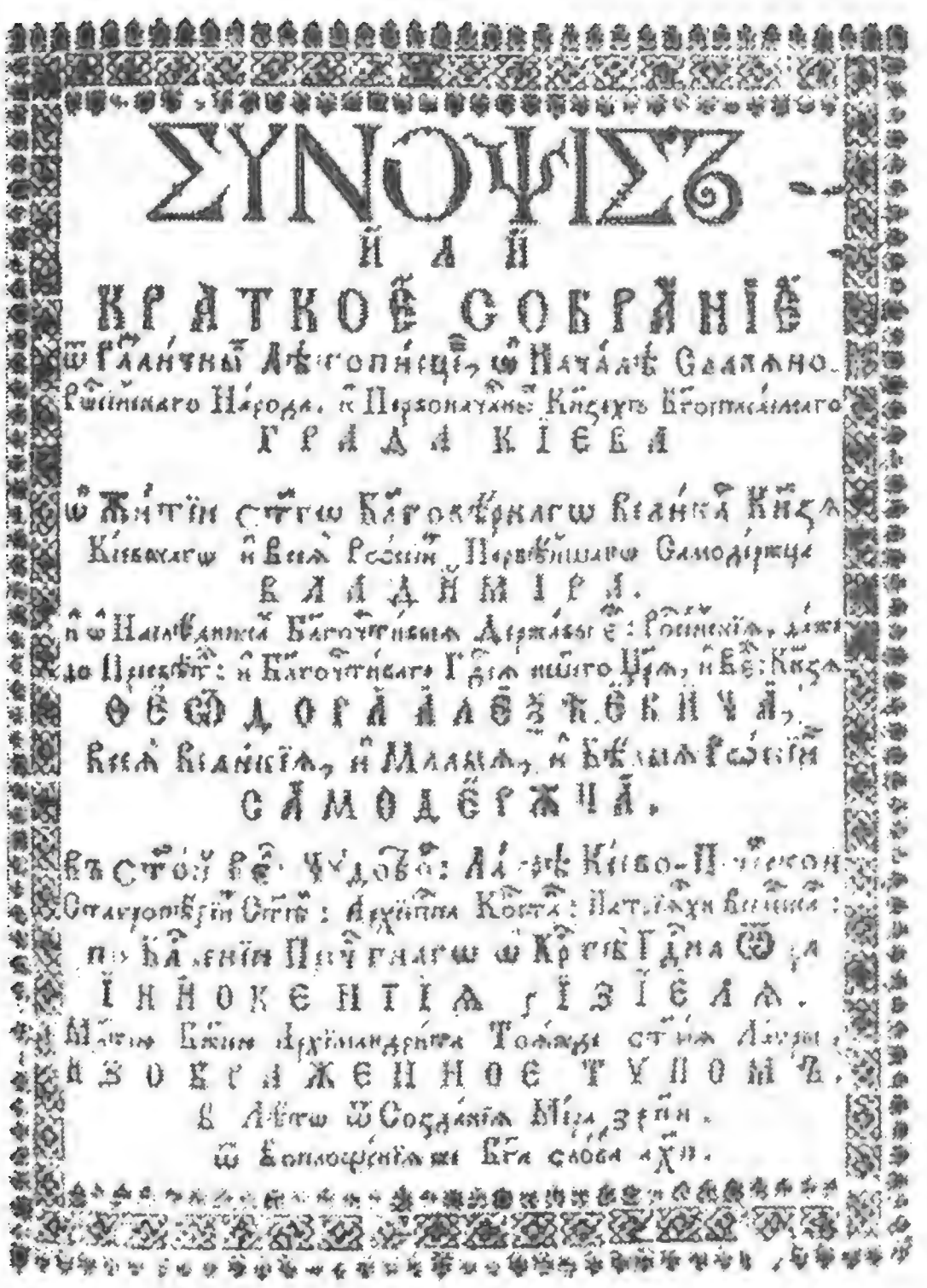

Синопсис Київський.
Титульний лист видання 1680 р.

Якщо Росія Аввакума поставила під сумнів авторитет царя, то Росія Симеона Полоцького цей авторитет прийняла. Разом з релігійними нововведеннями та новим національним мисленням кияни привнесли до Москви деякі елементи західної світської культури, зокрема освіти, літератури, театру та образотворчого мистецтва. Не було

більш щирого прибічника цих нововведень російської ідентичності, ніж Петро I, цар, якого російська та західна історіографія знають як Петра Великого.

27 червня 1709 року у полі неподалік від українського козацького міста Полтави шведська двадцяти чотирьохтисячна армія за підтримки близько шести тисяч козаків та польських кавалеристів зійшлася з російською армією у складі п'ятдесяти двох тисяч солдат за підтримки більше двадцяти тисяч козаків та калмицької кінноти. На чолі російського війська стояв енергійний цар Петро Олексійович, який став єдиноосібним правителем Московії 1696 року, коли помер його зведений брат та співправитель Іван V, а шведська армія воювала під проводом свого молодого, але вже запеклого в боях короля Карла XII. Ця битва мала підвести підсумок Великої Північної війни 1700—1721 років, в якій Росія та Швеція у складі постійно змінюваних союзів воювали одна проти одної за Балтійський регіон та домінування в ньому. Ця війна також мала вирішити майбутнє російської нації та імперії.

1700 року, в перший рік війни, біля міста Нарви Карл на чолі шведського війська у складі близько 10 000 солдат зійшовся з московітами, чисельність яких наближалася до 40 000 багнетів. Тоді він здобув перемогу, втративши менше 1000 осіб проти 9 000 загиблих з боку московської армії, а також захопив більше ніж 20 000 полонених. Влітку 1708 року, розбивши своїх ворогів в Центральній Європі, Карл знов повернув на схід. Він промарширував з Саксонії до території Росії, але, оскільки швидко наближалася зима і ще швидше вичерпувалися запаси армії, він повернув на південь, до України, де сподівався розквартирувати армію на зиму та суттєво поповнити запаси. І перше, і друге йому пообіцяв гетьман Іван Мазепа, який до цього був вірним союзником царя, але в жовтні 1708 року став на бік Карла, адже був не задоволений політикою Петра щодо козацької України. Решта козацького війська мала, на думку Мазепи, приєднатися до нього в лічені тижні, якщо не дні. Але Петро I надіслав в Україну війська, захопив гетьманську столицю Батурин, винищив його мешканців, а замість Мазепи посадив вірного собі гетьмана.

Іван Мазепа.
Німецька гравюра XVIII ст.

Протягом зими 1708 — весни 1709 років Карл, Петро, а також два українських гетьмани — прошведський Іван Мазепа та проросійський Іван Скоропадський — були втягнені у війну маніфестів, прагнучи залучити на свій бік козацьку армію та взагалі українське населення. Ця війна маніфестів виявила глибокі відмінності у цінностях та цілях російської та української сторін. Цар Петро виставляв вчинок Мазепи як вчинену васалом зраду свого сюзерена. Мазепа відповідав на це тим, що стверджував: він присягав у вірності не царю, а своїй вітчизні. На думку Мазепи, мав місце конфлікт не між сюзереном і васалом, а між двома націями. «Московія, тобто Велика

Русь, завжди ставилася з ненавистю до нашої малоруської нації; в своїх злих намірах вона давно вирішила привести нашу націю до винищення», — писав Мазепа. Вірність же Мазепа зберігав «малоросійській вітчизні». Натомість Петро І та московські інтелектуали ніколи не називали словом «вітчизна» Росію. Виглядало так, ніби тільки у малоросів є і нація, і вітчизна, в той час як у царя та його підданих, тих, кого Мазепа назвав «великоруською нацією», нічого з цього не було. Це треба було змінити.

Петро І.
Худ. Поль Деларош, 1838 р.

Зміни відбулися в червні 1709 року після перемоги російської армії під Полтавою. Цього разу на боці росіян була не тільки чисельна перевага. За останні роки до битви з Карлом Петро створив набагато більш професійну армію. Ця армія була гарно навченою та повною сил. Шведи ж, в свою чергу, були виснажені неймовірно холодною зимою, яку їм довелося провести в Україні під постійним цькуванням козаків та селян, що були вірними православному царю. До того ж за декілька днів до битви під час розвідки Карл XII отримав поранення, тому не зміг особисто повести свої полки в бій. Шведські генерали не змогли організувати війська належним чином і в результаті програли бій. Після завершення битви Карл XII та Мазепа втекли до підконтрольної османам Молдавії.

Після перемоги під Полтавою Петро неодноразово влаштовував святкування та урочисті заходи на честь цих подій. Одна з перших офіційних церемоній відбулася 24 липня 1709 року в Києві. Тоді, на урочистій службі в соборі Святої

Петро І у Полтавській битві. *Худ. Л. Каравак, 1718 р.*

Феофан Прокопович.
Парсуна середини XVIII ст.

Софії, Петра привітав керівник Київського колегіуму Феофан Прокопович (також колись уніат), який вів ту службу. Майже п'ятдесят років минуло з моменту, коли до царя Олексія в Полоцьку звернувся Симеон Полоцький. Тепер, 1709 року, в промові ще одного випускника колегіуму, Феофана Прокоповича, до сина царя Олексія — Петра також згадувалися Росія та російська нація, але слова ці набули тепер набагато ширшого значення, ніж тоді в Полоцьку. «Росія» Прокоповича означала всі землі, на які поширювалася влада царя, «від ріки Дніпро та Чорного моря на півдні і до Каспійського (Хвалинського) моря на сході, аж до кордонів Перського царства, а звідти — до далеких кордонів Сино-Китайського царства... і до узбережжя Льдовитого моря».

Як монархію, так і державу та народ Прокопович називав «російськими». Він також говорив про радість «всіх росіян» з нагоди перемоги в битві під Полтавою. Для Прокоповича Росія була вітчизною, яка не обмежувалася кордонами малоросійської вітчизни, про яку говорив Мазепа, і навіть сам Петро в своїх маніфестах до Полтавської битви. І що важливіше, Прокопович називав Петра «батьком вітчизни нашої». (Так само він кількома роками раніше називав Мазепу батьком малоросійської вітчизни.) За Прокоповичем, Петро, «російський Самсон» (а не далекий «східний цар», як це було у Симеона Полоцького), зберіг російську вітчизну від смертельної загрози і тепер заслуговував на подяку за своє досягнення.

> На урочистій службі на честь Полтавської перемоги в соборі Святої Софії Петра привітав керівник Київського колегіуму Феофан Прокопович, який як монархію, так і державу та народ назвав «російськими», а Петра — «батьком вітчизни нашої».

Без сумніву, Петру подобалося те, що він чув. Декількома роками пізніше він запросив Прокоповича скласти йому компанію під час військового походу. 1717 року Прокопович вже опинився у Санкт-Петербурзі, де читав проповіді у присутності царя і взагалі став одним з його головних ідеологів та прибічників вестернізації. Його вплив при дворі затьмарив вплив ще одного колишнього уніата, радника царя, Симеона Полоцького. Петро був гарним учнем, і багато з того, чому його вчив Прокопович, не було для царя геть новим. Листи та декрети Петра I свідчать про те, що протягом перших десятиліть XVIII століття його розуміння поняття «вітчизна» («отечество») змінювалося, означаючи тепер не просто всі царські володіння, а вже вітчизну, спільну для всього російського населення.

1721 року, на честь перемоги Росії у Великій Північній війні, Сенат та Синод — консультативні органи, створені самим Петром, — нагородили його титулами «імператора всеросійського», а також титулами «великий», «батько вітчизни». «Цар Всеросійський» став натепер «всеросійським імператором». Два зі згаданих

титулів, «великий» та «батько вітчизни», офіційно обґрунтовувалися досягненнями царя. Відповідно до документа за підписом членів Сенату, «зусилля вашої величності, спрямовані на покращення становища нашої вітчизни та всіх росіян, відомі всьому світу». Відповідаючи, Петро говорив про спільне благо усього народу. Він сказав: «Треба працювати заради спільного добробуту та процвітання, яке Господь розбудовує перед нашим поглядом, як зовнішнім, так і внутрішнім, що ведуть до покращення становища людей».

Петро зі своїми соратниками вправно керували національним дискурсом, ставлячи наголос на вітчизні, народі та спільному добробуті. Феофан Прокопович, який першим з російських офіційних осіб запровадив деякі з цих понять, не тільки був запрошений на церемонію присвоєння цареві нових титулів, але й зачитував текст Ніштадтського мирного договору зі Швецією та провів з цієї нагоди церковну службу. Після служби інший київський клерикал, митрополит Стефан Яворський, тимчасовий голова Московського патріархату, відслужив літургію. Киянам вдалося розповсюдити свої ідеї на царський двір та на самого Петра.

Петро I неочікувано помер 1725 року, переможно закінчивши довготривалу Північну війну, але створення нової імперської держави та її еліти, яка б замислювалася над національними питаннями, йому вдалося хіба що розпочати. Після смерті імператора правлячі кола в першу чергу скасували деякі з його найрадикальніших реформ. 1728 року радники онука Петра Великого Петра II переконали царя повернути столицю назад до Москви з заснованого царем 1712 року Санкт-Петербурга, який уособлював західні тенденції в політиці Петра I. Приблизно в той самий час в Україні відновили посаду гетьмана. Все це свідчило про те, що Росія намагається повернутися в допетровські часи. Але дороги назад вже не було, особливо в тому що стосувалося російського повороту на захід. 1730 року, після смерті Петра II, за відсутності спадкоємців престолу чоловічої статі, двірцева знать зробила ставку на княгиню курляндську Анну Іоаннівну, дочку старшого брата Петра I, Івана. Її запросили до Вищої таємної ради, консультативного органу при цареві, що наразі був зайнятий вибором нового правителя, який зміг би сісти на престол, що було можливо виключно за дотримання деяких умов.

Анна розчарувала тих, хто справді вірив, що зможе диктувати умови членам царської родини. Згодом було відновлено не тільки авторитарний характер царської влади, але й перенесено столицю імперії назад до Санкт-Петербурга. Повернулося і захоплення правителів Росії європейськими політичними та культурними тенденціями. В історичній пам'яті росіян десятирічне правління Анни (1730—1740) запам'яталося засиллям іноземних радників, зокрема Ернста Йогана фон Бірона, коханця та фаворита Анни з часів її перебування в Курляндії. Легенди про Бірона та про злочини, скоєні ним та його родиною, надовго пережили правління Анни на царському престолі.

Правління Анни спричинило в представників імперської еліти широке обурення та нелюбов до всього західного. Після смерті Анни 1741 року та двірцевого перевороту престол успадкувала дочка Петра I Єлизавета, а антизахідні тенденції в політиці стали панівними. Єлизавета позиціонувала себе та сприймалася іншими як істинно російська княгиня, а посадили її на престол «вірні сини

Імператриця
Єлизавета Петрівна.
Худ. Вігіліус Эріксен, 1757 р.

Росії» — російські офіцери. На ці зміни чітко вказував ще й той факт, що Єлизавета, яка, як і Анна, офіційно не була одружена, але мала фаворитом не «німця», а «росіянина». Олексій Розум, син українського козака, а за тогочасною термінологією — «малорос», опинився в Санкт-Петербурзі, бо був талановитим співаком. Згодом, ще до сходження Єлизавети на престол, він став її придворним фаворитом. Щойно Єлизавета посіла престол, колишній козак став графом, а пізніше — фельдмаршалом під іменем Олексій Розумовський. Не маючи великого інтересу до державних справ, Розумовський, на відміну від Бірона, залишався переважно в тіні: придворні називали його «нічним імператором».

Правління Єлизавети також позначилося утвердженням реакційного ставлення до іноземців на державній службі в Росії. Те, що тільки зародилося за царя Олексія Михайловича, набуло розповсюдження в часи правління його сина Петра I та його спадкоємців. Обурення і недовіра до іноземців в уряді супроводжувалися безпрецедентним піднесенням російського національного духу. Саме в часи правління Єлизавети розгорнулися основні дискусії навколо питань історії імперії та літературної мови, тобто навколо двох основних складових процесів національного становлення в європейських державах того часу. Всеросійська імперія Петра прагнула створити власну всеросійську націю, всеросійську історію та всеросійську мову — і все це в часи правління Єлизавети.

23 серпня 1749 року на зустрічі членів Санкт-Петербурзької Академії наук і мистецтв Герхард Фрідріх Мюллер виступив з промовою під назвою «Origines gentis et nominis Russorum», тобто «Походження російського народу та його назви». Мюллер був етнічним німцем і прибув до Санкт-Петербурга 1725 року, тобто саме тоді, коли цар Петро I заснував імперську Академію наук — освітньо-дослідницьку установу. Виступ пройшов не дуже добре. Мюллер вказував на скандинавське походження назви Росії та її правлячої династії. Такі висновки високо оцінили б багато правителів Московії попередніх століть, включно з Іваном Грозним, який через Рюриковичів пов'язував своє походження з Октавіаном Августом, а отже і сам називав себе німцем. Але 1747 року аргументи Мюллера сприймалися не тільки як непатріотичні, але і як такі, що наносять шкоду престижу російської держави. Керівництво Академії скасувало передбачені розкладом публічні виступи Мюллера та призначило комісію для аналізу його дослідження. Виступ Мюллера розв'язав першу академічну дискусію в російській історіографії, і результат розпочатої дискусії визначив розвиток цієї історіографії на наступні десятиліття, якщо не століття.

Всеросійська імперія Петра прагнула створити власну всеросійську націю, всеросійську історію та всеросійську мову — і все це в часи правління Єлизавети.

Тоді, одразу після ще однієї війни зі Швецією 1741—1743 років, патріотична лихоманка в Санкт-Петербурзі розгорталася на повну. Але негативне сприйняття членами Академії висновків Мюллера говорило про щось більше, ніж просто короткострокове піднесення патріотичних почуттів. Стан патріотизму членів Академії істотно турбував офіційних осіб імперії з початку правління Єлизавети. На початку 1740-х років Академія зазнала численних випадків дезертирства — вчені, переважно німці, полишали службу в Росії та прямували до Європи, де публікували результати проведених в Російській імперії досліджень. Це підривало престиж Росії, не кажучи вже про її науковий потенціал. 1744 року влада виставила охорону біля будівель Академії, обмежуючи доступ до її бібліотеки, архівів та матеріалів досліджень. Іноземцям більше не довіряли.

Двома роками пізніше імператорський двір втрутився у справи Академії, призначивши їй нового голову. Це був Кирило Розумовський, молодший брат фаворита імператриці Олексія Розумовського. Цьому нещодавньому випускнику університету Ґеттінгена на час призначення було лише вісімнадцять років. Його вік, здавалося, відігравав меншу роль, ніж його наближеність до Єлизавети та той факт, що він був першим російським головою Академії, в якій до цього головували, яку контролювали і в якій працювали переважно іноземці — всі четверо попередніх очільників прибули з-за кордону.

Розібратися з «історіографічною кризою» випало Розумовському та його близькому раднику Григорію Теплову, який був колишнім учнем Прокоповича та ад'юнктом Петербурзької академії наук. Вони призначили комісію для розслідування та обговорення досліджень Мюллера. Це питання обговорювалося на 29 засіданнях академічної комісії в проміжок між осінню 1749-го та весною 1750 року. Основним опонентом Мюллера в цих історіографічних дебатах був етнічний росіянин Михайло Ломоносов. Михайло Ломоносов, який походив з родини рибалки з півночі Росії, був відомий своїми досягненнями в галузі хімії. Але новий час, який характеризувався мобілізацією національних сил, вимагав універсальності, отже і Ломоносов вийшов за межі своїх пізнань в галузі хімії і занурився в історію та лінгвістику, ставши хоча й непрофесійним, але потужним і впливовим прибічником націоналістичного підходу до цих обох наук. Ломоносов переконував, що робота Мюллера прославляє «скандинавів або шведів», але «нічого не робить для прославлення нашої історії». В історіографічних спорах про походження Русі Кирило Розумовський став на бік Ломоносова. Тираж роботи Мюллера на цю тему було знищено.

Кирило Розумовський.
Худ. Луї Токке, 1758 р.

Для Ломоносова основним джерелом натхнення для участі в суперечках був застарілий та не дуже достовірний київський «Синопсис» 1674 року. Але ідеї, закладені в цій книзі, грали більшу роль, ніж факти, викладені в ній. Ця книга, присвячена походженню

Василь Тредьяковський.
Невідомий худ.
використав гравюру
О. Я. Колпашнікова, 1775 р.

руського народу, зрештою знайшла в Москві не тільки видавців, але й читачів, які високо оцінили її зосередження на походженні саме народу, а не держави чи династії. Ломоносов прагнув того, аби Академія затвердила «Синопсис» як основне джерело російської історіографії. Погоджуючись з викладеними в «Синопсисі» аргументами щодо походження руського народу, Ломоносов піддавався впливу історичного міфу, який наголошував на єдності велико- та малоросійських спадкоємців середньовічної Київської держави, відділяючи їх від Західної Європи.

Усьому всеросійському народу потрібне було не тільки спільне минуле, але й спільна мова. Реформи Петра I поставили Росію під прямий вплив Заходу, що в лінгвістичній сфері проявилося у запозиченнях із західних мов (переважно, з німецької). Іншим, менш очевидним запозиченням з Заходу став розвиток офіційної літературної мови на основі розмовних діалектів. До цього офіційна мова базувалася переважно на церковнослов'янській — мові, створеній середньовічними проповідниками для навернення слов'ян до православ'я, яка пізніше використовувалася на православних слов'янських теренах, зокрема, в Московії та на українських та білоруських землях Речі Посполитої під час літургій та як літературна мова. Ця мова об'єднувала великоросів, малоросів та білорусів, але прийшла з минулого, а не була спрямована у майбутнє. Державній бюрократії, утвореній Петром I, для управління державою була необхідна світська мова. Канцелярська мова, якою користувалася московська бюрократія і яка також багато в чому ґрунтувалася на церковнослов'янській, для цієї мети не підходила. Тому Петро запровадив спрощений «цивільний» шрифт та часто спонукав своїх підлеглих і перекладачів західних текстів писати настільки просто, наскільки це можливо, та уникати проявів високого церковнослов'янського стилю.

Лише підйом російського патріотизму в часи правління імператриці Єлизавети раптово зупинив занепад церковнослов'янської мови, яка в один момент з символу релігійного традиціоналізму та відсталості перетворилася на бастіон російської ідентичності та прояв істинної російськості.

Лише підйом російського патріотизму в часи правління імператриці Єлизавети раптово зупинив занепад церковнослов'янської мови, яка в один момент з символу релігійного традиціоналізму та відсталості перетворилася на бастіон російської ідентичності та прояв істинної російськості. Так само, як і спори щодо історії Русі, дебати щодо майбутнього мови розпочалися в стінах Академії наук. В цих спорах один проти одного зійшлися двоє основних російських поетів і драматургів: Василь Тредьяковський та Олександр Сумароков, а розсудити їх

мав Михайло Ломоносов. Тредьяковський, який спочатку підтримував вестернізацію та наближення писемної російської мови до розмовної, змінив свої погляди за часи правління Єлизавети. Він поставив питання: «Навіщо нам за своєю волею страждати від бідності та обмежень французької мови, коли в нас є все багатство, розмаїття та широта словено-російської?» Втім, Сумароков дотримувався критичного погляду на церковнослов'янську — фактично, київську — спадщину як частину російської мови і літератури. Згадуючи Прокоповича, він писав: «премудрий Феофан, якого природа наділила слов'янською красою, жодного поетичного рядка, гідного з точки зору красномовства, не написав».

Олександр Сумароков.
Портрет роботи майстерні Федора Рокотова

Восени 1748 року Сумароков передав свою драму «Гамлет» на передвидавничий розгляд Академії. Тредьяковський, який був професором Академії, вказав на стилістичні недоліки, стверджуючи, що «очевидною є нерівномірність стилю в роботі, що в окремих місцях зустрічається надмірна театральність церковнослов'янської мови, яка в інших місцях понижується з причини грубого базарного жаргону». Розгляд драми перейшов у відкритий конфлікт між Сумароковим та Тредьяковським. На кону були їхні місця на верхівці російської літератури та майбутнє російської мови, якою належало писати в майбутньому. Тредьяковський відстоював високий стиль, який своїм корінням мав церковнослов'янську мову, в той час як Сумароков прагнув наблизити російську літературну мову, наскільки це можливо, до російської розмовної.

Михайло Ломоносов зайняв компромісну позицію щодо майбутнього російської мови. Він став на захист використання церковнослов'янської як основи розвитку літературної російської. Так само, як і Тредьяковський, він шукав коріння російської мови в Київській Русі та прославляв її мову як багату, красиву та потужну. Хоча Ломоносов і відстоював церковнослов'янську мову та пов'язану з нею лінгвістичну традицію, він також прихильно ставився до нової західної тенденції, яка полягала в наближенні літературної мови до розмовної. Примирити ці два підходи між собою йому вдалося через розробку теорії існування трьох літературних стилів, кожному з яких відповідає окрема мова: високий стиль, призначений для епічних поем, од та віршів, передбачав використання словникового запасу церковнослов'янської та літературної російської

Михайло Ломоносов.
Худ. Л. С. Миропольський. Копія з роботи Г. К. фон Преннера, 1757 р.

мови; середній стиль, який належало використовувати у драматичних творах, мав ґрунтуватися на розмовній мові, але слід було уникати жаргонних слів; та третій, низький стиль, заснований на використанні мови містян та селян — цей стиль належало використовувати при створенні комедій.

У введенні до своєї Російської граматики, виданої 1757 року, Ломоносов написав, що російська мова наділена «величністю іспанської, жвавістю французької, жорсткістю німецької, ніжністю італійської, а також багатством та силою образів грецької чи латини». Це формулювання було не дуже оригінальним: прославлення Ломоносовим російської мови підозріло нагадувало похвалу на адресу англійської в «Посланні про довершеність англійської мови» 1605 року автора Річарда Кару. Втім, на відміну від Кару, Ломоносов прославляв мову, граматика та лексика якої відставали у розвитку від інших, але прагнула дати відповідь на виклики сучасного світу. Звідки тоді цей оптимізм Ломоносова щодо перспектив російської мови? Відповідь очевидно випливає з його коментаря до історії німецької мови: «Німецька мова лишалася бідною, простою та слабкою доти, доки латинська мова лишалася мовою священнослужіння. Але коли німці почали читати святі книги та слухати літургію власною мовою, її багатство помножилося, та з'явилися вправні письменники». Можна вважати, що російська мова уникла цього болісного шляху розвитку, який пройшла німецька мова, завдяки своїй близькості до церковнослов'янської, що врятувала російську від підпорядкування іноземній мові та забезпечила велич російської мови.

Лінгвістичні дискусії середини XVIII століття безпосередньо стосувалися того, яка з лінгвістичних традицій мала переважати в культурі Російської імперії — великоруська чи малороська, або, сучасними словами, російська чи українська. Так, Сумароков звинувачував Тредьяковського в тому, що той писав своє прізвище в малоросійській традиції — не «Тредьяковской», а «Тредьяковский». Сумароков стверджував, що той надавав «імені свого роду малоросійське закінчення». Іншою істотною частиною російсько-української культурної суперечки була дискусія щодо вимови літери «г». Церковнослов'янська вимова була ближчою до українського «г», в той час як російська вимова надавала в цьому випадку перевагу звуку «ґ».

Лінгвістичні дискусії середини XVIII століття безпосередньо стосувалися того, яка з лінгвістичних традицій мала переважати в культурі Російської імперії — великоруська чи малороська, або, сучасними словами, російська чи українська.

Як і інші, цей компроміс Ломоносова мав тимчасовий успіх. Розвиток російського синтаксису, лексичного запасу та фонетики хоча й був повільним, але напевно робив літературну російську мову менш гостинною для малоросів, ніж вона була для них на початку XVIII століття. Можна бути впевненим, що таким українцям на службі імперії, як Данило Самойлович, який прагнув створення медичного словника російської мови, чи Григорій Полетика, який склав порівняльний словник російської мови, так само, як і іншим випускникам Київської академії, зовсім не було складно опанувати нову російську літературну мову,

але їм доводилося відмовитися від мови, до якої вони звикли, що підривало нещодавнє мирне співіснування двох лінгвістичних традицій.

Станом на середину XVIII століття київські мислителі пройшли довгий шлях від часу, коли Симеон Полоцький вперше в своєму місті привітав царя Олексія і говорив про «руський народ», звільнений «східним царем». За століття їм вдалося прищепити офіційній мові та мисленню московітської еліти елементи західного національного чи пра-національного дискурсу. Вони ж допомогли створити єдиний всеросійський історичний наратив та внесли вклад у формування всеросійської імперської мови. Це було зроблено саме тоді, коли Московія перетворювалася на Російську імперію. Злиття імперії з нацією та з іншими різноманітними народами, що опинилися в тіні поняття «російський народ», тривало протягом століть.

Частина II.
Возз'єднання Русі

Глава 4. Освічена імператриця

28 червня 1762 року Софія Авґуста Фредеріка Ангальт-Цербст-Дорнбурґ стала російською імператрицею Катериною II. Той день для неї почався рано вранці з тривожних новин про арешт одного з офіцерів-учасників змови з метою скинути її чоловіка, імператора Петра III, та звести на престол її. Був ризик, що і її скоро заарештують і, можливо, стратять. Разом із радниками було ухвалене рішення діяти негайно та розпочати переворот, до якого готувалися вже досить довго. Петро в цей час поїхав із Санкт-Петербурга, і Катерина терміново залишила палац, що знаходився у Петергофі — околиці міста, та вирушила до столиці. Там її зустріли полки гвардійців, командирів яких також залучили до заколоту. Армія теж підтримувала її. Все скінчилося за кілька днів. Віддані імператриці підрозділи оточили нещасного Петра III та змусили його зректися престолу. Менш ніж десять днів потому він помер за загадкових обставин.

Імператриця Катерина II.
Худ. Йоганн Баптист Лампі (старший), 1793 р.

Хоч змова була гарно продуманою, підготованою та увінчалася успіхом, її все ще вкрай необхідно було виправдати та легітимізувати. Катерина мала показати, чому вона — принцеса, народжена в Німеччині, яка прибула до Росії у п'ятнадцятирічному віці, якій ніколи не вдавалося приховати німецький акцент і яка порушила всі процедури успадкування престолу — була кращою росіянкою, ніж її чоловік, онук Петра I. У маніфесті, виданому 28 червня від імені Катерини, сказано, що вона захопила владу, аби врятувати Росію від смертельної небезпеки: «Всім чесним синам Росії цілком очевидно, якою страшною була ця загроза». Автори маніфесту спиралися в основному на релігію, стверджуючи, що Катерина була православною, щирішою за Петра. Він, нібито, хотів змінити державну релігію

на лютеранство. «Нашу грецьку церкву вже цілковито піддано жахливій небезпеці через скасування православ'я, яке віддавна панувало в Росії, і прийняття безбожницької віри», — ішлося в маніфесті.

За словами Катерини, маніфест писали нашвидкуруч. Але деякі вчені вважають, що його підготували заздалегідь. Так чи інакше, він відображав важливі особливості російського менталітету того часу: зв'язок російської держави з Православною церквою був настільки тісним, що загроза для однієї з них вважалася достатньою підставою для «синів батьківщини» втрутитися та скинути будь-якого законного правителя. Тепер Катерині II залишалося лише довести свою відданість і користь для Росії, аби не зазнати такої ж долі. Вона чудово впоралася з цим завданням, ставши відомою в Росії і за кордоном як Катерина Велика.

Жалувана грамота дворянству.
2 травня (21 квітня) 1785 р.

Протягом довгих тридцяти п'яти років правління Катерини (1762—1796 рр.) процес формування російської імперської нації, започаткований Петром I і Єлизаветою, отримав новий поштовх і набув нових характерних ознак. Як і слід було очікувати, за правління іноземної принцеси громадянський характер нової російської ідентичності став відігравати важливішу роль, ніж етнічні особливості. Значення понять «нація», «держава» та «батьківщина» вийшли далеко за межі кола радників цариці, які здобули освіту за кордоном та були орієнтовані на захід. І саме за часи її правління ідея громадянства ввійшла в російський дискурс. Етноцентристська модель російської ідентичності, сформована Єлизаветою, переорієнтувалася на ідею відданості імперії. Завдяки запровадженню ідей Просвітництва, які Катерина дуже шанувала та прихильницею яких була, імперію стали уявляти не як мозаїку, складену з різних територіальних одиниць, що користувалися упродовж століть певними правами та привілеями, а як централізовану державу. І базувалася ця держава на адміністративній однорідності, хоча при цьому і декларувала етнічне та релігійне різноманіття.

Катерина виклала своє бачення відносин між імперією та нацією в іншому важливому документі, маніфесті 1785 року, який підтвердив право російської аристократії відмовлятися від обов'язку служити державі. У маніфесті зазначалося: «У справжній славі й величі імперії ми відчуваємо плоди і визнаємо результати діянь наших підданих, слухняного, сміливого, безстрашного, заповзятливого і могутнього російського народу». Цей самий маніфест не залишив жодного сумніву щодо ідентичності провідної верстви населення і справжніх «синів Батьківщини». «Протягом восьмисот років з моменту заснування, — писала Катерина, — Росія знаходила серед своїх синів

> У маніфесті Катенрини II дворянство було визнано авангардом російського народу, а російський народ — рушійною силою імперії.

полководців і командирів. Для російського дворянства завжди було, є і, з Божої волі, завжди буде характерно вирізнятися рисами, притаманними блискучим управлінцям». Таким чином, дворянство було визнано авангардом російського народу, а російський народ — рушійною силою імперії.

Серед «справжніх синів Вітчизни», які привели Катерину до влади в 1762 році, був і президент імператорської Академії наук і гетьман автономної козацької держави на Лівобережжі, відомої як Гетьманщина, Кирило Розумовський. Саме у видавництві Академії було надруковано перший маніфест Катерини, що не лишало сумнівів у політичній відданості Розумовського. Коли нова імператриця обсипала своїх прихильників титулами, подарунками і землями, Розумовський був одним з перших на черзі. Невідомо, чи робив він до імператриці якісь запити від імені Академії, але його плани щодо Гетьманщини були досить серйозними. Спираючись на підтримку місцевої козацької старшини, він хотів розширити її автономію та посилити владні інституції. Багато хто в Гетьманщині сподівався на світле майбутнє свого автономного уряду.

Восени 1762 року, за кілька місяців після коронації Катерини, Семен Дівович, перекладач при Генеральній військовій канцелярії Гетьманщини в місті Глухові (зараз знаходиться на російсько-українському кордоні), написав довгий полемічний вірш «Розмова Великоросії з Малоросією». Ось одна зі строф:

Великоросія:
Ти знаєш, з ким говориш, чи забуваєш?
Адже, я Росія! Чому мене не помічаєш?
Малоросія:
Я знаю, що ти Росія — сама так звуся.
Чому залякуєш мене? Я теж храбрую.
Не тобі, а твоєму царю підкорилась,
При котрому від предків своїх ти зродилась.
Не думай, що ти сама мій властитель,
Але твій цар і для мене також правитель.

Цей вірш зображував імперію, в якій маленька Гетьманщина, що називалася Малоросією, була пов'язана з величезною Російською імперією лише назвою і спільним правителем. Це підривало все, що російські імператори, починаючи з Петра I, робили для обмеження автономії Гетьманщини. Такі думки не надто сприяли поширенню ідеї єдиної держави, нації та батьківщини. У столиці Гетьманщини панувала надія на краще, і спочатку вона здавалася виправданою. Катерина розпочала своє правління з незначної поступки вірному гетьманові і малоросійській еліті, відновивши у 1763 році традиційну судову систему Гетьманщини. Козацька рада просила більшого, і Розумовський зробив ще один запит на ім'я імператриці. Він хотів перетворити посаду гетьмана на спадкову і започаткувати свою династію.

Але вдячність Катерини мала свої межі, і реакція була блискавичною. У 1764 році вона викликала Розумовського до Петербурга і зняла його з гетьманування, присвоївши згодом звання фельдмаршала як компенсацію. І що найважливіше, вона взагалі ліквідувала гетьманську канцелярію. Це стало третьою і остаточною ліквідацією інституту гетьмана. Перші два — мали місце в часи

правління Петра і Анни Іоаннівни. Ще два десятки років знадобиться Катерині, щоб ліквідувати всі інституції Гетьманщини, зокрема і систему військових полків, але імператриця впевнено та неухильно довела цю справу до завершення. На карту було поставлено створення імперії, управління регіонами якої мало здійснюватися з центру, відповідно до просвітницьких принципів раціонального врядування та загального законодавства. Мішанину давніх звичаїв і спеціальних привілеїв, накопичених протягом століть, мала замінити система впорядкованих і однорідних бюрократичних норм.

Олександр Вяземський.
Худ. Карл Людвіг, 1768 р.

При цьому було логічним переходити до нового устрою поступово. У лютому 1764 року, за кілька місяців до ліквідації гетьманської канцелярії, Катерина написала генерал-прокурору Сенату — законодавчого, судового та адміністративного органу імперії — і де-факто начальникові політичного слідства Катерини (Таємної експедиції) князю Олександру Вяземському: «Малоросія, Лівонія і Фінляндія — це провінції, що користуються дарованими їм привілеями, і було б неправильно їх порушувати, скасовуючи їх всі одразу. Назвати їх іноземними та вирішити це питання з таким підходом буде не просто помилкою, це абсолютна дурість. Ці провінції, так само, як і Смоленськ, потрібно русифікувати якомога більш обережно і поступово, щоб вони припинили дивитися в ліс, як вовки... Коли гетьманат у Малоросії зникне, необхідно докласти всіх зусиль, щоб знищити саму згадку про цей період і про гетьманів, не кажучи вже про можливість кому-небудь зайняти цю посаду».

Спершу Катерина перетворила Гетьманщину на провінцію, названу Малоросією, а потім розділила її на губернії: Київську, Чернігівську і Новгород-Сіверську. Скасування Гетьманщини та поступове знищення її владних і військових структур розвіяло всі рожеві мрії про партнерство і рівність між Великоросією і Малоросією, які плекали цілі покоління української еліти. Ставши частиною адміністративної системи імперії, колишня Гетьманщина була затьмарена величезною російською державою. Наприкінці XVIII століття лише три з майже п'ятдесяти губерній представляли колишню Гетьманщину. Особливий статус колишньої козацької держави було скасовано, старшина, хоч і не без проблем, почала зливатися з російським дворянством. Тепер вона мала слугувати інтересам всього народу Росії. Малороси все ще були тісно прив'язаними до рідної землі, яку вони продовжували називати «батьківщиною», але для більшості

Петро Завадовський.
Худ. Йоганн Баптист Лампі (старший), 1795 р.

Олександр Безбородько.
Худ. Йоганн Баптист Лампі (старший), 1794 р.

з них вже не існувало суперечності між вірністю своїй історичній patria та відданістю Російській імперії.

Відповідно, землі колишньої Гетьманщини продовжували забезпечувати імперію кадровим ресурсом. Молоді козацькі офіцери, такі як Олександр Безбородько та Петро Завадовський, отримали підтримку Катерини і зробили в Петербурзі вражаючу кар'єру. Безбородько служив її секретарем, а згодом став одним з архітекторів імперської зовнішньої політики; Завадовський за часи правління Олександра I отримав найвищу посаду в системі освіти в імперії. Так само імператриці, яка проголосила Росію європейською державою, як колись Петру I, були потрібні орієнтовані на Захід випускники Київської академії. Але якщо Петро викликав у столицю священнослужителів, то Катерина привела світську еліту. Зважаючи на те, що київські випускники гарно знали латину, вони були ідеальними кандидатами в лікарі. У часи правління Катерини 60% лікарів в імперії були українцями.

Значна частина інтелектуальної еліти Російської імперії формувалася з українців. Вихідці з Гетьманщини Григорій Козицький, Василь Рубан, Федір Туманський стали видавцями деяких перших російських журналів. Козицький, один із секретарів Катерини, друкував від її імені журнал «Всякая Всячина» (1769—1770); Рубан видавав журнал «Старина и новизна» (1772—1773); а Туманський набагато пізніше був видавцем першого історичного журналу в Російській імперії — «Российского магазина» (Російський журнал, 1792—1794). Це були одні з перших «народників», які сприяли формуванню російської ідентичності, зокрема створенню нової літературної російської мови, що вилилося до більшого, ніж колись, ототожнювання народу та імперії. За словами Лія Грінфельда, визнаного адепта раннього європейського націоналізму, добра половина «російських» інтелектуалів, які пропагували російську національну ідею, були насправді «малоросами».

Значна частина інтелектуальної еліти Російської імперії формувалася з українців. За словами Лія Грінфельда, визнаного адепта раннього європейського націоналізму, добра половина «російських» інтелектуалів, які пропагували російську національну ідею, були насправді «малоросами».

Восени 1772 року російська армія під керівництвом голови Військової колегії Захара Чернишова перетнула польсько-російський кордон і захопила нові позиції вздовж Дніпра і Західної Двини. Міста Полоцьк, Вітебськ, Мстислав і Могильов, в яких російських військ не бачили від середини XVII століття, тепер опинилися під контролем Росії. Захоплення Росією східної Білорусі було частиною процесу,

який в історіографії став відомий як перший поділ Польщі, здійснений Росією, Австрією та Пруссією у 1772 році.

Поділи Польщі були напророчені ще 1762 року під час заходів з нагоди коронації Катерини II у Москві. Серед доповідачів був архієпископ Могилевський Георгій Конисський, який прибув на церемонію коронації з Речі Посполитої, де знаходилася його єпархія. Під час виступу в останній день урочистостей (29 вересня 1762 р.) ієрарх останнього в Речі Посполитій православного єпископату просив за свою переслідувану церкву, заявивши, що Бог зберіг життя Катерині, аби вона могла захистити не лише віру і батьківщину в межах Росії, але і своїх єдиновірців поза межами імперії. «Серед підданих Вашої імператорської величності, які святкують вашу радісну для усіх коронацію, білоруський народ також шле свої найщиріші вітання та запевнення у відданості через мене, підданого вашої величності», — сказав ієрарх. Ідея релігійної єдності між православними Російської імперії та Речі Посполитої міцно закріпилася в тогочасному імперському дискурсі. Але ідея приналежності «білоруського народу» до реальних або потенційних підданих імператриці була чимось незвичним та цілковито новим — вона не з'являлася в російському дискурсі від середини XVII століття, коли назву «Біла Русь» додали до титулу царя.

Несподіваною відповіддю на молитви Конисського про захист «білоруського народу» стало захоплення російськими військами східної Білорусі у 1772 році. У Могильові день і ніч дзвонили церковні дзвони на знак присягання Катерині у вірності. У березні 1773 року Конисський був у Санкт-Петербурзі і дякував Катерині за те, на що він навряд чи міг сподіватися ще кілька місяців тому. «Зараз, серед цих людей, я почуваюся так, ніби опинився поміж ізраїльтян, що вийшли з Єгипту; серед полонених Сіону, що повертаються з Вавилону; серед християн часів Костянтина», — казав Конисський імператриці. Вона не лише надала протек-

Рейтан на сеймі 1773 року. Занепад Польщі. *Худ. Ян Матейко, 1866 р.*

Станіслав II Август,
король Польщі.
Худ. Марі Елізабет Луїза Віже-Лебрьон, 1797 р.

цію «білоруському народу», який перебував під польським урядом, але і поширила на нього свою владу, визнавши Конiського і його співвітчизників російськими підданими. Конiський дякував за звільнення свого народу від «єгипетського полону» не тому правителю. Справжнім рятівником був Фрідріх II Прусський, а не Катерина II Російська.

Ще з часів Полтавської битви (1709), після якої Петро I де-факто запровадив російський контроль над справами Речі Посполитої, польсько-литовська держава належала до російської сфери впливу. Відповідно, протягом тривалого проміжку часу анексія будь-якої частини її території іншими державами суперечила б інтересам Росії. Але поділ Польщі-Литви, безумовно, був в інтересах й деяких європейських держав. Прусські королі, які для налагодження зв'язку між Бранденбургом і Східною Пруссією дуже хотіли приєднати Західну Пруссію, що належала Польщі, вперше запропонували розділити Річ Посполиту ще на початку XVIII століття. Слабкість польсько-литовської держави була непереборною спокусою для сильніших європейських держав, адже давала можливість вирішити свої проблеми за її рахунок, і Російська імперія могла опиратися бажанням сусідів Речі Посполитої лише до 1772 року.

Ситуація кардинально змінилася 1771 року. Після того як Австрія, налякана успіхами Росії у війні з османами, об'єдналася з оттоманською Портою, Санкт-Петербург вирішив поступитися прусському тиску і погодився на тристоронній поділ Польщі-Литви, щоб уникнути загрозливого конфлікту з Австрією. 17 лютого 1772 року Пруссія і Росія підписали в Санкт-Петербурзі договір, яким погодили анексування частини польської території. 5 серпня того ж року в російській столиці було підписано тристоронню угоду з Австрією. Пруссія отримала те, чого найбільше хотіла, — Західну Пруссію (окрім Данціга). Австрія анексувала Східну Галичину, її центр Львів було перейменовано в Лемберг. Росія отримала частину Литви і білоруські території.

Катерина II також неохоче взяла участь у другому поділі Польщі, що відбувся 1793 року. Події на залишках територій Речі Посполитої — землях, що залишилися під контролем Варшави у 1780-х і на початку 1790-х років, — несли явну загрозу російським інтересам у країні. У 1790 році поляки уклали угоду про оборонний союз з Пруссією без участі Росії і, потенційно, проти неї. Зі створенням цього союзу формально припинилося існування російського протекторату над Королівством Польським. Додало жару ще й те, що Чотирирічний Сейм, скликаний у Варшаві 1788 року, запровадив низку реформ, метою яких була модернізація польської держави. Прийнята фракцією прихильників реформ у Сеймі Конституція від 3 травня 1791 року зміцнила позиції і розширила повноваження короля, перетворила Сейм на більш дієвий орган, скасувавши liberum veto — вимоги, про те, щоб усі рішення приймалися одностайно, — і встановила поділ влади на три гілки:

виконавчу, законодавчу та судову. Жодна з цих новин не віщувала Росії нічого доброго. З погляду Катерини, реформи вели не лише до послаблення позицій Росії і скорочення її можливостей втручатися у політичну систему Польщі, але і пропагували ідеали Французької революції. Останнє змусило Катерину забути про всі ініціативи та ідеї доби Просвітництва і озброїтися реакційними поглядами на все, що могло нести хоч якусь загрозу самодержавству.

Третій поділ відбувся у 1795 році, незабаром після другого, і був реакцією на польське повстання проти держав, які брали участь у поділах, під проводом Тадеуша Костюшка, польського військового командира і уродженця Білорусі. Росія направила проти повстанців армію на чолі зі своїм найкращим військовим командувачем Олександром Суворовим. Прусський король також надіслав свої війська, і разом дві держави розгромили повстання Костюшка. Росія, Пруссія та Австрія розділили решту польських територій між собою, і знову частка Росії значно перевищила здобутки Пруссії та Австрії — останні отримали менше, ніж по 50 000 квадратних кілометрів, а Росія — 120 000 квадратних кілометрів. Усього Росія захопила понад 66% колишніх польських територій. Її нові кордони охоплювали всю Литву зі столицею Вільнюсом і балтійським узбережжям, а також білоруський Брест та міста Луцьк і Володимир на Волині. Майже всі українські та білоруські землі потрапили під контроль Петербурга. Єдиним винятком була українська Галичина, яка залишилася під владою Відня.

У російській імперській історіографії поділи Польщі часто називали возз'єднанням Русі — така позиція підкреслює, що, за винятком Литви, усі інші землі, приєднані до Російської імперії внаслідок поділів, були заселені східними слов'янами, які були підданими київських князів за багато століть до цього. Етнічна вибірковість у приєднанні Росією територій аж ніяк не була випадковою і ознаменувала зміни в національних уявленнях росіян, що саме відбувалися у часи правління Катерини II.

У той час, як до здійснення самих поділів Катерину змусили союзники та мінливі обставини, те, які території Росія, як наслідок, анексувала, дає розуміння уявлення російської еліти про власну історичну, релігійну та етнічну ідентичність.

При цьому те, які території Росія отримала внаслідок першого поділу, було обґрунтовано не історичними претензіями, а бажанням російських військових мати чітко встановлені кордони, які легко було б захищати. Нову лінію провели уздовж Дніпра і Західної Двіни та їхніх приток. Вперше такий кордон запропонував встановити президент Військової колегії Захар Чернишов на початку 1760-х років. Але у договорі про перший поділ, укладеному між Росією та Пруссією в січні 1772 року, містилося посилання скоріше на історичну, а не на стратегічну доцільність поділів. «Її Імператорська Величність Імператриця Всеросійська і Його Королівська Величність Король Пруссії урочисто обіцяють всіляко допомагати одне одному у їхньому прагненні скористатися наявними умовами, щоб здобути ті округи Польщі, на які вони мають давні права», — йдеться у російсько-прусській конвенції про поділ Польщі.

Територіальні претензії, обґрунтовані історією, висунула також імператриця Австрійська Марія Терезія: «Її Королівська Величність Імператриця віддала наказ своїм збройним силам увійти до Польщі та доручила їм зайняти райони, на які вона заявляє свої давні права». Імператриці не подобався термін «поділ»», адже, на її думку, він свідчив про незаконний характер цієї операції, і вона шукала історичного обґрунтування захоплення цієї території. Вона знайшла його в історичних претензіях угорських королів на середньовічне Галицько-Волинське князівство. Оскільки австрійські імператори вважалися спадкоємцями угорських королів, нові території стали називатися Королівством Галичини і Лодомерії. Термін Лодомерія є латинізованою формою слова «Володимирія», що походить від назви столиці Волинського князівства, міста Володимира, яке на той час залишилося на території Польщі.

Досить цікаво, що згадки про історичні права зникли з маніфестів, що супроводжували другий і третій поділи. Але це були саме ті поділи, які Росія виправдовувала активною внутрішньою пропагандою, наголошуючи на своїх історичних правах. Там, де це було можливо, кордони за другим і третім поділами проводилися по річках, але цього разу разом з історичними, релігійними та етнонаціональними міркуваннями бралася до уваги і стратегічна доцільність. З нагоди другого поділу Катерина наказала викарбувати медаль із зображенням двоголового орла з російського імператорського герба, який тримав у пазурах дві карти, одну з територіями, приєднаними до Росії в 1772 році, іншу — з тими, які додались у 1793 році. Над ним був напис: «Я повернув те, що було відірвано». Таким чином, Катерина нібито повертала Росії те, що колись належало їй, але було відібрано силою.

Марія Терезія Австрійська
в 35-річному віці.
Худ. Мартін ван Мейтенс, 1753 р.

Уявлення Катерини про те, на які території вона має право претендувати, ґрунтувалося на її вивченні історії Русі. У «Записках про російську історію», які вона написала для двох своїх онуків, Олександра (майбутнього імператора Росії) і Костянтина (майбутнього намісника Царства Польського), Катерина охопила значну частину історії Київської Русі і досить детально описала відносини руських князів з правителями Польщі, зокрема численні війни між двома державами. Безсумнівно, Катерина хотіла отримати всі колишні руські території, включно з Галичиною, яку приєднала до себе Австрія під час першого поділу. Невдовзі після другого поділу вона сказала у присутності

одного зі своїх секретарів: «Врешті-решт, ми повинні виміняти в імператора Галичину: вона йому не потрібна». Катерина так ніколи і не отримала Галичину, але під час третього поділу наполягла на приєднанні міста Володимир. Так вона не дала австрійському імператору Йосифу II здобути Волинь — землі, які австрійці вважали частиною своєї спадщини (Галичина і Лодомерія) від угорських королів. Австрійцям довелося задовольнятися територією Малопольщі, з містами Краків і Люблін, стверджуючи, що ці землі були фактично «Західною Галичиною».

Імператор Йосиф II.
Худ. Карл фон Сейлс, 1823 р.

Щось змінилося у планах Катерини в період між першим і другим поділами. Під час першого вона не заперечувала проти того, щоб Австрія отримала Галичину, але вже при другому сама захотіла здобути цю територію. Поглиблення знання історії Русі, безперечно, могло стати однією з причин такої зміни у думках (імператриця написала свої «Записки» у 1780-х роках), але, можливо, були й інші причини. Катерина почала сприймати нові землі не тільки з історичного та релігійного ракурсу, як раніше, але і з позиції етнічних особливостей. У грудні 1792 року, коли Катерина вирішила погодитися на другий поділ, вона написала своєму послу в Варшаві, що її метою було «звільнити землі та міста, які колись належали Росії, засновані та заселені нашими родичами, які сповідували ту саму віру, що і ми, від занепаду та утисків, яких вони там зазнають». Таким чином, вона не лише заявляла претензії на те, що належало її попередникам на російському престолі, але й оберігала єдиновірців і людей того ж етнічного походження від переслідувань, а також запобігала повстанням.

Більшість помислів Катерини з цього приводу стали відомі громадськості і, фактично, вилились в офіційну політику після другого поділу, коли було придушено повстання Костюшка. Захоплення Варшави пишно відсвяткували в Санкт-Петербурзі, на відміну від відзначення другого поділу, коли відбувалися богослужіння, але не було жодних військових салютів. Катерина II вважала, що православне населення Речі Посполитої (українці та білоруси) були фактично одним народом з росіянами і не відчували прихильності до поляків. У тому ж листі від грудня 1792 року до російського посла, в якому імператриця так позитивно відгукувалась про братніх східних слов'ян, вона жорстко критикувала поляків: «Досвід минулого і сучасні умови та настрої, що панують у Польщі, а саме нестабільність і легковажність її народу, ворожнеча і ненависть до нас, і особливо схильність до французької розбещеності і жорстокості,

Тадеуш Костюшко.
Худ. Карл Готліб Швейкарт, після 1802 р.

свідчать про те, що ми не можемо розглядати її як мирного чи безпечного сусіда, поки цілковито не послабимо».

Сприйняття поляків як ворожої нації, а українців і білорусів — як братніх народів запанувало в російському дискурсі після захоплення Суворовим Варшави у листопаді 1794 року. У грудні уряд видав маніфест, написаний головним радником Катерини з питань зовнішньої політики Олександром Безбородьком, який повторював, іноді майже дослівно, ідеї, висловлені Катериною в листі від грудня 1792 року. «Її Імператорська Величність повернула своїй імперії землі, що належали їй віддавна, які були відірвані від неї у Смутний час з таким самим віроломством, як те, що проявили сьогодні деякі вороже налаштовані поляки, які хочуть заподіяти шкоду Росії. На цих землях проживають наші родичі та єдиновірці, пригноблені за свою відданість релігії», — йдеться у маніфесті. Про поляків Безбородько писав таке: «Зрада поляків знайшла свій найбільший прояв у їхніх підступних спробах знищити російські війська, які мирно і спокійно розміщувалися у Варшаві за умовами договору про союз, укладеного за доброю волею. Всі вони, молоді і старі, доклали рук до скоєння цього підлого злочину».

Сприйняття поляків як ворожої нації, а українців і білорусів — як братніх народів запанувало в російському дискурсі після захоплення Суворовим Варшави у листопаді 1794 року.

Вірні поети із запалом підхопили новий курс. Василь Петров, поет, який після другого поділу назвав поляків «прихильниками Росії», тепер перетворив їх на кровожерних монстрів:

Потоптавши священні права,
Вони погрожують розграбувати і зруйнувати храми,
Урвати свою частку чужого майна
І вгамувати жадібність рук, ротів і животів.

Протягом тривалого періоду правління Катерини українці та білоруси Речі Посполитої у релігійній термінології вважалися вірянами греко-російської або просто грецької церкви, що свідчить про те, що вони були православними. Але абсолютна більшість представників «білоруського народу», який було приєднано до Росії внаслідок поділів, була неправославною. Це стосувалося не лише польської або полонізованої знаті, яка була католицькою, чи євреїв, які взагалі не були християнами, але навіть більшості східних слов'ян — вони були уніатами. На землях, приєднаних до Росії після другого поділу, православними були лише 300 тисяч осіб. Більше двох мільйонів були уніатами, а на землях, приєднаних в результаті третього поділу, майже не було православних віруючих.

У квітні 1794 року Катерина вирішила виправити цю ситуацію, розпочавши офіційну кампанію з навернення уніатів до православ'я. Таке рішення було спричинене зверненням представників двадцяти селищ Правобережної України — в якій боротьба між православ'ям та унією розгорталася з часів повстання 1768 року, — які хотіли відмовитися від Унії та перейти у православ'я. Катерина не лише задовольнила їхнє прохання, але й запропонувала використовувати таку модель для навернення до православ'я інших уніатських парафій, застосовуючи,

у разі необхідності, силу. У посланні єпископату, яке було видано на її прохання, йшлося, що «у Смутні часи Росії велика частина її підданих, які сповідували грецьку православну віру, відірвані від справжньої батьківщини, та потрапивши під польське ярмо. . . зазнавали якнайгірших утисків та перешкод у вільному відвідуванні своїх церков». Катерина, як стверджувалося у цьому посланні, повернула «цих людей, того ж самого роду-племені, до свого царства».

Цілі нової політики набагато більш чітко та явно описувалися в указі Катерини, адресованому генерал-губернаторові приєднаних територій. Вона писала про «найдієвіше викорінення уніатської віри» в цілому, а не лише про навернення кількох парафій. Катерина була готова до заворушень і протестів проти ліквідації церкви, яка вже досить серйозно укріпилася, і вимагала, щоб губернатор з ними впорався. Заручившись підтримкою поліції, він мав «запобігти будь-яким заворушенням і проблемам, щоб жоден з постійних або тимчасових землевласників або духовних чи світських вельмож римської та уніатської віри не смів створювати навіть найменших перешкод, утискати чи скоювати злочини проти тих, хто захоче навернутися до православ'я. Будь-яка така спроба, спрямована проти панівної релігії, здійсненна всупереч Нашій волі, буде вважатися кримінальним правопорушенням, яке підлягає розгляду в судовому порядку і тягне за собою конфіскацію майна до моменту прийняття судового рішення».

Імператриця, яка захищала православних Речі Посполитої в ім'я релігійної терпимості, що було схвалено Вольтером, раптом розпочала переслідування представників іншої релігії.
Колишня підтримка Катериною релігійної толерантності змінилася на виправдання нетерпимості. Свої дії вона називала відшкодуванням за ту несправедливість, якої колись зазнали православні.

Імператриця, яка захищала православних Речі Посполитої в ім'я релігійної терпимості, що було схвалено Вольтером, раптом розпочала переслідування представників іншої релігії. Як це можна пояснити? Хоча те, що у посланні єпископату Катерина зверталася до уніатів як до людей одного роду-племені, і може пролити світло на її думки про зв'язки між релігією та етнічною приналежністю, безпосередню причину таких дій слід шукати в іншому. До 1794 року, після Французької революції, і реагуючи на нову польську конституцію, в якій вона вбачала прояви руху проти авторитаризму за французьким зразком, Катерина відмовилася від багатьох своїх попередніх переконань. Указ про викорінення уніатської віри був виданий під час повстання Костюшка, лідери якого знаходили підтримку серед селян-уніатів. Знищення греко-католицької церкви у таких обставинах могло розглядатися як захід запобігання заколотам. Катерина могла розраховувати на вірність православних священників у колишній Речі Посполитій, але навряд чи могла довіряти уніатам.

Колишня підтримка Катериною релігійної толерантності змінилася на виправдання нетерпимості. Свої дії вона називала відшкодуванням за ту несправедливість, якої колись зазнали православні. Польська влада колись примушувала їх переходити до унії, а тепер вона лише намагалася повернути їх до релігії, яку

Битва під Рацлавицями за часів повстання Костюшко.
Худ. Олександр Орловський

сповідували предки. Кампанія з навернення, яку в офіційних заявах російські церковники та високопосадовці називали поверненням до «віри батьків і праотців», виявилась надзвичайно успішною на Правобережній Україні, де до 1796 року майже не залишилося уніатських парафій. Далі настала черга західних і північно-західних земель, однак все більше священників і парафій відмовлялися переходити до православ'я, незважаючи на тиск світських і релігійних властей. Населення Центральної Білорусі та Волині здебільшого залишилося уніатами. Чисельність уніатів ще більше зросла після третього поділу Польщі. Загалом, близько 1,4 мільйона українців та білорусів залишилися уніатами на час завершення кампанії «возз'єднання» після смерті Катерини у 1796 році.

Процес злиття імперії і нації під егідою сильної держави почався ще за Петра і набув значного розвитку у період правління Катерини. Вона застосувала просвітницькі ідеї раціонального управління, щоб стерти регіональні та етнічні особливості, посиливши цим контроль центральної влади над різноманітними землями імперії. Крім зміни адміністративної структури та державних інституцій, для побудови та піднесення імперії необхідно було сформулювати історичну міфологію, запровадити і розвинути єдину панівну мову та переосмислити статус православної віри в багатонаціональній державі.

Що стосується питань російської ідентичності та самосвідомості, то під час правління Катерини виникло нове розуміння російської імперської нації. Поступово, з посиленням центризму та знищенням регіональних автономій, таких як

Гетьманщина, з'явилася і зміцнилася всеросійська ідентичність. Одночасно змінилися і соціальні норми: росіяни тепер були не лише «синами батьківщини», які слухняно служили державі, але і громадянами, наділеними правами. Російські імперські світоглядні позиції, як і за часів Єлизавети, залишалися протилежними до західних, але тепер стали менш ворожими.

Роль імператриці як захисниці православ'я спонукала Росію активніше, ніж будь-коли раніше, втручатися у конфлікти між католиками та православними у Речі Посполитій. При цьому Катерина сприймала православних цих територій як єдиновірців, а не як співвітчизників. В її розумінні кордони російської нації збігалися з кордонами російської держави. Етнічна приналежність закріпилася в офіційному російському дискурсі лише наприкінці її правління, коли внаслідок поділів Польщі Російська імперія отримала мільйони нових підданих, які здебільшого не були православними. Катерина та її радники ніколи не вважали етнічну приналежність головною визначальною рисою для нових підданих імперії, але поява таких підданих допомогла закласти основи нового розуміння російської ідентичності в наступному столітті.

Поділи ставили під сумнів просвітницьку модель російської імперської ідентичності. Катерина II у XVIII столітті пішла іншим шляхом, ніж Іван III у XV столітті, і захопила нові території, спираючись на історичні права київських князів. Але для Катерини об'єднання цих територій з Російською імперією було складнішим завданням, ніж для Івана III. Внаслідок поділів до імперії було приєднано мільйони східних слов'ян (українців і білорусів), яких Катерина у своїх листах і декретах називала не лише одновірцями, але і людьми того самого російського племені. Оскільки більшість цих потенційних росіян виявилися уніатами, імперський уряд відмовився застосувати таку модель російської нації, де панувала б релігійна різноманітність, запровадивши натомість програму примусового навернення уніатів у віру «батьків і праотців».

Спричинена здебільшого питаннями безпеки в розпал польського повстання на чолі з Тадеушем Костюшком, кампанія з навернення стане для російської влади прикладом того, як слід ставитись до прикордонного українського і білоруського населення у світлі викликів для стабільності та єдності імперії, що постануть перед майбутніми поколіннями.

Глава 5. Польський виклик

«Один поляк — це очарування; два поляки — це сварка; три поляки — це вже польське питання», — уїдливо сказав Вольтер. В результаті поділів Польщі, які французький філософ вітав з ентузіазмом, у складі Російської імперії опинилося набагато більше, ніж три поляки, і польське питання становило все більшу загрозу для імперської влади. Катерина II, яка не вірила в доцільність особливого ставлення до приєднаних до імперії земель, відійшла від традиційного підходу російських царів, які протягом десятиліть і навіть століть прихильно ставилися до ідеї автономії новоприєднаних територій, зокрема Гетьманщини та балтійських губерній. Новоприєднані польські землі такого статусу не отримали, що стало причиною виникнення певної напруги між центром та периферією імперії.

Багато хто з імперської верхівки Санкт-Петербурга, зокрема ті, кого безпосередньо призначали на управління польськими землями, прихильно ставилися до польської аристократії та вважали поділи Польщі несправедливим та нерозсудливим способом захистити російські інтереси в Європі. Почуття провини перед захопленим, але так до кінця і не переможеним сусідом було новим для російської імперської душі. Це почуття становило для правителів особливий виклик. Польща була потужною регіональною державою з яскравим усвідомленням власної імперської місії та з верхівкою, вірною власній державі та вітчизні. Будучи повноцінною політичною нацією, поляки не були готовими відмовитися від ідеалу незалежності і державності. Додаткові проблеми для Російської імперії, яка намагалася вести шодо Польщі свою звичну політику, викликало обурення польської знаті, культурний рівень якої був вищим за рівень завойовників (набагато вищим за рівень верхівки Гетьманщини в XVII столітті). Звична для росіян стратегія полягала в тому, аби укласти угоду з місцевою елітою, нехтуючи інтересами нижчих класів і в такий спосіб стверджуючи своє верховенство. У випадку з поляками теж було укладено угоду, але місцева верхівка не була занадто схильною до співпраці, а часто і взагалі відмовлялася від неї.

Для Російської імперії польське питання ніколи не було питанням суто теоретичним чи абстрактним, яке б цікавило тільки інтелектуальну еліту. Поляки були небезпечними ворогами Російської імперії. Поява націоналістичної ідеології з її наголосом на лінгвістичних та етнічних відмінностях створила ще одну перешкоду на шляху до успішної інтеграції приєднаних територій.

Польське питання ніколи не було для Російської імперії суто питанням теоретичним чи абстрактним, яке б цікавило тільки інтелектуальну еліту. Поляки неодноразово брали до рук зброю, не просто для того, аби змусити себе почути чи домогтися кращої угоди з імперією, а для того, аби, об'єднавшись, скинути російське панування та відновити Річ Посполиту в її колишніх кордонах, тих, що існували до поділу. Вони йшли вперед, а їхній погляд був спрямований назад. Поляки були небезпечними ворогами Російської імперії. Поява націоналістичної ідеології з її наголосом на лінгвістичних та етнічних відмінностях створила ще одну перешкоду на шляху до успішної інтеграції приєднаних територій. Польські шляхтичі не просто були носіями політичної культури, яка відкидала абсолютизм, та носіями віри, до якої Російська православна церква завжди ставилася з найбільшою підозрою, але й, будучи західними слов'янами, поляки етнічно не вписувалися в східнослов'янське ядро російської імперської нації. Ідею польської ідентичності шляхта вибудовувала на основі окремої польської історії, політичної культури, мови, літератури та релігії.

Неможливість вирішити польське питання шляхом традиційної асиміляції місцевої еліти змусила російську імперську верхівку знов замислитися про власну ідентичність. Вони розробили формулу, яка об'єднувала традиційну схильність імперії до автократичного правління, домінування православної церкви та нову концепцію національності. В історіографії ця тріада стала відомою під поняттям «офіційна національність». Вона була визначальною для російських національних процесів до кінця століття.

Наполеон у битві під Аустерліцом. *Худ. Франсуа Жерар, 1810 р.*

Вторгнення Наполеона в Росію 1812 року французька пропаганда офіційно називала польською кампанією — якщо бути точним, другою польською кампанією. Під час першої польської кампанії (1806—1807) Наполеон розбив російську, прусську та австрійську армії та вирвав князівство Варшавське з тієї частини Польщі, яку за результатами поділу отримала Прусія. Офіційною метою другої кампанії було проголошено відновлення Королівства Польського, до якого цього разу треба було включити польські землі з підросійської частини. Не висловлена, але, як вважають деякі дослідники, основна мета кампанії полягала в тому, щоб змусити Росію припинити торгівлю з Великою Британією і таким чином посилити французьку континентальну блокаду Великої Британії. Але економічні причини навряд чи могли б відіграти роль заклику до бою для французьких армій чи потенційних союзників в регіоні, яким наказали чи яких попросили вдертися на територію Російської імперії та рушити на Москву. А от виправлення значущої історичної несправедливості шляхом відновлення польської держави могло підняти і таки підняло бойовий дух, надихаючи поляків на масову участь в наполеонівському вторгненні в Росію та надаючи війні міжнародного виправдання.

Французька пропаганда вторгнення Наполеона в Росію 1812 року офіційно називала польською кампанією — якщо бути точним, другою польською кампанією.

Хоча третій поділ і прибрав Польщу з політичної карти Європи, а учасники поділу домовилися не використовувати назву держави в своїх титулах та в офіційних назвах, утворених після приєднання адміністративних одиниць, Польща все ж зберегла своє місце на ментальній карті багатьох європейців — в першу чергу, звісно ж, самих поляків. За легендою, провідник польського повстання Тадеуш Костюшко після поразки від російського війська у відчаї вигукнув:

Наполеон I.
Худ. Поль Деларош, 1807 р.

«Finis Poloniae!» (Польща скінчилася!). В подальшому він заперечував, що казав ці слова, так само і багато поляків відмовилися вважати свою державу навіки втраченою. Деякі з них приєдналися до наполеонівської революційної армії і воювали у Вест-Індії, Італії та Єгипті пліч-о-пліч з майбутнім імператором. Їхня походна пісня, яка згодом стала національним гімном відновленої польської держави, розпочинається словами «Поки смерть нас не скосила, Польщі жити з нами».

Наполеон ніколи не забував ані вірності польських легіонерів, ані основної мети, за яку вони боролися. Звертаючись в червні 1812 року, напередодні вторгнення в Росію, до Сейму князівства Польського, імператор згадав хоробрість польських підрозділів своєї армії і сказав про власну готовність боротися за досягнення їхньої мети. «Я люблю ваш народ, — проголосив французький імператор. — Вже шістнадцять років я бачу, як ваші воїни воюють пліч-о-пліч зі мною на полях Італії та Іспанії. Я аплодую вашим звитягам. Я підтримую всі зусилля, до яких ви плануєте вдатися, і зроблю все від мене залежне, щоб їх підтримати. Якщо ви всі одноголосно поділяєте ваші прагнення, то можете сподіватися, що змусите ворогів визнати ваші права».

Наполеон ніколи не забував ані вірності польських легіонерів, ані основної мети, за яку вони боролися. Напередодні вторгнення в Росію, звертаючись до Сейму князівства Польського в червні 1812 року, імператор згадав хоробрість польських підрозділів своєї армії і сказав про власну готовність боротися за досягнення їхньої мети.

Зусилля і права, про які говорив Наполеон, були відображені в заклику, що декількома днями раніше видав польський Сейм. Він проголошував:

«Ми відновлюємо польську державу на підставі прав, наданих нам природою; на підставі об'єднання наших предків; на святому праві, визнаному всім світом, праві, яке є колискою людської раси. Не самі лише ми насолоджуємося воскресінням Польщі, але й мешканці численних інших земель, що чекають на своє звільнення... Незважаючи на довгі часи розділення, населення Литви, Білої Русі, України, Поділля та Волині є нашими братами. Вони є поляками, такими, як і ми, і вони мають право називатися поляками».

Наполеон сказав депутатам, що не може порушити обіцянок, даних Австрії, та порушити умови миру, укладеного з цією дéржавою; тому повернення Польщі частини, що знаходилася під владою Австрії, не обговорюється. Але з підросійською частиною проблем наче не було. «Нехай Литва, Жемайтія, Вітебськ, Полоцьк, Могилів, Волинь, Україна та Поділля, — сказав Наполеон, — будуть натхненні тим самим духом, який я зустрів у Великій Польщі, та нехай Провидіння нагородить вас успіхом у цій справі».

Того ж місяця, але трохи пізніше, Велика армія Наполеона перейшла російський кордон та розпочала свій поступ до внутрішніх районів Росії через землі, забрані від Польщі Катериною II. Як це бачили поляки у Варшаві, розпочалася війна за відновлення їхньої вітчизни та за возз'єднання з польськими братами, що живуть під владою Росії. Близько 100 000 поляків вступили до армії Наполеона — кожен шостий солдат, який брав участь в російській кампанії, був поляком. Не дивно, що перший великий бій розгорнувся наприкінці червня 1812 року не між французькими та російськими військами, а між польськими та російськими загонами. Те, що ззовні здавалося першим випробуванням сил Наполеона та Олександра, насправді було боєм між польською кавалерією та козаками (головним чином донськими, але були там і українські). Вони продовжували свою довготривалу війну на знайомих теренах — у східних районах колишньої Речі Посполитої. Хоча козаки й перемогли, їм довелося відступити. Метою всієї їхньої операції був виграш часу для основних частин російської армії, які мали відступити до внутрішніх регіонів Росії, що в результаті привело Наполеона до воріт Москви.

Вторгнення Наполеона та здача Москви після Бородинської битви, в якій ніхто не здобув переконливої перемоги, активізували російський патріотизм та сколихнули антифранцузькі та антипольські почуття, які зародилися в російському суспільстві з початком наполеонівських воєн. Російська пропаганда, якою керував новий державний секретар та голова «російської партії» при дворі адмірал Олександр Шишков, шукала собі нові символи патріотизму, і знайшла їх у боротьбі проти польського вторгнення в Смутний час. Маніфест імператора Олександра I щодо вторгнення Наполеона закликав «вірних синів Росії», «доблесних нащадків доблесних слов'ян» повстати проти агресора. «Нехай для ворога кожен представник знаті стане Пожарським, кожен вірянин — Паліциним, кожен містянин — Мініним», — писав Шишков, згадуючи провідників спротиву польському

Битва під Москвою 7 вересня 1812 р. *Худ. Луи Лежен, 1822 р.*

Перед Москвою. Очікування депутації бояр.
Худ. В. В. Верещагін, між 1891—1892 рр.

вторгненню 1612 року. Коли Наполеон захопив Москву, а французькі війська стали першою за двісті років, тобто зі Смутного часу, іноземною армією, яка опинилася в столиці Росії, неминучіми стали паралелі між захопленням Москви поляками 1612 року та Наполеоном 1812 року.

Те, що у вересні 1812 року виглядало як кінець російської держави — здача Москви французькій армії, — виявилося початком кінця імперії Наполеона. Він очікував, що росіяни складуть зброю та підуть на переговори, але нічого такого не сталося. Росіяни взяли на озброєння стратегію, використану 512 року скіфами проти армії перського царя Дарія I Великого, які ганялися за скіфськими вершниками у понтійських степах, але не мали змоги зійтися з ворогом у вирішальній битві. Росіяни також вдалися до стратегії випаленої землі, поширюючи її на села та маленькі містечка, і навіть на саму Москву. Росіяни самі підпалили місто, змушуючи французів захищати Кремль від вогню. Наполеон був шокований тим, наскільки у цього, як він вважав, переможеного ворога, відсутні гарні манери. Насправді ж Наполеон потрапив у пастку, якої спочатку не помітив.

Російської армії ніде не було видно, тому вирішальний бій не можна було дати. Запаси скорочувалися і зрештою скінчйлися, а столиця імперії, Санкт-Петербург, була недоступна для стомленої армії, яка до того ж суттєво скоротилася в чисельності. На Москву насувалася зима, а зимовий одяг солдат був у Парижі.

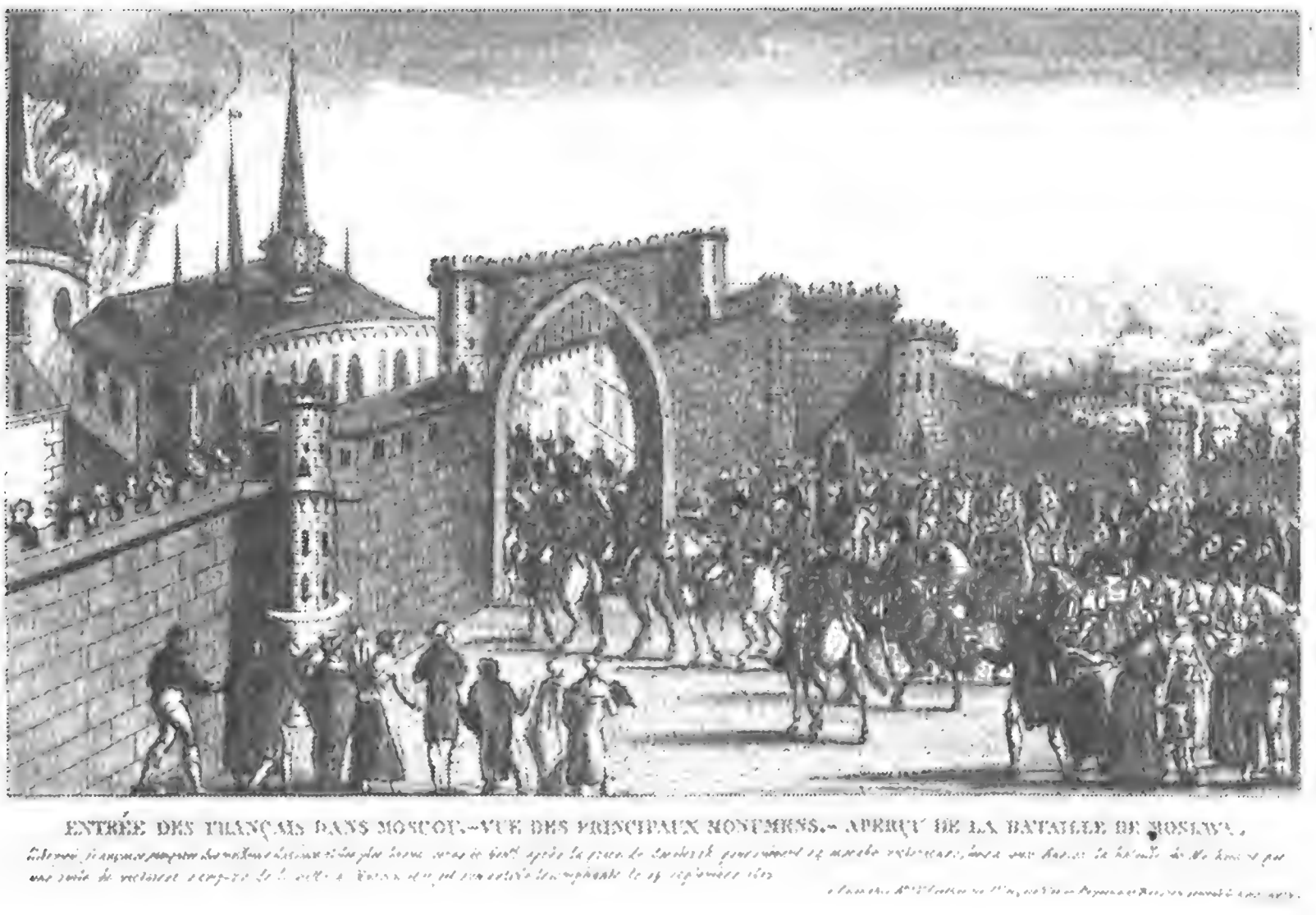

Вступ французів до Москви. *Французький лубок, близько 1812 р.*

В середині жовтня Наполеон віддав армії наказ вистyпити до кордонів Росії. Російський головнокомандувач, Михайло Кутузов, за допомогою своєї повної сил та добре забезпеченої всім необхідним армії змусив Наполеона відступати по тій самій дорозі, якою той прийшов до Москви. Ці землі були випалені, а будь-яких запасів в цих містах і селах не лишилося ще після першого проходу французької армії по цій дорозі. Змучені голодом, холодом та постійними нападами козаків та партизан, завойовники Москви тікали з Росії. В середині грудня, за три місяці після захоплення Москви, трохи більше, ніж 22 000 солдат зі складу шестисоттисячної Великої армії залишили Росію в бойовому порядку. Решта були вбиті, взяті в полон або ж відступали маленькими групками. Великої армії більше не існувало.

Михайло Кутузов.
Худ. Р. Волков, 1813 р.

У грудні 1812 року імператор Олександр видав маніфест, в якому звертався до поляків як до близьких родичів, майже як до братів, і пропонував амністію тим, хто в складі наполеонівської армії воював проти Росії. «Ми сподіваємося, — проголосив Олександр, — що це батьківське милостиве пробачення від Нашої особи приведе винних осіб до щиросердного каяття та покаже всім мешканцям цих регіонів, що вони як люди з прадавніх часів однієї мови та одного роду з росіянами ніде і ніколи не можуть жити в такому щасті і такій безпеці, як у повному єднанні в одній державі з потужною і великодушною Росією». Панслов'янська ідея російсько-польського братерства, яку вперше з нагоди другого поділу Польщі 1793 року висловив російський придворний поет Василь Петров, тепер повторювалася і посилювалася за рахунок близькості мов.

Олександр вірив, що знає, як змінити поляків. Пропоноване ним рішення полягало в тому, аби створити Царство Польське, і цю ідею підтримав Віденський конгрес (1814—1815) — міжнародна конференція, яка займалася визначенням кордонів постнаполеонівської Європи. До царства включалися польські землі Пруссії зі столицею у Варшаві. Зберігаючи титул імператора російського, Олександр прийняв новий титул — царя польського, створюючи таким чином ілюзію династичної унії, яка б виправдовувала продовження панування Росії над Польщею. Це також було і кроком до втілення його мрії — стати конституційним монархом: якщо цього не можна досягти в Росії, чому б не спробувати в Польщі. Він дарував царству досить ліберальну конституцію, якою передбачалося створення Сейму, окремого уряду, адміністративних органів та навіть армії. Від ідеї зробити всі частини імперії однаковими, якої дотримувалася Катерина, тепер відмовилися на користь того, аби окремо визначати політику щодо кожного регіону, а зроблено це було під вивіскою польського конституціоналізму. Олександр сподівався, що одного дня у кожної частини імперії також буде своя конституція. Як виявилося, цього доведеться чекати ще дев'яносто років.

У Польщі Олександра вітали як відновлювача польської державності. Польща зберегла більшу частину територій, які вона отримала від Наполеона. Але їхній

Відступ Наполеона з Москви. *Худ. Адольф Нортен, 1851 р.*

ентузіазм на адресу Олександра тривав не довго, адже польський уряд не мав змоги контролювати ані бюджет царства, ані армію чи міжнародну торгівлю. Окрім цього, царські чиновники часто виходили за межі своїх повноважень, а брат імператора великий князь Костянтин заробив погану репутацію серед польської верхівки. До того ж влада царства не поширювалася на польські землі, які під час поділів Польщі стали територією Росії. Молоді польські активісти почали створювати таємні організації, метою яких було відновлення Польщі в кордонах, які існували до поділів. Російська влада розправлялася із заколотниками, що посилювало невдоволення населення царства.

Конституційний експеримент Олександра не дуже вдався ані в Польщі, ані в інших частинах імперії. Консервативні кола російського суспільства чинили опір ідеї конституціоналізму як такій. Прогресивні сили, які прагнули отримання конституції, скаржилися, що у поляків вона є, а у них, росіян, — немає. Протести обох таборів викликали постійні чутки, що Олександр нібито планує передати Царству Польському території, приєднані до Росії під час другого та третього поділів Польщі.

1819 року ці побоювання висловив провідний історик того часу Микола Карамзін. В листі, який називався «Погляд російського громадянина», Карамзін застерігав царя не робити того, що, на його погляд, було б рівносильним поділу Росії: «Вони кажуть, що вона (Катерина) незаконно розділила Польщу? Але ж ви вчините ще більш незаконно, якщо вирішите виправити її беззаконня, розділивши саму Росію». Потім він вказав на те, якими небезпечними можуть бути посилання на історичні аргументи. «В політиці не існує старих фортець, — писав Карамзін. — Інакше нам довелося б відновити Казанське та Астраханське царства, Новгородську республіку, велике князівство Рязанське тощо. Більше того, такі старі фор-

теці, як Білорусь, Волинь, Поділля та Галичина також колись стали підвладними Росії. Віддайте їх — і від вас почнуть вимагати Київ, Чернігів та Смоленськ: вони ж теж довго належали ворожій Литві».

Микола Карамзін.
Худ. В. А. Тропінін, 1818 р.

Карамзін, автор багатотомної «Історії держави Російської», яку публікували в Санкт-Петербурзі з 1816-го до 1826 року, не обмежувався в своєму листі історичними аргументами. Він стверджував, що цар, який був правителем одночасно Росії та Польщі, мав зробити вибір і стати на сторону «вашої істинної Вітчизни — доброї та сильної Росії». Говорячи про польську верхівку на приєднаних територіях, він писав: «Литва та Волинь хочуть Королівства Польського, али ми хочемо єдиної Російської імперії». Передача цих територій Польщі становила б загрозу для Росії: «Поляки, визнані законом окремим та суверенним народом, для нас небезпечніші, ніж поляко-росіяни». Зрештою, Карамзін жодною мірою не підтримував панслов'янський дискурс, такий популярний того часу: «Ні, государю, поляки ніколи не будуть нам ані справжніми братами, ані вірними союзниками. Зараз вони слабкі та нікчемні: слабкий не любить сильного, а сильний тримає слабкого в покорі; якщо ви посилите їх — вони захочуть незалежності, і першим своїм кроком вони побіжать з Росії — не за вашого, звісно, правління, але, государю, дивіться далі за межі вашого життя...»

Карамзін виявився в певному сенсі пророком. В Царстві Польському не було жодного повстання, доки Олександр був живий. Але за п'ять років після його

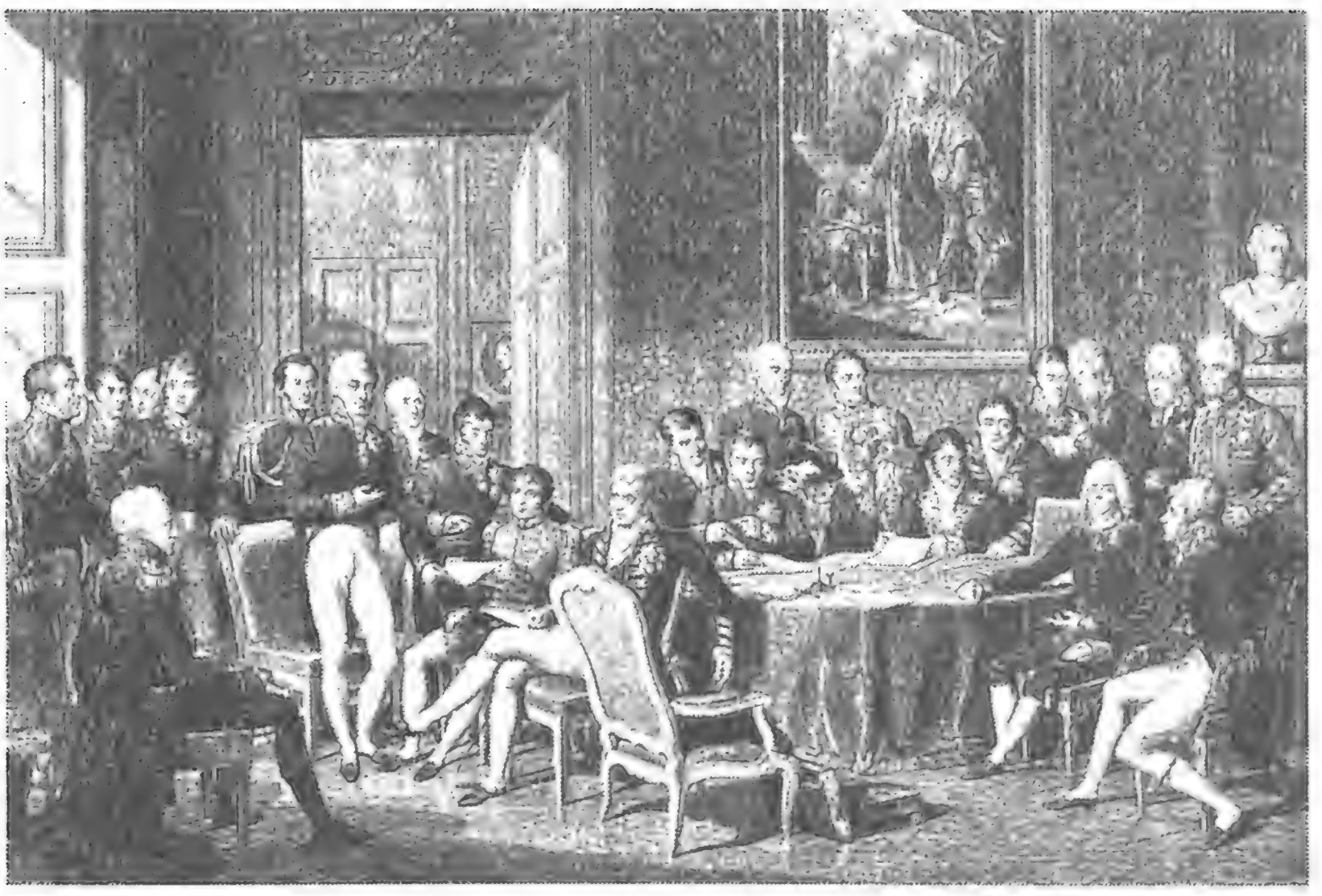

Віденський конгрес 1814 р. *Худ. Жан-Батист Ісабей, 1819 р.*

Імператор Олександр I.
Худ. Джордж Доу, 1826 р.

смерті, 1825 року поляки взялися до зброї. В листопаді 1830 року молоді польські кадети спробували вбити свого російського командира, великого князя Костянтина, розпочавши бунт, що став відомим від назвою Листопадове повстання. Великий князь пережив замах і втік зі своєї резиденції, але основа династичного союзу між Росією і Польщею була підірвана. Скликаний повстанцями польський Сейм не тільки проголосив відділення Царства Польського від Російської імперії, але й намагався об'єднати землі розділеної Польщі, зокрема ті, які не входили до складу Царства. Повстанці кинули війська та підкріплення до Литви, Білорусі та України та обрали делегатів, які мали прямувати в Санкт-Петербург і заявити про свої претензії на ці території.

Імператор Микола I, новий правитель Росії, успадкував 1825 року престол Олександра I в розпал бунту декабристів проти монархії, на чолі якого стояли російські офіцери ліберальних поглядів. Сприймаючи польське повстання як нову загрозу своїй владі та силі, Микола відмовився від переговорів; замість цього він кинув армію на придушення повстання. На його подив, польська армія виявилася достойним супротивником. Після декількох місяців боротьби російським військам так і не вдалося взяти Варшаву. В Литві росіяни ледь змогли втримати Вільнюс після атаки поляків. В Білорусі так само, як і в подільському та волинському українських регіонах, польська шляхта вела проти Росії партизанську війну, нападаючи на підрозділи російської армії та знищуючи лінії сполучення.

Іван Паскевич.
Худ. Джордж Доу, 1823 р.

У червні 1831 року Микола призначив нового командувача російськими військами на польському фронті — генерала Івана Паскевича, який походив з козацького старшинського роду, головнокомандувача російських військ на Кавказі. Паскевич, якому Микола довіряв особисто і надав додаткові війська, зміг переломити хід війни. В серпні 1831 року він влаштував облогу Варшави. Поляки продемонстрували героїчний спротив та відмовилися здати місто. Один із польських генералів так відповів на російські вимоги: «Ядро вашої пушки відірвало мені ногу під Бородином, тепер я не можу зробити жодного кроку назад». Він, звісно ж, говорив про свою участь у битві під Бородином на боці Наполеона. Але Паскевич проривав одну польську лінію оборони за іншою, і зрештою 9 вересня 1831 року увійшов до Варшави. Він написав царю: «Варшава лежить у ніг Вашої Величності». За місяць було розбито останні бойові

з'єднання поляків. Постало питання, що робити далі. Якщо до Листопадового повстання влада могла сподіватися, що поляків можна купити широкою автономією та конституцією і таким чином позбавитися їхнього прагнення незалежності, то тепер ці ілюзії зникли.

Імператор Микола I.
Худ. Є. І. Ботман, 1856 р.

Новину про падіння Варшави зустріли в Санкт-Петербурзі з шаленою радістю не тільки при царському дворі чи в урядових колах. Провідні російські поети приєдналися до цих радощів, прославляючи цю велику перемогу у брошурі «На взяття Варшави». Брошура складалася за участі найпрославленішого російського поета того часу Василя Жуковського, та до її складу входили дві поеми молодшого колеги Жуковського — Олександра Пушкіна, який був набагато талановитішим, але з офіційної точки зору менш надійним. До публікації поеми Пушкіна прочитав та затвердив цар.

Жуковський прославляв взяття Варшави, ставлячи його в один ряд з попередніми тріумфами Російської імперії. Для нього захоплення Варшави нагадувало перемоги над Персією чи Османською імперією, які кількома роками раніше здобув на Кавказі генерал Паскевич. Поеми Пушкіна «Клеветникам России» та «Бородинская годовщина» мали зовсім різні лейтмотиви. Перша звинувачувала Францію та Європу в тому, що вони грають роль підбурювачів ненависті до Росії; друга безпосередньо стосувалася Польщі. Для Пушкіна польське питання було і російським питанням також. Як це бачив Пушкін, польські повстанці заявляли свої претензії на землі, які є невід'ємною частиною Росії та її історії. Йшлося про Київ, який представлявся давньої столицею Русі та матір'ю російських міст, а також про українські землі, приєднані до Москви за часів Богдана Хмельницького, гетьмана-повстанця, що став символом російської єдності. Пушкін ставить перед читачем низку запитань:

За кем останется Волынь?
За кем наследие Богдана?
Признав мятежные права,
От нас отторгнется ль Литва?
Наш Киев дряхлый, златоглавый,
Сей пращур русских городов,
Сроднит ли с буйною Варшавой
Святыню всех своих гробов?

Пушкін назвав Листопадове повстання та його придушення росіянами «спором славян между собою». Ключовим питанням цього спору була російська політика, спрямована на об'єднання та зближення слов'ян між собою. «Славянские ль ручьи сольются в русском море? Оно ль иссякнет? Вот вопрос...» — так Пушкін формулював основне питання, яке мало бути вирішене в боротьбі

«гордовитих поляків» проти «вірних росіян». На відміну від Жуковського, Пушкін не тільки доклався до створення імперії, але й відстоював ідею існування всеросійської та створення панслов'янської нації. Для нього у польсько-російській боротьбі вирішувалася майбутня доля всього слов'янства: в політичному сенсі всі слов'яни зрештою мали стати росіянами. В цій частині він повторював ідеї поета Василя Петрова, висловлені в часи другого поділу Польщі — на думку Петрова, поляки просто були першими з тих, кому судилося влитися в те, що Пушкін назвав «русским морем».

Національна мобілізація поляків в епоху Наполеона та наступне польське повстання 1830—1831 років знов спонукали Росію до пошуку політичного, культурного та етнічного коріння своєї нової імперської ідентичності. Цей процес розпочався під час наполеонівського вторгнення до Росії, пожвавився в часи конституційних експериментів Олександра над Царством Польським та отримав новий поштовх, коли новопризначений російський міністр освіти граф Сергій Уваров сформулював те, що історики згодом назвали «теорією офіційної національності». Уваров вважав, що російська освіта та й російська ідентичність взагалі мають ґрунтуватися на трьох основних принципах: православ'ї, самодержавстві, народності. Саме народність була основним нововведенням Уварова, та зрештою саме цим словом почали називати всю тріаду.

Уваров сформулював основні принципи російської політичної ідеології та нової імперської сутності в меморандумі, який вперше був представлений царю Миколі I в березні 1832 року, коли Уваров був заступником міністра освіти. Фінальний варіант цього документа Уваров підготував 1833 року, за кілька місяців після свого призначення на пост міністра. Цей меморандум проголошував убезпечення Росії від краху політичних та релігійних інституцій, з яким зіткнулася Європа

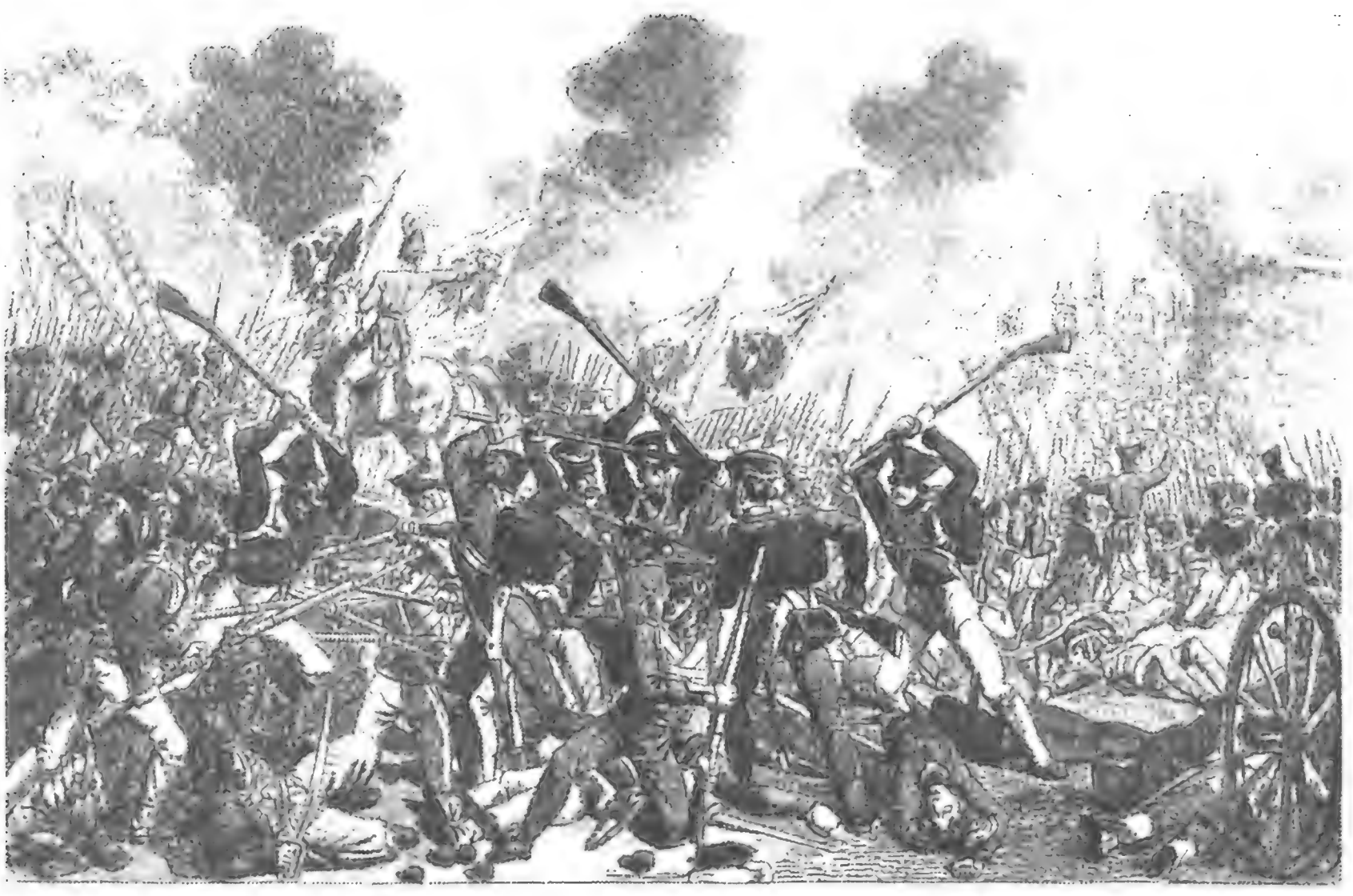

Штурм Варшави 7 вересня 1831 р.
Худ. Георг Бенедикт Вундер, між 1831—1846 рр.

внаслідок Французької революції та всього, що вона спричинила. Росії слід було відновити та підтримувати свої національні цінності, які за попередні десятиліття були маргіналізовані, якщо не знищені. Ці цінності треба було привести у відповідність до «поточного рівня розвитку наукових знань».

Сергій Уваров.
Худ. Орест Кіпренський, 1815 р.

Де Уваров знайшов джерело натхнення для своїх ідей? Будучи колишнім російським дипломатом у Франції напередодні наполеонівських війн, він захоплювався особою Франсуа Ґізо, ключовою фігурою Липневої революції у Франції 1830 року, внаслідок якої було скинуто короля Карла X та на престол сів Луї-Філіп, один з лідерів консервативного крила французького ліберального табору. Якщо Катерина II шукала у працях Вольтера та інших французьких філософів вказівки на те, як трансформувати імперію в дусі універсальних ідей Просвітництва, то Уваров знайшов в особі Ґізо натхнення для розробки позиції, яка б розташовувалася між крайнощами консерватизму та революції. Він з великою цікавістю слідкував за зусиллями Ґізо, спрямованими на створення системи національної освіти у Франції (Уваров і Ґізо одночасно були міністрами освіти). В той же час Уваров відкидав в роботі Ґізо те, в чому вбачав спроби французів представити себе творцями універсальної, єдиної вірної, правильної системи, яка б підходила для всього світу.

Стверджуючи, що французи не знають і не цікавляться рештою Європи, Уваров звернув в пошуках альтернативи французькому універсалізму увагу на Німеччину. Він знайшов таку альтернативу в роботах Карла Вільгельма Фрідріха Шлегеля, який підкреслював значення національної культури та традицій. Шлегель був одним з перших авторів, який відстоював ідею нації, що ґрунтується на спільній мові та традиціях. В цьому на нього вплинули ідеї Йогана Готтфріда Гердера, творця романтичної національної концепції, за якою легітимність існування держави ґрунтується на народному дусі (Volksgeist) і кожна етнічна група має право на власне державне утворення. Шлегель відстоював створення німецької національної держави, об'єднаної навколо Габсбургів і Австрії, яка найкраще зберегла середньовічні інститути династії, аристократії та релігії. Уваров і Шлегель зустрілися у Відні, де Уваров жив протягом 1807—1809 років, тобто в той самий період, коли Австрія та Росія були близькими союзниками, об'єднаними у війні проти наполеонівської Франції.

Натхненний створенням Ґізо у Франції системи національної освіти, а також поглядами Шлегеля на етнічну природу нації, Уваров взявся за створення принципів російської національної освіти. Уваров шукав таку формулу, за якої найкращі надбання європейської традиції можна було б використати на користь Росії. «Як створити систему народної освіти, яка відповідала б тому, як ми бачимо цей світ, але яка б при цьому не була цілковито чужою європейському духу?» — писав він царю. «Як слід нам поводитися з ідеями європейського Просвітництва, без

яких ми більше не можемо існувати, але які несуть для нас загрозу, якщо ми не навчимося вправно з ними поводитися?». Уваров стверджував, що «в пошуках джерел того, що складає сутність Росії (а такі джерела є у кожної країни та народу)», він знайшов їх втілення в православ'ї, самодержавстві та народності.

«Без любові до віри своїх предків, народ, як і окрема людина, гине», — писав Уваров. Це здавалося йому очевидним та неспростовним. Він розробив набагато більш складний аргумент на захист самодержавства — принципу, який зазнавав нещадної критики не тільки за кордоном, але й вдома, особливо в світлі ідей Олександра про конституційну монархію. «Самодержавство є основною умовою політичного існування Росії в її поточному стані. Нехай мрійники обманюються, шукаючи незрозумілих підтверджень своїх теорій та упереджень: вони можуть бути впевненими, що не знають Росії, не знають умов, в яких вона існує, її потреб, її прагнень». Уваров стверджував, що спроби обмежити владу царя дестабілізують ситуацію всередині держави та чинять перешкоди розвитку Росії. Він був упевнений, що більшість росіян поділяють його погляди на небезпеку порушення принципу самодержавства.

Сергій Уваров, натхненний створенням Ґізо у Франції системи національної освіти, а також поглядами Шлегеля на етнічну природу нації, взявся за створення принципів російської національної освіти. Він шукав таку формулу, за якої найкращі надбання європейської традиції можна було б використати на користь Росії.

Уваров стверджував, що «в пошуках джерел того, що складає сутність Росії (а такі джерела є у кожної країни та народу)», він знайшов їх втілення в православ'ї, самодержавстві та народності.

Оскільки народність була новим елементом російської системи поглядів, Уваров поставив її на останнє — третє місце у своєму меморандумі. Він не мав на увазі під народністю будь-який аналог сучасного націоналізму. Він розумів «народність» як укорінені в історичному розвитку Росії традиції, які пов'язують престол із церквою, забезпечуючи таким чином стабільність обох.

З точки зору сьогодення може здаватися іронічним, хоча це було цілком нормальним для часів Уварова, що його програма національного будівництва була викладена французькою мовою, що все ще переважала серед російської верхівки. Уваров свій новий принцип назвав словом nationalité, що його чиновники пізніше переклали як «народність». Це слово означає «народний спосіб життя». Наскільки ми знаємо сьогодні, поняття «народності» вперше з'явилося 1819 року в листі російського поета Петра Вяземського, який писав: «Чому б не перекласти nationalité і не назвати це народністю? Зрештою, поляки це називають narodowość. Поляки не такі бридливі, як ми, і якщо слово добровільно не вкладається до їхньої мови, вони затягують його туди за волосся, і на цьому питання закривається». Цей лист було надіслано з Варшави, де Вяземський працював над конституційними проєктами Олександра I.

Поняття «народність» скоро стало поширеним в Росії. 1825 року Олександр Пушкін писав про поширеність цього терміна за відсутності його чіткого визначення. Він зазначив таке: «Протягом деякого часу ми чуємо розмови про народ-

ність і скарги на брак народності в творах літератури, але ніхто не додумався визначити, що це слово означає. Деякі з наших критиків, вочевидь, вважають, що народність має полягати в тому, щоб описувати історію нашої держави; для інших народність полягає в словах, тобто вони насолоджуються використанням російської мови, користуються російськими висловами».

За Уваровим, народність ґрунтувалась на бережному ставленні до традицій предків, способі життя, які мали забезпечити тривале існування двох інших ключових елементів російської ідентичності — православ'я та самодержавства в період розповсюдження нових європейських ідей. Якщо в Європі національні ідеї, що йшли поруч з принципами представницької демократії, становили виклик для політичної автократії, в Росії ці ідеї посилювали традиційний царський режим. Уваров не намагався посилювати царський режим обґрунтуваннями його божественного походження, як це на той час було прийнято робити в столиці імперії; він також не шукав у церкви легітимізації цієї влади. Замість цього він пов'язав те, що в Європі все частіше протиставлялося одне одному: самодержавство і національні ідеї, заявляючи, що «і перше, і друге походить з одного джерела і становить єдине ціле на кожній сторінці історії російського народу». Він, власне, майже впритул наблизився до того, аби заявити, що саме російський народ є джерелом самодержавної влади.

Очевидно, що Уваров досить вибірково переносив європейські національні ідеї на російський ґрунт. Він проігнорував той факт, що Шлегель наголошував на національній мові та культурі, говорячи про прихильність до традиційних інституцій. Оскільки Російська імперія була багатоетнічною, наголошення на етнічних відмінностях було для неї небезпечним і загрожувало повстаннями проти російського політичного домінування, на зразок того, яке підняли поляки 1830 року. Існувала також загроза, що російські націоналісти будуть відстоювати свої інтереси, відмінні від інтересів монархії. Уваров прагнув поєднати імперію та націю в єдине ціле, сподіваючись, що остання посилить першу. Свій меморандум він завершив словами про відповідальність, яку він відчуває перед «Богом, Государем та Вітчизною». Тут він повторив тріаду адмірала Шишкова, головного російського пропагандиста в часи наполеонівських війн, і встановив зв'язок між власною формулою та усталеною імперською традицією.

Уваров прагнув поєднати імперію та націю в єдине ціле, сподіваючись, що остання посилить першу. Свій меморандум він завершив словами про відповідальність, яку він відчуває перед «Богом, Государем та Вітчизною». Тут він повторив тріаду адмірала Шишкова, головного російського пропагандиста в часи наполеонівських війн, і встановив зв'язок між власною формулою та усталеною імперською традицією.

Незважаючи на консервативні прагненні Уварова, запровадження терміна «народність» в російській політиці означало, що в Російську імперію прийшов європейський націоналізм. Головний ідеолог Петра I, Феофан Прокопович, використовував тільки поняття «вітчизна»; тепер воно переросло в поняття «народ» (яке вперше згадувалося в «Синопсисі» 1674 року, де все одно було використане скоріше в традиційному, ніж в революційному значенні). Що поняття «народ» озна-

чатиме на практиці, ще не було достеменно відомо ані автору нової ідеологічної тріади, ані його адресату, самому царю. Політичні питання, закладені в цьому терміні, вирішувалися протягом часу ще не одного покоління. В яких кордонах існує російський народ? Чи достатньо підданим імперії бути вірними царю та православній релігії, чи були ще й інші істотні складові частини цієї «російськості»? Після польського повстання 1830—1831 років ніде ці питання не стояли так гостро, як на колишніх теренах Речі Посполитої, приєднаних до Російської імперії.

Глава 6. Змагання за прикордонні землі

Влітку 1831 року, коли польське Листопадове повстання було саме в розпалі, Микола I пропонував передати Австрії та Пруссії деякі землі за Віслою. Але тепер, коли повстання було придушене, цар змінив свою політику. 1832 року він видав «Органічний статут», який розкривав його бачення майбутнього Царства Польського. Це і стало його відповіддю на нове польське питання. «Органічний статут» скасовував свободи, які раніше полякам надав Олександр I: скасовувалася посада польського царя; Сейм, як і окрема польська армія, розпускалися. Генерал-фельдмаршал граф Іван Паскевич-Єреванський (цей почесний титул йому було даровано за звільнення Єревана від османів 1827 року) додав до своїх титулів титул князя Варшавського і був, відповідно, призначений правителем колишнього царства, яке він мав тепер інтегрувати в Російську імперію.

Рішення про інтеграцію Царства Польського в імперію було визначальним для всієї російської політики на землях, які тоді називалися «західними губерніями» — йшлося про приєднані Катериною терени України, Білорусі та Литви, що пролягали поміж Царством Польським з одного боку та центральними районами імперії — з іншого. Протягом довгого часу до Листопадового повстання російські правителі не знали напевно, як поводитися з цими територіями, та й сам імператор Микола I не був винятком. Так само, як і його батько, Павло, а також його брат і попередник, Олександр, Микола не вірив в те, що поділ Польщі послужив інтересам Росії, але, як і його попередники, він відчував, що не можна віддавати ці землі назад полякам. 1827 року імператор писав своєму братові Костянтину: «Поки я живу, не дозволю підтримувати ідей приєднання Литви до Польщі». В той же час він вірив, що «це не завадить мені бути таким точно добрим поляком, як і росіянином». Очевидно, що під цим він мав на увазі саме виконання своїх обов'язків одночасно як російського імператора, так і польського царя. Коли 1830 року поляки підняли Листопадове повстання, польський міністр фінансів дотепно зазначив, що «Микола, польський цар, веде війну проти Миколи, імператора всеросійського». Після поразки польського повстання не лишалося питань щодо того, хто з них переміг. Польща більше не могла повернути назад свої колишні території.

14 вересня 1831 року, усього за тиждень після падіння Варшави, уряд імперії видав розпорядження створити спеціальний орган, який став відомим під назвою Комітет західних губерній, або Західний комітет. На комітет, який був заснований на підставі усного таємного наказу Миколи, покладався «розгляд різного роду пропозицій стосовно приєднаних земель Польщі». Вперше після поділів Польщі уряд Росії створив офіційний орган, який мав систематично займатися

питаннями приєднаних територій. За мету ставилася їхня швидка інтеграція в імперію, набагато швидша, ніж інтеграція самого Царства Польського. Русифікація, якої 1763 року в Смоленській губернії та на землях Гетьманату прагнула Катерина II, тепер стала офіційною політикою Росії на землях колишньої Польщі. Ця політика включала адміністративні, законодавчі та суспільні заходи, які були покликані усіляко наблизити ці землі до «російських» губерній імперії.

У випадку з поляками модель імперської експансії та інтеграції нових територій, заснована на підкупі еліт, провалилася, і польське повстання змусило російську верхівку розплющити очі і побачити неприємну правду. Польська верхівка постала, і уряду тепер не залишалося нічого іншого, окрім як змінити свою політику. Народні маси, чиїми інтересами нехтували, укладаючи договори з польською шляхтою, складалися переважно зі східних слов'ян, хоча їхня уніатська або католицька віра і відділяла їх від православних росіян. На підставі цієї релігійної близькості польська католицька шляхта зверталася до своїх підданих з України та Білорусі із закликами про підтримку і часто отримувала її. Уряд імперії прагнув тепер посіяти розбрат між шляхтою та низами. Для цього він вдавався до всіх наявних у нього засобів, зокрема, використовуючи концепцію офіційної національності, розробленої графом Уваровим.

Русифікація, якої 1763 року в Смоленській губернії та на землях Гетьманату прагнула Катерина II, тепер стала офіційною політикою Росії на землях колишньої Польщі. Ця політика включала адміністративні, законодавчі та суспільні заходи, які були покликані усіляко наблизити ці землі до «російських» губерній імперії.

У листопаді 1832 року Західний комітет видав декрет, спрямований на те, щоб якомога менше мешканців західних губерній могли заявити про своє дворянське походження і про права, які це походження надає, зокрема про право купувати землю та кріпаків. Ці заходи спрямовувалися на підрив статусу польської шляхти. В 1840-х роках Микола вів політику чіткого закріплення та обмеження повинностей селян — задля захисту «російських» селян. Дворянська імперія настільки, наскільки могла собі це дозволити, ставала на бік українського та білоруського селянства в боротьбі проти польського дворянства (шляхти). Крім цього, були ухвалені рішення про ліквідацію міського самоврядування та скасування місцевого муніципального права, що повернуло цей регіон в часи правління поляків і литовців. До цих заходів вдавалися на землях, які колись входили до складу Речі Посполитої, зокрема і на території колишньої Гетьманщини, вірність якої царю більше не викликали сумнівів.

До того ж уряд вів політику, спрямовану на експансію російської культури в регіоні. Для цього розроблявся і стверджувався новий історичний наратив, за яким нові землі слід було тепер називати російськими; передбачалося утворення нових університетських та шкільних округів; відбувалося навернення до православ'я білоруських та українських уніатів, які тепер могли посісти місця в православній ієрархії. Саме ці три напрями російської політики найбільше вплинули не тільки на сам цей регіон, але й на те, як російська верхівка почала уявляти собі географічні, соціальні та культурні кордони власного народу.

Павло Пестель.
Невідомий худ., 1824 р.

У часи ліберальних реформ Олександра керівні кола Російської імперії почали замислюватися над майбутнім своїх західних губерній, заселених переважно східними слов'янами. Павло Пестель, очільник повстання Декабристів (1825 рік), повністю усвідомлював всю складність цього питання, коли брався за розробку маніфесту повстанців — проєкту конституції майбутньої російської держави, яку він сам назвав «Російською правдою», роблячи натяк на «Руську правду» — звід законів часів Київської Русі. Пестелю довелося примирити в собі прагнення зберегти та посилити Російську імперію зі своєю вірою в те, що кожен народ має право на політичну незалежність. Зрозуміло, що в імперії таких народів було немало. Неповний перелік, складений Пестелем, включав «Фінляндію, Естонію, Ліфляндію, Курляндію, Білорусь, Малоросію, Новоросію, Бессарабію, Крим, Грузію, весь Кавказ, землі киргизів та всіх народів Сибіру». На цю проблему Пестель знайшов досить просте рішення: всі менші народності мали поступитися своїм правом на незалежність та стати частиною більшого та потужнішого народу. «Вони самі зрозуміють, що краще і корисніше для них самих, — писав Пестель про малі народи, — створити духовне та суспільне об'єднання з великою державою і повністю поєднати свій народ з народом правлячим, перетворившись з ним на один єдиний народ, і таким чином покласти край позбавленим сенсу мріям про неможливу та нездійсненну ціль».

Пестель хотів надати незалежність Царству Польському, а решту земель, приєднаних за часів, коли Катерина ділила Польщу, — русифікувати. Він вважав, що ці землі заселені росіянами, яких він називав слов'янським плем'ям з єдиною мовою, вірою та суспільною структурою. Він поділяв цей російський народ на п'ять підгруп: великоросів, які жили в центральних губерніях, малоросів, які жили на лівому березі Дніпра, слобожан з українського регіону з центром у Харкові, русинів на правому березі Дніпра, а також на Волині та Поділлі, і білорусів, які мешкали на землях, приєднаних до Росії в результаті першого поділу Польщі. (Населення Гродно та Мінська Пестель не вважав росіянами та, вочевидь, планував передачу цих губерній відновленій Польщі, розміри якої мали істотно збільшитися.) Пестель переконував, що відмінності між росіянами з центральних губерній та росіянами, які мешкали на територіях сучасної України та Білорусі, полягали насамперед у відмінному адміністративному статусі західних губерній. «Тому треба прийняти за правило, — писав Пестель, — що всі мешканці Вітебської, Могилевської, Чернігівської, Полтавської, Курської, Харківської, Київської, Подільської та Волинської

Пестель хотів надати незалежність Царству Польському, а решту земель, приєднаних за часів, коли Катерина II ділила Польщу, — русифікувати. Він вважав, що ці землі заселені росіянами, яких він називав слов'янським плем'ям з єдиною мовою, вірою та суспільною структурою.

губерній є росіянами, та їх не слід відділяти від останніх будь-якими відмінними назвами».

Шукати шляхів об'єднання різних частин того, що після польського повстання Пестель назвав «істинно російським народом», довелося міністру освіти Миколи I, графу Уварову. Уваров поділяв думки Пестеля щодо того, що східнослов'янське населення слід вважати росіянами, але не був згоден, що відмінності між цим населенням і мешканцями центральних губерній були суто адміністративними. Він, напевно, вважав, що вони, ці відмінності, були набагато більш істотними та містились в площині культури і могли бути подолані лише в наступних поколіннях — і тільки, якщо цьому посприяє система освіти. Він написав цареві: «Всі прославлені правителі, від римських імператорів до Наполеона — ті, які на чолі свого переможного племені захоплювали інші племена — покладали всі свої надії та вкладали всі зусилля в наступні, а не в сучасні їм, покоління».

Уваров мав істотні підстави бути обережним і сподіватися скоріше на майбутнє, ніж на сьогодення. В західних губерніях йому довелося мати справу з серйозними перешкодами інтеграції, якими були польська мова, історія та культура: одразу після придушення польського повстання населення цих земель читало більше польською, ніж російською. Так само, як і Пушкін, і Пестель до нього, Уваров бачив в польському питанні конфлікт не між центром і провінцією імперії і не між багатонаціональною імперією та одним з її народів, а конфлікт між двома народами, поляками та росіянами, який зрештою слід було вирішити за допомогою системи освіти.

Ще 1831 року Уваров почав шукати фахівців, які могли б історично обґрунтувати приєднання та інтеграцію в імперію її західних губерній. До пошуків його підштовхнув лист, який до Міністерства освіти надійшов від одного з чиновників з Гродненської губернії, що знаходиться на заході сучасної Білорусі. Цей чиновник писав про «воскресіння, посилення та ствердження в західних губерніях народу, тісно пов'язаного з російським народом». На його погляд, національні проблеми цього регіону можна було вирішити, зв'язавши його історію з історією імперії та сприяючи лінгвістичній асиміляції, чого можна було досягнути викладанням церковнослов'янської мови, яка була протягом більшої частини XVIII століття спільною літературною мовою всіх східних слов'ян.

Уварову припала до душі ідея створення нової історії. Його бачення минулого цих земель відрізнялося від бачення Павла Пестеля. Провідник декабристів доводив, що західні губернії «належали Росії з прадавніх часів та в силу несприятливих обставин були від неї відірвані». За Пестелем, «знов об'єднавши їх з імперією» за правління Катерини II, Росія «відновила свою історичну гідність, яка тим дорожча для Росії, чим більше вона може посилити повагу до держави та земель, які були її колискою та стали ядром російської державності — Новгородська та прилеглі губернії, а на півдні — місто Київ та Чернігівська, Київська, Полтавська, Подільська та Волинська губернії».

Така аргументація була в дусі традиції, що склалася за правління Катерини II та князя Олександра Безбородька після другого поділу Польщі та яку було поставлено під сумнів за часів ліберального імператора Олександра I. Саме за правління останнього погляд на російську історію як на історію тільки держави, який

Михайло Погодін.
Гравюра Ф. П. Бореля,
1860-х рр.

Микола Карамзін виклав в своїй роботі «Історія держави російської», наштовхнувся на виклики, що становили ідеї польських та російських істориків, які російську історію сприймали як історію саме російського народу. Один з провідних істориків та журналістів Росії того часу, Микола Полєвой, у 1829—1833 роках видав семитомник історії російського народу, який істотно контрастував зі своїм попередником — багатотомником Карамзіна. Це протистояння усталеного державницького бачення російської історії з новими викликами збіглося в часі з польським повстанням, внаслідок якого кардинально змінилася вся російська історіографія, а на порядку денному з'явилося нове завдання: розробити та обґрунтувати ідею «російського» минулого західних губерній.

Спершу на виконання цієї задачі — написання наукової праці, яка б об'єднала історію західних губерній з історією цілої імперії — Уваров обрав Михайла Погодіна, професора історії Московського університету, який з ентузіазмом взявся за роботу. Погодін, який запевнив Уварова, що переможе в битві проти польських істориків так само, як генерал Паскевич переміг польських повстанців 1831 року, отримав завдання в листопаді 1834 року, а вже за рік його наукова праця була готова, а Уваров доповідав про хід наукової роботи особисто цареві. Але Погодін виявився занадто хорошим істориком для того, щоб задовольнити вимоги міністра. В його книзі історія Північно-Східної Русі (тобто Росії) та Південно-Західної Русі (тобто України та Білорусі) описувалися як окремі й відмінні одна від одної, що суперечило головній меті всієї роботи — об'єднанню західних губерній Росії з рештою імперії єдиним «безшовним» історичним минулим. Невдачу Уваров пояснив царю тим, що сама задача — об'єднати в одній розповіді історію російських, польських та литовських губерній — є абсолютно новою та незвичною.

Але провал Погодіна не змусив Уварова здатися. Він оголосив спеціальну винагороду в розмірі 10 000 рублів тому, хто зможе описати історію західних провінцій як частину історії Росії. Після цього міністр звернувся з цим завданням до ще одного професора історії, цього разу з Санкт-Петербурзького університету, на ім'я Микола Устрялов. І той розпочав роботу над своєю чотиритомною працею з історії Росії. Перший том був готовий в грудні 1836 року. За місяць Уваров його затвердив і рекомендував своїм підлеглим як основний підручник з історії. 1839 року Устрялов випустив однотомний варіант (скорочений) тієї великої праці, яку Уваров представив царю. Наступного року міністр оголосив про завершення конкурсу на кращу роботу з російської історії. Завдання було виконане, а нагороду зрештою отримав Устрялов.

Уварову сподобалося в роботі Устрялова, яка вийшла під назвою «Російська історія», те, що вона виставляла «лейтмотивом» російської історії саме історію київських земель, які внаслідок зради опинилися під владою іноземних держав. Устрялов писав: «Дуже важливим для історії російського царства стало поступове

усвідомлення необхідності відновити Росію в тих кордонах, в яких вона існувала за часів Ярослава [Мудрого]... цим пояснюються всі наші війни з Польщею, Лівонським орденом та Швецією». На думку Устрялова, Литва була суперником Москви радше династичним, ніж національним. Він також стверджував, що проблеми у відносинах литовських правителів з їхніми «російськими» підданими почалися тільки тоді, коли в XIV столітті на цих землях з'явилися поляки. Усього Устрялов підготував три варіанти свого дослідження, які були перевидані двадцять шість разів.

Микола Устрялов.
Гравюра Ф. П. Бореля, 1880-х рр.

У виданні 1857 року він стверджував, що в Київській Русі жив один єдиний народ. Тепер запроваджений Карамзіним державницький підхід до власної історії було остаточно замінено на бачення цієї історії як історії російського народу, що розширило межі поняття «російська історія» не тільки інституційно, але й географічно. Як і було задумано Устряловим, російська історія тепер стала чимось більшим, ніж просто історією російської держави. Вона тепер включала й історію російських земель, які до складу цієї держави не входили.

На рівні з історією російська мова також стала одним з основних засобів російської політики на прикордонних землях. Викладання російською мовою було покликане придушити в польської молоді відчуття того, що вони є окремим народом. З цією метою в західних губерніях імперії створювалися нові освітні заклади та велася нова політика в цій галузі.

> Устрялов писав: «Дуже важливим для історії російського царства стало поступове усвідомлення необхідності відновити Росію в тих кордонах, в яких вона існувала за часів Ярослава [Мудрого]... цим пояснюються всі наші війни з Польщею, Лівонським орденом та Швецією».

Імперії потрібні були нові люди, які могли б цю політику втілювати. 1802 року, коли в імперії було вперше створено міністерство освіти, керівництво ним доручили Петру Завадовському, колишньому козацькому чиновнику та, що є більш важливим, випускнику Київської академії та єзуїтської семінарії в білоруському місті Орша, яке тоді входило до складу Речі Посполитої. Освітніми закладами в західних провінціях керували підлеглі Завадовського — польські шляхтичі. На чолі Вільнюського освітнього округу з 1803-го до 1817 року стояв Адам Єжи Чарторийський, радник Олександра I та протягом певного періоду — міністр закордонних справ Російської імперії. Цей округ включав литовські, українські та білоруські провінції, забрані в Речі Посполитої. В той самий час Харківським освітнім округом, до складу якого входила Східна Україна, керував ще один польський аристократ — Северин Потоцький. Польські освітяни були більш досвідчені, ніж російські, оскільки мали досвід роботи в Польській освітній комісії, яку 1773 року, після першого поділу Польщі, створила влада Речі Посполитої,

Петро Завадовський.
Невідомий худ., після 1797 р.

запроваджуючи в країні, зокрема в українських та білоруських провінціях, систему загальної освіти.

Університети та школи, де викладання велося польською мовою, виявилися дечим більшим, ніж просто закладами загальної освіти. Вони ще й популяризували польську культуру та поширювали антиімперські ідеї, що стало очевидним 1830 року, коли на базі Вільнюського університету відбувався набір добровольців до лав польських повстанців. В травні 1832 року влада імперії припинила діяльність університету (він так і не відкрився аж до падіння династії Романових) та скасувала Вільнюський освітній округ. Але закриття університетів та запровадження усіляких заборон не могло бути єдиним способом ведення політики. Порожнечу, що утворилася після закриття польських освітніх закладів, необхідно було заповнити такими ж закладами, але імперськими. В листопаді 1833 року Микола I пристав на пропозицію Сергія Уварова та вирішив відкрити новий університет в Києві — в місті, захоплення якого поляками ще декілька років тому боявся Пушкін. Фактично, якщо не брати до уваги наявність Києво-Печерської лаври та православних церков, в Києві польська культура домінувала і так. Гості міста на вулицях частіше чули польську мову, ніж російську чи українську. В Київській губернії мешкало 43 000 польської шляхти проти близько 1 000 російських дворян. Отже те, яким був Київ, визначали саме поляки.

Перша спроба відкрити в Києві російський університет мала місце 1805 року, коли Петро Завадовський намагався переконати митрополита Київського перетворити Київську академію на університет. Але міністр так і не отримав підтримки від церковного ієрарха. Не були схильними до співпраці і польські шляхтичі — тоді єдина група населення, яка мала достатньо коштів для заснування освітнього закладу. Один з найкращих польських викладачів того часу, Тадеуш Чацький, з усіх сил намагався отримати в польської шляхти кошти для заснування польського вищого навчального закладу. Для того щоб не конкурувати з Києвом, він вирішив назвати свій заклад не університетом, а гімназією, а місцем розташування обрав волинське місто Крем'янець. За підтримки куратора Волинського освітнього округу Адама Чарторийського та пожертв польської шляхти, Чацькому вдалося відкрити Крем'янецьку школу, яка 1819 року стала ліцеєм. Цей ліцей, який став джерелом повстанського духу під час подій 1830 року, був негайно закритий владою. Прийшов час для Києва. Ліцейська бібліотека, яка налічувала близько 35 000 томів, його хімічна лабораторія та ботанічний сад були перевезені до нового університету в Київ. Переїхали також деякі викладачі.

Історію польського ліцею було фактично завершено, а от історія російського університету в Києві тільки розпочиналася. Його назвали на честь святого Володимира, князя, який правив в X столітті та вважався засновником російської держави, її першим православним правителем. Відкриття університету відбулося 15 липня 1834 року, на день Святого Володимира за православним календарем.

Адам Чарторийський.
Невідомий худ, 1808 р.

Влада імперії мовою символів знов стверджувала свої права на місто Володимира. В указі про відкриття університету Микола I назвав Київ «дорогоцінним містом для всієї Росії, колискою істинної віри наших предків та першим свідком їхньої суспільної самобутності». Міністр освіти, граф Уваров, назвав університет «фортецею розуму». Не було сумнівів у тому, кого та від яких ворогів університет — ця фортеця — мав оберігати. За словами міністра, новий університет мав «згладити настільки, наскільки можливо, ті гострі кути, які відрізняють польську молодь від російської, та насамперед придушити серед них ту ідею, що вони є окремим народом, наблизити їх до російських ідей та звичаїв, наділити їх спільним духом російського народу».

Першим ректором університету став Михайло Максимович, який походив з колишньої Гетьманщини. До Києва він переїхав з Москви, де працював професором ботаніки Московського університету. Будучи наділеним багатьма різними талантами, він тепер на особисте прохання Уварова перейшов на роботу, з політичної точки зору набагато важливішу — зайняв посаду професора російської філології. Призначення Максимовича стало чудовим прикладом втілення стратегії, яку Санкт-Петербург обрав для русифікації системи освіти на нещодавно приєднаних територіях. Солдатами та, подекуди, польовими командирами в цій політичній боротьбі стали вихідці з колишньої Гетьманщини. Причини такого вибору здавалися очевидними: вони знали місцеву мову, культуру та, взагалі, місцеві умови, а також настільки не любили поляків, наскільки це тільки можна було уявити.

Утім з часом покладатися на вихідців з Гетьманщини стало проблематично. Наприкінці 1840-х років населення цього регіону замислилося про власну національну ідентичність, чим створило для імперської влади несподіваний виклик. Поки ж українці з колишньої Гетьманщини з натхненням боролися саме проти польського впливу.

Тадеуш Чацький.
Невідомий худ., XIX ст.

Київ, в якому з'явився новий університет, перетворився на будівельний майданчик нової російської імперської ідентичності. На початку XIX століття російські інтелігенти та чиновники почали здійснювати паломництва в це місто, прагнучі відшукати зародки російської історії, яка була описана в літописах часів Київської Русі. До 1820-х років в Києві лишилося мало згадок про княжу епоху, окрім декількох церков. Тому ентузіасти почали здійснювати археологічні розкопки, аби віднайти втрачену спадщину міста. Протягом 1832—1833 років під керівництвом

Михайло Максимович.
Худ. П. Ф. Борель, 1873 р.

місцевого археолога-любителя Кондратія Лохвицького були проведені розкопки Золотих Воріт — головних воріт міста, які в першій половині XI століття звів князь Ярослав Мудрий, прагнучи відтворити Золоті Ворота Константинополя. Сам імператор Микола I приїхав на розкопки та нагородив Лохвицького за його роботу, а також надав кошти для здійснення подальших розкопок.

У ті часи Київ був переважно польським та єврейським містом. Його русифікація буквально піднімалася з тих самих глибин, на яких велися розкопки давніх розвалищ, що з більшою або меншою точністю відносилися до княжої доби і які тепер знов з'являлися з-під землі. Перший ректор Київського університету, Михайло Максимович, став до того ж провідником у світ «російської старовини» для безлічі видатних гостей, починаючи з Миколи Гоголя та професора російської історії Московського університету Михайла Погодіна, закінчуючи майбутнім царем Олександром II, якого супроводжував його вчитель, Василь Жуковський, найвідоміший російський поет допушкінської епохи.

1852 року представники київської влади брали участь в особливій події в історії їхнього міста — у відкритті монумента князю Володимиру. Це була кульмінація процесу, який тривав довгі двадцять років: вперше ідею звести такий монумент запропонував царю генерал-губернатор Києва ще 1833 року. Пам'ятник відкрили в один день з відкриттям ланцюгового мосту через Дніпро, який з'єднав лівий берег міста з його бунтівним правим берегом. На той момент в Києві вже існувала установа, на яку покладався обов'язок обґрунтовувати претензії Росії на все Правобережжя України. Археологічна комісія, створена 1843 року під патронатом генерал-губернатора, за два роки випустила першу збірку документів з місцевих архівів, які були покликані продемонструвати безсумнівну російську ідентичність цього регіону. В наступні десятиліття Комісія видала сотні томів цінних документів, що, однак, в результаті підштовхнуло місцеве населення стверджувати про власну ідентичність, відмінну від російської.

> За правління Катерини II більшість парафіян уніатської церкви, які жили на землях, приєднаних в результаті другого поділу Польщі, були навернені в православ'я.

Коли польське повстання було придушене, уряд імперії знов повернувся до питання уніатської церкви, число парафіян якої сягало 1,5 мільйона, насамперед на територіях, приєднаних до Росії після третього поділу Польщі. Більшість уніатів, які жили на землях, приєднаних в результаті другого поділу, були навернені в православ'я за правління Катерини II.

Коли 1830-го та 1831 року верхівка польської шляхти закликала всіх стати до зброї, багато греко-католицьких священників сприйняли цей заклик з розумінням

та навіть з ентузіазмом. За даними російського уряду, близько двох третин тих, хто належав до уніатського ордену Святого Василя в Литовській губернії, належали і до римо-католицької віри. Повну підтримку повстанцям надавали, зокрема, василіанські монахи Почаївського монастиря на Волині — колишнього оплоту православ'я, який на початку XVIII століття став уніатським. Видавництво монастиря надрукувало заклик до населення України стати на підтримку повстання. Монахи не тільки вітали в квітні 1831 року військові частини поляків у себе в монастирі, але й восьмеро з цих монахів вступили до лав повстанців. Вони їздили верхи в чернечому вбранні, закликаючи натовп долучатися до боротьби за вітчизну. Усього сорок п'ять ченців монастиря стали до лав бунтівників. Вірність уніатського селянства була під питанням, і уряд, розуміючи це, вдався до невідкладних дій. У вересні 1831 року, на прохання представників військової та цивільної влади, Микола I видав указ, яким закрив уніатський монастир в Почаєві. Його будівлі було передано православній церкві, яка в тому ж місці відкрила монастир. Усього в результаті польського повстання було закрито приблизно половину з дев'яноста п'яти греко-католицьких монастирів, що існували в імперії.

Микола I, шляхом інституційного об'єднання греко-католицької церкви з православною, вирішив пришвидшити повне навернення населення України в православ'я.

Микола I також вирішив пришвидшити повне навернення населення України в православ'я, що планувалося зробити шляхом інституційного об'єднання греко-католицької церкви з православною. Так само, як і багато інших представників верхівки імперії, Микола I вірив, що греко-католицьке селянство України та Білорусі складають росіяни за своєю сутністю, яких поляки тиском та інтригами змусили відмовитися від рідного православ'я, що тепер становило загрозу для їхньої національної ідентичності. Ще до свого сходження на престол, перебуваючи з військовим загоном у західних губерніях, майбутній цар був спантеличений бідністю греко-католицьких церков та священників. Ще навіть до польського повстання, не маючи підтримки ані від держави, ані від землевласників-католиків, деякі уніатські священники шукали шляхів «повернення» уніатів до православної віри. Микола I знайшов ідеального кандидата на роль особи, яка б вирішила це

Пам'ятник князю Володимиру в Києві.
Фото 1890-х рр.

питання, в двадцятитрирічному Йосифу Семашку, греко-католицькому священнику та члену Духовної колегії в Санкт-Петербурзі — органі, уповноваженому контролювати діяльність римо-католицької та греко-католицької церков на території імперії.

Семашко народився на Правобережній Україні 1798 року, кількома роками після того, як цей регіон в результаті другого поділу Польші перейшов під контроль Росії. Його батько, уніатський священник, відмовився переходити в православ'я і в результаті втратив свій приход. Ще дитиною молодий Семашко частіше відвідував православні богослужіння в рідному селі, ніж католицькі, які велися в храмах далеко від дому. Греко-католицьких церков тоді вже лишалося дуже мало. Спочатку його, талановитого хлопчика, відправили на навчання в школу в місті Немирові на Поділля, а потім — до об'єднаної римської католицько-грецької семінарії при Вільнюському університеті. Обидві установи були закладами польської освіти та культури, що діяли під патронатом очільника Вільнюського освітнього округу, Адама Чарторийського. Молодому Семашку довелося вивчити польську мову. Пізніше він згадував привілейований статус синів польських шляхтичів в Немирівській школі, атмосферу польського патріотизму та антиросійські настрої в Немирові, де той факт, що Семашко з товаришем читали російський журнал, був сприйнятий як зрада народу.

Але пов'язати своє майбутнє з православною церквою Семашко вирішив лише після свого направлення на службу чиновником в Санкт-Петербург, до Духовної колегії. Його вразив розмах столиці імперії та багатство православних церков Петербурга та обурило зверхнє ставлення до уніатів з боку римо-католицького духівництва. Опинившись перед вибором між польською та російською ідентичністю (а інших варіантів він не вбачав), Семашко вирішив вважати себе росіянином, а отже і належати до російської церкви. Для цього йому треба було

Ланцюговий міст через Дніпро у Києві. *Фото 1890-х рр.*

зробити свою уніатську церкву російською, що означало — православною.

«Безмірна Росія, об'єднана єдиною вірою та мовою, ведена однією рукою до досягнення омріяної цілі стала для мене такою бажаною вітчизною. Я вважав своїм святим обов'язком служити їй та сприяти її добробуту», — згадував пізніше Семашко. 1827 року він розробив для уряду меморандум, в якому описав свій план поступового навернення греко-католиків до православ'я. Цей план звернув на себе увагу царя та був ним повністю схвалений.

Митрополит Йосиф (Семашко). *Фото 1908 р.*

План Семашка був багато в чому логічним продовженням державної політики щодо греко-католиків за часів ліберального правління Олександра I. Насильницьке навернення уніатів до православ'я, якому надала перевагу Катерина II, більше не розглядалося. Зміна політики була спричинена не тільки зміною ідеологічних переконань царя на користь більшої терпимості, але й тим, що політика тиску на уніатів не привела до бажаного результату. Насправді ж, ця політика призвела до дуже небажаного результату: наприкінці XVIII — початку XIX століття 200 000 селян-уніатів замість навернення до православ'я перейшли до Римської католицької церкви. 1805 року за наказом Олександра в складі Духовної колегії був створений спеціальний уніатський департамент — до цього колегія контролювала виключно діяльність римо-католицької церкви. Греко-католицький митрополит привітав вчинене в такий спосіб офіційне визнання своєї церкви і за підтримки уряду приступив до спроб звільнити греко-католицьку літургію від латинських запозичень та впливів.

Утім, Семашко хотів більшого, ніж просто зупинити перехід греко-католиків в католицизм. Готуючись до об'єднання уніатської та православної церков, він запропонував створити Уніатську духовну колегію, окрему від Католицької, а також відкрити уніатську семінарію, в якій майбутніх уніатських священників виховували б в православному дусі, готуючи в такий спосіб кадри для майбутнього об'єднання. Уніатський василіанський монастирський орден, який Семашко вважав основним засобом латинського та польського впливу в регіоні, пропонувалося підпорядкувати греко-католицьким єпископам і у такий спосіб запобігти вступу католиків в орден. В квітні 1828 року Микола I видав указ, який досить близько відтворював зміст

1805 року за наказом Олександра II в складі Духовної колегії був створений спеціальний уніатський департамент — до цього колегія контролювала виключно діяльність римо-католицької церкви. Греко-католицький митрополит привітав вчинене в такий спосіб офіційне визнання своєї церкви і за підтримки уряду приступив до спроб звільнити греко-католицьку літургію від латинських запозичень та впливів.

порад Семашка. Сам Семашко наступного року був призначений єпископом однієї з двох уніатських єпархій, що лишилися в імперії.

Польське повстання істотно збільшило увагу уряду до питання греко-католицької церкви та вперше зробило її предметом суспільної уваги та обговорень. Семашко відчув, що слід пожвавити виконання початкового плану. 1832 року Микола I схвалив пропозицію Семашка підпорядкувати Уніатську колегію, яка тепер не була частиною Католицької колегії, православному Синоду, але реалізувати цю ідею так і не вдалося. Православні ієрархи, на боці яких була суспільна думка, віддавали перевагу тому, аби навертати до своєї віри окремих уніатських священників, а не греко-католицьку церкву цілком. Зневірений, Семашко попросив дозволу самому прийняти православ'я, але очільники православної церкви відмовили його, пообіцявши тепер підтримати його зусилля з навернення до православ'я всієї церкви.

Семашко подвоїв свої зусилля. Його прагнення «оправославити» греко-католицьких священників йшло пліч-о-пліч з їхньою культурною русифікацією. Пізніше він стверджував, що ним керувала тільки одна думка: «як навернути уніатів у відроджене російське православ'я». Семашко займався тим, що переконував священників відрощувати бороди, як це було заведено у їхніх православних колег, а також зводити в храмах іконостаси православного зразку — високі ширми або стіни з іконами, що відділяють наву від святилища — в уніатських храмах використання таких іконостасів було скасоване під впливом католицизму. Використання російських літургійних текстів означало до того ж запровадження російської мови в сфері, де нею раніше не користувалися. Це було непросто, оскільки священникам набагато простіше було вести служби польською — мовою, якою вони спілкувалися і з Семашком. Його й самого пригнічував власний, як він казав, неналежний рівень російської мови, хоча він і вважав себе більшим росіянином, ніж тих, для кого російська мова була рідною.

Прагнення Семашко «оправославити» греко-католицьких священників йшло пліч-о-пліч з їхньою культурною русифікацією. Пізніше він стверджував, що ним керувала тільки одна думка: «як навернути уніатів у відроджене російське православ'я».

Крім цього, Семашко провів серед своїх священнослужителів кампанію антипольської пропаганди, намагаючись перетворити їхню рутенську (українську чи білоруську) ідентичність — на російську. «Аби зігріти серця уніатського духівництва російським духом, була використана будь-яка нагода пожвавити їхню історичну пам'ять, нагадати польські утиски, яких вони зазнали, звернути увагу на батьківську опіку їхнім добробутом з боку російського уряду», — писав Семашко 1837 року. Він вважав, що його зусилля вже приносять деякі результати: «Гордість за російський спадок та за право називатися росіянами, якої ще нещодавно тут не знали, наразі поділяє значна частина підпорядкованого мені духівництва».

У цілому, однак, Семашко відчував, що захлинається від складностей, з якими зіткнувся його проєкт. Верхівка православної церкви ставилася до нього з підозрою, що той запобігає безпосередньому наверненню уніатів в православ'я

і насправді прагне відбудувати уніатську церкву, в той час як для римо-католицького духівництва він був заклятим ворогом. Ще важливіше, що уніатські священники, яких Семашко намагався повернути до «російського» коріння, якщо й прихильно ставилися до самого Семашка, все одно опинялися, як під молотом на ковадлі, між землевласниками-католиками, які контролювали ресурси села, та консервативними селянами, які взагалі не хотіли будь-яких змін. Єдина влада, якою був наділений Семашко, — це призначати священників в приходи та звільняти тих, які, як йому здавалося, супе-
речили його політиці, відмовляючи таким чином цим незадоволеним та їхнім сім'ям в доході. Цими повноваженнями він користувався постійно, перебуваючи у тісній співпраці з цивільною владою та поліцією, і все заради того, щоб зламати спротив уніатського духівництва. Він був фанатиком, який, вочевидь, не сумнівався в тому, що робив, та який, зрештою, отримав повну підтримку уряду.

1832 року нарешті вдалося реалізувати стару ідею Семашка, яку схвалив сам цар, — підпорядкувати уніатську церкву православному Синоду.
За підтримки православних ієрархів та цивільної влади Семашко скликав для розгляду цього питання Собор уніатської церкви.

Всередині 1830-х років Микола I та його уряд почали, як ніколи раніше, серйозно ставитися до своїх прагнень знищити греко-католицьку церкву. 1835 року Семашка запросили взяти участь у секретній урядовій нараді з питань об'єднання церков. Двома роками пізніше нарешті вдалося реалізувати стару ідею Семашка, яку 1832 року схвалив сам цар, — підпорядкувати уніатську церкву православному Синоду. Внаслідок двох смертей — старого уніатського митрополита Йосафата Булгака, а також іншого єпископа, який був проти об'єднання церков, — Семашко зайняв посаду, на якій керував управлінням справами церкви, що відкрило шлях до втілення його старої мрії релігійного возз'єднання російської нації.

За підтримки православних ієрархів та цивільної влади Семашко скликав для розгляду цього питання Собор уніатської церкви. Собор мав звернутися до царя зі зверненням, яке писав сам Семашко. «Після відторгнення Литви в Смутні часи від Росії із подальшим приєднанням цих земель до Польщі, російське православне населення цих земель зазнало переслідувань, — писав Семашко. — З того часу цей народ, розділений з великим російським народом, постійно зазнавав застосування до нього всіх заходів політики, спрямованої на те, аби зробити їх для Росії чужими. Півтора мільйона уніатів, росіян за мовою та за походженням ... залишилися в якомусь сенсі розділеними з широкими масами росіян, зі своїми справжніми братами», — продовжував Семашко.

Собор відбувся в лютому 1839 року в білоруському місті Полоцьку — батьківщині прихильника вестернізації Московії XVII століття Симеона Полоцького. Під час підготовки до цього заходу та за допомогою цивільної влади Семашко зібрав 1305 заяв від уніатських священників про те, що ті готові перейти до Православної церкви. Незважаючи на тиск, арешти та висилки опонентів «возз'єднання», 593 священники відмовилися підписувати цю заяву. Для запобігання можливим заворушенням селян влада розмістила у Вітебській губернії козацький полк. 12 лютого 1839 року Полоцький собор ухвалив Соборний акт та

звернувся до царя з тим самим проханням, яке підготував Семашко, прийняти близько 1 600 уніатських приходів та близько 1,5 мільйона прихожан до складу імперського православ'я. Семашко відслужив православну літургію в полоцькому соборі Святої Софії, а потім з підписаним документом попрямував до столиці імперії. Петербурзький Синод — керівний орган Російської православної церкви — із радістю задовольнив прохання. Верхівка імперії святкувала не тільки навернення уніатів до православ'я, але і повернення частини «російського племені» до своїх братів.

> Собор відбувся в лютому 1839 року в білоруському місті Полоцьку — батьківщині прихильника вестернізації Московії XVII століття Симеона Полоцького.
>
> 12 лютого Полоцький собор ухвалив Соборний акт та звернувся до царя з тим самим проханням, яке підготував Семашко, прийняти близько 1 600 уніатських приходів та близько 1,5 мільйона прихожан до складу імперського православ'я.

Синод схвалив «возз'єднання колись розірваного союзу та відновлення чудового союзу» з уніатами, «які довгі роки були з нами єдиною родиною з єдиною вітчизною, мовою, вірою, літургією та церквою».

Микола I висловив своє схвалення в стилі Катерини II, випустивши на цю нагоду спеціальну медаль. Напис на ній нагадував напис на медалях, які запровадив після другого поділу Польщі: «Відторгнені насиллям (1596), возз'єднані любов'ю (1839)». Як і Катерина, Микола I в такий спосіб реагував на бунт поляків і намагався запобігти підтримці таких повстань українцями та білорусами, навернувши їх у православ'я. Але в політиці Миколи I з'явилося і дещо нове та цікаве. Тепер він не просто повертав те, що, як він вважав, історично належить династії Романових, але й прагнув відновити розпорошену єдність російського народу. Самодержавство, православ'я та народність були взаємодоповнюючими частинами політики, спрямованої на інтеграцію західних провінцій з імперією. Але подія 1839 року створила підґрунтя для майбутніх проблем імперії. Провінції, «любов'ю» возз'єднані під царським скіпетром з Православною церквою та російським народом, скоро поставлять під питання розроблену організаторами Полоцького собору модель народності.

Частина III.
Триєдиний народ

Глава 7. Поява України

Весілля вони запланували на неділю, 30 березня 1847 року, але за два дні до того на порозі хати нареченого неочікувано з'явилися поліцейські та заарештували його, тому весілля довелося відкласти на довгих двадцять вісім років. Заарештований був двадцятидев'ятирічним професором історії Київського університету, його звали Микола Костомаров. Ввечері 31 березня, дня, який мав стати наступним після весілля, Костомаров під конвоєм був направлений до Петербурга: наказ про його арешт надійшов з самих вершин імперії.

Наказ цей віддав граф Олексій Орлов, голова Третього відділення імперської канцелярії — чиновник, відповідальний за політичний нагляд і стеження. Спадкоємець престолу, майбутній цар Олександр II, був коротко сповіщений про суть справи, до якої була причетна низка київських інтелігентів: урядові чиновники, вчителі та студенти. Один з них, Тарас Шевченко, художник та відомий поет, який писав українською, був заарештований 5 квітня, одразу після прибуття до Києва — його також доставили до Санкт-Петербурга. Потім були ще арешти та етапи до стольного міста, ліберальне населення якого було спантеличене діями влади.

Тоді в Петербурзі перебував і генерал-губернатор Київщини, Поділля та Волині Дмитро Бібіков, який доповідав, серед іншого, про листівку, яку знайшли на одній з київських будівель. Вона гласила: «Браття! Настала велика година, година, коли вам випала можливість змити ганьбу, якої від рук наших вічних ворогів зазнав прах наших предків, наша рідна Україна. Хто з вас не докладе руки до цієї великої справи? Господь та добрі люди з нами! Навічно вірні сини України, вороги кацапів».

Листівка, яку знайшли на одній з київських будівель, проголошувала: «Браття! Настала велика година, година, коли вам випала можливість змити ганьбу, якої від рук наших вічних ворогів зазнав прах наших предків, наша рідна Україна. Хто з вас не докладе руки до цієї великої справи? Господь та добрі люди з нами! Навічно вірні сини України, вороги кацапів».

Цей заклик був настільки антиросійським, наскільки це тільки можна було уявити, але написаний він був російською, а не польською, і не адресувався польській шляхті, яка тоді переважала серед населення Києва. Він спрямовувався «вірним синам України» — етнічним росіянам з точки зору імперського уряду. Бібікова направили назад до Києва з наказом — взяти під нагляд Київський освітній округ. На зустрічі з викладачами та студентами університету він застеріг останніх від «вільнодумства», вдаючись і до погроз: «Якщо я зміг

Олександр II.
Худ. Є. І. Ботман, до 1856 р.

загнати під п'яту 5 мільйонів людей, то зможу зробити те саме і з вами: або я вибухну, або розірве всіх вас!». Він говорив про населення Правобережної України, керування якою було довірене Бібікову, але мешканців якої польські повстанці називали своїми наступниками.

Не було сумнівів в тому, що всі ці прояви невірності походили саме з тих установ, які саме і створювалися для забезпечення вірності населення регіону царю та імперії. Микола Костомаров був викладачем університету, в той час як Тарас Шевченко, якого щойно призначили викладати там малювання, раніше працював в Археографічній комісії, яка була покликана шукати докази російської ідентичності населення Правобережної України. Все виглядало так, ніби офіційна політика зазнала провалу. Замість створення єдиного солідарного фронту за участі уряду та «російського» населення західних губерній імперії проти польської загрози ця політика посприяла розділенню російського імперського народу та розвитку окремої нації, яка вже за декілька десятиліть почне вимагати рівних з великоросами прав в ключових районах імперії. З кокону старої малоросійської ідентичності народжувалася нова українська нація. Уряд імперії робитиме все, аби зупинити її розвиток та знов замкнути українського джина в малоросійську пляшку.

Розслідування діяльності Костомарова, Шевченка та інших, яке провело Третє відділення, викрило існування таємної організації — Кирило-Мефодіївського братства. Його мета полягала в створенні добровільного об'єднання слов'янських народів у федерацію, при чому Україні відводилася ключова роль. Розслідування діяльності братства стало відомим в урядових колах під назвою «справа слов'янофілів», а пізніше — «справа українських слов'янофілів».

У влади були свої причини спочатку припустити існування широкого руху інтелігенції. Під поняттям «слов'янофіли», яке у 1840-х роках використовувалося урядовими чиновниками, малася на увазі група інтелігентів, які мешкали переважно в Москві і дуже серйозно ставилися до питань національності — слов'янської взагалі та російської — зокрема. Їхні погляди лише частково збігалися з тим, як в уряді розуміли принцип «народності», проголошений в тріаді

Під поняттям «слов'янофіли», яке у 1840-х роках використовувалося урядовими чиновниками, малася на увазі група інтелігентів, які мешкали переважно в Москві і дуже серйозно ставилися до питань національності — слов'янської взагалі та російської — зокрема. Їхні погляди лише частково збігалися з тим, як в уряді розуміли принцип «народності», проголошений в тріаді графа Сергія Уварова «православ'я—самодержав'я—народність». Слов'янофіли дуже поважали православ'я, але із значно меншим ентузіазмом ставилися до уряду.

графа Сергія Уварова «православ'я—самодержав'я—народність». Слов'янофіли дуже поважали православ'я, але із значно меншим ентузіазмом ставилися до уряду. До того ж вони вірили, що Росія майже повністю втратила свій унікальний характер внаслідок вестернізації за часів Петра I.

Рух слов'янофілів взагалі виник на противагу «вестернізаторам» з кола російської інтелігенції та політичної еліти, які вірили, що слід використати досвід Західної Європи як приклад для розвитку Росії. Повний виклад їхніх поглядів міститься у «Філософічних листах» Петра Чаадаєва, який критикував російську суспільну та інтелектуальну верхівку, стверджуючи, що їхня країна плентається десь на нижчому рівні розвитку, ніж Захід. Будучи написаними в перші роки після повстання декабристів, «Філософічні листи» були вперше надруковані лише 1836 року та викликали негативну реакцію не тільки уряду, який закрив журнал, що їх видав, але й представників руху слов'янофілів, що тільки зародився і на чолі якого стояв богослов, філософ та поет Олексій Хом'яков. Прибічники Хом'якова перебували під впливом ідей Фрідріха Шеллінга — друга та останнього опонента Георга Вельгельма Фрідріха Гегеля — про суспільство як про живий організм. В документах слав'янофілів підкреслювалася російська історична традиція, важливість церкви, різниця між Росією та західними державами.

Серед ключових фігур слов'янофільського руху в звітах слідчих, які вивчали діяльність Кирило-Мефодіївського братства, згадувалися два професори Московського університету — Михайло Погодін та Степан Шевирьов. Погодін (той самий, якого Уваров відкинув як кандидата на роль автора підручника, що мав би сплести в єдине ціле історію західних губерній та решти імперії) викладав в Московському університеті історію, а Шевирьов читав філологію та літературу. Обоє до того ж були співвидавцями журналу «Московітянин», що став рупором слов'янофільського руху 1840-х років. Погодін був ключовою фігурою панслов'янського руху, що саме утворювався, який розглядав всіх слов'ян як одну сім'ю. Наголошуючи на самобутності та самосвідомості саме російського народу, слов'янофіли, незважаючи на всю свою панслов'янську універсальність, ставили саме народ російський у приклад іншим неросійським слов'янським народам, які прагнули підкреслювати свою окремість від інших народів, а отже, і права на автономію та незалежність.

Від самого початку Україна в уявленнях слов'янофілів посідала особливе місце. Зокрема, Погодін та Шевирьов демонстрували великий інтерес до історії та культури України, чи то пак, як вони її називали, Малоросії. В 1830-х роках на Миколу Костомарова, який тоді був студентом Харківського університету, істотно вплинув Степан Шевирьов, який читав лекції в тому університеті на сході України. Шевирьов, який Малоросію називав старшою сестрою Великоросії, особливо наголошував на народності та заохочував студентів вивчати народну культуру. Але проблема полягала в тому, що в Москві та Харкові слово «народність» мало різні значення. Коли Костомаров

Олексій Хом'яков.
Автопортрет, 1842 р.

почав спілкуватися з народом, збираючи його фольклор, йому довелося говорити з ними українською. До 1839 року він вже навчився писати цією мовою. Костомаров був не першим з-поміж поціновувачів народності, який зі своїх поїздок в народ привозив московським та петербурзьким ентузіастам-народникам історії, написані складною для розуміння, якщо не взагалі іноземною, мовою.

Перший великий літературний твір розмовною українською мовою був виданий 1798 року. Цей твір, а саме перші три частини шеститомної пародії на «Енеїду» Вергілія, було надруковано в Санкт-Петербурзі. Грецькі герої оригінального епосу перетворилися на україномовних запорозьких козаків. Автор твору, Іван Котляревський, походив з козацької старшини колишньої Гетьманщини. Будучи шкільним вчителем та військовим офіцером, він з 1812-го до 1821 року до того ж працював художнім директором полтавського театру. В цей період він створив першу п'єсу, що відноситься до сучасної української літератури — «Наталку-Полтавку». На той час вже були видані перші граматики української мови, а також і перші збірки українських народних пісень вже побачили світ.

Перший великий літературний твір розмовною українською мовою був виданий 1798 року. Цей твір, а саме перші три частини шеститомної пародії на «Енеїду» Вергілія, було надруковано в Санкт-Петербурзі.
Автором твору був Іван Котляревський, який походив з козацької старшини колишньої Гетьманщини.

В 1830-х роках Харків став центром українського романтизму — в цьому місті працював перспективний російський філолог Ізмаїл Срезневський, а також виходець з місцевого шляхетного роду Григорій Квітка-Основ'яненко, які, серед іншого, писали свої твори на українські теми та пробували висловлюватися українською. 1833 року Квітка-Основ'яненко написав першу оповідь українською мовою. П'ять років потому і Костомаров зробив свій внесок в розвиток літератури, написавши україномовну п'єсу на сюжет з козацького минулого, а потім видавши збірку своїх україномовних віршів.

Микола Костомаров.
Невідомий худ., 1869 р.

Але найбільший внесок в українську літературу 1830-х років зробив майбутній побратим Костомарова у секретному братстві Тарас Шевченко. Як і Костомаров, Шевченко народився кріпаком, але, якщо Костомаров був звільнений в п'ятнадцятирічному віці — хоча його мати і була кріпачкою, батько народився в шляхетній сім'ї, — то Шевченку довелося чекати на свободу до двадцятичотирьохрічного віку. Він завдячував нею спільноті російських митців та щедрості царського двору. На початку 1830-х років пан привіз Шевченка до Петербурга, де художній талант хлопця помітили провідні митці та інтелектуали Росії. Вони захотіли звільнити молодого хлопця і, зрештою, досягли цього. Карл Брюллов, один з найкращих художників імперії, написав портрет Василя Жуковського, одного з провідних російських поетів

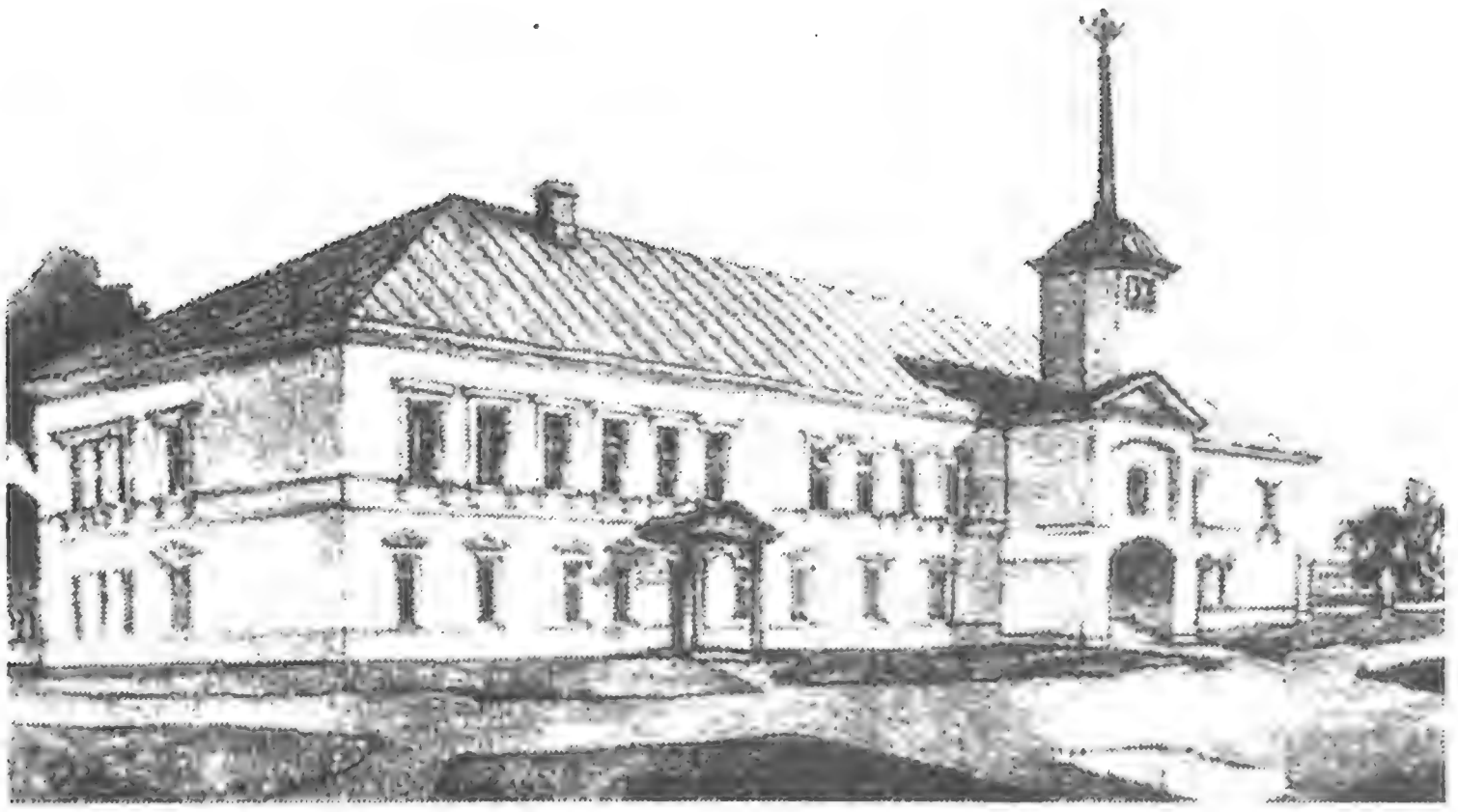

Будівля Харківського колегіума (1721—1840).
Невідомий худ., початок XIX ст.

тієї епохи та вчителя майбутнього царя Олександра II. На аукціоні, який відбувся 1838 року, портрет придбав член імператорської родини, який знав, що дохід буде витрачено на викуп з неволі двадцятичотирирічного художника, що народився кріпаком.

Тоді набув визнання саме художній талант Шевченка. 1838 року, вже після свого звільнення, Шевченко вступив до імператорської Академії мистецтв, де почав відвідувати заняття свого визволителя, Брюллова. Але справжнім талантом Шевченка були поезія та письменництво. Він писав прозу російською та поезію — українською, і саме остання і зробила його відомим, і створила йому проблеми — спочатку з російськими критиками, а потім — з владою імперії. Його збірку українських віршів вперше було видано 1840 року під назвою «Кобзар». Її широко обговорювали російські літературні газети та журнали: одні критики вітали появу збірки української поезії, інші ж ставили під питання законність цих дій та висловлювали жаль з того приводу, що обдарований поет витрачає час на складання віршів українською.

Найбільший внесок в українську літературу 1830-х років зробив майбутній побратим Костомарова із Кирило-Мефодіївського братства Тарас Шевченко.
Його збірку українських віршів вперше було видано 1840 року під назвою «Кобзар».

«Нам здається, — писав у популярному журналі «Библиотека для чтения» один з критиків, — що малоросійські поети недостатньо усвідомлюють, що часто пишуть на діалекті, якого в Росії просто не існує: вони безцеремонно перекручують великоруські слова на малоросійський манер, створюючи для самих себе мову, якої ніколи не існувало, яку не може назвати своєю жодна з усіх можливих Росій — ані велика, ані середня, ані мала, ані біла, ані чорна, ані червона». Інші критики пропонували Шевченку перейти на російську. «Ми порадили б йому, — зазначив один з дописувачів газети «Северная пчела», — його вишукані почуття

Тарас Шевченко.
Фото 1860 р.

висловлювати російською. Тоді його маленькі квіточки, як він називає свої вірші, стали б яскравішими, духмянішими і, насамперед, цвіли б довше».

Шевченко не був єдиним автором, який зазнав нападів російської критики через те, що послуговувався українською, а не російською. Коли 1842 року повністю вийшла «Енеїда» Котляревського, її зустріли приблизно так само. «Для російського читача, який не має змоги пожити в Малоросії чи сусідніх землях, — стверджував допис в журналі «Библиотека для чтения», — твір пана Котляревського незрозумілий, навіть за умови користування словником». Не всі російські критики поділяли такий погляд, а тим, хто поділяв, не доводилося насправді нічого вигадувати: російському читачеві українська мова справді була складною для розуміння. Навіть твори Гоголя на українську тематику друкувалися у супроводі глосарія.

Різниця між російським та українським народами проявлялася не тільки в мові. Іншою темою для суперечок стала історія. Після того як Микола Польовий, автор багатотомної «Історії російського народу», розкритикував одного з імперських істориків, Дмитра Бантиш-Каменського, за те, що той у своїй «Історії Малоросії» (1822) не згадав про існування окремої української ідентичності, українець Микола Маркевич почав працювати над абсолютно новою книгою з української історії. Його «Історія Малоросії» в п'яти томах видавалася у 1842—1843 роках. За основу для своєї роботи Маркевич взяв анонімний рукопис «Історія Русі» (приблизно 1818 рік), який розглядав історію козацтва як початок існування окремої нації. В Харкові ця анонімна робота стала досить популярною, читав її і Костомаров та люди з його оточення, формуючи під її впливом свій погляд на українську історію, окрему від російської.

Осип Бодянский,
Худ. Л. А. Серяков, 1878 р.

1846 року рукопис 1818 року був виданий в Москві Осипом Бодянським, який народився в Україні і працював в Москві професором слов'янистики. Він теж був учасником слов'янофільського гуртка, про який йшлося в матеріалах розслідування діяльності Кирило-Мефодіївського братства. Інший потенційний підозрюваний, Михайло Погодін, вбачав у культурі України та Росії відмінності, які виходили за межі мови та історії. 1845 року він написав: «Великороси живуть пліч-о-пліч з малоросами, сповідують одну віру, ділять одну долю і протягом багатьох років мають спільну історію. Але скільки ж відмінного між великоросами та малоросами!»

У середині XIX століття віра слов'янофілів в єдність великоросів з малоросами та ставлення до

останніх як до джерела російської культури постали перед викликом, спричиненим пошуком малоросами власної ідентичності. Натхненні єдинодумцями з Москви та Петербурга досліджувати та аналізувати національні питання, українці привнесли в московські та петербурзькі салони не тільки мову, яка істотно відрізнялася від російської, але й історію, окрему від історії російського народу та держави. Скоро стане зрозуміло, що мова, історія та культура можуть бути використані не тільки для того, щоб збудувати окреме від великоросійського минуле, але й окреме майбутнє. В силу цього нового бачення Малоросія перетвориться на Україну — утворення, все ще досить близьке до Росії, але дуже відмінне і точно окреме від неї.

Іван Котляревський.
Невідомий худ. XIX ст.

Розслідування діяльності Кирило-Мефодіївського братства завершилося в травні 1847 року, коли командувач жандармерії та голова Третього відділення імперської канцелярії, граф Олексій Орлов доповів цареві про результати свого розслідування. «Розкриття слов'янського, або, точніше, україно-слов'янського братства, розпочалося зі студента Київського університету, Олексія Петрова», — писав Орлов. Петров був збіднілим сином колишнього поліцейського чиновника. Він орендував квартиру в тому самому будинку, де мешкав один з активних учасників братства, підслуховував їхні дискусії, а пізніше був запрошений на деякі зустрічі братчиків. Те, що він почув на цих зустрічах, підштовхнуло його піти до представників влади та видати своїх сусідів. За словами Петрова, члени братства обговорювали підготовку до народного повстання проти імперської влади з метою об'єднання всіх слов'янських народів та утворення уряду на основі народного представництва. Для досягнення цих цілей вони готувалися покінчити з імператорською родиною.

Але, на погляд Орлова, допити учасників братства та аналіз його програмних документів показали тільки те, що початкові страхи та занепокоєння були перебільшені. Братство складалося лише з трьох членів, одним з яких був Костомаров. Їхні знайомі, такі як Шевченко, інколи брали участь в дискусіях братства, але це тривало декілька місяців, а потім припинилося. Учасники братства та члени їхніх родин не готували повстання. Припускалося, що вони лише прагнули об'єднання слов'янських народів під керівництвом російського царя. «Те, що саме по собі є політичним злом, на щастя, не змогло розвинутися до обсягів, які ми передбачали за попередніми звітами», — писав Орлов царю.

Олексій Орлов.
Худ. Франц Крюгер, 1850 р.

Пізніше історики стверджували, що Орлов чи то навмисно, чи то з необережності недооцінив загрозу, яку становило братство, і в силу цього неадекватно подав чи неправильно розтлумачив зміст його програми. «Політичне зло», якого побоювалася влада, давало про себе знати на сторінках численних праць тієї епохи, найбільш комплексним з яких є «Закон Божий, або Книга буття українського народу». Орлов назвав її переробкою праці польського поета Адама Міцкевича, а Костомаров стверджував на допиті, що текст цей був написаний поляками на початку 1830-х років. Насправді ж, головним автором був сам Костомаров, і «Книга буття» містила багато ідей, які обговорювалися на зустрічах Кирило-Мефодіївського братства.

Глава 8. Велика, Мала та Біла

День 11 вересня 1854 року став днем ганьби російського флоту, хоча потім і був перейменований на День воїнської слави Росії. В той день на початку осені командувачам російського Чорноморського флоту наказали затопити на базі в Севàстопольській бухті п'ять бойових кораблів та два фрегати. Це був лише початок. В серпні 1855 року решта російських кораблів теж пішли на дно бухти. В той самий день російська армія залишила Севастополь, чим позначила поразку імперії в Кримській війні 1853—1856 років.

Рòсійський флот був затоплений, адже не був здатен зупинити спільне французько-британсько-османське вторгнення в Крим — кораблі з вітрилами не могли змагатися з французькими та британськими військовими судами на парових двигунах, а таких самих кораблів з двигунами імперія на Чорному морі не мала. У вересні 1854 року, у день, коли союзники висадилися в Криму, погода була безвітряна, тому вітрила не змогли наповнитися вітром, а кораблі не змогли зрушити з мертвої точки. Все, що залишалося зробити, — це затопити їх, аби перегородити флоту союзників шлях до Севастопольської бухти. Але союзники, аби забезпечити постачання армії усім необхідним, збудували з порту Балаклава до міста Севастополя залізницю, першу в Криму, що збентежило російське керівництво та здивувало істориків.

Підписаний в Парижі мирний договір 1856 року був для Росії приниженням з боку Заходу. Росіяни, які 1814 року завоювали Париж, повернулися тепер туди для підписання договору, що порушував територіальну цілісність імперії. Петербургу довелося відмовитися від своїх володінь на Кавказі та в Дунайському регіоні. Одинадцятьма роками пізніше уряд, у якого закінчувалися гроші, продав Сполученим Штатам Америки Аляску, бо не мав сил її захищати. Росія зберегла Крим, але втратила право тримати в Чорному морі флот чи будувати фортеці на його узбережжі. Ще важливішим виявилося те, що Росія більше не сприймалася як потужна держава.

Треба було щось робити, аби відновити міжнародний статус Росії. Пріоритетом уряду стало будівництво нового флоту та реформа армії, але виконання цих завдань вимагало проведення масштабних суспільних реформ. Новий імператор, Олександр II, вірив, що реалізувати ці цілі можна без шкоди його само-

державній владі. Тим не менше, він сам та його радники усвідомлювали необхідність деякої лібералізації порівняно з політикою попередніх режимів. Найбільш очевидним це стало на прикладі відносин з поляками — адже цей народ, який жив в Російській імперії, був найбільш мобілізованим і мислив найбільш незалежно.

Програш Росії в Кримській війні та втрата позицій на міжнародній арені, що збіглося в часі з періодом плутанини та невизначеності після скасування кріпацтва в лютому 1861 року, додав представникам польського суспільства сміливості в їхніх вимогах повернути колишні свободи. На теренах колишнього Царства Польського та серед польської шляхти західних губерній поширювалася надія на те, що Олександр II повернеться до політики свого дядька та тезки, Олександра I, і поверне їм свободи та конституцію. Царство, яке втратило суверенітет після Листопадового повстання 1830 року, зберегло частину автономії. Але уряд нічого такого, на що сподівалися поляки, не планував, і ті повстали знов.

Новий польський бунт, який розпочався в січні 1863 року, став відомим як Січневе повстання. Молоді поляки нападали на підрозділи російської армії, що розташовувалися в містах Царства Польського, а згодом повстання поширилося і на литовські, білоруські та українські губернії. Російській армії для того, аби придушити повстання, знадобилося більше року. Після завершення бойових дій розпочалися репресії проти лідерів і учасників повстання та нова кампанія русифікації прикордонних земель. Скоро уряду стало очевидно, що вирішення польського питання неможливе без переосмислення самої сутності російського народу. Саме під час публічних обговорень протягом перших років правління Олександра II Росія вперше почала приміряти на себе роль триєдиної вітчизни великоросів, малоросів та білорусів.

Пам'ятник затопленим кораблям у Севастополі

Від самого початку польської кризи уряд та суспільство найбільше бентежило майбутнє польських земель, що не входили до складу Царства Польського. Олександр II розпочав своє правління з поступок полякам, скасувавши указ свого батька, відповідно до якого служити чиновниками на колишніх польських землях могли лише

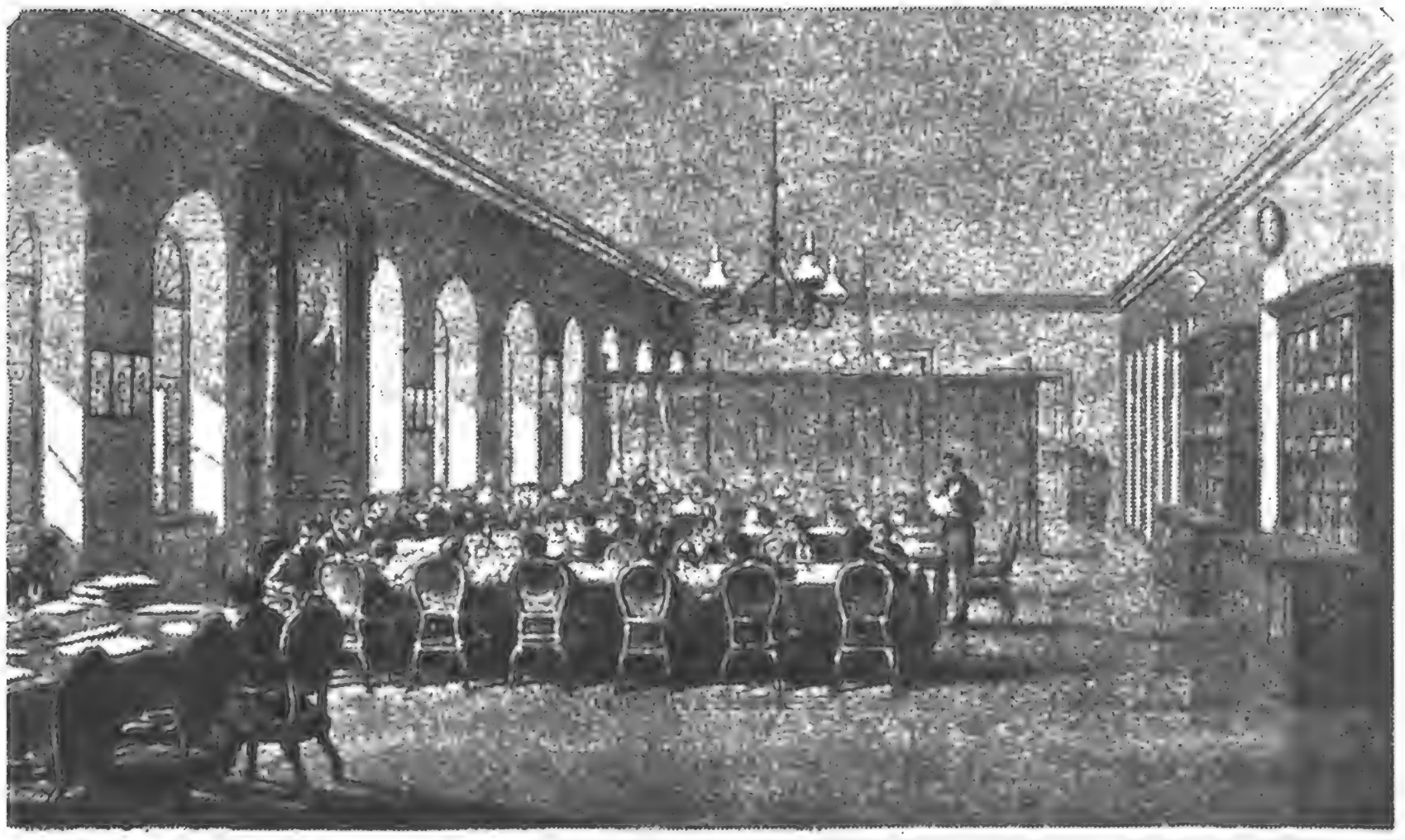

Зала въ первомъ кадетскомъ корпусѣ, въ которой происходили засѣданія Редакціонной комиссіи по освобожденію крестьянъ.

Засідання Редакційної комісії зі звільнення селян

ті особи, які до цього відслужили в російських губерніях. Олександр II скасував також і обмеження на призначення неправославних на державні посади на польських землях імперії. Але задача «деполонізувати» цей регіон нікуди не зникла з порядку денного уряду імперії.

З початком реформ Олександра II наприкінці 1850-х років, прибічники митрополита Йосифа Семашка — якому зрештою вдалося перевести більшість уніатів в лоно російського православ'я і який вірив в єдину неподільну Росію як в бастіон супроти польського домінування в регіоні, — знов відчули від поляків загрозу. Серед молодих шляхтичів Правобережної України виник гурток хлопоманів, тобто любителів селянства, який спричинив розбрат в польському таборі та погрожував ще більшим розбратом в масштабах імперської Росії. Хлопомани відмовлялися від свого польського католицького виховання та наверталися до віри селян — православ'я. Це стало б для влади радісною новиною, якби хлопомани називали себе росіянами, але ті були схильні вважати себе південними росіянами, або українцями. Серед них був і Володзімєр Антоновіч, який згодом змінив ім'я на Володимир Антонович — з часом він стане видатним українським істориком.

Серед молодих шляхтичів Правобережної України виник гурток хлопоманів, тобто любителів селянства, який спричинив розбрат в польському таборі та погрожував ще більшим розбратом в масштабах імперської Росії. Хлопомани відмовлялися від свого польського католицького виховання та наверталися до віри селян — православ'я. Це стало б для влади радісною новиною, якби хлопомани називали себе росіянами, але ті були схильні вважати себе південними росіянами, або українцями.

Прибічники Семашка стверджували, що українофільство було всього-на-всього польською інтригою. 1859 року Сильвестр Гогоцький, професор Київського університету та один з провідних

діячів панросійського руху, висунув план дій щодо запобігання розповсюдженню українського руху. Програма Гоголького полягала в такому:

а) слід негайно вжити заходів з підвищення рівня освіченості населення обох берегів Дніпра; б) відтепер слід підтримувати ідею єдності всіх трьох російських племен, без цієї єдності всі вони загинуть, і дуже швидко; в) літературна російська мова повинна бути загальною для усіх абеток. Віра та мова повинні стати сполучним елементом. Втім додавання чогось нового на нашій розмовній мові не зашкодить; г) за жодних умов ми не маємо сіяти розбрат між нами та великоросами. Прагнення змін слід висловлювати інакшим чином. Не забувайте, що нашими ворогами є Польща та Рим!

Цими трьома російськими племенами, про які говорив Гоголький, були великороси, малороси та білоруси. Триєдина модель російського народу мала глибоке історичне коріння. Це коріння можна відслідкувати з 1656—1721 років, коли царі носили титул государів Великої, Малої та Білої Русі. Коли 1721 року Петро I змінив цей титул і став називатися імператором всеросійським, під контролем царя залишалась тільки Велика та, частково, Мала Русь, Біла Русь (або Білорусь) була втрачена та перейшла під контроль поляків ще за п'ятдесят років до того за умовами Андрусівського перемир'я (1667 рік). Коли Росія повернула контроль над Східною Білоруссю внаслідок першого поділу Польщі 1772 року, ані імператорський титул, ані офіційний дискурс не змінилися. Потім, внаслідок другого та третього поділів Польщі, до імперії були приєднані нові «російські» землі, а саме Правобережна Україна, Волинь, Поділля, а також Західна Білорусь (Чорна Русь). Російських народностей було просто-напросто забагато, щоб усіх їх перераховувати. 1823 року, коли провідник бунту декабристів Павло Пестель приступив до роботи над своєю повстанською конституцією, він нарахував не три, а цілих п'ять російських народів, які мали злитися в єдиний російський народ.

Один з провідних діячів панросійського руху професор Київського університету С. Гоголький визначав три російських племені: великороси, малороси та білоруси. Триєдина модель російського народу мала глибоке історичне коріння. Це коріння можна відслідкувати з 1656—1721 років, коли царі носили титул государів Великої, Малої та Білої Русі.

Піднесення зацікавленості у вивченні місцевого фольклору та мов, яке розпочалося в західних землях імперії в 1820-х роках та розвинулося в 1830-х, не наблизило відповідь на питання, скільки ж окремих народностей живуть в Росії. Навіть самі великороси розмовляли різними численними діалектами, які вчені імперії визнавали єдиною російською мовою. Іван Сахаров, доктор медицини та випускник Московського університету, в своєму «Сказанні російського народу про сімейне життя його предків» (1836) нарахував чотири основних великоруських діалекти, які, в свою чергу, поділялися на безліч субдіалектів. Малоросійський діалект він, в свою чергу, поділив на три субдіалекти. Існування численних діалектів зафіксоване і в Білорусі, де в 1850-х роках російські військові зіштовхнулися з окремим від білоруського чорноруським діалектом, а також зафіксували, що населення південних земель Білорусі розмовляє малоросійським діалектом. Мало в кого серед учасників тих етнографічних досліджень були

Микола Надєждін.
Невідомий худ., 1856 р.

сумніви, що всі ці діалекти є діалектами російської мови і що всі, хто ними розмовляє, — це росіяни. Але виявлене мовне різноманіття «російського племені» поставило питання про те, скільки ж діалектів російської мови існує — і, оскільки на початку існування науки етнографії її дослідники вважали, що кожна мова відповідає якомусь народу, стільки ж народностей та субнародностей існує в Росії.

Першим припустив, що російський народ складається з трьох підгруп, Микола Надєждін, який щиро вірив одночасно в різноманіття та в єдність російського народу. 1841 року, звільнившись із внутрішнього заслання за публікацію скандальних «Філософічних листів» Петра Чаадаєва (1836) та готуючись стати редактором журналу Міністерства внутрішніх справ, Надєждін видав роботи віденського славіста[1] Ернея Копітара. В рецензії на цю роботу Надєждін описав історичну схему розвитку російських діалектів, яких він нарахував три: понтійський російський, або малоросійський; бальтійськоросійський, або білоруський, та великоруський. Надєждін вважав найстаршими перші два. Третій, великоруський діалект, був сумішшю перших двох та розвинувся в нещодавно заселених землях на схід від території, де розмовляли першими двома діалектами.

Коротка рецензія Надєждіна, надрукована поза межами Російської імперії німецькою мовою, залишалася невідомою широким масам населення Росії, але скоро російський читач познайомився з описаною в ній ідеєю триєдиності російських мови та народу. 1842 року сорокасемирічний словацький цензор на ім'я Павол Йозеф Шафарик видав в Празі книгу під назвою «Slovanský národopis», тобто «слов'янська етнографія» (в рос. перекладі «Славянское народописание»). Шафарик, який мав репутацію провідного славіста свого часу, до найдрібніших подробиць описав систему російських діалектів — і це дуже нагадувало систему, запропоновану Надєждіним. Надєждін дійсно в одній зі своїх статей назвав себе радником Шафарика. Ці твердження про трискладову структуру того, що тоді називалося «російський світ», були першими ударами лінгвістичного землетрусу, який зрештою змінив політичну карту Східної Європи.

Видатний чеський славіст Павол Йозеф Шафарик видав книжку під назвою «Слов'янська етнографія», в якій описав систему російських діалектів, що дуже нагадувало ідею М Надєждіна щодо триєдиності російської мови та народу.
Твердження про трискладову структуру того, що тоді називалося «російський світ», були першими ударами лінгвістичного землетрусу, який зрештою змінив політичну карту Східної Європи.

[1] *Славіст* — науковець, що займається славістикою, або слов'янознавством. — *Прим. редакт.*

Шафарик нарахував три діалекти російської мови: великоруський, який, на його погляд, включав новгородський діалект; малоросійський, розповсюджений не тільки серед населення Підросійської України, але й серед мешканців австрійської Галичини та угорського Закарпаття; та білоруський, яким послуговувалися в Східній та Західній Білорусі. Хоча Шафарик ніколи не проводив етнографічних досліджень «російських» діалектів, він багато працював з літературними джерелами, що надходили з Російської імперії, та спілкувався з деякими провідними російськими славістами того часу. 1835 він зустрічався в Празі з Михайлом Погодіним, і Погодін тоді надав Шафарику фінансову підтримку.

Також зустрічався Шафарик і з Осипом Бодянським, народженим в Україні професором славістики Московського університету, який видав «Історію Русі». Бодянський постачав Шафарику лінгвістичні матеріали, а 1837 року надіслав йому копію білоруського «наслідування» «Енеїди» Котляревського. Він же надав Шафарику і карту поширення українського та білоруського діалектів. В листопаді 1842 року Бодянський написав в листі одному зі своїх колег, харківському професору Ізмаїлу Срезневському: «Я завжди вважав, що ця ріка (Прип'ять) є природним кордоном між білорусами та малоросами, тим більше на обох берегах мешкають так звані чорнороси, або пінчуки, які деяким чином становлять перехідну ланку між хохлами [українцями] та білорусами, і якщо я означив інакше наш кордон тут, то це наслідок розповідей самих білорусів, що ополячились». Як лінгвіст, Шафарик мав безсумнівний авторитет серед московських слов'янофілів, і як тільки «Слов'янський народопис» було видано, Бодянський, який саме повернувся з закордонних поїздок — він певний час провів в Празі, де консультувався з Шафариком, — одразу приступив до перекладу цієї книжки російською мовою.

Наступного 1843 року переклад Бодянського з'явився в журналі «Москвітянин», редактором якого був Погодін. Триєдина структура російської мови — а отже і російського народу — лягла в основу нових уявлень Погодіна про історію Росії. В 1850-х роках він послався на поділ російського народу на великоросів, малоросів та білорусів у дискусії зі своїм другом та інтелектуальним опонентом — Михайлом Максимовичем. Але незважаючи на широке поширення трискладової структури Шафарика, в її прийнятності для імперії не було жодної впевненості. В ній легко можна було побачити спроби підірвати ідею такої омріяної урядом та його прихильниками єдності російського народу та держави. Тому й дивно, що саме малороси з білорусами, а не великороси, почали чинити спротив цій ідеї.

У Харківському університеті Ізмаїл Срезневський, найшанованіший мовознавець імперії того періоду, товариш Бодянського по листуванню, запропонував власну модель розподілу «російських» мов. 1843-го, того самого року, коли було видано переклад роботи Шафарика — та за рік після повернення з масштабної поїздки слов'янськими землями — Срезневський запропонував поділ російського народу на дві групи:

Ізмаїл Срезневський

Олександр Герцен.
Худ. М. М. Ге, 1867 р.

південні росіяни (або малороси) та північні росіяни (великороси). Він наслідував Михайла Максимовича, який 1837 року запропонував схожу структуру російського народу. Десь в той самий час Юрій Венелін, уродженець Закарпаття, експерт з болгарської мови та культури, запропонував такий самий розподіл. Срезневський відзначив існування білоруського діалекту, але вирішив, що той є варіантом великоруського.

Якщо перекладати все це з мови етнографів, то твердження про те, що білоруський діалект є варіантом великоруського, означало, що білоруси є не окремим народом, а підгрупою в складі народу великоросів. Відповідно до поліцейських записів, тієї самої думки дотримувалися і учасники київського Кирило-Мефодіївського братства. Більше того, напередодні польського повстання деякі колишні члени братства почали говорити про існування окремої від великоросів нації українців, також відомих під назвою мало- або південнороси.

Повернення «польського питання» на порядок денний імперії потягло за собою нове загострення «українського питання» імперської політики та культури. Олександр Герцен, письменник та інтелектуал, відомий сьогодні як батько російського народництва та соціалізму, говорив про Україну як про незалежний чинник у боротьбі між Росією та Польщею за території. В січні 1859 року він написав у виданні свого лондонського російськомовного журналу «Колокол»: «А якщо після всіх наших міркувань Україна, пригадуючи, з одного боку, всі утиски з боку московітів, кріпацтво, призови в солдати, безправ'я, здирство та батоги, та не забуваючи, з іншого боку, як їй велося під Річчю Посполитою з її жолнерами, шляхтою та королівськими чиновниками, не захоче бути ані польською, ані російською? На мій погляд, це питання має дуже просту відповідь. Україна має бути визнана вільною та незалежною державою».

Таким чином джина випустили з пляшки. Прямо написавши про можливість незалежності України, самої ідеї якої так боялася влада імперії, коли розслідувала діяльність Братства святих Кирила та Мефодія, Герцен сказав те, на що так і не наважився Микола Костомаров в своїй «Книзі буття українського народу», де це питання розглядалося вперше. Але і зараз припускання української незалежності Герценом було лише риторичною фігурою — аргументом в гарячому спорі про долю російсько-польського кордону та ствердженням права населення регіону самостійно визначати свою долю. Коли ж справа дійшла до реальної політики, і Герцен, і Костомаров надавали перевагу федерації як способу вирішення національного питання — на цю тему Герцен теж писав у статтях в журналі «Колокол».

Костомаров дуже цінував позицію Герцена та підготував публікацію в тому ж таки журналі на підтримку його поглядів. Його робота під назвою «Україна» була видана в січні 1860 року без зазначення імені автора. Костомаров розпочав з того,

що висловив подяку Герцену: «Ви висловили щодо України такі погляди, які думаюча частина південноросійського народу довго зберігала як високу цінність та як святе надбання свого серця». Свою вітчизну він називав Україною, її народ — українцями або південноросійським народом та висловлював застереження щодо використання терміну «малороси». Стаття Костомарова багато в чому була логічним розвитком ідей, які він висловлював раніше. Наголошуючи на демократичності українського козацького минулого, він наводив історичні аргументи на користь того, що українців слід розглядати як окремий народ.

Пізніше Костомаров розвинув свої ідеї у статті під назвою «Два народи Русі», яку 1861 року було надруковано в петербурзькому журналі «Основа» під редакцією Пантелеймона Куліша. В цій роботі Костомаров нищив ідею всеросійського народу, заявляючи, що насправді існувало два народи, що населяли Русь: «Окрім панівної в навколишньому світі російської народності з'являється тепер інша, з домаганням на рівні громадянські права в галузі слова і ідей». Він доводив, що назва «Русь» насправді була вкрадена у початкових її власників — південноросів (малоросів) — північними сусідами. Костомаров наполягав на тому, що різний історичний шлях обох народів Русі став причиною того, що ці народи мають тепер різний національний характер. Якщо південнороси цінували насамперед свободу особистості, колегіальність та федералізм, північнороси віддавали перевагу колективізму, державності та автократії (самодержавству). Обираючи між польським та російським напрямком розвитку південноросійської нації, що саме зароджувалася, Костомаров відстоював останній. Він вірив, що південнороси мають кращі шанси встановити рівноправні відносини з великоросами, ніж з поляками.

Костомаров свої ідеї виклав у статті під назвою «Два народи Русі», яку 1861 року було надруковано в петербурзькому журналі «Основа» під редакцією Пантелеймона Куліша. В цій роботі він нищив ідею всеросійського народу, заявляючи, що насправді існувало два народи, що населяли Русь.

Костомаров доводив, що назва «Русь» насправді була вкрадена у початкових її власників — південноросів (малоросів) — північними сусідами. Костомаров наполягав на тому, що різний історичний шлях обох народів Русі став причиною того, що ці народи мають тепер різний національний характер.

Ця стаття об'єднала представників українського руху Російської імперії на наступні покоління.

Ця стаття об'єднала представників українського руху Російської імперії на наступні покоління. Відтоді, як «Два народи Русі» були підписані до друку та видані в Російській імперії, Костомаров більше не використовував поняття «Україна» та «українці», як за рік до того в анонімній публікації журналу «Колокол». Він залишив задачу вирішити протиріччя між двома Росіями та російськими народами прийдешнім поколінням українських діячів. Але стаття вже проголосила, вперше в масовій пресі, народження окремого народу, рівного великоросам. Костомаров формально слідував традиції, утвердженій у 1830-х роках Михайлом Максимовичем. Максимович ділив Русь на дві частини: північну та південну. Запропонована Костомаровим модель також складалася з двох частин, але, на відміну від

Максимовича, Костомаров не вважав їх частинами одного цілого. Наскільки це собі уявляв Костомаров, ці частини були зовсім окремими одна від одної. Більше того, він стверджував, що в чомусь південнороси ближчі до поляків, ніж до росіян. «Якщо південноросійський народ більше віддалений від поляків, ніж від росіян, в тому, що стосується мови, він тим не менше набагато ближчий до поляків за національними рисами та народним характером», — писав Максимович.

Костомаров вважав білорусів частиною великоросійського народу, але ця ідея не подобалася багатьом його читачам ані в столиці імперії, ані в самій Білорусі.

Термін «Білорусь», який входив до титулу царя в другій половині XVII століття і зник звідти в перші десятиліття XVIII століття, повернувся до офіційного імперського слововживання в результаті першого поділу Польщі 1772 року, коли до Російської імперії були приєднані землі Східної Білорусі. Білоруська єпархія римо-католицької церкви теж тоді вже існувала і носила цю назву, а 1797 року, після смерті Катерини, Російська православна церква заснувала там архієпископство. До польського повстання 1830—1831 років термін «Білорусь» був абсолютно законним.

1828 року цим ім'ям назвали уніатську єпархію в регіоні, а 1829-го — освітній округ, який поширювався як на східні, так і на західні білоруські землі. Але повстання 1830—1831 років змінило політичний зміст цього поняття. Польські інтелектуали, такі як поет Адам Міцкевич — уродженець Берестейщини, — які раніше свою вітчизну називали Литвою, після повстання підхопили термін «Білорусь». Польське поняття «Białoruś» використовувалося щодо земель на схід від власне Польщі, які історично, культурно та лінгвістично також вважалися польськими. Пожвавлення інтересу до мови та звичаїв простого народу не дозволяло більше культурно свідомим польським націоналістам називати Білорусь «Литвою», адже мешканці останньої послуговувалися мовою, яка істотно відрізняється від слов'янських.

Етнографічний поворот був помітний і в промові Олександра Рипинського, вихідця з вітебського регіону Білорусі, про народну культуру, яку він виголосив 1839 року в Парижі. Рипинський брав участь в повстанні 1830 року та, як і багато хто з його побратимів, знайшов притулок у Франції. Він визначив територію Білорусі як частину польських земель від ріки Прип'ять та пінських болот на півдні до Пскова та Великих Луків на півночі. Він стверджував, що мова населення цього регіону відрізнялася від тієї, якою розмовляли в Росії, в підросійській Україні та австрійській Галичині, і мова ця була ближчою до польської, ніж до будь-якої з-поміж перелічених. За Рипинським, носії білоруської мови були кровними родичами поляків з незапам'ятних часів. Промову настільки тепло зустріли польські емігранти, що Рипинський наступного року видав в Парижі її розширену версію.

1840 року, саме в рік видання брошури Рипинського, Микола I заборонив використання в урядових документах слів «білоруси» та «литовці». Але проконтролювати це за межами урядових кіл було неможливо. Цього було замало та вже й запізно. 1835 року римо-католицька церква видала для місцевого селянства катехізис білоруською мовою, записаною польською абеткою (латиницею). Наприкінці десятиліття й «Енеїда» Івана Котляревського, перекладена білоруською мовою і записана польськими літерами, почала поширюватися серед місцевої шляхти. Протягом 1844—1846 років виходець з полоцького регіону Білорусі

Адам Міцкевич.
Невідомий худ.,1842 р.

Ян Барщевський опублікував свою чотиритомну збірку власних літературних творів, в яких він пробував користувався білоруською мовою, але у запису польською абеткою. Щось на кшталт вибуху у розповсюдженні таких текстів сталося й у 1850-х роках, коли Вікентій Дунін-Марцинкевич, один з творців та розповсюджувачів двомовної білоруської культури, видав для простого народу прозові твори білоруською, а також підготував переклад цією мовою твору Адама Міцкевича «Пан Тадеуш».

Ієрархи російського православ'я та урядові чиновники були дуже стурбовані тим, в чому вбачали «польські інтриги», спрямовані на підкуп «російського» селянства. Натхненне поляками створення та розповсюдження серед простого народу літератури білоруською мовою, записаною польськими літерами, пішло на спад 1859 року. Тоді австрійці разом з поляками спробували перевести рутенські видання підавстрійської Галичини з кирилиці на латиницю — і російська влада відповіла на це забороною на ввезення таких видань. Різко припинилося таке видавництво і в самій імперії, але кирилічній білоруській літературі не вдалося заповнити вакуум, що утворився. Ще 1846 року Російська академія наук відмовила етнографу Павлу Шпілевському у виданні «Краткой грамматики белорусского наречия», посилаючись на її низький науковий рівень. 1862 року перший буквар-катехізіс білоруською мовою був виданий завдяки зусиллям місцевої шляхти, але польське повстання 1830 року поклало край подальшим виданням білоруською мовою в усій імперії.

1862 року в близькому оточенні генерал-губернатора Вітебська Володимира Назімова точилися дискусії щодо публікації журналу по-білоруськи та по-литовськи. Дискусії ці стосувалися мови, яку слід було використовувати в журналі — російську, трохи адаптовану під місцеву розмовну мову, чи білоруську — і генерал-губернатор відстоював саме цей варіант. Назімов написав імперському міністру освіти листа, доводячи, що «релігійна освіта білоруських католиків — колишніх «російських» уніатів, які навернулися до римо-католицької віри — має здійснюватися місцевою білоруською мовою». Він писав, що цей журнал слід видавати мовою, яку він називав «російською, або, краще сказати, білоруською, яка була б записом на папір російськими літерами місцевого русинського діалекту». Генерал-губернатор відчайдушно прагнув перевершити своїх польських опонентів, на чолі яких стояв Вікентій Костянтин Калиновський, і які у виданні «Селянська правда» зверталися із закликами до місцевого селянства, використовуючи місцевий білоруський діалект, записаний польськими літерами.

Ані Назімов та його радники, які відстоювали використання білоруської мови, ані польські видавці «Селянської правди» не пов'язували білоруську мову з якимось окремим народом і не розглядали білорусів як окрему етнічну групу. Назімов ставився до місцевих селян як до росіян, а Калиновський закликав їх ставати до зброї на захист польських інтересів. Ніхто з них двох не сприймав білорусів

серйозно як незалежних гравців на політичній арені, і обоє прагнули маніпулювати ними, використовуючи їхній місцевий білоруський діалект. Якщо Калиновському вдавалося робити публікації білоруською мовою, то пропозиція генерал-губернатора Назімова запровадити білоруськомовний кириличний журнал так і не була схвалена Петербургом. Хоча й так, але пропозиція Назімова означала, що влада не може більше ігнорувати піднесення білоруської культурної самосвідомості.

Питання, що робити з цим піднесенням, лишалося спірним. Найбільший внесок в дебати з цього питання зробив Михайло Коялович, уродженець західної Білорусі, син уніатського священника, який навчався разом з Йосипом Семашком. 1839 року, коли Семашко розробив ідею «возз'єднання» уніатів, Михайлу Кояловичу було одинадцять років. Отримавши освіту в православних школах, він згодом став професором історії Санкт-Петербурзької духовної академії та почав брати активну участь в дебатах в Росії як до, так і після польського повстання 1863 року. Він вірив в єдність російського народу та визнавав існування білоруського «племені», яке розмовляло білоруським «діалектом», але для нього мова чи етнічні особливості не були підставою відділяти цю групу населення від російського народу. На його думку, національність була поняттям соціальним і формувалася під впливом спільного історичного досвіду. Отже, він ділив російський народ на дві частини, але, на відміну від Костомарова, який ділив Русь на північну та південну, Коялович ділив її на східну та західну.

На думку професора історії С.-Петербурзької духовної академії Михайла Кояловича, національність була поняттям соціальним і формувалася під впливом спільного історичного досвіду. Отже, він ділив російський народ на дві частини, але, на відміну від Костомарова, який ділив Русь на північну та південну, Коялович ділив її на східну та західну.

На сьогодні Кояловича прийнято розглядати як автора того напрямку білоруської політичної думки, згідно з яким Білорусь є частиною ширшого поняття під назвою Західна Росія. Таке бачення має глибоке історичне коріння, оскільки ґрунтується на тому поділі Русі на частини, що склався протягом перших десятиліть та століть після монгольської навали. Станом на XIV століття більшість українців та білорусів опинилися під владою Великого князівства Литовського, і саме ці території Коялович охрестив Західною Руссю. Він виокремлював населення Західної Русі за соціальним критерієм, а не етнічним чи релігійним, як решта «творців націй» того періоду. Коялович був одним з перших популістів, який об'єднав в єдине ціле нижчі класи суспільства незалежно від того, чи були вони слов'янами чи литовцями.

Коялович поділяв популістичну спрямованість з Костомаровим, але популізм Костомарова не перетинав етнонаціональних кордонів. Обидва письменники дебатували один з одним, маючі різні погляди на те, як слід визначати народи, до яких вони відповідно відносилися. Ці дебати тривали як до, так і під час польського повстання. З одного боку, Коялович бачив в українофілах єдиних істинних активістів Західної Русі, зважаючи на їхню готовність працювати з народом.

З іншого боку, його розчаровувала вузькість, як він казав, їхнього мислення.

Коялович писав, що українофіли «представляють значну силу, з огляду на їхню кількість, освітню діяльність в народі та їхній запал... Але треба зі смутком визнати, що важко сподіватися на велику користь від них для народу всієї Західної Русі. Судячи з усього, вони — великі егоїсти (не всі з них, звісно): але Малоросія не так страждає від полонізму та єзуїтів, і народ там не дає себе скривдити». Костомаров, який мислив етнолінгвістичними поняттями, наполягав, що малороси та білоруси є різними народами. Фактично, він стверджував, що білоруси походять з північноросійського (або великоруського) племені — цю ідею можна прослідкувати ще в свідченнях 1847 року учасників Кирило-Мефодіївського братства. Коялович обурювався та у відповідь на аргументи Костомарова посилався на плем'я кривичів за часів Київської Русі: «Діти старих кривичів не можуть бути представлені юними дітьми північноросійського племені».

Михайло Коялович.
Гравюра Шюблера, 1891 р.

Українофільство Костомарова було однією з перешкод, яку необхідно було здолати Кояловичу, аби перемогти в боротьбі за визнання західноросійського відгалуження великого російського народу. Інший фронт цієї боротьби пролягав проти російських слов'янофілів, яких Коялович звинувачував у бездумній «русифікації» Західної Русі/Росії. Він закликав своїх великоруських колег: «...слід стримувати погані пристрасті великоруські під час зустрічі з народом західноукраїнським та здобувати його любов гуманними справами». Але цей заклик не заспокоїв його російських опонентів, які були стривожені тим, що їм здавалося піднесенням білоруського сепаратизму, місцевого суперника українофільства.

Російський слов'янофіл Костянтин Аксаков писав Кояловичу: «Наразі Росія рятує Білорусію від смертельної небезпеки: йдеться про знищення полонізму, а Білорусія, ніби вона вже врятована від загрози, клопочеться не про звільнення від польського ярма, а збереженням місцевих особливостей! А особливостей цих досить небагато». Михайло Катков, колишній професор філософії Московського університету та редактор впливової газети «Московские ведомости», висловлювався ще відвертіше: «Нам пишуть з Петербурга, що зароджується партія білорусофілів. Петербург настільки сповнений різними життєвими силами, що прагне за будь-яку ціну запліднити кожен наш діалект і створити стільки російських народностей, скільки у нас є частин, які готові були б відділитися». Він уявляв, як польські «націонали» радіють цій новій спробі ментально відділити Білорусь від Росії.

Отже, ідея Кояловича про двоєдиний російський народ, який поділяється на схід та захід, зустріла спротив з усіх боків. Костомаров наполягав на своїй концепції поділу на північ і південь, а Аксаков та інші російські слов'янофіли переконували в існуванні трьох відгалужень одного народу, залишаючи для Кояловича білоруську нішу в рамках російського народу. Він не погоджувався на таке, але ніяк

не міг зробити свої погляди панівними. Ідея триєдиного народу, на захист якої став Катков, підтримувалася владою імперії, що в такий спосіб обґрунтовувала процес перетворення імперії на національну державу.

Ідея триєдиного російського народу стала панівною в російському державотворенні внаслідок польського повстання 1863—1864 років. Ця ідея була політичною відповіддю на польський націоналізм, яка до того ж відповідала культурницьким запитам українського національного руху. Ця концепція являла собою спосіб прилаштувати сформульований 1832 року Уваровим принцип «народності» до нових умов, в яких збільшувалося усвідомлення того, що великий російський народ був насправді дуже різним, і уявляти собі його сутність можна було по-різному. Якщо Павло Пестель нарахував п'ять російських народностей, яких мала об'єднати всеросійська держава, то російські слов'янофіли та імперські націоналісти епохи, що розпочалася після 1863 року, сходилися на існуванні лише трьох. Ті мови, якими в побуті користувалися представники цих трьох відгалужень російського народу, називали «діалектами», а літературна мова мала бути єдина, російська, або всеросійська, ймовірно створена цими трьома народностями разом. Об'єднання усіх трьох народностей обґрунтовувалося державною необхідністю: Російська імперія мала бути політично життєздатним утворенням, таким, як і європейські країни, що саме перетворювалися на національні держави.

Ідея триєдиного російського народу стала панівною в російському державотворенні внаслідок польського повстання 1863—1864 років. Ця ідея була політичною відповіддю на польський націоналізм, вона до того ж відповідала культурницьким запитам українського національного руху. Ця концепція являла собою спосіб прилаштувати сформульований 1832 року Уваровим принцип «народності» до нових умов.

Історично триєдина модель своїм корінням сягала середини XVII століття, коли після приєднання козацької України та захоплення Східної Білорусі московський цар додав до свого титулу поняття «Велика», «Мала» та «Біла» Русь. Цей процес складався з двох етапів. Поняття «Велика» та «Мала» Русь увійшли у вжиток першими внаслідок експансії Московії на українсько-білоруські землі Речі Посполитої. «Мала Русь» потім розділилася на дві частини — на Малоросію, як називали українські землі, та Білорусь — тобто східні білоруські землі. Ця номенклатура відповідала різниці в статусі обох територій — перша, тобто українські землі, взяті під протекторат Московії на підставі домовленостей, досягнутих з Богданом Хмельницьким 1654 року; інша — тобто білоруські землі, була захоплена військовим шляхом і не наділялася будь-якими особливими права чи привілеями. Тепер, в середині XIX століття, знов визнавався поділ Русі/Росії на три частини, та цього разу поділ був радше лінгвістичним, ніж політичним. Але визнання відмінностей не мало на меті запровадження федеративного устрою, який передбачав би місцеву автономію складових частин Росії. Метою було об'єднання трьох частин Росії не тільки династичне та релігійне, але й культурне — під головуванням російського царя.

Глава 9. Вчити мову

18 липня 1863 року міністр внутрішніх справ Російської імперії Петро Валуєв видав документ, який закріплював засади нової політики імперії щодо східнослов'янських мов. На перший погляд цей документ не був чимось надзвичайним — звичайна собі інструкція цензорам, — та сили цьому документу додало схвалення государя. Ця інструкція, в подальшому відома як Валуєвський циркуляр, істотно вплинула на процес формування націй в Російській імперії. Сам факт залучення у визначення мовної політики міністра внутрішніх справ вказував на те, що тепер розвиток неросійських мов та культур сприймається офіційною владою як загроза царському режиму.

Валуєвський циркуляр спрямовувався перш за все проти української інтелігенції, яка прагнула запровадити свою мову в сферах богослужіння та освіти, що сприймалося міністром як частина польського задуму, спрямованого на підрив імперії. «Явище це тим більш прикре і заслуговує на увагу, — йшлося в циркулярі, — що воно збігається з політичними задумами поляків і чи не саме їм завдячує своєю появою, судячи з рукописів, які надходили до цензури і з того, що більша частина малоросійських творів насправді надходить від поляків». Валуєв стверджував, що «представники малоросійської народності» з політичних причин почали звертати свої зусилля на простий неосвічений народ. Він зазначив, що багато з цих представників вже потрапляли в поле зору слідчих органів, та багатьом з них «більшість самих малоросів дорікає сепаратистськими намірами, ворожими до Росії і згубними для Малоросії».

Валуєвський циркуляр спрямовувався перш за все проти української інтелігенції, яка прагнула запровадити свою мову в сферах богослужіння та освіти, що сприймалося міністром як частина польського задуму, спрямованого на підрив імперії.

Циркуляр звертав увагу цензорів на розвиток видавництва українською (малоросійською) мовою — від робіт, написаних вузьким колом інтелігенції для того самого вузького кола, і до літератури, яка призначалася для широких народних мас. Валуєв та чиновники українських губерній стали на бік всеросійської ідеї. «Все це досить обґрунтовано доводить, — писав міністр, — що ніякої особливої малоросійської мови не було, немає і бути не може і що наріччя їх, вживане простолюдом, є ні чим іншим, як російською мовою, лише зіпсованою впливом Польщі; що загальноросійська мова так само зрозуміла для малоросів, як і для великоросів, і навіть значно зрозуміліша, ніж так звана українська мова, яку вигадують для них деякі малороси, а особливо поляки».

П. І. Валуев.
Худ. І. М. Крамской, 1880 р.

Валуєвський циркуляр був спрямований на запобігання розповсюдженню серед селянства та простого

Пантелеймон Куліш.
Літографія
Адольфа Мульєрона, 1860 р.

народу україномовних видань. Він забороняв публікації українською мовою релігійних та освітніх текстів, а єдиний виняток був зроблений для «красного письменства». Хоча в циркулярі проголошувалося, що передбачені ним заходи будуть тимчасовими, він все одно мав істотний вплив на українську культуру та ідентичність. 1863 року, коли видано циркуляр, було надруковано тридцять три україномовних видання; 1868 року, коли Валуєв залишив посаду міністра — тільки два. Фактично, уряд зупинив розвиток альтернативної мови, літератури та культури — той розвиток, який намітився ще в роботах провідного політичного мислителя того часу Миколи Костомарова. Після 1863 року публікації білоруською мовою також припинилися.

«В наш час питання, можна і чи слід писати південноросійською, тобто, скажімо, українською, що є тим же сами, вирішено на практиці», — стверджували видавці «Основи» — україномовного журналу, який з 1862-го року видавався в Петербурзі. З погляду видавців, спірним залишалось в «практичному сенсі користування українською мовою в освіті та релігії». Це було непорозуміння. Насправді ж, розповсюдження української мови в церквах та школах стало основною політичною метою україномовного руху. Російський соціаліст, письменник та критик Микола Чернишевський говорив саме про цю мету, вітаючи перше видання «Основи»: «Викладання малоросійському народу малоросійською мовою, розвиток народної малоросійської літератури є метою, до якої малоросам слід, на наш погляд, спершу прагнути».

Україномовні приступили до втілення цієї програми задовго до того, як її було опубліковано. 1862 року в українських містах в продажі з'явилися шість підручників українською мовою, один з яких був складений Тарасом Шевченком, а другий — Пантелеймоном Кулішем. Микола Костомаров збирав серед українців та росіян Петербурга пожертви на видання більшої кількості україномовних книжок для простолюду, а український переклад Святого Письма тим часом пробивав свій шлях між Сциллою та Харибдою російського уряду та церковної цензури. Російський уряд дивувався і не знав, що робити з україномовними виданнями. Старих обмежень, які стримували діяльність Кирило-Мефодіївського братства, більше не було, селяни більше не були кріпаками, а у суспільстві відчувалося питання, як підвищувати рівень освіти народних мас. 1859 року уряд заборонив видання або ввезення текстів, написаних слов'янськими мовами із використанням латиниці, чим прагнув запобігти польській культурній експансії, але що робити з «діалектами» російської, до яких тепер додався і білоруський (перша білоруська граматика з'явилася 1862 року), не знав ніхто.

1861 року, коли україномовні звернулися до митрополита Київського Арсенія (Федір Москвин) по допомогу в розповсюдженні підручника Шевченка, той звернувся за порадою до уряду. Цензорський комітет порадив йому відповісти

на прохання відмовою, стверджуючи, що публікації малоросійською мовою можуть вилитися в розділення двох слов'янських народів та підірвати стабільність держави. Але взагалі в очах цензорів плани українофілів здавалися нездійсненними мріями — вони були впевнені, що ці ідеї зачахнуть, якщо тільки цьому не заважати. Не потрібно ані обмежень, ані переслідувань — просто треба було, аби уряд ці ідеї не підтримував. Зміни у політиці імперії, які призвели до видання Валуєвського циркуляра, розпочалися з листа, який в березні 1863 року надійшов до Третього відділення імперської канцелярії, невдовзі після початку польського повстання. Лист цей не був підписаний, але писався від імені невизначених малоросійських православних священників, які вимагали заборонити видання українською мовою Євангелія — рішення про це саме готувався прийняти Священний Синод в Петербурзі.

Цей лист переслали генерал-губернатору Київщини Миколі Анненкову, який підтримав петицію. Його турбувало те, що видання Євангелія українською мовою підвищить статус останньої з діалекту до незалежної мови, а це могло потягнути за собою політичні наслідки. Анненков написав: «До цього часу в літературі триває дискусія щодо того, чи є малоросійський діалект лише відгалуженням російської мови, чи незалежною мовою. Домігшись перекладу Святого Письма малоросійським діалектом, прибічники малоросійської партії цим самим здобудуть, так би мовити, визнання незалежності малоросійської мови, після чого, звісно, не зупиняться та, на основі окремості своєї мови, вимагатимуть автономії Малоросії».

Про позицію Анненкова доповіли імператору Олександру II, який дав керівнику Третього відділення вказівку зв'язатися з відповідними чиновниками центрального уряду. Це означало, що сам імператор визнав обґрунтованість побоювань генерал-губернатора Київщини та необхідність детальніше їх розглянути. Тоді це питання надійшло на розгляд Валуєва, який, в свою чергу, зв'язався зі Священним Синодом. В результаті намір видати український переклад Євангелія українського культурного діяча Пилипа Морачевського не вдався, та ще й до того були заборонені орієнтовані на просте населення інші видання українською. Засади нової політики визначив Валуєвський циркуляр 18 липня 1863 року. За останні декілька місяців до видання циркуляру Валуєв помітно змінив свої погляди, і якщо спочатку не дуже хотів виконувати волю царя, то тепер перетворився на палкого прибічника обмежувальних заходів, які запроваджував цар. У нього пішло три місяці на те, щоб повідомити Третє відділення про свою цілковиту згоду з пропозицією генерал-губернатора Київщини — заборонити видання Нового Заповіту українською. І прийнявши це рішення, Валуєв його більше не змінював.

Митрополит Арсеній (Москвін).
Гравюра Л. А. Серякова, 1876 р.

М. М. Анненков.
Невідомий худ, 1850 р.

У російському уряді 1860-х років Петро Валуєв вважався ліберalом — обережним реформатором, який прагнув посилення самодержавства через створення час від часу елементів примітивної системи народного представництва. На позицію Валуєва щодо українських видань істотно вплинула кампанія у засобах масової інформації, яку провело Третє відділення на пропозицію Миколи Анненкова — того самого генерал-губернатора Київщини, який запропонував суворі заходи проти україно-фільства. Ключовою фігурою цієї кампанії став Михайло Катков — вчений, який став журналістом. Інтелектуал, який поділяв погляди консервативних очільників слов'янофільського руху, Катков спершу поставився до українського проєкту зверхньо та навіть поблажливо, оскільки вважав, що той приречений на невдачу. Але коли вибухнуло польське повстання, його позиція кардинально змінилася.

21 червня 1863 року, десь за місяць до того, як Валуєв підписав свій циркуляр, Катков долучився до обговорення заборони видань українською мовою, опублікувавши статтю з красномовною назвою «Збіг інтересів україно-філів з польськими інтересами». Повністю погоджуючись з прибічниками всеросійського православ'я — послідовниками Семашка, — Катков звинуватив україно-філів в тому, що ті є знаряддям не тільки польських, але й єзуїтських інтриг. В такий спосіб Катков не тільки надав політичного значення україномовним публікаціям, але й фактично проголосив такі видання злочинними, відкриваючи дорогу розмовам про руйнівну польсько-українську змову, що відобразилося в Валуєвському циркулярі. Але більш важливим в довгостроковій перспективі було те, що Катков логічно обґрунтував репресивні заходи проти представників українського культурного та політичного руху, до яких пізніше протягом десятиліть вдавався уряд імперії. Катков стверджував, що «Україна ніколи не мала окремої історії та ніколи не була окремою державою; український народ є чисто російським народом, корінним російським народом, істотною частиною російського народу, без якої він не може залишатися тим, чи він є зараз». Визнаючи мовні та культурні відмінності між відгалуженнями «російського народу», він не надавав їм великого значення. Якщо великий російський народ мав розвиватися і панувати, то розвиток місцевих діалектів треба було зупиняти.

Порівнюючи Російську імперію з Францією, Італією, Німеччиною та Англією, Катков дійшов висновку, що відмінності між місцевими діалектами груп «російського» населення менш значущі, ніж такі ж відмінності між групами населення західноєвропейських держав. Подорожуючи «російськими» землями, стверджував він, російський мандрівник може без великих зусиль зрозуміти місцеву мову. На думку Каткова, єдність неподільного російського народу ґрунтувалася на єдності його літературної мови. Він критикував ідеї Костомарова про два народи Русі: «Обурливий та недолугий софізм! Нібито можуть існувати

дві російські народності та дві російські мови; ніби можуть існувати дві французькі народності та дві французькі мови!» Він нападав на Костомарова, зауважуючи: «З нічого раптом з'явилися боги та напівбоги, великі символи щойно створеної народності. З'явилися нові Кирили та Мефодії з найдивовижнішими абетками, і на світ Божий вилетів привід якоїсь небувалої малоросійської мови».

Аргументи, які Катков використовував у цій дискусії про заборону видань українською мовою, лягли на довгі покоління в основу підходу імперської влади до українського питання. Він був першим інтелектуалом, який встановив тісний зв'язок між мовою, етнічною приналежністю, народом та стратегічними інтересами російської держави. Продовжуючи звинувачувати тих, хто відстоював відмінності між східними слов'янами, в тому, що ті виконують волю поляків або інших інородців, як це в своїх історичних працях 1830—1840-х років робив творець панросійського історичного наративу Микола Устрялов, Катков вніс до публічного обговорення елементи етнології та лінгвістики. Він зробив це не для того, щоб підкреслити відмінності між великоросами та малоросами — як Михайло Погодін з Михайлом Максимовичем в дискусії 1850-х років про етнічну приналежність Києва, — а для того, щоб об'єднати їх в єдину мовну, етнічну та культурну спільноту заради єдності російської держави.

Катков вніс до публічного обговорення елементи етнології та лінгвістики. Він зробив це не для того, щоб підкреслити відмінності між великоросами та малоросами — як Михайло Погодін з Михайлом Максимовичем в дискусії 1850-х років про етнічну приналежність Києва, — а для того, щоб об'єднати їх в єдину мовну, етнічну та культурну спільноту заради єдності російської держави.

Російські цензори та політичні й культурні коментатори, такі як Катков, розглядали необхідність заборонити україномовні видання в широкому міжнародному контексті, вказуючи на те, що й уряди Німеччини, Франції та Британії наражаються на схожі виклики, пов'язані з неофіційними мовами цих держав, зокрема Франція — з окситанською мовою, а Британія — з шотландською (ґельською) та ірландською мовами. Але це порівняння продемонструвало різницю в мовній політиці Росії та західних держав. Британія та Франція не запроваджували обмежувальних заходів, покладаючи замість цього обов'язок просувати офіційну мову у школах, а російський уряд вдавався до репресій, забуваючи взагалі про будь-які позитивні заходи, які вимагали б залучення значних ресурсів — наприклад, розвиток в імперії системи початкових російськомовних шкіл. Вони і надалі продовжили свою дешеву, але односторонню політику, програючи битву на тому ж лінгвістичному полі, на якому німцям, французам та британцям вдалося виграти.

Михайло Катков.
Худ. П. Ф. Борель, 1869 р.

Перші тріщини в офіційній політиці пригнічення української мови стали помітні на початку 1870-х років, за десятиліття після видання Валуєвського циркуляра. Якби ця політика застосовувалася повною мірою, то встановлені циркуляром обмеження могли б повністю винищити україномовні видання в Російській імперії, як це було 1868 року, коли в усій імперії лишилося лише одне українське видання. Але відставка Валуєва того самого року дозволила україномовним виданням з'явитися знов. Це був нешвидкий процес, але вже 1874 року цензорами було схвалено діяльність тридцяти двох україномовних видань, лише на одне менше, ніж в останній «довалуєвський» 1862 рік. Коли Валуєв пішов, цензори отримали більшу свободу дій у тому, які україномовні книжки вважати «красним письменством» (белетристика) — публікація якого дозволялася, — а які потрапляли у заборонену категорію «книжок для простолюду». Крізь тріщини просочувалися й академічні видання, які не належали до жодної з цих двох категорій. До того ж деяких цензорів можна було переконати заплющити очі на можливі окремі порушення, інколи за допомогою хабарів — так можна було вирішити справи з Іллею Пузиревським, який схвалив видання левової частки публікацій, що у 1870-х роках надійшли на його розгляд.

Україномовці йшли ще далі, заявляючи, що антракт у їхній діяльності тепер завершено. Ключовою фігурою нових суспільних обговорень з боку україномовців став Михайло Драгоманов. Будучи професором давньої історії Київського університету, Драгоманов на початку 1870-х років перебував в Європі, де вивчав давню історію, а також досліджував національні проблеми європейського континенту. Він радів публікаціям в Російській імперії одиничних україномовних видань як доброму знаку та вірив, що реформи Олександра II сприятимуть пожвавленню громадської діяльності. Скоро і сам Драгоманов став мішенню нової атаки на україномовництво.

Як і 1863 року, Михайло Катков підтримував та схвалював ці нападки: в лютому 1875 року він надрукував в своєму журналі «Російський вісник» довгу статтю авторства Миколи Рігельмана, керівника Київського слов'янського благодійного товариства. Рігельман був особливо не згоден з ідеями, висловленими Драгомановим в нещодавній статті під назвою «Російська, великоруська, українська та галицька культура», в якій той переконував, що, на рівні зі спільною літературною російською мовою та високою культурою, її великоруське та малоросійське відгалуження також слід розвивати, насамперед для того, аби задовольнити потреби простого народу в освіті. Рігельман відчув, що тут щось не так.

Він звинуватив Драгоманова в тому, що той тільки й робить, що влаштовує димову завісу, за якою планується продовжувати розвивати окрему малоросійську мову та культуру. «Ви, пани україномовці, так турбуєтеся про ваш народ; ви боїтеся його невігластва, ви хочете просвітити його і для цього обираєте такі манівці — хочете викувати з цього діалекту літературну мову, хочете створити для цього справжню літературу, що відокремила б його від шістдесятимільйонного — російського; отже, ви прагнете духовного розділення російського світу». Він завершив так: «Всі росіяни, а також всі слов'яни, які хоч трохи розуміють, якими є їхні справжні інтереси, мають боротися з вами з усіх сил».

М. В. Юзефович.
Невідомий худ, раніше 1889 р.

І вони таки боролися. В травні 1875 року, за три місяці після того, як стаття Рігельмана з'явилася в «Російському віснику», журналі Каткова, заступник міністра освіти імперії написав голові київського освітнього округу листа, до якого доклав копію статті Драгоманова та критичної статті Рігельмана і просив надати перелік імен професорів-українофілів. Це все призвело до того, що Драгоманова звільнили з університету. Але один з поборників малоросійства, військовий офіцер у відставці та чиновник в галузі освіти на ім'я Михайло Юзефович прагнув зі своїми прибічниками цілковитої перемоги. Юзефович поскаржився безпосередньо начальнику Третього відділення, генералу Олександру Потапову. Невідомо, що саме він написав у тому листі, адже дослідники його так досі й не знайшли, але лист настільки вразив начальника охранки, що той передав побоювання Юзефовича царю. В серпні 1875 року Олександр II наказав створити Спеціальну раду для дослідження тривалої діяльності українофілів та видань української літератури. Окрім самого Потапова, а також генерального прокурора Священного Синоду, до складу ради увійшли міністри внутрішніх справ та освіти, а також, не в останню чергу, сам Юзефович.

Спеціальна рада, яка розпочала свою діяльність в квітні 1876 року, вбачала в довготривалій діяльності українофілів посягання на єдність триєдиного російського народу. Журнал засідань ради містить такий запис: «До того ж очевидною є кінцева мета, якої прагнуть українофіли, які наразі намагаються виокремити малоросів поступовим, але значною мірою вірним шляхом відокремлення малоруської мови і літератури. Дозволити створення окремої масової літератури українським наріччям означатиме створити міцні підвалини для переконання в можливості здійснити у майбутньому, може і дуже віддаленому, відчуження України від Росії. Якщо уряд поставиться поблажливо до теперішніх немічних спроб, які весь час посилюються, відділити українську говірку, підносячи її до статусу літературної мови, потім уряд не матиме підстав не дозволити таке саме піднесення наріччя білоруського, а білоруси становлять таке ж значне плем'я, як і малороси. Україна, Малоросія та Західна Росія, населена білорусами... складають одне ціле, невіддільне від Росії та єдине політичне тіло».

Висловлюючи таку позицію, рада черпала натхнення з висловлених вперше 1863 року ідей Михайла Каткова. Це бачення полягало в тому, що українофільський рух є проявом польських інтриг та становить загрозу єдності Росії (як прямо, так і непряму), як в описаному прикладі з білорусами. Катков зі своєю позицією знов переміг лібералів та прагматиків з-поміж членів російського уряду. Не тільки діячі слов'янофільства, такі як Погодін або журналісти-народники, такі як Катков, але й деякі ключові міністри об'єдналися тепер заради того, щоб захистити неподільний російський народ.

18 травня 1876 року Олександр II, перебуваючи на німецькому курорті Бад-Емс, підписав підготований Спеціальною радою указ, відомий як Емський. Він розпочинався з проголошення готовності «покласти край діяльності українофілів, що становить загрозу державі». Заборони, встановлені Валуєвським циркуляром, набули постійного характеру, а також тепер запроваджувалися нові обмеження. Указ забороняв ввезення в імперію україномовних видань та публікацію не тільки релігійних текстів, граматик та книг для простолюду, але й творів «красного письменства», які орієнтувалися на вищі прошарки населення. Ці заходи були спрямовані на те, щоб зупинити розвиток української літератури на всіх можливих рівнях. Вже існуючі україномовні видання прибиралися зі шкільних бібліотек. Окрім цього, заборона стосувалася не тільки писемної мови: під забороною опинилися і театральні вистави, пісні, поетичні читання українською мовою, «які мають сьогодні характер проявів українофільських маніфестацій». Єдиний виняток було зроблено для публікацій фольклору, але записувати його вимагалося за правилами російської орфографії.

Олександр II до того ж розпорядився розпочати репресії супроти провідних українофілів. Драгоманов та ще один провідник українського руху, Павло Чубинський, були вислані з України, а київське відділення Імператорського географічного товариства — зосередження інтелектуальних та культурних діячів міста, а також колиска українофільського руху — було закрите, як і газета «Київський телеграф». Головам київського, харківського та одеського освітніх округів було наказано організувати спостереження за неблагонадійними українофілами серед викладачів та повідомляти про них владі. На вакантні посади в системі освіти тепер слід було призначати тільки великоросів, а малороси могли отримати посади у великоруських школах та університетах. Це була повномасштабна атака на рух українофілів, його поточних та потенційних членів. Застосовані до Драгоманова та Чубинського санкції не були такими жорсткими, як покарання членів Кирило-Мефодіївського братства, але тут дії влади носили набагато більш систематичний характер та були ширшими за масштабом, ніж будь-коли до цього. Реакція влади більше не спрямовувалася тільки на купку зухвалих інтелігентів, як 1847 року, та не зводилася до обмежень у видавничій справі, як 1863 року, але спрямовувалася проти форм української культури взагалі, як писемної, так і усної.

Олександр II 18 травня 1876 року, підписав підготований Спеціальною радою указ, відомий як Емський. Заборони, встановлені Валуєвським циркуляром, набули постійного характеру, а також тепер запроваджувалися нові обмеження. Вже існуючі україномовні видання прибиралися зі шкільних бібліотек. Окрім цього, заборона стосувалася не тільки писемної мови: під забороною опинилися і театральні вистави, пісні, поетичні читання українською мовою, «які мають сьогодні характер проявів українофільських маніфестацій».

Емський указ мав одну єдину мету — зупинити поширення українського культурного та політичного руху. Його зміст зводився до суміші репресій, заборон та обмежень. Не пропонувалося будь-якої програми активних дій, які були б спрямовані на створення чогось всеросійського; відповідно, його реалізація не перед-

бачала залучення додаткового фінансування на розвиток російськомовних шкіл, видань чи гуртків. Єдиний виняток становила та частина указу, що стосувалася газети «Слово», яка друкувалася не будь-де, а у Львові, столиці Галицької провінції сусідньої Австро-Угорщини. Росія вирішила «підтримати газету «Слово», що її видають в Галичині, яка має вороже до українофільства спрямування, та надавати їй невелику, але постійну субсидію, без якої вона не зможе продовжувати існування та муситиме припинити видавництво», — зазначалося в указі. Це планувалося як відповідь на польську пропаганду. Автори указу в дужках додали: «українофільський орган в Галичині, газета «Правда», ворожа до російських інтересів взагалі, видається завдяки значній допомозі поляків».

Ідея надавати таку субсидію у розмірі 2 000 австрійських гульденів належала Юзефовичу, та її схвалив цар. Це був перший раз, коли уряд Російської імперії прийняв рішення спрямувати за кордон кошти не для підтримки братів-слов'ян, а для впливу на змагання між двома тенденціями слов'янського руху, що розгортався поза межами імперії, та з метою підтримки русофілів в їхній боротьбі проти українофілів. Переважна частина населення Галичини (або Червоної Русі), які називали себе «русинами», сприймалися русофілами як росіяни, або, точніше, як малороси. Такий погляд набув поширення після опублікування 1843 року російського перекладу «Слов'янського народопису» Павола Шафарика. Це напевно відображало погляди Михайла Погодіна, який відвідав Галичину, налагодив тісні зв'язки з місцевими діячами русофільського руху та надав цим діячам фінансову підтримку. Слов'янське благодійне товариство, особливо його київське відділення під керівництвом Миколи Рігельмана, існувало на тих самих засадах, насаме-ред за рахунок приватних коштів, які воно залучало в регіон, та до 1876 року — коли було видано Емський указ — уряд не демонстрував до всього цього значного інтересу.

До цього часу все, що стосувалося Галичини, належало до компетенції міністерства закордонних справ, і російські дипломати не радили своїм керівникам втручатися у справи регіону. 1866 року, за 10 років до видання Указу та в розпал Семитижневої війни між Австрією та Пруссією, російський посол у Відні Ернст Штакельберг порадив міністру закордонних справ Росії князю Олександру Горчакову утриматися від можливого поділу Австрії та приєднання Галичини до Росії. Оскільки поразка в австро-прусській війні змусила Габсбургів перетворити свою імперію на дуалістичну монархію та розділити імперську владу з угорцями, а на місцевому рівні — з поляками та представни-

Пам'ятна дошка, присвячена Емському указу в місті Бад-Емс

Олександр Горчаков.
Худ. М. Т. Богацький, 1873 р.

ками інших меншин, Галичина фактично опинилася під польським контролем, що викликало неабияке незадоволення русинської еліти.

І знов-таки Штакельберг порадив проявити стриманість. Він переконував не розпочинати медіакампанію на захист русинів, аби уникнути «спрямування уваги австрійського уряду на русинів, які, можливо, впадуть в наші обійми як зрілий плод в руки внаслідок бездумного сприяння полонізму, яке здійснює віденський уряд». Князь Горчаков погодився з доводами посла.

Хоча слов'янофільські видання Російської імперії розділяли нелюбов русинів до поляків, уряд знов-таки не вдавався до жодних дій. Штакельберг мав рацію у своїх прогнозах щодо того, як зміниться ставлення русинів до уряду. Перетворення імперії Габсбургів на дуалістичну монархію, в якій угорці були наділені владою на рівні з австрійцями, а також призначення керівником Галичини від імені віденського уряду поляка у колах русинської еліти сприйняли як зраду та неминуче розвернулися в бік Росії та російської ідентичності.

З'явився рух, який отримав назву «москвофільський», або «русофільський». Серед його очільників був Богдан Дідицький, редактор газети «Слово», офіційного рупору москвофілів. Дідицький був випускником Віденського університету, де вивчав слов'янські мови та літературу під керівництвом Франца фон Міклошича, близького колеги іншого видатного славіста Ернея Бартола Копітара. (Саме в рецензії на одну з праць Копітара Микола Надєждін 1841 року вперше сформулював ідею існування триєдиного російського народу.) Дідицький спочатку зацікавився українською літературою під враженням «Енеїди» Івана Котляревського — першої великої літературної праці, написаної в підросійській Україні розмовною українською мовою. Але потім під впливом творів Пушкіна та Гоголя він обрав пропонований Росією варіант вирішення питання русинської ідентичності — і почав розглядати русинів, що мешкали під владою Австрії, як частину великого російського, а не українського, народу.

1867 року, в розпал конституційних реформ імперії Габсбургів, Дідицький розробив політичну програму русофільського руху, яку згодом затвердив його керівний орган — Руська рада. На погляд Дідицького, руський народ, від імені якого говорив Дідицький, не обмежувався кордонами Галицької Русі, а включав і русинів Буковини та Закарпаття, а також тих русинів, які мешкали в балканських регіонах Австро-Угорської імперії.

Австро-Угорської імперії. Він не тільки наполягав на тому, що австро-угорські русини становили єдиний народ, але й стверджував, що він є частиною більшого — російського народу: «Тримільйонний народ наш русинський, що живе під скіпетром Австрії, є однією тільки частиною того ж самого народу російського, мало-, бело- і великоруського; має з ними одну й ту саму історію, традиції, літературу та звичаї народні. Отже, він наділений усіма рисами та має всі передумови для повної національної єдності з російським народом, а тому має (спираючись на це) усвідомити та заявити про свій істинний національний статус».

Дідицький запевняв у своїй вірності Габсбурзькій імперії, відкидаючи польські звинувачення в тому, що, проголошуючи належність до великого російського народу, русини сіють сумніви у власній вірності Габсбургам. Дідицький, втім, більшу частину своєї риторики спрямовував проти своїх братів-русинів, особливо проти тих, що збилися з істинного шляху та заявили про відданість українському проєкту. Коментуючи засади діяльності українофільського руху, він писав: «Українське питання, в тій формі, що існує зараз, ґрунтується на історичних аргументах про колишню незалежність козацької України і, більше того, точиться навколо давності малоросійського діалекту та незалежного характеру новітньої малоросійської літератури. Його головною ціллю є здобуття незалежності України». Історичні та політичні аргументи українофілів він вважав недосконалими, а в їхній політичній програмі, яка передбачала чи то об'єднання слов'янських народів у федерацію, чи то здобуття цілковитої незалежності, він бачив загрозу міжнародному порядку.

Посилення польської аристократії в Галичині наприкінці 1860-х років — після того, як імперія Габсбургів програла війну Пруссії та перетворилася на Австро-Угорщину, уклавши угоду з колишніми господарями Галичини, поляками — спричинило різну реакцію з боку русофілів та українофілів. Якщо русофіли покладали свої надії на сильного православного царя та сподівалися приєднатися до великої російської держави, то українофіли дивилися на долю українофільського руху в підросійській Україні, адже бачили себе не частиною шістдесятимільйонного потужного російського народу, як Дідицький та його прихильники, а українського п'ятнадцятимільйонного народу. Якщо порядок денний русофілів був досить консервативним, тісно пов'язаним з церквою, то до українофілів (відомих також під назвою народовці) належала більш радикальна публіка, включно зі світською інтелігенцію. Вони відкидали як консервативні ідеї газети «Слово», так і ту штучну мову, яку ця газета використовувала. Вони хотіли, аби літературна мова русинів стала якомога більш близькою до тієї, якою спілкувалися народні маси, які вони вважали українськими.

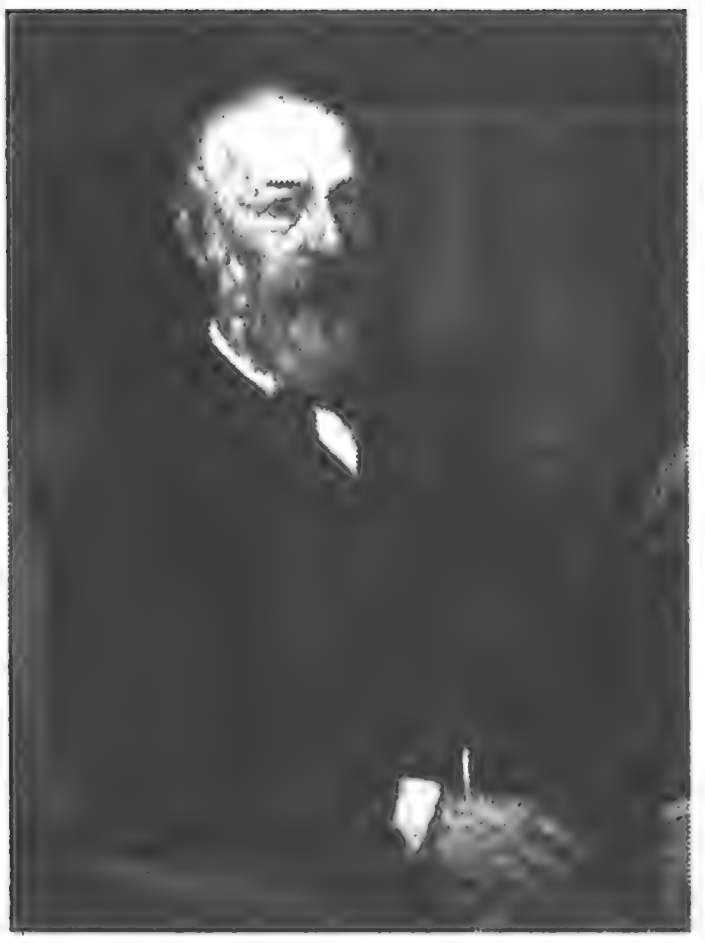

Богдан Дідицький.
Худ. Т. Копистинський, 1889 р.

Кінець 1860-х та початок 1870-х позначився посиленням інституціоналізації українофільського руху в Австро-Угорщині. 1868 року українофіли створили культурницьке товариство «Просвіта», аби

поширювати серед селян свої ідеї русинського націоналізму. Після цього 1873 року було утворене українофільське літературне товариство імені Тараса Шевченка. Сама ініціатива утворити літературне товариство, а також гроші на його створення надійшли з Наддніпрянщини — це була пожертва Єлизавети Милорадович-Скоропадської, яка походила з видатного козацького роду, до складу якого входили численні козацькі полковники та гетьман. Українофіли підросійської України передавали Галичині не тільки гроші, але й свої ідеї. Заборони на публікації українською мовою на території Російської імперії зробили Галичину привабливим ринком для українофільських письменників та діячів. Російські українофіли допомогли галицьким створити нові видавництва. Так, українофільська газета «Правда» була створена 1867 року зусиллями Пантелеймона Куліша, одного з основних членів братства Кирила та Мефодія і ключової фігури українського культурного відродження кінця 1850-х — початку 1860-х років. Михайло Драгоманов у свою чергу після висилки з Російської імперії став одним з багатьох діячів-українофілів — допи-

> Кінець 1860-х та початок 1870-х позначився посиленням інституціоналізації українофільського руху в Австро-Угорщині. 1868 року українофіли створили культурницьке товариство «Просвіта», аби поширювати серед селян свої ідеї русинського націоналізму. Після цього 1873 року було утворене українофільське літературне товариство імені Тараса Шевченка.

сувачів «Правди». Михайло Юзефович та автори Емського указу мали всі підстави непокоїтися щодо впливу «Правди» на політичну та суспільну думку Галичини та Наддніпрянщини. Вони прагнули підірвати вплив цієї газети та розвитку українофільського руху по обидва боки кордону імперії, вводячи нові і нові заборони на україномовні публікації в Росії та фінансуючи проросійські видання Галичини, але їхні спроби виявилися марними. З кожною новою забороною галицька преса все більше ставала для українських письменників єдиною можливістю видати свої твори, що збільшувало попит на українофільство в Галичині.

Натомість, субсидія, надана царем газеті «Слово», роками не доходила до русофілів, чи то через недоліки бюрократії, чи то через корупцію. 1879 року редактор газети «Слово» повідомив своїх ймовірних благодійників, що так і не бачив грошей, начебто направлених йому дипломатичними каналами. Коли на початку 1880-х років російський уряд поновив підтримку русофілів, було вже запізно. Проросійські активісти Галичини знаходилися під тиском уряду, який все посилювався: на тлі збільшення напруги у відносинах з Росією Відень бачив у русофілах більшу загрозу, ніж в українофілах, які мріяли про незалежну чи автономну Україну у складі майбутньої панслов'янської федерації.

Російська влада приймала на своїй території русофілів — біженців зі все більш ворожої до них Австро-Угорщини, але прагнула тримати їх подалі від спірних територій Правобережної України. Галицьких русофілів приймали у північно-західних губерніях, а також на Холмщині, яка раніше входила до складу Царства Польського. Це була територія, де лишалася остання чисельна група греко-католиків Російської імперії, які, живучи на цій території, до 1863 року

змогли вберегтися від православного завзяття Йосифа Семашка. 1875 року їх «об'єднали» з імперською Православною церквою.

Священники та семінаристи з числа галицьких русофілів, які народилися, були вихована та отримали освіту як греко-католики, але через своє бажання належати до імперського російського народу навернулися у православ'я, фактично, пропагували серед колишніх греко-католиків, яких змусили змінити віру, ідею належності до російського народу. 1881 року з-поміж 291-го православного священника Холмщини 143 — майже половина — були колишніми галицькими греко-католиками. Їхня заробітна плата, яку вони отримували від уряду імперії, була істотно більшою, ніж в Галичині, — і це теж сприяло тому, аби вони залишили свою боротьбу проти україно-філів Галичини та стали на бік заздалегідь відомого переможця в польських губерніях «російського світу».

Михайло Лоріс-Меліков.
Худ. І. К. Айвазовський, 1888 р.

Постійне збільшення кількості галицьких русофілів Галичини, які мігрували в Росію, було свідченням простого факту: Російська імперія програвала боротьбу за цю провінцію Австрії. Перемогу здобували галицькі україно-філи, яких російська імперія несвідомо посилювала своєю репресивною політикою щодо української мови та культури, яка велася в Російській імперії. Така політика мала свої недоліки, і в імперському уряді були люди, які це розуміли краще за інших. Одним з них був новий міністр внутрішніх справ, Михайло Лоріс-Меліков. Невдовзі після зайняття посади в серпні 1880 року Лоріс-Меліков та його радники почали працювати над або повним скасуванням, або істотними змінами до Емського указу, щоб послабити тиск на український культурницький рух та на україномовні видання. Лоріс-Меліков хотів відновити довіру до уряду. В українських землях цього не можна було досягти без скасування Емського указу: за його положеннями навіть виконання українських пісень на театральній сцені були незаконними, що відвертало багатьох абсолютно вірних імперії членів малоросійської еліти.

Постійне збільшення кількості галицьких русофілів в Галичини, які мігрували в Росію, було свідченням простого факту: Російська імперія програвала боротьбу за цю провінцію Австрії. Перемогу здобували галицькі україно-філи, яких російська імперія несвідомо посилювала своєю репресивною політикою щодо української мови та культури, яка проводилась в Російській імперії.

Деякі історики називають ці спроби припинити зростання напруги між ідеями українського націоналізму та вимогами дотримуватися ідеї всеросійської єдності «шотландською моделлю». У Великій Британії влада дозволила розвинутися окремому шотландському народу та культурі, забезпечивши політичну вірність шотландської еліти. В Російській імперії аналогічне «малоросійське рішення» мало включити малоросійську мову та культуру до триєдиного російського народу. Це мало означати включення української мови до програми

початкових шкіл, розвиток української мови та культури пліч-о-пліч з домінуючою всеросійською (фактично великоруською), що мало б вилитися у створення двомовної системи освіти, «двокультурності» в публічній сфері українських губерній імперії. Деякі провідні україно́філи, зокрема Микола Костомаров, запропонували щось на кшталт компромісу, який передбачав запровадження малоросійської освітньої програми — і це у 1870-х та на початку 1880-х років здобуло підтримку деяких чиновників, які прагнули реформ.

Багато хто сподівався, що обмеженням буде покладено край. Але в березні 1881 року було вбито Олександра II — і це потягло за собою корінні зміни в російській політиці. Скінчилися не тільки перебільшувані сподівання російської спільноти на те, що Росія рухатиметься в бік конституційної монархії, але й не менш перебільшені сподівання українства на скасування заборони на українську мову та культуру. Пропоновані урядовими чиновниками зміни до Емського указу не були істотними, їх затвердив новий цар. 8 жовтня 1881 року Олександр III підписав указ, яким дозволив театральні вистави українською мовою за згоди генерал-губернаторів, але створення окремого українського театру було заборонено — постановка однієї україномовної п'єси тягнула за собою обов'язок поставити одну російськомовну.

Цей указ зберігав чинність близько двадцяти чотирьох років. Триваючі обмеження робили Галичину все більш привабливою для україно́філів Російської імперії, оскільки ті мали змогу видавати там свої роботи та вести культурницьку діяльність — це і забезпечило перемогу в Галичині україно́філів над їхніми опонентами — русофілами, незважаючи на фінансову підтримку, яку в 1880-х роках Росія надавала останнім. В самій Російській імперії запроваджені обмеження унеможливили досягнення бодай якоїсь згоди між імперським урядом та україно́філами й іншими прибічниками українських ідей. Протягом наступних десятиліть представники малоросійських рухів зроблять свій внесок в те, аби перетворити Україну на колиску українського націоналізму. Тим або іншим шляхом часи компромісів у вирішенні українського питання минули, а з ними й сподівання на те, що Малоросії як окремій частині триєдиного російського народу знайдеться місце у всеросійському культурному та політичному просторі. З того часу малоросійська інтелігенція мала лише два варіанти вибору: ставати «щирими росіянами» або ж незалежними українцями.

Указ Олександра III від 8 жовтня 1881 року зберігав чинність близько двадцяти чотирьох років. Триваючі обмеження робили Галичину все більш привабливою для україно́філів Російської імперії, оскільки ті мали змогу видавати там свої роботи та вести культурницьку діяльність — це і забезпечило перемогу в Галичині україно́філів над їхніми опонентами — русофілами, незважаючи на фінансову підтримку, яку в 1880-х роках Росія надавала останнім.

Частина IV.
Національна революція

Глава 10. Народна пісня

18 травня 1896 року сталася справжня катастрофа, яка не віщувала монархії нічого доброго. Урочистості з нагоди коронації нового російського імператора, двадцятивосьмирічного Миколи II завершилися масовою тиснявою, в якій загинуло понад дві тисячі чоловіків, жінок та дітей.

У цей день близько півмільйона людей прийшли на Ходинське поле в Москві, аби відсвяткувати сходження на престол ще одного Романова. Багатьох приваблила обіцяна роздача подарунків. Вони складалися з ковбаси, хліба, солодощів та подарункового кухля. Коли представники влади почали роздавати пакунки, натовп рушив до них, руйнуючи все на своєму шляху та затоптуючи в землю тих, хто мав нещастя впасти. На полі було дуже багато ровів, траншей та ям, прикритих дерев'яними дошками, які провалювалися, не витримуючи ваги людей. Молодий імператор хотів скасувати святкування, але придворні наполягали, що його варто продовжити. Більшість людей, які зібралися на Ходинському полі, приваблювали не харчі за царський рахунок, а можливість отримати пам'ятний кухоль із зображенням імперського герба — двоголового орла. Такі кухлі з'явилися у крамницях напередодні урочистостей, що викликало нову хвилю захоплення царизмом у суспільстві. Щойно було прибрано трупи, натовп став вітати прибуття імператора, співаючи «Боже, царя храни», гімн, який вже прозвали «народним». Що ж, у тій страшній ситуації монархія відбулася лише подряпиною.

Щоправда, наступного разу, коли народ вирішив показати царю своє обожнювання та віру в його безмежну силу змінювати життя своїх підданих на краще, імперському режиму пощастило значно менше. Це сталося за вісім з половиною років, в неділю — 9 січня 1905 року. Цього дня близько 20 000 петербурзьких робітників разом із сім'ями пройшли ходою з передмість до царського Зимового палацу в центрі (тепер у ньому розташовується музей «Ермітаж»). Вони несли ікони та портрети імператора і співали «народний гімн». Цього разу вони не чекали безкоштовних пакунків з їжею. У зверненні, написаному організатором ходи, православним священником Григорієм Гапоном, ми читаємо: «Ми, трудовий люд Санкт-Петербурга, наші жінки та діти, а також наші батьки, безпомічні старі люди, прийшли до тебе, государю, шукати справедливості та захисту». Робітники хотіли отримати громадянські права, вимагали підвищення заробітної плати, запровадження восьмигодинного робочого дня та права на страйк. Також вони вимагали відповідальності уряду. «Зламай стіну між тобою та твоїм народом, нехай він править державою разом з тобою», — такі слова містилися у зверненні.

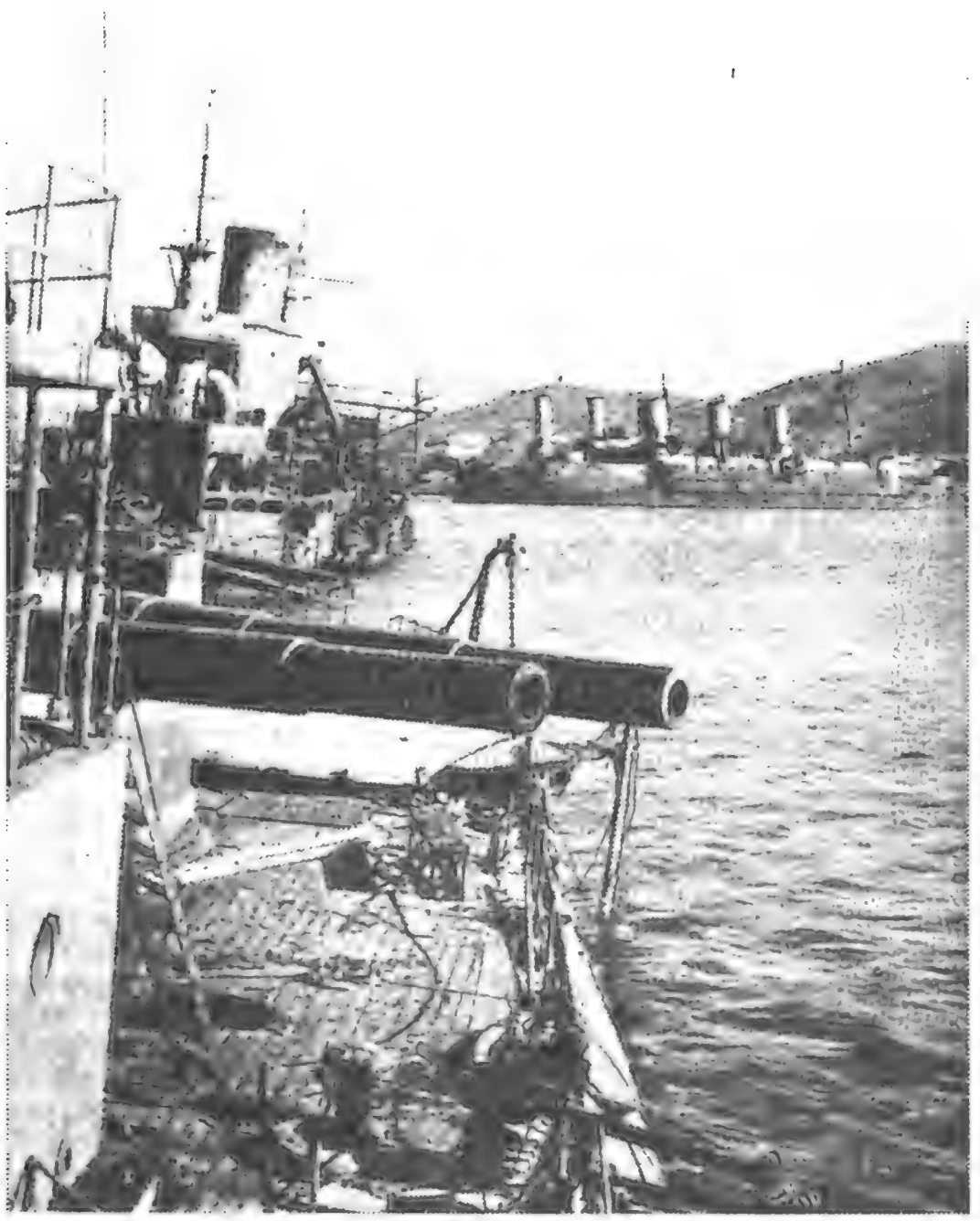

Російські кораблі,
що були затоплені в гавані Порт-Артура.
На передньому плані «Полтава» і «Ретвізан»,
далі «Побєда» і «Паллада».
Фото 1905 р.

Відповіддю влади став розстріл демонстрантів регулярними військами. З Далекого Сходу прийшли погані новини — могутня Російська імперія програвала війну маленькій Японії. 2 січня російські війська здали Порт-Артур. Революціонери осміліли, свідченням чого можна вважати і демонстрації перед царським палацом. Було прийнято рішення показати сильну руку і владнати ситуацію з допомогою армії, розігнавши демонстрантів та зупинивши революцію, якої, як вважалося, вони хотіли. Солдати відкрили вогонь, десятки людей загинуло, сотні були поранені. Цей день, відомий як Кривава неділя, розбив ущент ідеалізоване уявлення про відносини між царем та його підданими. Лідер протестувальників, отець Гапон, назве царя чудовиськом і вимагатиме відплати. Подіями 9 січня 1905 року у Санкт Петербурзі почалася Перша російська революція.

Протягом наступних днів до робітників, які вже протестували в Петербурзі, приєдналися робітники по всій імперії. Їхній приклад наслідували селяни. Вони відмовлялися сплачувати заборгованість перед державою та данину землевласникам, піднімали повстання. Після заколоту на броненосці «Потьомкін» хвиля заворушень поширилася на армію та флот. Уже в лютому 1905 року Микола наказав міністру внутрішніх справ розпочати підготовку до скликання Думи — попередниці першого російського парламенту, — яка мала виконувати не законодавчу, а дорадчу функцію. Вибори до Думи було заплановано на серпень. Щоправда, внаслідок цього невдоволення суспільства не зменшилося, а заворушення не припинилися. 17 жовтня 1905 року, в розпал протестів робітників по всій імперії, Микола II видав маніфест, яким гарантував усім підданим громадянські права, загальне виборче право для чоловіків, наділив Думу законодавчими повноваженнями і дав обіцянку, що жоден закон не прийматиметься без згоди Думи.

У Російській імперії почалася нова епоха залучення народних мас до політичного життя. У ці часи їй довелося зіткнутися з протестами робітників, бунтами селян, заколотами військових, стати свідком зародження парламентаризму, який обмежив абсолютну владу царя. Режиму вдалося пережити революційні зрушення, але у пошуках нових джерел легітимізації та підтримки свого існування довелося змінити механізми своєї діяльності. Найбільш явно це проявилося у сфері

національної політики. Імператорський двір шукав ідеологічної підтримки у середовищі російських націоналістів.

Внаслідок революції, яка почалася з робітничих демонстрацій та страйків, активізувалися лідери національних політичних партій усюди в імперії. Як завжди, першими стали поляки. У колишньому Царстві Польському, яке протягом останніх десятиліть перед революцією стало одним з індустріальних центрів, під час робітничих страйків почали знищувати символи імперії. Разом із робітниками на тривалі страйки виходили студенти з вимогами відновити викладання польською мовою.

Консервативні польські еліти хотіли рівності — зокрема, запровадження міського та муніципального самоврядування. Такий устрій вже давно існував в інших частинах імперії, але на територіях, заселених переважно поляками, такого не було, бо імперська влада не довіряла вищим верствам польського населення. Все більше радикально налаштованих лідерів громадської думки вимагали розширення автономії польських земель. Про це йшлося у програмі польських націонал-демократів, очолюваних Романом Дмовським. Його головний політичний опонент, Юзеф Пілсудський, прагнув нового повстання та отримання незалежності.

Коли у лютому 1904 року почалася російсько-японська війна, у польських політиків з'явилися нові можливості для втілення власних ідей. Поки Санкт-Петербург воював з Японією за вплив у Маньчжурії та Кореї, у західних губерніях імперії поширювалися заворушення. Пілсудський відвідав Країну сонця, що сходить, та попросив підтримки. Влітку 1905 року його прибічники підняли повстання у місті Лодзь — центрі польського промислового регіону. Повстання придушили, але ідею територіальної автономії імперських провінцій підтримала ліберальна

Барикади під час Грудневого повстання в Москві. *Фото 1905 р.*

партія в Думі. Ця ідея лягла в основу змін в національній політиці Російської імперії під час та після Революції 1905—1907 років.

Якими будуть кордони Польщі, якщо вона здобуде автономію? Це питання хвилювало багатьох російських політиків та представників інтелігенції, особливо втілювачів та прихильників русифікації польських земель, що здійснювалася урядом протягом попередніх десятиліть. Тепер увага була прикута не до Правобережної України чи Західної Білорусі, а до Холмського повіту, адміністративного регіону колишнього Царства Польського, який межував на заході з Люблінською та Седлецькою губерніями. Колись ці землі належали руським князям, і там жили люди, яких з XIX століття називали малоросами, тобто українцями. Але минули століття панування польської влади — і тепер через цей регіон проходили етнічні, культурні та релігійні кордони.

17 квітня 1905 року, на Великдень за православним обрядом, сталася подія, що спричинила розгортання так званої Холмської кризи та на наступні сім років внесла назву цього міста до газетних заголовків. Цього дня імператор видав указ про запровадження свободи віросповідання — цей указ став одним з актів, покликаних заспокоїти суспільство в часи, коли напруга все посилювалася. У тексті указу зазначалося, що піддані царя віднині вільні обирати релігію і, що важливіше, виходити, якщо забажають, з підпорядкування Російської православної церкви без загроз політичних переслідувань. Це спричинило значні зрушення релігійного характеру в Холмському повіті, де за тридцять років до цього влада силою навертала сотні тисяч місцевих українських греко-католиків до православної віри. Урядовці у Санкт-Петербурзі передбачали такий розвиток подій. За попередніми підрахунками від 100 000 до 150 000 осіб, тобто приблизно третина від усіх умовних православних у цьому регіоні, розпрощаються з православним Синодом у Петербурзі та присягнуть на вірність Папі Римському. Цей попередній прогноз виявився досить точним — і після проведення оцінки подій виявилося, що остаточна кількість новонавернених знаходиться рівно посередині між двома визначеними межами.

17 квітня 1905 року, на Великдень за православним обрядом, сталася подія, що спричинила розгортання так званої Холмської кризи та на наступні сім років внесла назву цього міста до газетних заголовків. Цього дня імператор видав указ про запровадження свободи віросповідання.

На думку уряду, не можна було по-іншому зробити політику імперії релігійно терпимою, як того вимагали стандарти часу, отже цього не можна було уникнути. У той же час місцеві чиновники та православні священники, які цілком присвятили свої життя поширенню православної віри та насадженню російської ідентичності, почувалися зрадженими. Одним із них був росіянин за походженням, єпископ Холмський Євлогій (Георгієвський). Своє розчарування такою політикою він висловив у листі до обер-прокурора Святійшого Синоду, урядовця, до відповідальності якого належав нагляд за справами Російської православної церкви. Цю посаду займав один із ідеологів русифікації та насадження православної релігії у прикордонних землях, Костянтин Побєдоносцев. Євлогій писав: «Підірвано репутацію наших священників. Тридцять років вони переконували народ, що

Холмщина і Підляшшя завжди будуть російськими та православними, а тепер люди бачать цілком протилежну картину — свавільне захоплення контролю над ситуацією в цих землях ворогами російського православ'я».

Євлогій Холмський (Георгієвський)

Незабаром після написання цього листа Євлогій разом з однодумцями вирушив до Санкт-Петербурга, аби обговорити з Побєдоносцевим, як боротися з тими викликами, що постали в цьому регіоні. Вони хотіли змінити кордони та відділити Холмщину від територій колишнього Царства Польського. У новоствореній Холмській губернії мало бути створене «російське» ядро з більш ніж 300 000 етнічних українців. Це були люди, які під час перепису 1897 року назвали малоросійську мову рідною. Посадовці міністерства внутрішніх справ отримали завдання з розробки плану адміністративних змін. Проєкт було передано на розгляд Думи. Обговорення тривали до 1912 року і зрештою закінчилися створенням нової губернії. Ще одним його наслідком стала мобілізація російських націоналістичних сил у парламенті та в суспільстві.

Дебати навколо Холмського питання об'єднали українофілів та представників проросійських сил у протистоянні польському впливу, але цей союз був ситуативним, спрямованим на досягнення кожною групою своєї мети. У більшості випадків українофіли та російські націоналісти були смертельними ворогами у боротьбі за майбутнє земель, які обидві сторони вважали своїми. Традиційно першочерговим на порядку денному українофілів було мовне питання. У грудні 1904 року ситуація на російсько-японському фронті була несприятливою, у суспільстві стрімко зростав градус невдоволення, і імперський уряд погодився на повторний перегляд питання обмежень та заборон на друк та публікацію творів українською мовою, встановлених Емським указом. Дискусія знову повернулася до перекладів Євангелія, але тепер ставлення до цього питання змінилося. Сам президент Імператорської академії наук великий князь Костянтин Костянтинович підтримав ідею скасувати заборону на видання Святого Письма українською мовою.

> Меморандум, який склали філологи Олексій Шахматов та Федір Корш і який у квітні 1905 року підписало багато ліберальних академіків, містив заклики не лише скасувати заборону, а й підготував підґрунтя для визнання української окремою самостійною мовою.

У березні 1905 року комісія Імператорської академії наук у Санкт-Петербурзі теж розглядала питання зняття заборони на видання всіх інших україномовних творів. Розгляд відбувався за наказом уряду, в якому також висловлювалася підтримка позицій Київського, Харківського та Одеського університетів. Всі чотири установи виступали за зняття обмежень, а Академія наук виступила з окремою заявою. Меморандум, який склали філологи Олексій Шахматов та Федір Корш

Великий князь
Костянтин Костянтинович.
Худ. О. Е. Браз, 1912 р.

і який у квітні 1905 року підписало багато ліберальних академіків, містив заклики не лише скасувати заборону, а крім цього підготував і підґрунтя для визнання української окремою самостійною мовою.

Автори цього меморандуму прямо не казали, що українська є самостійною мовою, але характер їхньої риторики не залишав сумніву в тому, що вона має існувати на рівних з російською. Проявилося це в тому, що було відкинуто ідею «загальноросійської мови». Академіки заявили, що, внаслідок численних зусиль визначних письменників наблизити літературну мову до розмовної, «ніщо не зупинило руху в тому напрямку, який вже в кінці XVIII і на початку XIX століття зробив нашу літературну мову достатньо великоруською». Для обґрунтування своєї позиції автори меморандуму спиралися не лише на історичні та лінгвістичні доводи, але й на політичні. «Держава, яка не може забезпечити одне з первинних прав громадянина — право спілкуватися та друк видань рідною мовою — не викликає у своїх громадян ані поваги, ані любові. Єдине, що вони відчувають, — це страх за своє існування», — писали Шахматов і Корш. Далі вони попереджали: «Цей страх породжує невдоволення та революційні настрої». Час появи цього меморандуму обрали дуже влучно: уряд все ще перебував під враженням від революційних подій попередніх місяців, а тому був готовий слухати.

У квітні 1905 року меморандум було видано обмеженим тиражем (лише для користування членів уряду). Він негайно увійшов до порядку денного політичних дебатів у межах Російської імперії та за її кордонами. Зняття заборон на україномовні публікації почалося у лютому 1905 року з дозволу публікувати українською мовою релігійні тексти — за це виступав великий князь Костянтин Костянтинович. Усі обмеження було скасовано навесні 1906-го після прийняття нового указу про цензуру. До цього часу скасування заборон було досить формальним. Лише у жовтні 1905 року зняли заборону на видання україномовних газет. Цього ж місяця з'явився і маніфест, яким цар дарував своїм підданим основні громадянські права та свободи, зокрема і «свободу слова». До кінця року було створено три газети, які видавалися українською: одну у Києві та дві у Полтавській губернії.

Позитивні зміни в офіційній мовній політиці стосувалися і діячів білоруського національного руху. У вересні 1906-го у Вільнюсі почалося видання першої щоденної газети «Наша доля» білоруської мовою. За радикальну ліву риторику її закрили. На заміну їй у листопаді 1906 року з'явилася газета «Наша нива» більш центристського спрямування, яку продовжуватимуть видавати до 1915 року. Завдяки цьому було створено правила літературної білоруської мови, вдалося популяризувати білоруськомовну літературу. У період з 1906-го до 1915 року кількість книжок, виданих білоруською, зросла майже з нуля до 80 найменувань, загальний наклад яких становив 220 000 примірників.

Хоча ці показники і свідчать про значний ривок у розвитку білоруської мови та літератури, вони все ж залишаються дуже скромними у порівнянні з кількістю публікацій іншими мовами в межах імперії. Лише за 1911 рік було видано 25 526 творів російською, 1664 польською мовами та 965, написаних івритом чи ідиш. Українці відставали від лідерів, маючи лише 242 видання. Білоруси, які ніколи не вели наполегливої боротьби проти утисків їхньої мови та не намагалися вирішити це питання, відставали ще більше.

Поява україно- та білоруськомовної преси збіглася у часі з початком парламентаризму в Російській імперії. У 1906 році на виборах до Першої Думи від українських губерній було обрано шістдесят два представники, з яких сорок чотири вступили до української парламентської групи, що поставила за мету підтримувати у столиці проукраїнські позиції з політичних та культурних питань. Білоруські депутати спробували зробити те саме. Заразною дурістю назвав це один з найпопулярніших журналістів, лідер російських націоналістів Михайло Меншиков. «Білоруси слідують за хохлами у спробі об'єднатися у державній Думі. Серед них, знаєте, є і білоруські сепаратисти. І сміх і гріх». Білорусам не вдалося об'єднатися в одну групу, і вони, в залежності від політичних поглядів, підтримували або ліберальні, або російські націоналістичні ідеї, пропоновані іншими партіями та фракціями.

Українське питання у Думі постійно лобіював Михайло Грушевський — історик, професор Львівського університету та лідер українського руху в підавстрійській Галичині. Будучи випускником Київського університету, Грушевський ретельно відслідковував політичні та культурні зміни на підконтрольних Росії українських землях та відмовився зректися російського громадянства. Навесні 1906 року він прибув до Санкт-Петербурга, де став редактором «Українського вісника» — рупора української парламентської партії. «Вісник» видавався російською мовою, що не лише відповідало мові повсякденного спілкування більшості членів партії, але і слугувало потребі поширювати їхні думки та політичні ідеї серед російськомовних парламентарів та парламентарів, росіян за національністю, а також допомагало доносити ці ідеї до народу. До моменту зібрання Першої Думи у травні 1906 року програма українських сил, за словами Грушевського, еволюціонувала від пропозицій розпочати викладання у школах українською мовою до боротьби за ідеї надання Україні територіальної автономії.

Михайло Грушевський

Станом на кінець XIX століття ідея незалежності України була підтримана в підавстрійській Галичині, а у 1900 році на територіях України, що входили до складу Російської імперії, вона стала ключовим моментом програми Української революційної партії, яка проіснувала дуже недовго. Але Грушевський та інші провідні українські політичні діячі ставили за мету досягнення автономії, а не незалежності. На думку Грушевського, потреби України можна було задовольнити лише шляхом федералізації імперії.

Він піднімав питання територіальної автономії України у межах ширшої концепції «звільнення Росії». Цю ідею підтримували представники потужних ліберальних рухів, які бажали перетворити Російську імперію в конституційну державу. Для Грушевського українське питання не було частиною російського національного питання (він посилався на позицію Петербурзької Академії наук, на думку якої існування всеросійської мови не могло бути політичним аргументом). Цю проблему Грушевський вважав частиною загальноімперського національного питання — такою ж важливою його частиною, як і польське чи фінське питання: лідери цих народів вимагали широкої автономії у межах імперії, — а також проблемою, гідною такого ж вирішення.

Станом на кінець XIX століття ідея незалежності України була підтримана в підавстрійській Галичині, а у 1900 році на територіях України, що входили до складу Російської імперії, вона стала ключовим моментом програми Української революційної партії.

Не дивно, що Грушевський та його прихильники в Думі знайшли прибічників серед представників інших неросійських регіонів імперії. Таким чином, українські депутати приєдналися до парламентського «Союзу автономістів», до якого входили представники різних національностей. Це була незвичайна організація, що розширилася від партії Російських козачих автономістів, які виступали за надання прав регіонам, незалежно від національності їхніх жителів, до федералістів-неросіян, які вимагали створення федерації різних народів у межах Російської імперії. Поляки, об'єднавшись у власну групу («Коло»), вимагали автономії для свого колишнього царства. Грушевський був готовий підтримати такі пропозиції. Він підготував проєкт резолюції парламенту про українську автономію, проте йому не вдалося її оприлюднити, тому що 8 липня 1906 року імперська влада розпустила Першу Думу — за сімдесят два дні після її скликання.

На думку царя, позиція та діяльність депутатів загрожували державі. «Виборні представники, замість того, щоб займатися законотворчістю, збилися з праведного шляху і втрутилися у сферу, що не належить до їхніх повноважень і звернулися до розслідувань дій поставленої нами місцевої влади, вказуючи нам на недоліки основних законів, змінювати які можна лише нашою імператорською волею», — ішлося у царському маніфесті про розпуск Думи. У Другій Думі, яка також проіснувала недовго (з лютого до червня 1907), українські депутати змогли утворити партію, до якої входило сорок сім членів. Вони знову підняли питання автономії України. Цей парламент виявився ще менш прийнятним для царя, і після його розпуску було внесено зміни до процедури виборів. Великі землевласники отримали перевагу в голосуванні, що ускладнило обрання до Третьої Думи проукраїнських представників, які знаходили підтримку здебільшого у середовищі селян.

Української партії не було ані у Третій Думі (1907—1912), ані у Четвертій (1912—1917). Саме тому не вдалося не лише реалізувати плани автономістів, але й досягти значно скромнішої мети — введення української мови до публічної площини. 1908 року більшістю голосів було відмовлено у пропозиції запрова-

дити українську у школах, а у 1909-му депутати не дали дозволу на її використання у судах. Лідерам українофілів не залишалося нічого, окрім як співпрацювати з іншими партіями та шукати в них підтримки, щоб принаймні зберегти досягнення революційних часів. Про зміцнення позицій не йшлося. Сподівання вони покладали здебільшого на конституційних демократів, ліберальну партію представників російської міської інтелігенції.

Конституційні демократи (кадети) отримали потужну підтримку польської та єврейської інтелігенції у західних прикордонних губерніях і були єдиною партією, яка підтримувала автономні прагнення національних меншин. Ця партія стала популярною в українських губерніях, і до неї приєдналося багато проукраїнських діячів. Щоправда, її програма, оприлюднена у Києві 1905 року, не містила жодної згадки про Україну чи українське питання. Конституційні демократи були не проти підтримати прагнення фінів чи поляків про автономію, але відхрещувалися від таких самих бажань українців чи інших народів.

Один з лідерів цієї партії Петро Струве у деяких полемічних працях, надрукованих у 1911-му та 1912 році, висловив свою позицію (і, на думку багатьох, позицію своєї партії) стосовно українського питання. Вперше він поділився думками з цього приводу у січні 1911 року у відповіді на статтю провідника сіоністського руху, вихідця з Одеси Володимира Жаботинського. У цій статті той ставив під сумнів відстоюваний росіянином погляд на Російську імперію як на національну державу. За словами Жаботинського, великороси становили лише 43 відсотки від населення Росії, тому її не можна назвати ні чим іншим, як багатонаціональною імперією. Струве вважав, що українці та білоруси належать до єдиного великоруського табору, тому заперечував. На його думку, в основі нації лежить не етнічне походження, а культурна ідентичність. Струве порівнював Росію зі Сполученими Штатами чи Великою Британією, заявляючи, що її державність все ще

Відкриття останньої сесії Третьої Державної Думи 1911 р.

ПетроСтруве

розвивається. Російську націю, яку він мав на увазі, потрібно було об'єднувати не на підґрунті національності, а на базі культури — російської культури. Він наполягав, що ця культура не була великоруською, а швидше всеросійською, а отже, її ядро становили також і малороси та білоруси.

Українські активісти, які підтримували заперечення концепції всеросійської мови, що містилося у меморандумі Імператорської академії наук, тепер зіткнулися з більш загрозливою перешкодою на шляху розвитку своєї нації. Цією перешкодою стали погляди Струве на всеросійську культуру. У травні 1911 року в журналі під його редакцією «Русская мысль» («Російська думка») було надруковано лист давнього знайомого Струве, Богдана Кістяковського, відомого юриста, який не погоджувався з Петром та наполягав на самостійності української мови та культури. У січні 1912 Струве відповів Кістяковському довгим повідомленням, у якому виклав свій погляд на це питання.

Він написав: «Я глибоко переконаний, що у порівнянні зі загальноросійською культурою та мовою малоросійська, чи українська, культура є лише місцевою, провінційною. Таке становище „малоросійської" культури та мови визначено історичним розвитком Росії і може бути змінено лише внаслідок цілковитого знищення історично сформованого укладу не тільки російської державності, але й російського суспільства». Далі він більш чітко окреслив загрози: «якщо інтелігентська „українська" ідея поширеться та зможе вкоренитися серед народу та заразить його цією „українськістю", це загрожуватиме російській нації страшним небаченим досі розколом».

Струве, хоча й попереджав про можливість настання такого сценарію, все одно вважав його малоймовірним. Він вважав, що культура імперії складається з двох рівнів: на вищому рівні панує «загальноросійська» мова та культура, а місцеві культури, зокрема й малоросійська, знаходяться на нижчому рівні. Він бачив два можливих варіанти того, яке місце можуть займати українська та білоруська культура в цій системі — чи то місце місцевої, чи то високорозвиненої високої культури, — і другий варіант Струве вважав більш реалістичним. Він наполягав, що українську та білоруську високу культуру ще треба розвивати. В той же час ці мови можна використовувати для масової освіти в початкових школах — так маси отримають доступ до високої культури — і продовжуватимуть свою освіту, послуговуючись для цього тепер вже російською мовою.

Це стало різким поверненням до ідей, що панували в наступне десятиліття після Емського указу, коли Михайло Драгоманов розглядав українську мову як допоміжну відносно російської — тепер Струве з радістю подавав деякі зі своїх аргументів як логічні висновки із вчення Драгоманова про загальноросійську мову та культуру. Але вже минули часи, коли українські діячі погодилися б на підлеглий статус своєї мови та культури. Емський указ втратив силу, і позиція

Струве з часом почала створювати складності для лідерів конституційних демократів, які спиралися на підтримку діячів українофільського руху. Вони офіційно заявили, що не поділяють ідей Струве про всеросійську культуру та запевнили, що він висловлює виключно власну позицію.

Офіційну позицію партії конституційних демократів сформулював ніхто інший, як лідер цієї партії, видатний російський історик Павло Мілюков. 1912 року під час підготовки до виборів до Четвертої Думи він відвідав Київ, зустрівся з українськими лідерами, зокрема й з Грушевським, та обговорив з ними спільну участь у виборах. 1912 року Мілюков запропонував українцям культурну автономію, тобто право громадян всіх національностей розвивати власну культуру та послуговуватися у відносинах з державою власною мовою. Це означало, що партія кадетів підтримає запровадження української мови в системах освіти та правосуддя. Грушевський запевнив Мілюкова, що діячі українського руху не переслідують сепаратистських цілей: «Нами не керують агресивні націоналістичні ідеї, і ми не розраховуємо на те, що українська народність здобуде державний суверенітет». Втім, Грушевський не поступався у питаннях здобуття територіальної автономії та запровадження федерального ладу і стверджував, що метою українських діячів є «перебудова всього на засадах федерації». Такою була мета на майбутнє, сказав він Мілюкову.

1912 року Мілюков запропонував українцям культурну автономію, тобто право громадян всіх національностей розвивати власну культуру та послуговуватися у відносинах з державою власною мовою. Це означало, що партія кадетів підтримає запровадження української мови в системах освіти та правосуддя.

Культурна автономія — мета, досягнення якої Грушевський та його прихильники прагнули негайно, а також найбільша поступка, на яку був готовий піти Мілюков, аби навернути на свій бік українців — стала напередодні Першої світової війни для них спільною платформою. Символом їхньої співпраці стала промова, яку Мілюков проголосив в лютому 1914 року в Думі, протестуючи проти рішення уряду заборонити святкування в Києві сторіччя з дня народження Тараса Шевченка.

Михайло Драгоманов

Напередодні Першої світової війни основними політичними суперниками кадетів Мілюкова та українських активістів були російські монархісти та націоналісти, які переважали в Третій та Четвертій Думах. В західних губерніях російські націоналісти мобілізували своїх виборців проти загрози, яку для режиму становила польська шляхта. З початком XX століття політична та культурна русифікація західних губерній ішла повним ходом, але шляхтичі лишалися справжніми господарями в регіоні. Їхній вплив проявився на виборах до Першої Думи, коли їм вдалося провести до парламенту набагато більше

своїх депутатів, ніж вони змогли б, покладаючись виключно на свої голоси; в той же час кандидатів від російських націоналістів перемогло в цьому регіоні об'єднання поляків та лібералів.

До початку своєї виборчої кампанії російських націоналістів підштовхнуло бажання запобігти польській шляхті використовувати виборчу систему на свою користь. Проблему для них становив не тільки традиційно високий рівень політичної мобілізації польської регіональної еліти — деякі її представники приїхали на голосування аж з Парижа, — але й той факт, що виборче законодавство надавало перевагу великим землевласникам. Дрібні землевласники — переважно українські селяни — могли перемогти, лише об'єднавши свої голоси. Російським націоналістам, якщо ті хотіли перемогти польських землевласників, треба було піти до селян та організувати їх. Організаційну базу та інфраструктуру для цього вони згодом знайшли у Російської православної церкви, яка вела власну боротьбу проти свого католицького суперника, а також у багатьох націоналістичних організаціях, створених в регіоні за підтримки церкви та держави.

Найчисленнішою російською націоналістичною організацією, що була створена в часи революції 1905 року, став Союз російського народу. В роботі першого з'їзду, організованому Союзом в Москві, брали участь близько 200 000 осіб. В грудні 1905 року Микола II прийняв делегацію лідерів Союзу та благословив його на діяльність. За підтримки влади цей Союз, проголошуючи гасла сучасного націоналізму, став головним чинником мобілізації населення на підтримку монархії. Відповідно до його статуту, «благо батьківщини — в непорушному збереженні православ'я, російського необмеженого самодержавства та народності». Формула, створена в 1830-х роках графом Сергієм Уваровим, — самодержавство, православ'я та народність — була відроджена і надихала тепер не тільки імперських чиновників, але й рядових підданих.

Найчисленнішою російською націоналістичною організацією, що була створена в часи революції 1905 року, став Союз російського народу. В роботі першого з'їзду, організованому Союзом в Москві, брали участь близько 200 000 осіб.

Росія — така, якою її бачили члени Союзу, — була не тільки державою великоросів. «Для членів Союзу немає різниці між великоросами, малоросами та білорусами», — зазначалося в статуті. Фактично, західні губернії Російської імперії — і, зокрема, українські землі — стали основним місцем діяльності Союзу. Найбільший осередок цієї організації, який базувався в етнічно українській Волинській губернії, мав центром своєї діяльності Почаївську лавру. Відповідно до поліцейського звіту 1907 року волинське відділення Союзу нараховувало близько 1000 осередків, а загальна кількість членів організації в цьому регіоні сягала 100 000 осіб. Якщо вірити цьому звіту авторства волинського губернатора, до складу волинського осередку Союзу входила чверть його членів з усієї імперії. Не дуже відставали від Волині й інші губернії Правобережної України, зокрема й Київська.

По-справжньому вражаюча кількість членів Союзу на західних теренах імперії пояснювалася тим, що там, як, наприклад, на Волині, на чолі окремих осередків Союзу стояли священники, які залучали своїх прихожан до діяльності Союзу. Його

діяльність у поліцейських звітах описувалася таким чином: «Членами [Союзу] є місцеві православні прихожани, а також напівбезграмотні або цілком неписьменні селяни, які самостійної ініціативи не проявляють. Керівники місцевих осередків Союзу, які обирають переважно з числа священників відповідного приходу, спілкуючись з селянами та проповідуючи їм, прищеплюють населенню патріотичні відчуття, аби посилити підвалини російської державності».

Конвертація релігійної відданості у відданість імперії та в прийняття українським селянством всеросійської ідентичності була лише однією з причин успіху Союзу в цьому регіоні. Цей успіх пояснювався тим, що селяни все більш охоче заявляли про свої економічні та соціальні вимоги. Середнє землеволодіння на території Волині або Поділля становило трішки більше ніж 3,3 десятини — на противагу південним губерніям, де середньостатистичний землевласник мав майже 15 десятин. Прагнення отримати землю штовхало селян залишати регіон та переїжджати в східні частини імперії. Але ті, хто залишався, були готові стати на захист своїх економічних інтересів — і Союз російського народу пропонував скористатися вже підготовленими засобами такого захисту.

Конвертація релігійної відданості у відданість імперії та в прийняття українським селянством всеросійської ідентичності була лише однією з причин успіху Союзу в цьому регіоні.

Православні священники та пропагандисти Союзу вказували на головних винуватців бід селянства — ними проголошувалися польські шляхтичі та єврейські торговці, яким селяни продавали продукцію свого виробництва. Відповідно до поліцейського звіту, складеного щодо діяльності членів Союзу, «насаджуючи серед селян ворожнечу до всіх неросіян та всіх землевласників, ці особи переконують селянство у необхідності вступати до Союзу, який лише один здатний втілити мрії селян наділити їх землею, яку силоміць заберуть у землевласників, звільнить селян від будь-якої залежності від уряду тощо».

Селяни почали масово ставитися до Союзу як до організації, що представляє їхні інтереси — і нерідко траплялися випадки, коли вони відмовлялися виконувати накази урядових чиновників, стверджуючи, що виконуватимуть лише розпорядження провідників Союзу. Таке перетворення Союзу на інструмент аграрної революції занепокоїло владу, яку тепер менше цікавила мобілізація населення на підтримку монархії, але більше стала непокоїти ситуація з дотриманням порядку та стабільності в прикордонних землях. Польські чиновники віддали своїм підлеглим наказ за необхідності закривати осередки Союзу в губерніях.

Символічне об'єднання селян та монархії на засадах ксенофобії, антисемітизму та російського націоналізму почало розпадатися за декілька років після свого створення посеред подій Революції 1905 року. Каменем спотикання стало земельне питання. Лідери російських націоналістичних організацій, які й самі часто були великими землевласниками, прагнули того, щоб держава викупила землю у землевласників та розподілила її між селянами, але для таких задумів в уряду бракувало коштів. Поступ російського націоналізму почав грузнути в земельному питанні. На селі, де жили переважно селяни-землероби, саме це питання штовхало людей відмовитися від патріархальної вірності царю та пробуджувало в них

Тимофій Флоринський

національні почуття. Минуть роки, і Володимир Ленін, лідер найбільш радикальної — більшовицької — фракції російських соціал-демократів, говоритиме про позитивні сторони діяльності організацій російських націоналістів, яких він всіх разом називав «чорносотенцями»: «Чорносотенна організація вперше об'єднала селян, долучила їх до організації. І ці збуджені нами селяни сьогодні виступили з вимогами чорносотенців, а вже наступного дня — вимагали б всієї землі від поміщиків».

На погляд представників російського націоналістичного руху, в західних губерніях до переліку ворогів та супротивників входили не тільки поляки та євреї, але й діячі українського руху, що став набагато потужнішим, порівняно з часами Революції 1905 року. 1907 року супротивники визнання української мови окремою мовою почали видавати численні брошури авторства філологів Тимофія Флоринського та Антона Будиловича, в яких доводили, що українська мова є нічим іншим, як відгалуженням великоруської мови. Ця боротьба сягнула найвищої точки 1911 року, коли в Києві було вбито прем'єр-міністра Російської імперії Петра Столипіна. Наближалися вибори до Четвертої Думи — і саме в цей рік Петро Струве розпочав видавати свої полемічні твори щодо українського питання. Тим часом лідери партії конституційних демократів звернули увагу на зростання популярності українських партій та українських гасел серед міської інтелігенції українських губерній.

У листопаді 1911 року в рамках київського Клубу російських націоналістів — найчисленнішого такого клубу в імперії — обговорювалася діяльність чисельних газет, які почали писати про важливість малоросійського фольклору, традицій та малоросійського патріотизму для світогляду та ідеології російського націоналізму. Проблема ця була гострою, особливо зважаючи на те, що російський націоналістичний рух в Україні виник як реакція на українське, або малоросійське, відродження 1840-х років. В ході дебатів стало зрозуміло, що київські російські націоналісти не готові відмовлятися від власних місцевих політичних, культурних та навіть лінгвістичних традицій. Один з керівників клубу, Анатолій Савенко, стверджував, що любить Україну — і ця любов є складовою частиною його малоросійської ідентичності. Він писав так: «Я малорос, і ніщо малоросійське мені не чуже. Я щиро люблю свою батьківщину, Україну, та насправді я — українофіл в старому значенні цього слова. Мені дорогі українська природа, історія, мова та повсякденне життя».

Якщо російські націоналісти в Києві заявляли про свою глибоку прив'язаність до України, то яким тоді було їхнє ставлення до діячів українського руху? Останніх вони називали «сепаратистами» та все частіше — «мазепинцями», за ім'ям козацького гетьмана Івана Мазепи, який 1708 року підняв повстання проти Петра I та приєднався до наступу армії шведського короля Карла XII. 1909 року імперія помпезно святкувала двохсотріччя перемоги Петра I під Полтавою — це

святкування дозволило привернути увагу до постаті Мазепи та до сепаратизму XVIII століття. Насправді ж, переважна більшість українських діячів періоду до Першої світової війни не ставили перед собою політичної мети здобуття незалежності України та прагнули лише автономії України в складі Російської імперії. Але ідеологи російського націоналізму ніби бачили майбутнє. «Мазепинці добре розуміють: якщо малороси стверднуть в суспільній свідомості як цілком незалежний народ, неминуча історична еволюція зробить решту справи», — писав Савенко. На його погляд, наслідком стане розкол російського народу та братовбивча війна, що знищить імперію.

Переважна більшість українських діячів періоду до Першої світової війни не ставили перед собою політичної мети здобуття незалежності України та прагнули лише автономії України в складі Російської імперії.

Виставляючи український рух основною загрозою єдності російської нації та держави, провідники російського націоналізму вказували також і на слабкість цього руху: до нього входили лише студенти та інтелігенція, а значної підтримки народних мас, насамперед селянства, цей рух не мав. Після 1905 року діячі українського руху досягли певних успіхів на селі, повідкривали освітні товариства «Просвіта» за зразком аналогічних товариств в Галичині та розпочали серед селянства соціалістичну пропаганду. Вони ж почали видавати україномовні газети для селян. Але коли 1907 року завершилася активна фаза революції, уряд обмежив вплив україномовців на селі — і селом оволодів російський націоналізм, здобуваючи таку популярність, про яку неросійські партії могли хіба що мріяти.

Російська революція 1905 року посилила сподівання діячів неросійських рухів, більшість представників яких вважала, що соціальне та національне звільнення їхніх народів є тісно пов'язаними між собою. У випадку з Україною та Білоруссю радикальні соціальні вимоги та національні сподівання йшли пліч-о-пліч, оскільки наймолодше покоління членів обох національних рухів дотримувалося соціалістичних поглядів. Їхні опоненти користувалися цим, аби дискредитувати діячів українського руху в очах влади — так вони домоглися закриття першої білоруськомовної газети. Революція дозволила українцям створити власну організацію в Думі, мобілізувати своїх прихильників під час парламентських виборів, підняти знамена автономії та федералізму, відкрити журнали та газети, розповсюдити свої погляди серед інтелігенції західних губерній Російської імперії.

Але українські та особливо білоруські діячі здобули небагато розуміння та ще менше підтримки з боку головних політичних партій Росії. Навіть ліберальні кадети, які з-поміж російських партій найбільше симпатизували національним прагненням неросіян, на «російському питанні» розділилися на групу прихильників ідей Струве та більш прагматично орієнтовану групу, яку представляв Мілюков. Українці та білоруси як частина російської культурної нації були потрібні Струве, аби втілити своє бачення того, як Російська імперія має перетворитися на «нормальну» європейську державу. Мілюков же зі свого боку зупинив свій вибір на громадянській моделі російської нації, що залишало широкі можливості для розвитку неросійських культур. Але навіть Мілюков та його прибічники пропонували українцям лише символічну підтримку в досягненні головної тактичної

мети останніх — в запровадженні української мови в системі шкільної освіти. Дума так і не прийняла закону, який би дозволив вчителям в українських губерніях імперії послуговуватися в навчальному процесі українською мовою.

Станом на 1914 рік здавалося, що монархія успішно пережила революцію та прилаштувалася під нові політичні та економічні реалії. Перехід до конституційної монархії відбувся, парламент було утворено та знайдено шлях наповнити його депутатами, переважно вірними режиму. Неросійські народи отримали деякі поступки в культурній сфері, але потім знов були взяті під контроль, а ідеї російського націоналізму лягли в основу безпрецедентного союзу між монаршим двором та переважною частиною підданих імперії. Не справдилися страхи щодо того, що надання українцям та білорусам права створювати видання власною мовою призведе до розпаду східнослов'янського серця Російської імперії. Народна підтримка єдиної неподільної російської держави та нації була міцнішою, ніж будь-коли, і продовжувала здобувати нових прихильників в традиційно проблемних західних губерніях імперії.

Станом на 1914 рік здавалося, що монархія успішно пережила революцію та прилаштувалася під нові політичні та економічні реалії. Перехід до конституційної монархії відбувся, парламент було утворено та знайдено шлях наповнити його депутатами, переважно вірними режиму.

Пізніше, з початком в серпні 1914 року Великої війни, єдність цієї віртуальної нації тільки посилюватиметься та створюватимуться умови експансії цієї нації поза межі Російської імперії.

Глава 11. Падіння монархії

31 серпня 1914 року імператор Микола II підписав указ, яким перейменував російську столицю з Санкт-Петербурга — як її назвав засновник, Петро Великий — на Петроград. Зникла з назви згадка імені святого Петра — його замінили на ім'я засновника міста. Що ще важливіше, німецьке закінчення «бург» замінили на російське «град», що символізувало припинення тісних зв'язків Росії та Центральної Європи і початок процесу поступової ізоляції від Заходу. Ці тенденції ще більш посиляться у 1920-х роках, коли Петроград перейменують на Ленінград — на честь очільника більшовицької революції, — та досягнуть свого піку ще за десять років, в часи правління наступника Леніна — Йосипа Сталіна.

Початкова зміна назви міста з німецької на російську відбулася в перші дні Першої світової війни, в якій Росія зійшлася з Німеччиною та Австро-Угорщиною. Перейменуванню посприяло піднесення російського патріотизму. Це рішення цар Микола ухвалив самостійно, без істотних консультацій з ключовими міністрами. Було очевидно, що воно відповідає очікуванням народу, на відміну від очікувань членів кабінету. Велика війна не була першим військовим зіткненням із західною державою — їх було багато і у XVIII , і в XIX століттях, але ніхто тоді не пропонував перейменувати столицю імперії. Але часи змінилися. По обидві сторони нещодавно накресленої лінії фронту відбувалося піднесення націоналізму, і ніщо не могло сприяти цьому піднесенню краще, ніж війна. Війна ця мала

Федір Шаляпін

бути короткою та переможною, та зміна назви міста була аж ніяк не тимчасовою. Російські націоналісти із захватом зустріли це рішення. «Відбувся величний історичний факт, — писали газети — Столиця Російської імперії Петербург, який носив це ім'я більше двох століть, імператорським указом перейменовано на Петроград. Те, про що мріяли найкращі з слов'янофілів, здійснилось у велику епоху боротьби слов'янофільства з германізмом».

За два тижнні до того, 2 серпня, десятки тисяч громадян зібралися на площі перед Зимовим палацом, де кількома роками раніше розпочалася революція 1905 року. Цього разу вони вийшли не протестувати чи вимагати чогось, а продемонструвати свій патріотизм та відданість монархії. Всесвітньо визнаний російський оперний співак Федір Шаляпін йшов на чолі натовпу та співав гімн «Боже, царя бережи». Люди впали на коліна, коли Микола II вийшов на балкон привітати їх та зачитати свій маніфест про початок війни, яку Росія оголосила Австрії за день до цього. Микола пояснював це рішення уряду необхідністю відповісти на напад Австрії на Сербію — братню слов'янську та православну державу. «Дотримуючись своїх історичних заповітів, Росія, єдина за вірою та кров'ю зі слов'янськими народами, ніколи не нехтувала їхньою долею», — значилося в маніфесті. Потім пояснювалося, що після того, як Німеччина оголосила війну Росії, на карті стояло дещо більше, ніж проста солідарність із слов'янами. «МИ непохитно віримо, — продовжував Микола, — на захист Російської Землі разом самовіддано стануть усі НАШІ піддані. Нехай в цей жахливий час випробувань будуть забуті внутрішні незгоди. Нехай буде ще більш міцним союз ЦАРЯ та ЙОГО народу».

Ця війна представлялася не боротьбою однієї європейської імперії проти іншої, а війною російського народу та слов'янського світу проти німців. Слова царя чудово сприймалися натовпом — люди стояли перед палацом, тримаючи плакати та портрети царя. В самому центрі були два плакати, один з яких закликав до перемоги Росії та всього слов'янства, а другий вимагав: «Свободу Карпатській Русі». Оскільки війну Петроград оголошував під панслов'янськими гаслами, питання Русі фігурувало в цій війні з самого початку. Серед головних цілей Петрограда у війні було взяття під високу руку царя останньої частини спадщини Київської Русі — «Карпатської Русі», до складу якої входили території, що на той час належали Австро-Угорщині: Галичина, Буковина та Закарпаття. На цьому возз'єднання земель Русі можна було б вважати завершеним.

Микола II представляв війну з Німеччиною не боротьбою однієї європейської імперії проти іншої, а війною російського народу та слов'янського світу проти німців.

Оскільки війну Петроград оголошував під панслов'янськими гаслами, питання Русі фігурувало в цій війні з самого початку.

17 серпня російські війська перетнули російсько-німецький кордон та вступили на землю Східної Пруссії. Офіційна риторика фокусувалася на необхідності розбити агресивних тевтонців. На наступний день російські командири повели свої війська через австрійські кордони, заявляючи, що їхня мета — звільнити росіян, які протягом тривалого часу страждають під утисками Габсбургів. Війна на південній ділянці російського фронту була покликана раз і назавжди вирішити російське питання, об'єднавши всіх росіян під владою імператора. Вона також надавала унікальну можливість знищити український та білоруський рухи, піднесення яких саме спостерігалося на території Російської імперії — та цим забезпечити повну єдність відновленого народу Русі.

У перші місяці війни, коли підживлювалися високі очікування лідерів російських націоналістичних організацій, спостерігалося нечуване піднесення російського націоналізму. Його представники протягом тривалого часу переконували надати підтримку русофільському руху в Австро-Угорщині та боролися проти діячів-українофілів, яких виставляли внутрішніми зрадниками російського народу. Нарешті прийшов їхній час.

Маніфест, виданий російським головнокомандувачем, великим князем Миколою Миколайовичем напередодні російського вторгнення в Галичину в серпні 1914 року, виставляв російський наступ як звільнення частини російського народу, що протягом тривалого часу зазнавала утисків. «Брати! — проголошував маніфест. — Йде суд Божий! Терпляче, з християнським смиренням російський народ протягом тривалого часу страждав під іноземним пануванням, але ані підлабузництво, ані переслідування не змогли переломити його сподівання на свободу. Як стрімкий потік розбиває скелі, прагнучи возз'єднатися з морем, так і російський народ в його прагненні об'єднання не зупинить жодна сила. Нехай не буде більше поневоленої Русі!» У маніфесті були й спроби виправдати російське вторгнення за допомогою більш традиційних історичних аргументів: «Нехай надбання святого Володимира, земля Ярослава Осмомисла та князів Данила та Романа, скинувши ярмо, підніме стяг єдиної, великої, неділимої Росії». Зрештою, маніфест звертався до українських підданих Габсбургів, закликаючи їх повстати проти свого уряду заради світлого майбутнього в Російській імперії: «І ти, багатостраждальна братська Русь, повстань та привітай армію Росії. Звільнені браття-росіяни! Всім вам знайдеться місце в лоні матері Росії».

Маніфест, виданий російським головнокомандувачем, великим князем Миколою Миколайовичем напередодні російського вторгнення в Галичину в серпні 1914 року, виставляв російський наступ як звільнення частини російського народу, що протягом тривалого часу зазнавала утисків.

Лозунг об'єднання, чи, точніше, возз'єднання уявного російського народу, розділеного австрійським кордоном, набув значного поширення в перші ж дні війни, допомагаючи виправдати конфлікт етнографічними аргументами, пожвавити суспільну підтримку війни всередині імперії, спрямувати «росіян» за кордоном проти Габсбургів. Якщо колись австрійський уряд і сумнівався в тому, що Росія в майбутній війні розіграє проти них русофільську карту, то російський маніфест

прибрав усі сумніви і надав формальні підстави для затримки та ізоляції русофілів.

У перші ж тижні війни тисячі справжніх та ймовірних русофілів — інтелігенції, священнослужителів та провідників селянства — ув'язнили в Талергофі, концентраційному таборі посеред поля біля міста Грац в Штирії. З-поміж 20 000 затриманих близько 3 000 загинули від недоїдання та хвороб. Багато з тих, хто зрештою опинився в Талергофі та ще одному австрійському концтаборі — Терезіні — були діячами не русофільського, а україно фільського руху. В тій плутанині, що виникла через початок війни, особи, які мали політичні інтереси, часто користувалися ситуацією та видавали своїх політичних опонентів владі. Українські діячі були впевнені, що їх видали поляки. Частково це було так, інших здавали власні побратими, деякі ж говорили неправильні речі в неправильних місцях — і це було почуто. Часто людей звинувачували на тій підставі, що хтось чув, як обвинувачений казав, що умови життя покращаться, якщо регіон займуть росіяни. Більшості мешканцям Галичини та Буковини судилося скоро дізнатися, так це чи ні. На багатьох чекало розчарування.

Великий князь
Микола Миколайович

Для Росії перші місяці війни позначилися не тільки високими очікуваннями, але й швидким розчаруванням. З північної ділянки фронту надходили погані новини. Наприкінці серпня 1914 року після першого успіху в Східній Пруссії одна з російських армій зазнала там нищівної поразки. Ще одній армії також довелося відступати. Але в Галичині, на австрійському фронті, російські військові операції приводили до все нових успіхів. З вересня відділення російської армії увійшли до Львова, який був негайно перейменований з німецького Lemberg — на російське Львов. Пізніше того ж місяця російські війська дісталися Перемишля, давньоруського міста з потужною фортецею, яку австрійські війська вперто захищали майже півроку. В березні 1915 року у виснаженого австрійського гарнізону скінчилися набої — і йому довелося здатися. Галичина та Буковина опинилися під цілковитим російським контролем. За планом, російські війська далі мали знов піти у наступ, пройти угорськими рівнинами, захопити Будапешт та Відень — і вибити зрештою Австро-Угорщину з війни. Мало хто сумнівався в тому, що Перемишль та решта галицьких земель назавжди стали російськими. Закарпаття, чи Підкарпатська Русь, як її тоді називали в імперії — частина Австро-Угорщини під владою угорців, — мало бути наступним, і це завершило б «збирання» руських земель, розпочате, за російською історіографією, в XV столітті за першого правителя Росії, який називався царем — за Івана III.

Восени 1914 року окуповані землі опинилися під владою генерал-губернатора Галичини, графа Георгія Бобринського, етнічного росіянина, який основне своє завдання вбачав у русифікації цих територій. Вступаючи на посаду, він проголосив: «Я буду утверджувати тут російську мову, закон та систему». Близьким помічником графа в цьому був його племінник, Володимир Бобринський, член Думи та

лідер «помірних правих». З 1907 року Володимир Бобринський очолював Галицько-російське благодійне товариство, яке підтримувало русофільський рух та русофільські видання на Галичині та Волині і спонукало російський уряд робити те саме. Він стверджував, що, борючись за інтереси Росії на річці Сян — притоці Вісли і одному з головних водних шляхів підавстрійської України, — уряду слід ще й захистити ці інтереси на Дніпрі, адже поразка українофілів Галичини тільки посилить пропаганду українофілів в Малоросії. Тепер у Бобринського та його союзників в Думі, включно з архієпископом Холмським Євлогієм (Георгієвським), якого поставили на чолі галицького православ'я, з'явилася унікальна можливість втілити свою ідею русифікації Галичини.

> Восени 1914 року окуповані землі опинилися під владою генерал-губернатора Галичини, графа Георгія Бобринського, етнічного росіянина, який основне своє завдання вбачав у русифікації цих територій.

Перейменували не тільки сам Лемберг на російський Львов, але й назви вулиць і площ галицьких та буковинських міст. Тепер ці назви мали популяризувати Олександра Пушкіна та інших російських діячів культури та політики. Російську мову запровадили в системі освіти, прагнучи замінити нею українську. Для «російських» вчителів запроваджувалися спеціальні курси, де вони могли опанувати російську мову. Українські газети було закрито та заборонено ввезення з-за кордону книг, надрукованих «малоросійським наріччям». Заборонили навіть листування українською мовою. Організації українофілів було розпущено, а десятки активістів — затримано. Голова греко-католицької церкви митрополит Андрей Шептицький 1914 року був заарештований і висланий в середню Росію та ув'язнений в православному монастирі, де він і провів більшу частину війни.

Натомість русофільські організації та їхні лідери отримали підтримку. Володимир Бобринський особисто їздив по окупованих територіях з однієї в'язниці до іншої та звільняв ув'язнених австрійською владою діячів русофільського руху. Русофіли, які уникли арешту австрійською владою чи були звільнені з ув'язнення Бобринським активно агітували населення на підтримку «білого царя», який нарешті взяв під захист населення «Червоної Русі» (середньовічна назва Галичини), яке протягом тривалого часу страждало під владою австрійців. Російські філантропічні товариства, які розгорнули активну діяльність в регіоні ще до війни, тепер надавали підтримку селянам в ім'я всеросійської єдності.

> Русофіли, які уникли арешту австрійською владою чи були звільнені з ув'язнення Бобринським, активно агітували населення підтримати «білого царя», який нарешті взяв під захист населення «Червоної Русі» (середньовічна назва Галичини), яке протягом тривалого часу страждало під владою австрійців.

Але умови війни наклали свої обмеження на втілення русифікації, яку вів Володимир Бобринський та його прибічники. Військове командування, насамперед великий князь Микола Миколайович, популярність якого в армії турбувала навіть самого царя, вірили, що Галичину та Буковину слід негайно інтегрувати до складу імперії. Уряд, в свою чергу, прагнув відкласти інтеграцію до підписання

мирного договору. Компроміс було досягнуто на тих умовах, що повноцінна інтеграція відкладається до завершення війни, але військовим потребам пріоритет надавався негайно. Військові прагнули стабільності за лінією фронту, а не радикальних реформ, що могли вилитися у незадоволення та спротив. Тому на православну церкву були накладені обмеження, за якими архієпископ Євлогій мав право поширювати свою владу на греко-католицькі приходи, лише якщо останні залишилися без греко-католицького священника (багато з них втекли, а багатьох заарештували австрійці) та за згоди переважної більшості парафіян (не менше 75 відсотків). Це істотно відрізнялося від політики, яка велася протягом перших місяців окупації, коли газети писали про 30 000 уніатів, що навернулися до православ'я.

Георгій Бобринський

Серед населення Галичини найбільше від політики окупаційної адміністрації страждали євреї. Шпіономанія, яка опанувала російську армію та суспільство після перших поразок на німецькому фронті, змусила військових дивитися на євреїв як на головну загрозу безпеці. Військові закликали оголосити їх російськими підданими та вислати з регіону. Якщо уряд відмовився від негайного включення окупованих земель до складу імперії, то військові заборонили будь-яке пересування осіб єврейської національності в районах, прилеглих до фронту, що фактично поклало край єврейській торгівлі там та підривало економічні засади існування єврейських спільнот. Коли російська армія, яка страждала від поганого постачання, почала вдаватися до реквізиції та навіть пограбувань, аби поповнити запаси продовольства, найбільше від цього постраждали євреї. Майно тих, хто втік ще до приходу російської армії, конфісковували, так само як і майно австрійців та поляків, які залишили регіон.

Російська політика розіграшу національної карти проти Німеччини та Австро-Угорщини була сповнена протиріч. У випадку з Галичиною в безпосередньому конфлікті опинилися два засадничих принципи цієї політики — перший, який обіцяв полякам підтримку у втіленні їхніх національних прагнень, та другий, за яким Галичина розглядалася головним чином як російська земля. Полякам пообіцяли возз'єднання польської етнічної території та здобуття власної держави за рахунок польських територій, які належали Австрії. «Нехай будуть стерті кордони, що розділяють польський народ на частини. Нехай він об'єднається в єдине ціле під скіпетром російського царя», — зазначалося у маніфесті, з яким напередодні російського вторгнення

Російська політика розіграшу національної карти проти Німеччини та Австро-Угорщини була сповнена протиріч. У випадку з Галичиною в безпосередньому конфлікті опинилися два засадничих принципи цієї політики — перший, який обіцяв полякам підтримку у втіленні їхніх національних прагнень, та другий, за яким Галичина розглядалася головним чином як російська земля.

Павло Мілюков

в Австрію та Східну Пруссію до поляків звернувся великий князь Микола Миколайович. «Під цим скіпетром Польща відродиться, здобуде свободу віри, мови, а також самоуправління». Оскільки російська влада Галичини намагалася тепер переконати поляків, що має намір дотримуватися свого слова, в деяких місцях Галичини лишилися контрольовані поляками суди. Адміністрація, яка спочатку закрила всі польські школи Галичини, отримала наказ відкрити їх знов та дозволити, на рівні з російською, використовувати в освіті польську мову.

Галицькі русофіли відчули, що їх зрадили. Їм не відвели посад в окупаційній адміністрації, а на ці посади часто призначалися некваліфіковані чиновники з Російської імперії. До того ж зрадливі поляки стали союзниками Росії, а на «росіян» Галичини знов дивилися як на громадян другого ґатунку.

До побоювань русофілів серйозно ставилися їхні союзники з табору російських націоналістів, і ці питання часто підіймалися в Думі. Депутати від правих і націоналістів сприймали окупацію Галичини крізь призму російського націоналізму та відкидали будь-що, що не відповідало їхньому баченню цього процесу як возз'єднання російських земель після тисячолітньої боротьби проти ворожого Заходу в особі німців, австрійців та поляків. Натомість російські ліберали, представлені насамперед конституційними демократами, вітали толерантне ставлення урядових чиновників до поляків Галичини та Буковини. Як і до війни, їх розділяло ставлення до українського питання.

Петро Струве, впливова фігура в ліберальній партії конституційних демократів, вірив, що знищення українського руху в Галичині покладе йому край і в підросійській Україні. Павло Мілюков, голова цієї партії, не погоджувався з товаришем, порадивши йому побільше довідатися про українських рух в Галичині та почитати літературу, присвячену місцевому українському кооперативному руху — з такими речами неможливо боротися за допомогою військової окупації. Він вніс на розгляд Центрального комітету своєї партії резолюцію з вимогою «припинення антидержавної системи русифікації населення окупованих територій, відкриття закритих установ, суворого контролю за дотриманням особистих та майнових прав населення». Але резолюцію не прийняли. Деякі вчені вважають, що Мілюков просував її головним чином, аби заспокоїти україно́філів та членів своєї партії; якщо це було й так, то ця спроба виявилася марною.

У будь-якому випадку українські діячі Російської імперії мало що могли зробити проти наступу російського націоналізму в Галичині. Вони захищалися, з усієї сили намагаючись довести свою вірність імперії, яку ставили під сумнів їхні вороги з табору російських націоналістів, що бачили в українському рухові результат німецько-польсько-єврейської змови. Російські націоналісти стверджували, що австрійська Галичина стала центром українського руху. Задовго до війни київські російські націоналісти попереджали, що Україна може вийти зі складу Росії

та приєднатися до Австро-Угорщини. З початком війни влада, керуючись тривогою та параноєю в складі російського націоналістичного табору, почала закривати україномовні видавництва, такі як київська газета «Рада», і переслідувати українські організації та їх діячів. Вони, яких влада затаврувала «мазепинцями», не мали особливої змоги доносити свої погляди широким масам населення.

Символом долі українського руху по обидва боки російсько-австрійського кордону на початку Великої війни стала доля Михайла Грушевського, одного з лідерів галицького українського руху та з точки зору російських націоналістів — їхнього головного опонента. Австрійська влада, яка підозрювала його в проросійських поглядах (вони ніколи не забували про його російське громадянство), на початку бойових дій наказала йому переїхати на захід, подалі від лінії фронту. У Відні, де Грушевський жив протягом певного часу, він знаходився під поліцейським наглядом. Він залишив Австрію через кілька днів після того, як було видано ордер на його арешт. В листопаді 1914 року Грушевський прибув у Київ, де був заарештований російською поліцією та звинувачений у симпатіях до Австрії. «Доказом» його ймовірної вини стала україномовна брошура «Як цар людей дурить», яка була у нього у валізі. Але це було чистою формальністю — ордер на арешт Грушевського було видано невдовзі після того, як російські війська зайняли Львів. Там російська влада знайшла фотографії Грушевського з діячами українського руху, які, за інформацією російської поліції, працювали на австрійський уряд та проти Росії.

Поліцейські чиновники побачили в Грушевському лідера галицьких «мазепинців» та планували заслати його до Сибіру. Уряд змінив свої плани лише завдяки російській інтелігенції, зокрема, завдяки таким різнорідним постатям, як

Імператор Микола II і верховний головнокомандувач великий князь Микола Миколайович оглядають укріплення фортеці Перемишля, 11.04.1915 р.

Імператор Микола II з сестрами, великими княгинями Ольгою (у сукні сестри милосердя) і Ксенією біля гарнізонної церкви Львова, 9.04.1915 р.

Олексій Шахматов, один з авторів меморандуму Академії наук щодо української мови, та Петро Струве — ліберал, опонент україно-філів. Замість Сибіру Грушевського заслали до міста Симбірськ. Побутував жарт, нібито прихильники Грушевського додали декілька літер до слова «Сибирь», перетворивши його на «Симбирск» — місто на Волзі недалеко від Москви, але все ж далеко від України. Не тільки Грушевському, а й усьому українському руху фактично закрили рота. Уряд та його «істинно російські» прихильники відчули повну свободу дій в тому, аби втілювати свої плани державотворення як всередині старих кордонів імперії, так і поза ними.

У березні 1915 року, коли Грушевський прибув до свого симбірського заслання, імператор Микола II планував нанести візит до нещодавно захопленої Галичини. Падіння Перемишля 9 березня створило для нього нагоду насолодитися військовими почестями. Це був не перший його візит у прилеглі до фронту землі, але перший виїзд за межі імперії у військовий час — і цей факт спричинив паніку серед його охоронців. Військове керівництво на чолі з великим князем Миколою Миколайовичем теж було проти візиту царя до Галичини — військові командири не були впевнені, що їм вдасться втримати щойно завойовану територію, а присутність царя на прославленій пресою частині російської землі могла змушувати їх в очікувано складній літній кампанії 1915 року ставити політичні цілі вище за військові.

Але Микола наполягав, і його охоронці та військові командири погодилися. Це був такий собі медіапривід для царя, який серед військових був менш популярним за свого родича, Миколу Миколайовича. Російські націоналісти вітали приїзд Миколи до «давньоруських земель» та святкували це як перемогу не тільки російської зброї, але й російської національної ідеї. Інспекція окупаційної адміністрації та війська в Галичині включала нанесення візитів у Львів, Перемишль та Броди. На початку квітня, на Великдень, імператор традиційно демонстрував свою близькість до народу, обмінюючись пасхальними яйцями (а також поцілунками) з офіцерами та рядовими солдатами і матросами військових відділень, що були прикріплені до палацу. Він дарував їм порцелянові яйця — це були, звісно, не Фаберже, які належали виключно імператорській родині, але й ці, тим не менше, становили велику розкіш за мірками того часу, — а від солдат імператор отримував варені яйця, пофарбовані червоною фарбою. Тепер з цією традицією познайомилися і війська, що знаходилися в Галичині та розширювали на захід священні землі імперії.

Микола II в Ставці у квітні 1915 р.

Під час поїздки Микола часто відчував себе ніби вдома, на території імперії. «Чим далі, тим красивішими ставали краєвиди. Те, який вигляд мали поселення та й самі мешканці, дуже нагадувало Малоросію», — записав він тоді у своєму щоденнику. Після відвідування Львова він писав: «Місто справляє дуже добре враження, трохи нагадує Варшаву, але з російським населенням на вулицях». В місті Миколу вітав не тільки генерал-губернатор Галичини, граф Бобринський, але й головний православний ієрарх регіону, архієпископ Євлогій.

Микола II і царевич Олексій у Львові. *Фото 1915 р.*

Микола II оголошує війну Німеччині. *Фото 1914 р.*

Напередодні царського візиту Євлогій отримав прохання від великого князя Миколи Миколайовича не вносити «політики» до своєї промови з нагоди приїзду імператора. Архієпископ був розгублений. Він спитав протопресвітора військового й морського духовенства Шавельського: «Я не можу сказати, наприклад: „Ти увійшов на цю землю як її суверенний господар?"» «Ні, я вважаю, що цього не можна говорити, — відповів той. — Війну ще не завершено, і ніхто поки не знає, чи залишатиметься цар і надалі господарем цієї землі».

Але Євлогій не дослухався до цих порад. «Ваша імператорська величносте, — звернувся він до царя з нагоди його приїбуття до Львову, — ви ступили на цю давньоруську землю, вотчину князів Стародавньої Русі Романа та Даниїла, де не був до вас жоден з правителів Росії. Поневолена Русь, яка так довго страждала і стогнала, співає тепер вам тріумфальну осанну».

Миколі промова сподобалася. Окрім цього, царя вразило, який прийом, влаштували на його честь русофіли. Під час вечері в маєтку генерал-губернатора група православних мирян Євлогія прорвалася через охорону навколо будівлі й вийшла на прилеглу до неї площу. Тримаючи в руках ікони і церковні хоругви, вони заспівали «Боже, царя храни». Микола звернувся до натовпу з балкону, так само як і тоді, на Сенатській площі в Санкт-Петербурзі в серпні 1914 року. Цар подякував людям за теплий прийом, а свою коротку промову завершив словами, милими серцю Євлогія та решті російських націоналістів: «Нехай живе єдина, неділима потужна Русь!». Сестра царя Ольга, що перебувала в місті з військовим шпиталем, з великою теплотою згадувала, як її брата приймали у Львові. Пізніше вона писала: «Тоді я востаннє відчула той таємничий зв'язок, що об'єднував нашу родину з народом».

Великодній візит Миколи до Галичини знімали на кінокамери, а самому святкуванню православного Великодня в Галичині присвячували картини і поштові

листівки. Це стало символічною вершиною кампанії російських націоналістів, спрямованої на збирання земель колишньої Київської Русі і творення загальноруської нації, до складу якої увійшли б росіяни, українці та білоруси та завдяки якій монархія, церква та народ об'єдналися б, щоб служити державі. Тоді, 9 квітня 1915 року, мало хто в палаці львівського генерал-губернатора міг би засумніватися, що Російськіа імперія успішно перетворюється на національну державу. Росія не здалася перед викликами, які ставив все більш потужний етнічний націоналізм, що загрожувало розділенням імперії, а відповіла на ці виклики, розширивши свої кордони таким чином, щоб всі частини Русі опинилися в її кордонах.

Сподівання і надії борців за об'єднання Росії були зруйновані ще швидше, ніж до цього виплекані перемогами над австрійськими силами. В травні 1915 року, усього лише за місяць після тріумфального в'їзду царя до Львову, німці кинули свої дивізії на австрійський фронт і розпочали наступ на російську армію в Галичині, відбили Перемишль і вибили імперську армію зі Львова. Станом на кінець вересня російська армія втратила більшу частину Галичини, велику частину Волині, всю Польщу, Західну Білорусь та переважну частину Прибалтики.

В серпні 1915 року обурений цар перебрав на себе командування армією, що, з одного боку, сприяло піднесенню бойового духу війська, але в той же час означало, що саме цар відтепер несе особисту відповідальність за перебіг війни.

В серпні 1915 року обурений цар перебрав на себе командування армією, що, з одного боку, сприяло піднесенню бойового духу війська, але в той же час означало, що саме цар відтепер несе особисту відповідальність за перебіг війни.

Микола II і командувачі фронтів на засіданні Ставки.
Фото 1916 р.

Довжелезні черги біля хлібних лавок у Петрограді взимку 1916—1917 рр.

Справи на фронті не покращувалися, виснажуючи російську економіку та людей. Влітку 1915 року, після низки весняних і літніх поразок росіян в Галичині, російські націоналісти в Думі об'єдналися з кадетами Мілюкова та монархістами з «Сою зу 17 жовтня» в «Прогресивний блок», який вимагав створення «уряду довіри» — тобто уряду, що складався б з депутатів Думи. До кінця 1915 року та протягом усього 1916-го, допоки позиційна війна виснажували російську армію та імперію, імператорський двір продовжував знаходитися в стані конфлікту з думою.

> Лідери Думи створили власний уряд, але були не здатні вгамувати народні протести та взяти ситуацію під контроль. Зрештою вони вирішили, що країну можна врятувати лише одним способом — організувавши зречення царя.

В лютому 1917 року в столиці почались перебої з харчами, з'явилися довгі черги за хлібом і розпочалися народні протести. Збунтувалася і армія, відмовляючись ці протести придушувати. Соціалісти утворили раду, в руках якої опинилася реальна влада в місті, що позбавило царський уряд будь-якої значущості. Лідери Думи створили власний уряд, але були не здатні вгамувати народні протести та взяти ситуацію під контроль. Зрештою вони вирішили, що країну можна врятувати лише одним способом — організувавши зречення царя. В цьому їх підтримали і військові генерали, які вважали, як і багато хто при дворі та в Думі, що цар втратив зв'язок з реальністю і пере-

> 2 березня 1917 року делегація від Думи вирушила до Миколи II, який знаходився за межами столиці. Члени делегації отримали невдячне завдання — повідомити цареві, що його більше не раді бачити на троні.

творився на маріонетку в руках своєї дружини-німкені Олександри Федорівни, яка підтримувала ідею підписання мирного договору з Німеччиною без участі Британії та Франції, союзниць Росії по Антанті.

Генерали, на чолі яких стояв начальник штабу Михайло Алєксєєв, вважали, що підписання мирного договору призведе не тільки до порушення союзницьких зобов'язань Росії, але й до розчленування імперії, оскільки велика частина її довоєнної території опиниться, таким чином, під контролем німців. Хвилював їх і бойовий дух армії, а також небезпека повстань в тилу. Тепер, коли повстанці ходили вулицями, а в Петрограді збунтувалося військо, генерали були впевнені — Микола має піти. Лідери Думи погодилися. 2 березня 1917 року делегація від Думи вирушила до Миколи II, який знаходився за межами столиці. Члени делегації отримали невдячне завдання — повідомити цареві, що його більше не раді бачити на троні. Цю місію поклали на видатного депутата Думи Василя Шульгіна та Олександра Гучкова, міністра армії та флоту в утвореному Думою уряді.

Михайло Алєксєєв

Микола II та його отчення, які в час революційних подій в Петрограді знаходилися в штабі армії в білоруському місті Могильов і які тепер відчайдушно намагалися повернутися до столиці потягом через Псков, про приїзд делегації Думи

Демонстрації робітників Путилівського заводу у лютому 1917 р.

Як і інші члени уряду, такі, як новий міністр закордонних справ Павло Мілюков, Гучков вірив, що зречення царя на користь сина і спадкоємця, дванадцятирічного царевича Олексія, заспокоїть людей та дасть Думі та Тимчасовому уряду можливість перебрати ініціативу від Петроградської ради. Монархія заплатить за своє виживання тим, що стане конституційною.

дізналися заздалегідь. Дехто з цього оточення вірив, що участь Василя Шульгіна в делегації є добрим знаком для царя та майбутнього монархії.

Шульгін був добре відомий не тільки як провідний ідеолог російського націоналізму, але і як відданий монархіст, а саме зараз монархія потребувала всієї підтримки, яку тільки могла отримати. Шульгін, який закінчив Київську університетську школу права, народився в сім'ї Віталія Шульгіна — видавця газети «Киевлянин», рупора загальноросійських ідей в Україні. Його навчав інший редактор цієї ж газети, Дмитро Піхно, а 1913 року і сам Шульгін став її редактором. Перший політичний досвід Шульгіна мав місце восени 1906 року, під час виборів до Другої Думи. В Думі Шульгін став одним з лідерів націоналістів та правих. Він же був і лідером Всеросійського націоналістичного союзу — масової організації, створеної в 1910 році.

В березні 1917 року Шульгін добровільно брав участь у делегації Думи до царя. Йому здавалося, що, попросивши Миколу зректися престолу, він врятує монархію. Його компаньйон, Олександр Гучков, вважав так само. Як і інші члени уряду, такі, як новий міністр закордонних справ Павло Мілюков, Гучков вірив, що зречення царя на користь сина і спадкоємця, дванадцятирічного царевича Олексія, заспокоїть людей та дасть Думі та Тимчасовому уряду можливість перебрати ініціативу від Петроградської ради. Монархія заплатить за своє виживання тим, що стане конституційною.

Пізно ввечері 2 березня 1917 року, коли Шульгін та Гучков прибули до Пскова, де зупинився Микола та його оточення, вони попросили про зустріч з генералом Миколою Рузським, командуючим Північним фронтом. Начальник штабу Михайло Алєксєєв на той момент вже порадився з командувачами фронтів та отримав їхню згоду на, фактично, переворот. Рузському, «господарю» Пскова, наказали переконати царя зректися престолу. Він мав тісні зв'язки з керівниками Думи і, як і інші генерали, хотів зречення царя. Йому вдалося досягти приголомшливого успіху. Після прибуття на залізничний вокзал Пскова Шульгін та Гучков не змогли побачитися з Рузським — їх негайно завели до вагону царя. Коли ж Рузський приєднався до зустрічі, то одразу прошепотів Шульгіну, що питання зречення вже вирішене.

Олександр Гучков

Зберігаючи, як завжди, спокій і зібраність, Микола повідомив Шульгіна та Гучкова про своє рішення зректися престолу, але не на користь, як всі очікували, сина Олексія, який через слабке здоров'я не міг

надовго відлучатися від батьків. Микола вирішив передати владу своєму братові Михайлу. Після деяких коливань гості пристали на пропозицію царя. Шульгін вирішив, що таке рішення навіть краще — адже неповнолітній Олексій за законом не мав права присягати на конституції, а це здавалося Шульгіну важливим елементом монархії, такої як він її бачив в подальшому. А от Михайло міг таку присягу скласти, оскільки був дорослим. Шульгін попросив царя внести одну поправку до маніфесту про зречення — вказати, що Михайло має скласти «всенародну присягу», яка свідчитиме, що він працюватиме разом з представницькими органами влади, маючи на увазі Думу. Микола погодився, але замінив «всенародну присягу» на «непорушну присягу». Йому і тепер було важко уявити, наскільки можуть змінитися відносини між монархією та народом.

Великий князь
Михайло Олександрович

Народ же зі свого боку — або, щонайменше, та його частина, що повстала в Петрограді, — у своєму ставленні до монархії вже визначився. Як Шульгін і Гучков з'ясували після повернення до столиці, народ більше не хотів ані Миколи, ані монархії взагалі. Сформований Думою уряд був вимушений скоритися волі народу — так само зробив і новий спадкоємець престолу Михайло. Наступного дня після зречення Миколи Михайло видав власний документ, в якому заявив, що зійде на престол, лише якщо його про це попросять Установчі збори, які належало обрати народним голосуванням для визначення форми правління в Росії. Зречення другого з Романових за два дні справило необхідний ефект. За згодою Петроградської ради створений Думою уряд був проголошений Тимчасовим урядом Росії і отримав повноваження організувати вибори до Установчих зборів. Уряд видав декрет, яким проголосив, що покладе край політичним переслідуванням, запровадить демократичні свободи та скасує «всі станові, віросповідні та національні обмеження», що означало рівність усіх підданих Російської імперії перед законом. Від монархії тепер залишалася лише назва.

Шульгін, його колеги по Думі та генерали були засмучені, але їм довелося прийняти нову дійсність. Більш нагальною проблемою для них було те, що Тимчасовий уряд так і не заявив про свою позицію щодо укладення миру, сепаратного чи загального, з Німеччиною. Ставало зрозуміло, що уряд готується продовжити ведення бойових дій заради відновлення територіальної цілісності імперії. В цьому уряд повністю підтри-

Ставало зрозуміло, що уряд готується продовжити ведення бойових дій заради відновлення територіальної цілісності імперії. В цьому уряд повністю підтримували ті представники політичної та військової еліти, для яких єдність і неподільність Росії були найвищою цінністю. Скоро вони зрозуміють, що основну загрозу єдності імперії та омріяної великої російської нації становлять не стільки німецькі чи австрійські армії, скільки революційні сили всередині самої імперії.

Навесні 1917 року українці та білоруси не вимагали незалежності, але прагнули культурної, а пізніше — територіальної автономії та федералізації російської держави, в якій жили тепер, згідно з обіцянками Тимчасового уряду, не піддані імперії, а російські громадяни.

мували ті представники політичної та військової еліти, для яких єдність і неподільність Росії були найвищою цінністю. Скоро вони зрозуміють, що основну загрозу єдності імперії та омріяної великої російської нації становлять не стільки німецькі чи австрійські армії, скільки революційні сили всередині самої імперії.

Падіння монархії і період безвладдя в Петрограді, що мав місце після боротьби за владу між лібералами в Тимчасовому уряді та соціалістами в Петроградській раді, створили принагідну можливість для лідерів національних рухів, про яких нічого не було чути від початку війни. Першими скористалися перевагами нової революційної ситуації лідери тих народів, які протягом XIX століття мали хоч якусь форму самоврядування. Отже, Фінляндія, яка мала автономний статус з 1809-го до 1899 року, негайно зажадала відновлення дії своєї конституції. Тимчасовий уряд виконав цю вимогу 20 березня 1917 року, менше ніж за три тижні після зречення Миколи. За дев'ять днів полякам пообіцяли утворення польської незалежної держави у військовому союзі з Росією. Остаточне вирішення польського та фінського питань відкладалося до скликання Установчих зборів, втім у випадку з Польщею це була проста формальність. «Визнання незалежності Польщі подібне до дарування незалежності місяцю», — жартували в ті дні в Петрограді. Польщу втратили ще влітку 1915 року, і вона перебувала під німецькою окупацією.

Тимчасовий уряд не хотів давати двом меншим гілкам імперської російської нації того, чого вони прагнули. Причина полягала не тільки в тому, що уряд хотів відкласти всі рішення щодо форми правління та структури держави до скликання Установчих зборів, але й в тому, що контролювали цей уряд конституційні демократи (кадети) — найвпливовіша партія уряду на початку весни 1917 року.

Польське питання ніколи не існувало у вакуумі, а завжди було пов'язане з подіями, що відбувалися в західних губерніях імперії. Кожне з польських повстань, а також всі досягнення поляків в імперії Габсбургів розколювали монолітну єдність загальноросійського народу, адже спонукали українців та білорусів впевненіше заявляти свої вимоги. Навесні 1917 року українці та білоруси не вимагали незалежності, але прагнули культурної, а пізніше — територіальної автономії та федералізації російської держави, в якій жили тепер, згідно з обіцянками Тимчасового уряду, не піддані імперії, а російські громадяни.

Тимчасовий уряд не хотів давати двом меншим гілкам імперської російської нації того, чого вони прагнули. Причина полягала не тільки в тому, що уряд хотів відкласти всі рішення щодо форми правління та структури держави до скликання Установчих зборів, але й в тому, що контролювали цей уряд конституційні демократи (кадети) — найвпливовіша партія уряду на початку весни 1917 року. Деякі з них, як, наприклад, Петро Струве, досі не сприймали самої ідеї розділити

російський народ, який об'єднували скоріше мова та культура, ніж етнічна приналежність. Інші ж, такі як Павло Мілюков, були готові надати неросіянам персональну автономію, що дозволяло б розвивати мову та культуру, але не були згодні на надання автономії територіям чи окремим урядам.

Але саме цього українські і деякі білоруські лідери і вимагали від петроградського уряду. Коли протягом подальших місяців 1917 року політичні, соціальні та економічні потрясіння, відомі в історії як російська революція, почали набирати обертів, лідери цих рухів змусили почути свої голоси так, як доти їх ніколи не чули, і пішли далі, ніж самі раніше навіть могли мріяти.

Глава 12. Російська революція

Для розуміння російської історії нема, мабуть, поняття більш важливого, але в той же час такого заплутаного та часто оманливого, як «російська революція». По-перше, в Росії з 1905-го до 1917 року відбулося три революції. Одного лише 1917 року революцій було дві: в лютому 1917-го, коли було скинуто владу царя, і в жовтні того ж року, коли владу захопили більшовики на чолі з Володимиром Леніним. Більше того, дати цих двох революцій визначаються зазвичай за юліанським календарем, яким користувалися в Російській імперії — і саме тому ці події відомі під назвами Лютнева та Жовтнева революції. Втім, за григоріанським календарем, введеним на теренах колишньої імперії 1918 року, революції ці відбулися відповідно в березні та листопаді 1917 року. Тепер звернімо увагу на перебіг цих революційних подій. Під містким поняттям «російська революція» історики зазвичай мають на увазі ще й громадянську війну в Росії, а також міжнародні конфлікти, що спалахнули в кордонах колишньої імперії з 1917-го до 1921 року та коштували життя мільйонам бійців та мирних мешканців. Деякі вчені вважають, що поняттям «революція» охоплюється ще й істотна частина 1920-х років, а на погляд інших — взагалі весь період радянської влади.

Найбільш оманливим в понятті «російська революція» є те, що воно, це поняття, не відображає насправді того, що дійсно мало місце в багатонаціональній Російській імперії — тобто багатьох національних революцій, — росіяни були всього-на-всього однією з націй, які таку революцію переживали. Отже, історики десятиліттями або бачать в українській та інших неросійських революціях лише складові частини російської революції, або дивляться на ці поняття так, ніби вони позначають ті ж події, що відбувалися в самій Росії. Втім, що б не малося на увазі під поняттям «російська революція», вона в будь-якому випадку докорінно змінила не тільки політичне, економічне та соціальне життя колишніх підданих Романових, але й відносини між націями. Найяскравішими ці революційні зміни були в славнозвісному трикутнику, такому важливому для російської ідентичності — трикутнику між «Великою», «Малою»

В понятті «російська революція» найбільш оманливим є те, що воно не відображає насправді того, що дійсно мало місце в багатонаціональній Російській імперії — тобто багатьох національних революцій, — росіяни були всього-на-всього однією з націй, які таку революцію переживали.

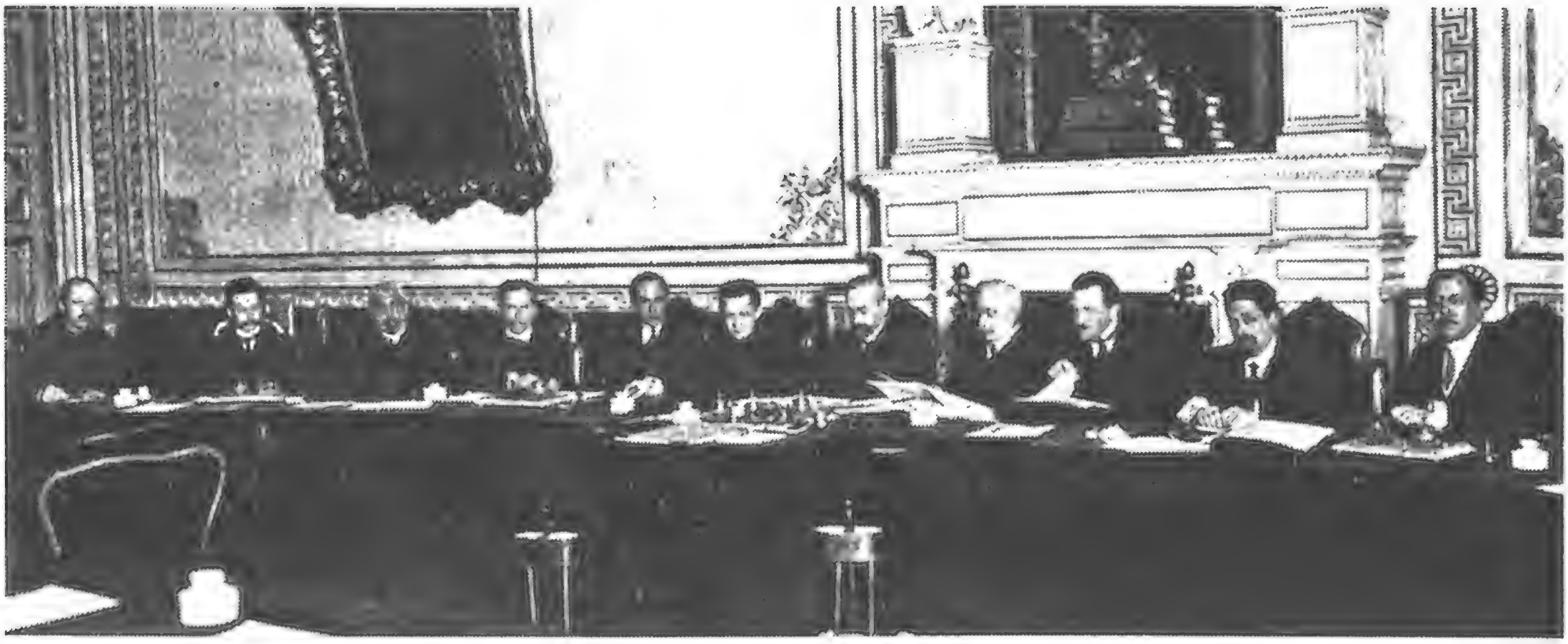

Засідання першого складу Тимчасового уряду

та «Білою» частинами Росії. З огляду на це «російська революція» була справді «російською» з багатьох точок зору.

Поки Тимчасовий уряд, який прийшов до влади в березні 1917 року, робив усе можливе, щоб втримати в купі єдиний всеросійський народ, одна з політичних партій Росії, здавалося б, не бачила нічого поганого в тому, аби визнати українців та білорусів окремими народами, надати їм автономію чи навіть незалежність. Це була більшовицька партія Володимира Леніна, маленьке відгалуження Російської соціал-демократичної партії, що стрімко зростала і набирала популярність. Як і більшість марксистів того часу, більшовики засуджували капіталізм, відкидали приватну власність та вірили, що майбутнє — за пролетаріатом, класом промислових робітників, авангардом якого вони себе й бачили. Але на відміну від європейських марксистів, більшовики, які стали окремою політичною силою 1903 року, вірили не в еволюційний, а в революційний шлях здобуття пролетаріатом політичної влади. Вони прагнули отримати державну владу, аби встановити диктатуру пролетаріату та вести весь світ до соціалізму. В той же час вони розуміли, що пролетарська революція в переважно селянській Російській імперії майже приречена на поразку, якщо тільки більшовикам не вдасться розпалити полум'я світової революції в державах Центральної та Західної Європи, де існував розвинений клас пролетаріїв, ймовірно готовий до настання соціалізму.

> Російський імперський націоналізм був для Леніна та його прихильників прокляттям, і вони заявляли про готовність визнати існування окремого українського та білоруського народів.

Ленін зі своєю когортою, до складу якої входили представники різних народів, за поглядами та за своїм баченням майбутньої революції були інтернаціоналістами. Російський імперський націоналізм був для них прокляттям, і вони заявляли про готовність визнати існування окремого українського та білоруського народів. Погляди Леніна та більшовиків на національне питання взагалі, та на російське питання — зокрема, неочікувано

набули істотного значення в ніч на 7 листопада (25 жовтня за юліанським календарем) 1917 року, коли більшовики в результаті майже безкровного перевороту скинули Тимчасовий уряд та проголосили себе новою владою Російської республіки. Невизначеними на той момент, щоправда, лишалися кордони цієї республіки.

Ленін та більшовицька партія наполягали на тому, що вирішальне політичне значення має приналежність до суспільних класів, а національне питання є другорядним. Протягом тривалого часу вони майже не торкалися цього питання. Лише підйом національних рухів в Російській імперії та Австро-Угорщині напередодні Першої світової війни змусив Леніна та його союзників висловити своє бачення національного питання. 1912 року Ленін доручив сформулювати позицію партії з цих питань грузинському більшовику Йосипу Сталіну, який не знав інших мов, окрім російської та грузинської, та за межами Кавказького регіону був майже нікому не відомий. Цю позицію треба було окреслити в дебатах з австрійськими марксистами, але їхні роботи в оригіналі Сталін прочитати не міг. Покладаючись на підтримку та поради Леніна, він у великій статті, опублікованій 1913 року, повністю відобразив погляди лідера своєї партії на ці питання. Згодом статтю було видано окремим памфлетом під назвою «Марксизм та національне питання».

Ідеї, які спочатку сформулював Ленін, а згодом виклав Сталін у своєму памфлеті, з часом отримали розвиток у власних статтях Леніна, які той публікував протягом перших місяців війни. Ленін проголосив право всіх народів Російської імперії на самовизначення, аж до сецесії, але з одним застереженням. В кінцевому підсумку саме робітничий клас кожної нації — або, простіше кажучи, національна більшовицька партія — мали визначати, чи передбачає самовизначення цієї нації сецесію — вихід зі складу імперії — чи ні. Якщо сецесія відповідала інтересам пролетаріату, як їх розуміла партія, тоді така нація могла залишити склад імперії; в іншому ж випадку їй належало залишатися в складі держави для забезпечення перемоги робітничого класу над його ворогами.

Ленін проголосив право всіх народів Російської імперії на самовизначення, аж до сецесії, якщо це відповідало інтересам пролетаріату, як їх розуміла партія.

Ці принципи досить ясно були викладені на папері, але чи можна було їх застосувати на практиці? Вперше перевірити це виявилося можливим одразу після того, як більшовики захопили владу в Петрограді. У відповідь на переворот київські політики проголосили українську державність, заявивши претензії не тільки на губернії центральної України, але й на традиційно заселені українцями території Харківщини, Одещини та басейну ріки Дон на сході України, які багато хто в Петрограді вважав частиною Росію. Ще важливіше те, що українці відмовилися від співпраці з новим урядом в Петрограді, в чому Ленін та більшовики вбачали прояви контрреволюції.

Тим часом українські діячі зорганізувалися та створили 4 березня 1917 року Центральну Раду. Її завдання полягало в координації діяльності всіх українських організацій, як політичних, так і інших. З політичної точки зору її склад нагадував склад Тимчасового уряду в Петрограді: до складу Ради входили діячі, близькі до конституційних демократів (кадетів), а також все більш впливові соціалісти

різних відтінків. Початкові вимоги Ради були досить помірними та нагадували те, як кадети пропонували вирішувати національні питання в своїй програмі. Рада прагнула нарешті отримати те, чого українські діячі вимагали десятиліттями — запровадити українську мову в системі шкільної освіти. Але Михайло Грушевський, новообраний голова Ради, який в середині березня повернувся до Києва з російського заслання, прагнув більшого — він хотів автономії України.

Наприкінці березня 1917 року Грушевський написав програмну статтю під назвою «Повороту немає», в якій погрожував Тимчасовому уряду перспективами повної незалежності України, якщо уряд не погодиться надати Україні територіальну автономію. Стаття проголошувала: «Широка автономія України з державними правами українського народу в федеративнім зв'язку — се та програма даного моменту, від котрої не може бути уступлення назад. Всякі перешкоди, всякі вагання в задоволенні її з боку провідників Російської держави чи кермуючих кругів російського громадянства може мати тільки один наслідок — се пересунення центру ваги в бік українського самостійництва... Про се самостійництво російські лідери заговорили з думської катедри ще перед війною. Але вони самі й дали йому зброю в руки своєю хиткою, ухильчивою політикою в українській справі в сих останніх роках українського лихоліття. В теперішній хвилі прихильники самостійної чи, вірніше сказати, — незалежної України годяться зістатися на спільній платформі широкої національно-територіальної автономії і федеративного забезпечення державного права України. Прапор самостійної України стоїть згорнений. Але чи не розгорнеться він з хвилею, коли всеросійські централісти захотіли б вирвати з наших рук стяг широкої української автономії в федеративній і демократичній Російській Республіці?»

Педагогічний музей імені цісаревича Олексія (1909—1911 роки), де працювала Українська Центральна Рада

Василь Шульгін

Програма Грушевського згодом стала програмою Центральної Ради, її підтримали численні ради селянських та солдатських депутатів, які були істинним джерелом легітимності та влади в перші місяці після Лютневої революції. Якщо в етнічно російських губерніях імперії революція принесла з собою народні бунти проти місцевого дворянства, а на Кавказі та в Центральній Азії — повстання проти російських колоністів, то в Україні українські політики мобілізували селян на підтримку територіальної автономії. Василь Шульгін, коли виконав свою історичну роль, спонукаючи царя до зречення, повернувся до рідного Києва, де скаржився, що українські діячі збурюють селян, розказуючи їм, що якщо ті погодяться на українську ідентичність та підтримають українську автономію, то здобудуть права на власну землю і зможуть захистити родючі українські ґрунти від посягань іноземних, особливо російських селян. Солдати, яким в червні 1917 року дозволили створювати українські військові формування, теж підтримували Раду, яку сприймали як єдиний орган влади, що зможе покласти край війні та, коли почнеться переділ землі, повернути їх назад додому.

Натхненний народною підтримкою, Грушевський, а з ним і Рада, односторонньо проголосили територіальну автономію України в червні 1917 року. Джин перебудови Російської імперії на федерацію, а з ним і розділення великого російського народу, був випущений з пляшки. Тимчасовий уряд спробував повернути його туди назад та надіслав до Києва своїх міністрів, сподіваючись переконати Раду відкликати свою декларацію автономії. Рада відмовила, і в цьому її підтримали представники меншин, що проживали в Україні, зокрема, польські та єврейські соціалісти. Тоді міністри погодилися укласти угоду, за якою Тимчасовий уряд визнавав Раду та її уряд — Генеральний Секретаріат — своїми представниками в Україні. Так українська автономія в урізаній формі пережила першу зустріч з представниками центрального петроградського уряду.

Натхненний народною підтримкою, Михайло Грушевський, а з ним і Рада, односторонньо проголосили територіальну автономію України в червні 1917 року. Джин перебудови Російської імперії на федерацію, а з ним і розділення великого російського народу, був випущений з пляшки.

Російські націоналісти були всім цим обурені, вважаючи, що міністри-соціалісти Тимчасового уряду зрадили російські національні інтереси. Найактивнішим обвинувачем був Василь Шульгін. На початку квітня 1917 року він опублікував в газеті «Киевлянин» статтю, в якій доводив, що, якщо старий режим переслідував не-росіян, то новий прийде в домівки до росіян та перетворить державу на тюрму для останніх. Шульгін був готовий погодитися на правління Центральної Ради, яке називав «деспотизмом організованої банди», але тільки за умови,

Володимир (Ульянов) Ленін

якщо та продовжить вести бойові дії. Рада, втім, обрала мир. До того ж Рада прагнула автономії, що для Шульгіна було рівнозначно зраді та удару ножем в спину Росії, поки та веде війну проти Німеччини та Австрії. Він стверджував, що автономна Україна стане для Німеччини легкою здобиччю.

Але головним для Шульгіна лишалася єдність великого російського народу. У визнанні обмеженої автономії України з боку Тимчасового уряду він вбачав зраду російського народу, складовою частиною якого бачив і Україну (Малоросію) та її мешканців. Шульгін наполягав на тому, що росіяни становлять більшість населення України. Кількість росіян він визначав за мовою, до того ж не за тією мовою, якою спілкувалися мешканці України, а за мовою друкованою — проаналізувавши кількість читачів київської преси, можна було легко дійти висновку, що саме українці, а не росіяни, є меншиною. Не в способі організації влади в майбутній російській державі Шульгін бачив головну проблему, а саме в тому, що малороси ставали українцям, а Малоросія — Україною.

Володимир Ленін ніколи не поділяв побоювань Шульгіна стосовно єдності російського народу. В червні 1917 року він з усієї сили намагався засвідчити Раді свою підтримку і тому не тільки визнав українців окремим народом, але й підтримав їхнє право на автономію або навіть на незалежність. «Есери та меншовики терпіли те, що Тимчасовий уряд кадетів, тобто контрреволюційних буржуа, не виконав свого елементарного демократичного обов'язку, не оголосив, що він за автономію і за повну свободу відділення України», — писав Ленін.

Ленін бачив у Раді потенційного союзника в його боротьбі проти Тимчасового уряду, і дійсно, в листопаді 1917 року більшовики та Центральна Рада співпрацювали в тому, аби викинути з Києва прихильників уряду. Але після більшовицького перевороту ситуація змінилася докорінно. Київські більшовики намагалися здобути більшість на Всеукраїнському з'їзді рад в Києві в грудні 1917 року, аби повторити петроградський сценарій та віддати радам владу в Україні, але київські більшовики опинилися в меншості. Рада більше не була союзником, а стала ворогом. Київські більшовики переїхали до Харкова, промислового центру на кордоні з Росією, та проголосили створення Української Соціалістичної Радянської Республіки в тих самих кордонах, в яких після більшовицького перевороту Рада проголосила Українську Народну Республіку.

Центральна Рада як уряд УНР відмовилася визнавати свого більшовицького клона та підтримувати Леніна в його боротьбі проти ворогів більшовизму, яких для Леніна та його товаришів по партії було і так забагато. На їхній погляд, Центральна Рада порушила право українського народу на самовизначення. У «Маніфесті до українського народу з ультимативними вимогами до Центральної Ради», який Ленін написав разом з Левом Троцьким, другим після Леніна діячем партії та уряду, та Йосипом Сталіним, комісаром у справах національностей, більшовики

(дещо суперечливо) одночасно визнавали право українського народу на самовизначення, а потім відкидали його в ім'я революції. Вони почали з визнання «Української Республіки, її права повністю відділитися від Росії або укласти договір з Російською республікою про федеративні чи інші подібні взаємовідносини між ними». Далі за текстом вони відкликали своє визнання українського уряду, звинувативши його в тому, що той веде «двозначну політику, яка позбавляє нас можливості визнати Раду повноважним представником трудящих та експлуатованих мас Української Республіки».

Лев Троцький

На карті стояла нейтральність Центральної Ради в конфлікті між більшовиками в Петрограді та колишньою армією Російської імперії, що лишилася вірною Тимчасовому уряду, штаб якої розташовувався на Дону — на півдні Росії. Ленін хотів, аби Центральна Рада припинила роззброювати більшовицькі загони в Україні, заблокувала доступ антибільшовицьких сил до Дону та приєдналася до бойових дій проти опонентів більшовицького режиму в Україні. Саме так Ленін розумів «самовизначення», дозволене українському народові, коли перебував вже не в опозиції до Тимчасового уряду, а при владі. Рада відмовилася. Не маючи достатньо сил в самій Україні, Ленін надіслав до Києва російські бойові загони під проводом колишнього керівника охорони Тимчасового уряду та командира Петроградського гарнізону генерал-лейтенанта Михайла Муравйова.

Центральна Рада відмовилася визнавати свого більшовицького клона та підтримувати Леніна в його боротьбі проти ворогів більшовизму, яких в Леніна та його товаришів по партії було забагато.

У січні 1918 року загони Муравйова почали наступ на Київ. На початку лютого він взяв українську столицю, випустивши по місту 15 000 артилерійських снарядів. Серед цілей, по яких вівся вогонь, був і будинок Михайла Грушевського, який зрештою згорів, поховавши у собі стару матір голови українського руху. Грушевський разом з членами Центральної Ради залишили місто, але перед цим проголосили повну незалежність України від більшовицької Росії. З юридичної точки зору, Муравйов діяв від імені українського радянського уряду, сформованого в Харкові в грудні 1917 року. Військовим комісаром в його уряді був Юрій Коцюбинський — син видатного українського письменника Михайла Коцюбинського. Але солдати армії, яка підкорялася цьому нащадку представника української культурної еліти, розстрілювали людей на вулицях Києва просто за використання української мови, бо для російського війська Муравйова це було свідченням націоналістичних контрреволюційних поглядів. В лютому 1918 року Володимир Затонський, міністр освіти українського радянського уряду, який до цього служив особистим секретарем Леніна, був заарештований на вулиці Києва

солдатами Муравйова за ведення розмови українською. Лише підписані Леніним документи, які солдати знайшли в його кишені, врятували його від страти.

Декілька тижнів населення Києва зазнавало арештів та страт без суду і слідства — такий собі «червоний терор», типовий приклад більшовицької жорстокості. Після того як Муравйов взяв місто, він зажадав, аби йому видали п'ять мільйонів рублів на постачання армії. Він також наказав своїм військам «безжалісно знищити в Києві всіх офіцерів та юнкерів, гайдамаків [членів українських збройних формувань], монархістів та ворогів революції». За деякими джерелами, головорізи Муравйова стратили близько 5 000 людей, запідозрених у належності чи до старого режиму, чи до влади Центральної Ради. Серед них був і митрополит київський Володимир (Богоявленський). На початку лютого 1918 року Муравйов надіслав Леніну звіт, в якому заявив, що «в Києві відновлено лад, революційна влада в особі Народного Секретаріату, Ради робітничих та селянських депутатів, що прибули з Харкова, та Військового революційного комітету енергійно працюють».

За наказом нових володарів Києва — більшовиків — за свою колишню політичну активність був заарештований і Василь Шульгін, який навесні 1917 року повернувся до свого рідного міста. Йому пощастило пережити катування. Планувалося доправити його до Москви, але це стало неможливим через зміни на фронті — там німці та австрійці почали наступ на Україну. Одного дня Шульгіна викликали до керівника слідчого органу та повідомили, що звільнять його за умови, що за першою ж повісткою він повернеться до в'язниці. Він пообіцяв так зробити — і його звільнили. Причини цієї недолугої вимоги були прості: більшовики поспіхом залишали місто, тікаючи від наступу німецьких сил, та не знали, що робити з в'язнями. Пізніше в них виникне усталений підхід: страчувати тих, кого не можна евакуювати, але зараз, на початку існування більшовицького режиму, Шульгін

Харків в період «визвольних змагань»

не тільки вижив, але й був звільнений. Разом з ним нове життя отримав і весь великоруський проєкт.

Шульгін вважав більшовицький переворот в Петрограді в жовтні 1917 року національною катастрофою. В статті, виданій в газеті «Киевлянин» після отримання новин зі столиці, він оцінював більшовицьку революцію як пронімецький переворот. Він вважав, що іноземний ворог тепер не наступав на периферії імперії, а захопив її столицю. Шульгін припустив, що, якщо в Петрограді буде німецький уряд, то деінде сформується російський. Ще до кінця року Шульгін залишив Київ та попрямував на Дон, на південь Росії, де генерал Михайло Алєксєєв, колишній начальник штабу імператорської армії, та генерал Лавр Корнілов збирали сили для боротьби проти більшовиків та продовження війни на німецькому фронті.

Михайло Муравйов у формі підполковника Російської імператорської армії, 1916 р.

Білий рух — назва, під якою стали відомі донські вигнанці на противагу Червоній армії більшовиків — свою історію розпочав в серпні 1917 року зі спроби військового перевороту під керівництвом Лавра Корнілова, який прагнув розпустити Петроградську раду, що саме набирала сили в своїй політичній боротьбі зі слабшим за неї Тимчасовим урядом. Переворот не задався, і ця невдача допомогла більшовикам взяти під свій контроль владу в Петрограді та Москві й влаштувати в жовтні 1917 року власний переворот.

Поплічники Корнілова серед офіцерства були заарештовані прихильниками Тимчасового уряду в білоруському місті Бихові, і саме там, в ув'язненні, вони почали детально обговорювати свою майбутню стратегію і тактику. Вони головним чином хотіли уникнути розпаду Росії, що вважали неминучим у випадку підписання сепаратного миру з Німеччиною. Напередодні більшовицького перевороту, користуючись хаосом, що виник з поваленням Тимчасового уряду, офіцери дісталися Донщини, де об'єдналися з донськими та кубанськими козаками, керівники яких негативно ставилися до більшовиків. Так сформувався новий центр сили, яка прагнула відновлення єдності Росії. Але легше це було сказати, ніж досягти.

Якщо 1917-й завершився тріумфом більшовиків, то 1918 року тріумфували німці та австрійці. На підставі договорів, укладених в лютому-березні 1918 року в місті Брест-Литовську спочатку з керівництвом Центральної Ради, а потім — з більшовиками, вони окупували західні губернії колишньої Російської імперії. За першим договором німці та австрійці отримали право зайняти територію формально незалежної Української держави, а також отримувати визначену

На підставі договорів, укладених в лютому-березні 1918 року в місті Брест-Литовську спочатку з керівництвом Центральної Ради, а потім — з більшовиками, німці окупували західні губернії колишньої Російської імперії. За першим договором німці та австрійці отримали право зайняти територію формально незалежної Української держави.

договором оплату своїх державотворчих послуг у формі поставок продуктів сільського господарства. Коли австро-німецькі сили почали свій марш на схід, більшовики, не здатні чинити спротив чудово організованій німецькій військовій машині, відступили та 1 березня залишили Київ. Двома днями пізніше більшовики підписали окремий договір з Німеччиною та Австро-Угорщиною. За цим договором, вони поступалися половиною володінь Російської імперії в Європі від Балтійського моря на півночі до України на півдні на користь вищого військового командування Німеччини та Австрії та брали на себе зобов'язання сплатити Берліну та Відню шість мільйонів рублів. Німці промарширували аж до Таганрога — міста на півдні Росії, взявши під контроль всю Україну та Крим.

Еріх Людендорф, головний архітектор німецьких воєнних дій та політики на східних територіях, вирішив, що надання підтримки національним рухам та утворення поясу маріонеткових, контрольованих Німеччиною держав на територіях колишньої Російської імперії убезпечить територіальні надбання Німецького Рейху та триматиме Росію, більшовицьку чи ні, на відстані. В грудні 1917 року Фінляндія проголосила незалежність від Росії та встановила тісні зв'язки з Німеччиною, що десятьма місяцями пізніше було закріплено призначенням на фінський престол німецького князя. Те саме відбулося і в Литві, незалежність якої було проголошено в грудні 1917 року, та за вісім місяців на її чолі став німецький князь. На території Латвії та Естонії було утворене об'єднане Балтійське герцогство, знов-таки в тісному союзі з Німеччиною.

У лютому-березні 1918 року і Україна стала одним з таких державотворчих проєктів, підтримуваних Німеччиною. Австро-Угорщина, в якої були свої плани

Проголошення III Універсалу на Софійській площі в Києві
7 (20) листопада 1917 р.
В центрі — Симон Петлюра, Михайло Грушевський,
Володимир Винниченко

на Україну, теж взяла участь в цьому процесі та направила члена імператорської родини, ерцгерцога Вільгельма, який довго готувався стати на чолі майбутньої української проавстрійської держави. Він вивчив українську мову та командував українськими формуваннями у складі австрійської армії. В Україні ерцгерцог Вільгельм, якого називали червоним князем, завів дружбу з місцевими елітами та захищав українське селянство від зловживань австро-німецької окупації. Німці хотіли, аби він пішов, побоюючись перевороту в інтересах Австрії, але Вільгельм, відомий в Україні як князь Василь Вишиваний, залишався.

Вільгельм II (зліва) і гетьман Скоропадський на зустрічі в Ставці Верховного командування в Спа, серпень 1918 р.

Вище командування німецької армії від початку терпляче ставилося до соціалістичної Центральної Ради, але в квітні 1918 року розчаровані нездатністю Ради забезпечити постачання продуктів сільського господарства німецькій армії німці організували державний переворот та замінили соціалістів на консерваторів на чолі з російським дворянином генералом Павлом Скоропадським. Ще в червні 1917-го Василь Шульгін називав Скоропадського одним з росіян.малоросійського походження, які не були українцями за національністю. Та Скоропадський із завзяттям прийняв з рук німців владу над українською державою, чим завдав серйозного удару по переконаннях Шульгіна в тому, що російська ідентичність зводиться до однієї тільки російської мови.

Скоропадський, насправді, не був самотнім в своєму політичному виборі, а навпаки, представляв все більш чисельну групу російськомовних українців, які поєднували відданість російській культурі з вірністю українській державі та народу. Після захоплення влади Скоропадський проголосив себе гетьманом Української Держави, а кожного, хто мешкав на території України, — українським громадянином. Такий інклюзивний підхід до тлумачення українського громадянства наштовхнувся на формальний протест, висловлений Василем Шульгіним та двома його однодумцями.

Вище командування німецької армії від початку терпляче ставилося до соціалістичної Центральної Ради, але в квітні 1918 року розчаровані нездатністю Ради забезпечити постачання продуктів сільського господарства німецькій армії німці організували державний переворот та замінили соціалістів на консерваторів на чолі з російським дворянином генералом Павлом Скоропадським.

Не всі прихильники загальноросійської єдності були такими ж неухильними, як Шульгін та його однодумці. За Скоропадського Україна стала тихою гаванню для колишніх чиновників, політиків та офіцерів Російської імперії — для всіх, хто тікав з-під влади режиму більшовиків, який було встановлено в Центральній

Росії. Багато членів партії кадетів підтримували режим гетьмана чи навіть йшли до нього на службу. Оскільки Росія була захоплена більшовиками, вони бачили в Україні, на чолі якої став колишній російський дворянин, плацдарм для майбутнього відродження колишньої Росії. Україна мала зберегти Росію, а потім обміняти свою незалежність на певну форму федеративних взаємовідносин з нею. «Якщо Україна залишиться байдужою до боротьби проти більшовизму, її ніколи не пробачать її сусіди. Якщо ж, навпаки, вона допоможе розбити більшовиків, вона забезпечить собі вільний розвиток в союзі з Росією», — значилося в заяві, яку представники партії конституційних демократів (кадетів) в гетьманському уряді проголосили в жовтні 1918 року.

У листопаді 1918 року, усвідомивши неминучість залишення німецькими військами України після завершення Першої світової війни, Скоропадський дійсно зробив вибір на користь утворення федерації з майбутньою антибільшовицькою Росією. «Колишні міць і потуга Російської держави мають бути відновлені на засадах принципу федералізму», — проголошував маніфест Скоропадського, яким скасовувалася незалежність України. «Україна заслуговує на те, аби грати керівну роль в цій федерації, адже саме з України право та порядок розповсюдилися по країні і саме в її межах знайшли перший прихисток принижені та переслідувані громадяни колишньої Росії». Російські націоналісти, які мешкали в Україні та спочатку скептично поставилися до прагнень Скоропадського, тепер вступили до його армії. Одним з них був син Василя Шульгіна, Василько, який загинув в передмісті Києва, захищаючи режим Скоропадського в його останні дні від переважаючих сил Української Народної Республіки.

Німецькі державотворчі ініціативи в Східній Європі не обмежувалися тільки підтримкою незалежної від Росії Української держави. Вони також істотно вплинули на формування та розвиток білоруського проєкту, піднесення якого додатково підривало уявну єдність російського імперського народу.

Німецькі державотворчі ініціативи в Східній Європі не обмежувалися тільки підтримкою незалежної від Росії Української держави. Вони також істотно вплинули на формування та розвиток білоруського проєкту, піднесення якого додатково підривало уявну єдність російського імперського народу.

Уряд імперії втратив Західну Білорусь після катастрофічної весняної та літньої кампанії 1915 року. Спочатку німецька окупаційна влада нічого не знала про білорусів як про окремий народ та про їхні національні організації. І про те, і про інше вони дізналися за декілька місяців після початку окупації, коли почали залучати місцеві кадри до роботи в адміністрації, аби обмежити вплив польської регіональної еліти. В німецькому звіті щодо етнічної політики в цьому регіоні, який вони називали Ober Ost, поляки звинувачувалися в стримуванні білоруського національного розвитку та «паразитичному існуванні за рахунок цієї дезорієнтованої групи населення, з якої поляки набирають призовників для задоволення інтересів власної нації». Автор звіту припустив, що «майбутнє Німеччини на цих землях залежить від білорусів, які переживають національне відродження та борються проти поляків».

Насправді відбувалося відродження. Голова командування німецькими військами в регіоні, генерал Еріх Людендорф, наказав створити білоруськомовні школи замість російськомовних. Наприкінці 1917 року в системі шкільної освіти Західної Білорусі працювали 1 700 вчителів, які білоруською мовою навчали приблизно 73 000 учнів. В лютому 1918-го за сприяння та фінансування Німеччини розпочалося видавництво білоруськомовної газети «Гоман» («Луна») тиражем 3 000 екземплярів, що було дивовижним на той час для газети, що видавалася не російською чи польською мовою. Німецьке військове командування, яке розглядало Білорусь як державу в процесі становлення, допомогло ще й становленню білоруського театру, про який німецькі газети по-батьківські поблажливо писали, що він переживає «найперші етапи розвитку драматичної чуттєвості».

Поблажливе ставлення німців до східних територій не скасовувало, втім, точності розрахунку військового командування. Тоді, під час німецької окупації, формування сучасної білоруської нації на західній частині Білорусі уповільнювалося масовим виїздом етнічних білорусів. Вони залишали регіон, нерідко під впливом православних священників — активних членів російських націоналістичних організацій. Ці священники виставляли німців тевтонськими варварами, які не мали іншої мети, окрім як вбивати та катувати православних слов'ян. Після виїзду майже півтора мільйона православних білорусів стало складно розширювати соціальну базу підтримки білоруських державницьких ідей: політична, інтелектуальна та економічна сила в сільських регіонах знаходилася переважно в руках польської шляхти, а значною частиною міського населення були євреї. В таких умовах білоруські діячі не квапилися проголошувати політичну мету створення білоруської національної держави. Тому вони надали перевагу ідеї створення білорусько-литовського об'єднання.

З російського боку фронту Першої світової війни національна мобілізація білорусів почалася не раніше Лютневої революції 1917 року, коли білоруси виокремилися з проєкту єдиного всеросійського народу, так підтримуваного урядом імперії від початку війни. Більшовицький переворот в Петрограді змусив білоруських національних діячів, а також соціалістів, які були в опозиції до більшовицького режиму (багато з них були етнічними росіянами), розгорнути активні дії на підтримку ідеї білоруської державності. В грудні 1917 року вони скликали Перший всебілоруський з'їзд, який визнав радянську владу в Росії, але не в Білорусі. Велика Білоруська Рада, обрана членами з'їзду, проголосила себе єдиним законним органом влади на цій території (маючи на увазі територію Білорусі, що не знаходилася під контролем німців) та заявила про плани створення білоруської армії. Але проголосити було простіше, ніж досягти.

В грудні 1917 року білоруські націоналісти скликали Перший всебілоруський з'їзд, який визнав радянську владу в Росії, але не в Білорусі. Велика Білоруська Рада, обрана членами з'їзду, проголосила себе єдиним законним органом влади на цій території (маючи на увазі територію Білорусі, що не знаходилася під контролем німців).

Більшовики, в руках яких була влада в Петрограді та Москві, які користувалися потужною підтримкою солдатських комітетів білоруського сектору росій-

ського-німецького фронту, силою розігнали з'їзд. Вони не бачили сенсу в білоруському уряді, який би не контролювався з Москви. Вони взагалі не розуміли, навіщо потрібен білоруський уряд. Замість цього вони створили Раднарком Західного регіону, до складу якого входили не тільки білоруські, але й балтійські губернії колишньої імперії. Втім, в Мінську, як і в Києві, панування більшовиків тривало не довго. Після того як німці підписали з Українською Центральною Радою Брест-Литовський мирний договір та нав'язали свої умови більшовицькій Росії, німецька армія окупувала центральну Білорусь включно з містом Мінськ.

Тепер вся Україна та більша частина Білорусі (за винятком її східних теренів) знаходилися під контролем німців чи австрійців. Але німці по-різному ставилися до цих двох народів: якщо Українська Центральна Рада підписала в Бресті окремий мирний договір з Центральними державами, представників Білоруської ради не запросили до столу переговорів. Якщо в Україні діяв уряд, визнаний у Берліні та Відні, то землі Білорусі були просто окуповані німецькою армією, і створення окремої білоруської держави чи уряду не передбачалося — Брестський мирний договір прямо забороняв проголошення будь-яких нових держав на території колишньої Російської імперії. Це деякою мірою нагадувало ситуацію, що склалася в середині XVII століття, коли Україна увійшла до складу царських володінь зі спеціальними правами та на особливих умовах, визначених на переговорах з козацькою верхівкою, а Білорусь просто була окупована московським військом та не мала ані спеціальних прав, ані особливих умов.

Після того як наприкінці лютого 1918 року німці зайняли Мінськ, дві групи білоруських діячів — перша, яка від початку співпрацювала з німцями, та друга, що утворилася роком раніше з російського боку кордону — зібралися та після жвавого обговорення вирішили створювати не литовсько-білоруську, а окрему білоруську державу, незалежну від Росії. В проголошеній ними 25 березня 1918 року декларації зазначалося: «Сьогодні ми, Рада Білоруської Народної Республіки, скидаємо з рідного краю останнє ярмо державної залежності, яке ґвалтом накинули російські царі на наш вільний та незалежний край». Рішення проголосити незалежність Білорусі було ухвалене незначною більшістю голосів членів Білоруської Ради — вищого органу влади новоствореної Білоруської Народної Республіки — та мало скоріше символічне, ніж практичне значення. Білоруси тепер вимагали не національно-культурної автономії чи федерального статусу в складі майбутньої російської держави, а повної незалежності.

Рішення проголосити незалежність Білорусі було ухвалене незначною більшістю голосів членів Білоруської Ради — вищого органу влади новоствореної Білоруської Народної Республіки — та мало скоріше символічне, ніж практичне значення. Білоруси тепер вимагали не національно-культурної автономії чи федерального статусу в складі майбутньої російської держави, а повної незалежності.

Німецька окупаційна влада схвалила декларацію Ради, але в Берліні уряд кайзера відмовився від визнання як білоруської держави, так і самої Ради як її представницького органу. Тепер Рада опинилася в правовому вакуумі. Подібно до того, як німці встановили консервативний режим Скоропадського в Києві, так само вони допомогли консерватив-

ному землевласнику Раману Скірмату стати на чолі Білоруської Ради. Вона не була наділена істотними повноваженнями та відігравала лише роль посередника між окупаційною владою та місцевим населенням, консультувала окупаційну владу та керувала самоврядуванням на місцевому рівні. Білоруська Рада, яку німецьке командування терпіло, але не визнавало офіційним органом влади, не була ані обрана загальнонародним голосуванням, ані підтримувана окупаційною владою, хоча саме її існування і свідчило на користь ідеї незалежності Білорусі.

Саме в цей період з'явилися символи білоруської держави: національний стяг, який складався з двох білих смуг згори та знизу та червоної смуги — в центрі, державний герб, який зображував лицаря верхи на коні з мечем та щитом в руках — символ, коріння якого сягає часів Великого князівства Литовського. Рада установила дипломатичні відносини з Вільнюсом, Києвом, Берліном та іншими європейськими столицями, видавала білоруські поштові марки, підтримувала видавництво та культурні проєкти. Лідер білоруського національного руху Вацлав Ластовський виклав основні засади білоруської національної ідеї в книжці під назвою «Що слід знати кожному білорусу». По суті, ця книжка була не чим іншим, як атакою на церкву, адже її автор прагнув замінити стару конфесіональну ідентичність білоруського селянства на нову — етнонаціональну.

Усього лише за один рік, з березня 1917-го до березня 1918 року, білоруський національний рух, так само як і український, зробив величезний крок від прагнення культурної автономії до повної незалежності.

«Перше важливе питання, на яке слід дати відповідь, — писав Ластовський, — це хто ми такі? Коли ми питаємо ближнього про його віру, тоді католик каже: «Я ж поляк», а православний каже: «Я росіянин». Чи це справді так?», — запитував Ластовський. Його відповідь була негативною. «Всі, хто ходить до католицьких каплиочок — це католики — не поляки, не французи, не італійці — а католики. А ті, хто ходить до православних церков, належать не до «російської», а до православної віри. Коли хтось питає, до якого народу ми належимо, якої ви національності, слід відповідати: ми — білоруси! — оскільки наша мова — білоруська». Окрім мови свідченнями білоруської ідентичності, на погляд Ластовського, були білоруська кров, білоруське походження та проживання на білоруській землі. Щодо крові один з однодумців Ластовського, білоруський діяч, автор першої книжки з географії Білорусі, Аркадзь Смоліч, вважав, що білоруси — найбільш чистокровні серед слов'ян, оскільки російську кров попсували монголи та фіни, а українську — татари.

Усього лише за один рік, з березня 1917-го до березня 1918 року, білоруський національний рух, так само, як і український, зробив величезний крок від прагнення культурної автономії до повної незалежності. Незважаючи на різницю в силі — український рух був набагато потужнішим та більш зрілим, — обидва рухи отримали користь від політики німецької окупаційної влади. Провідники російських націоналістичних кругів, а також ліберальні політики — і ті й інші наприкінці 1917-го та на початку 1918 року сховалися на Дону на півдні Росії — бачили в цих рухах суто німецькі інтриги. Коли наприкінці Першої світової війни німецька армія відступила з України

Антон Денікін.
Фото 1918 р.

та Білорусі, прихильникам єдиної та неподільної Росії, які розташувалися на Північному Кавказі, випав останній шанс відновити єдність російської держави. Вони його повністю використали.

У січні 1919 року Добровольча армія — військове формування Білого руху, утворене наприкінці 1917 року на Дону російськими генералами — почала наступ на Україну та Центральну Росію. На її чолі стояв генерал Антон Денікін, який став військовим, а згодом і політичним керівником Білого руху після загибелі протягом 1918 року генералів Лавра Корнілова та Михайла Алєксєєва.

Денікін, який за народженням був наполовину поляком, був палким прибічником неподільності Росії. Більшовиків він ненавидів з багатьох причин, звинувачуючи їх у тому, що, підписавши Брест-Литовський мирний договір з Німеччиною, вони віддали тій деякі історичні території Росії. Він також протистояв своєму колишньому побратиму — офіцеру імперії Павлу Скоропадському — через те, що той вступив у союз з німцями. Денікін бачив загрозу в українському русі, як в Україні, так і у себе під боком — на півдні Росії, на Кубані, яка історично була заселена українськими козаками, які тепер мріяли про єдність з Україною. Влітку 1918 року Денікін надіслав на Кубань війська з метою запобігання захопленню влади більшовиками або режимом Скоропадського. Восени 1918 року Денікін розігнав Кубанську козацьку раду та стратив її проукраїнських лідерів, вирішивши таким чином внутрішньоросійське українське питання.

Теоретично лідери Білого руху не асоціювалися з будь-якою партією та не висловлювали своєї позиції щодо того, якою має бути форма правління в майбутній російській державі. Фактично ж ці лідери були близькими до членів колишнього Прогресивного блоку в Думі та спиралися на їхню політичну та інтелектуальну підтримку. До блоку входили не тільки конституційні демократи (кадети), але й такі монархісти, як Василь Шульгін, який восени 1918 року повернувся на Дон. Він став ключовим політичним радником генерала Денікіна. Шульгін допоміг не тільки сформулювати, але й втілити політику Білого руху щодо українського питання.

Коли в серпні 1919 року Денікін захопив Київ, Шульгін отримав можливість застосувати своє бачення вирішення українського питання до решти українських територій. Він виступив головним автором програмного звернення Денікіна «До населення Малоросії» напередодні того, як сили останнього захопили Київ. У зверненні проголошувалося, що російська мова є мовою державних інститутів та системи освіти, але «малоросійська мова» не є поза законом. Її можна було використовувати тільки в початкових школах — аби допомогти учням опанувати російську, а також у приватних середніх школах. Дозволялося її використання і в судовій системі. Такий підхід відповідав програмі, яку ще до початку війни відстоювали кадети, а також поглядам Петра Струве, який негативно ставився до

заборони української мови та культури, вважаючи натомість, що вони мають служити нижчим класам суспільства, в той час як у високих сферах має панувати виключно російська мова.

Офіційна політика щодо українського питання, яку виклав Шульгін та схвалив Денікін, стала великим ударом по культурному розвитку України, особливо в порівнянні з позитивним ставленням до українства з боку Центральної Ради та її наступників — режиму Скоропадського. В той же час лідери Білого руху не хотіли чи не могли забезпечити українському населенню хоча б мінімальний рівень свободи використання української мови, який був гарантований зверненням Денікіна. Добровольча армія в Києві та інших містах, які вона контролювала, займалася тим, що закривала україномовні газети, школи та установи. За допомоги старого союзника Шульгіна Анатолія Савенка, якого призначили відповідальним за місцеву урядову пропаганду, україномовні вивіски без будь-яких пояснень змінювалися на російськомовні, а власникам будівель, які відмовлялися це робити, погрожували штрафами.

Коли скарги українських діячів на порушення їхніх культурних прав досягли столиць Франції та Британії, які підтримували Денікіна в боротьбі проти більшовиків, західні держави спробувати зменшити антиукраїнське завзяття командувачів Добровольчої армії. Вони прагнули того, аби український та Білий рухи об'єдналися в боротьбі проти більшовизму. Після невдалої спроби відбити у більшовиків Москву в листопаді 1919 року Добровольча армія відступала, і західним державам потрібен був єдиний антибільшовицький фронт. Зрештою Біла армія врятувалася від наступу більшовиків в Криму та на прилеглих територіях Південної України. Генерал Петро Врангель, з березня 1920 року наступник Денікіна на посаді головнокомандувача армією, критикував свого попередника за те, що той намагався вести війну одночасно на декількох фронтах проти армій більшовиків

Денікін на параді в Харкові 22 червня (5 липня) 1919 р.

Петро Врангель

та проти українських підрозділів. Втім, найкраще, що переслідувані Червоною армією представники Білого руху могли запропонувати потенційним союзникам — це територіальну автономію, подібну до тієї, яку надали донським козакам — етнічним росіянам, які мали потужне відчуття історичної та суспільної ідентичності, окремої від панівної російської. Восени 1920 року уряд Врангеля, який на той час вже майже ніяких територій, окрім Кримського півострова, не контролював, зробив українцям невеличку поступку, пообіцявши визнати те рішення українського питання, яке в майбутньому ухвалить Українська конституційна асамблея. З військової та політичної точки зору ця поступка вже майже не мала значення.

У листопаді 1920 року більшовицькі загони вступили на територію Криму, чим змусили Врангеля та його стоп'ятдесятитисячну армію шукати порятунку в Стамбулі. Ті 50 000 солдат та офіцерів, які вирішили залишитися, були знищені більшовиками. Залишаючи Крим, Добровольча армія забрала з собою ідею єдиної та неподільної Росії. Політичний, ідеологічний та етно-національний проєкт, започаткований в березні 1917 року членами Прогресивного блоку Думи, припинив своє існування. Тепер саме тріумфаторам — більшовикам — належало вирішувати російське національне питання на істотно урізаній, але все ще величезній території контрольованої ними багатонаціональної держави.

Евакуація Білої армії. *Севастополь, 1920 р.*

Частина V.
Союз нерушимый

Глава 13. Перемога Леніна

Холодним зимним днем 30 грудня 1922 року більше ніж 2 000 чоловіків та жінок з усієї колишньої Російської імперії зібралися в головній залі Большого театру в Москві. Того року після довгих обговорень більшовицький уряд Володимира Леніна вирішив не закривати театр. Таке рішення завдячувало головним чином не необхідності продовжувати балетні та оперні вистави, а потребі у великих приміщеннях для проведення зібрань партії та з'їздів рад. Скликаний там в останні дні 1922 року з'їзд був масштабнішим за будь-який захід, що колись проводився в цій будівлі. На його порядку денному стояло справді історичне питання — утворення абсолютно нової держави — Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

Більшій частині делегатів було від двадцяти до тридцяти років — покоління, яке виросло в часи Першої світової війни та під впливом потрясінь російської революції та Громадянської війни. Майже 95 відсотків з цих делегатів були комуністами — членами або кандидатами на членство в Російській Соціал-Демократичній Робітничій Партії (більшовиків). Вони представляли чотири формально незалежні радянські республіки. Населення трьох з них — Російської Федерації, Української та Білоруської республік — в дореволюційні часи належало до єдиного імперського російського народу. Російські делегати, яких було 1 727 з 2 215, становили переважну більшість: зібрання, яке охрестили Першим Всесоюзним з'їздом рад, насправді було російським з'їздом, до якого приєдналися делегації з неросійських республік. Делегати Першого Всесоюзного з'їзду прибули до Москви, аби відтворити рішення, вже ухвалене Центральним Комітетом партії: проголосити створення нової федеративної держави на більшій частині території колишньої Російської імперії. Вони зробили те, що мали, і день 30 грудня став днем народження Радянського Союзу.

Зібрання, яке охрестили Першим Всесоюзним з'їздом рад, насправді було російським з'їздом, до якого приєдналися делегації з неросійських республік. Російських делегатів було 1727 з 2215, вони становили переважну більшість.

З'їзд обрав Леніна своїм почесним головою, а делегати надсилали йому свої вітання, та самого Леніна ніде не було видно. П'ятдесятидворічний лідер більшовиків, який протягом останніх місяців з усієї сили боровся за створення Союзу, залишився в своїй кремлівській квартирі, розташованій на відстані коротенької прогулянки від Большого театру. Але цю відстань він пройти не міг. Вісьмома днями раніше, 22 грудня, він пережив інсульт та втратив контроль над правою

рукою та ногою. За два дні після цього комісія у складі партійних чиновників під керівництвом Йосипа Сталіна істотно обмежила його діяльність, фактично ізолювавши його. Обмеження накладалися з метою запобігання погіршенню стану Леніна. Але вони мали і політичний сенс також.

Ленін все більш агресивно ставився до Сталіна, генерального секретаря партії та народного комісара у справах національностей, який виступив на з'їзді з двома основними доповідями — щодо створення Союзу та щодо Союзного договору. Ці доповіді були складені за вказівками Леніна, який все ж не довіряв Сталіну і підозрював в тому, що сам називав «великодержавним шовінізмом». В останні місяці перед з'їздом Сталін виступав за те, щоб Україна, Білорусь та Закавказзя — федеративне об'єднання Вірменії, Азербайджану та Грузії — вступили до складу Російської Федерації на правах автономних республік, як і Башкирія та Крим, що на той момент увійшли до складу Росії саме з таким статусом. Цими республіками з Москви мав керувати російський уряд. Але Сталіну довелося відмовитися від цих планів через протести, що лунали з республік, а також через тиск з боку Леніна, який наполягав на створенні федеративного союзу рівних республік, однією з яких мала стати Росія.

Паралізований Ленін, нездатний відвідати з'їзд через хворобу, не довіряючи Сталіну і підозрюючи, що той не повністю втілить його задуми, вирішив письмово викласти свій погляд на національне питання в документі, який мав бути переданий партійному керівництву. 30 грудня, в той день, коли делегати з'їзду голосували за створення Радянського Союзу, Ленін почав диктувати свою останню працю, присвячену національному питанню. Наступного ж дня, 31 грудня, ця робота під назвою «Щодо питання національностей, або Про „автономізацію"», написана у формі листа, була завершена. В цьому листі Ленін критикував національну політику Сталіна та заявляв, що гарантовані республікам союзним договором права не здатні стримати підйому великоруського націоналізму. На думку Леніна, російський імперський націоналізм становив основну загрозу майбутньому Союзу та пролетарській революції. Він хотів створити уряд, який хоча б по формі, якщо не по факту, позбавить Росію її імперської ролі.

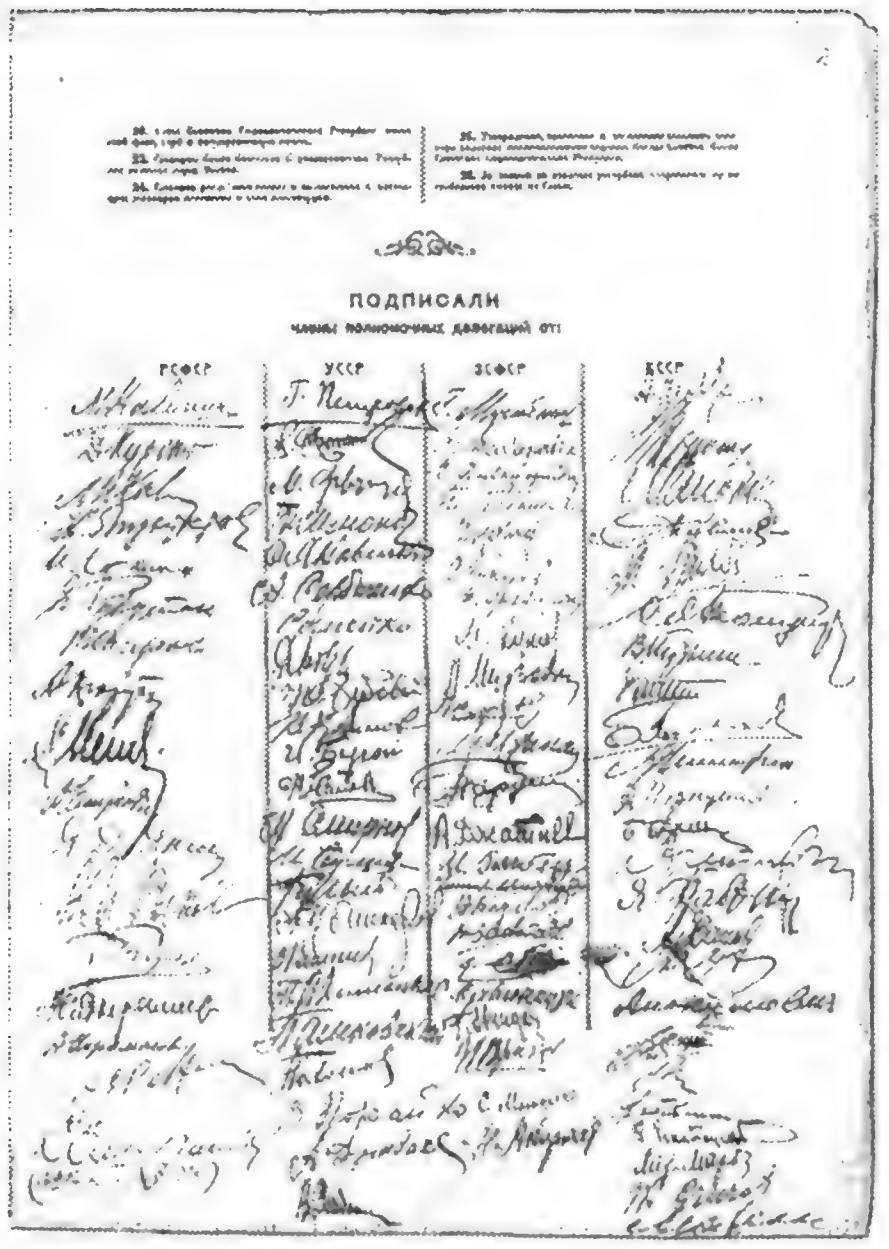

Остання сторінка Договору про утворення СРСР з підписами

У основі ленінського бачення того, як слід організувати владу в Союзі, лежала ідея про існування панівних та пригнічуваних народів, — ці ідеї він вперше сформулював в епоху Першої світової війни, не в останню чергу відповідаючи так на мобілізацію, яка здійснювалася в Російській імперії під знаменами Союзу російського народу та інших націоналістичних організацій. Ленін, який

Уряд Директорії в першій половині 1919 р.
На передньому плані Симон Петлюра і Володимир Винниченко

ніколи не вірив в ідею всеросійського народу, був готовий сприймати росіян, білорусів та українців як окремі народи. На його погляд, великороси домінували, а українці та білоруси, які колись належали до привілейованого російського народу, були пригнічувані.

Національна політика Леніна та його промови дожовтневого періоду мали на меті збільшення підтримки більшовицької партії з боку представників неросійських народів, і основною метою тоді було повалення царського режиму, а не організація управління багатонаціональною державою, що восени 1917 року опинилася в руках більшовиків. Одна справа — проголошувати право неросіян на самовизначення, знаходячись в опозиції, та зовсім інша справа — дотримуватися своїх обіцянок, тримаючи владу в своїх руках.

Ставлення Леніна до Центральної Ради та її політики змінювалися разом з тим, як протягом 1917 року змінювалися його погляди на національну політику. Влітку того року, поки ще більшовики були в опозиції, Ленін висловлювався на підтримку Центральної Ради та проти проявів великодержавного шовінізму, які він вбачав в політиці Тимчасового уряду. В грудні, коли більшовики вже були при владі, Ленін відкинув проголошення Центральною Радою свого права на самовизначення та відділення від Росії, відмовився визнавати Раду законним представницьким органом трудящих мас та звинуватив її в тому, що вона веде буржуазну політику.

Леніну та його товаришам знадобилося трохи часу, аби сформулювати свій погляд на національну політику. Для партії, інтелектуальними лідерами якої були значною мірою неросіяни, питання це було складним. Лев Троцький, який народився в Україні в єврейській родині, та Йосип Сталін, грузин, який свою літературну кар'єру розпочав творами рідною мовою, були найвпливовішими лідерами

більшовицької партії — і мали неросійське походження. Вони прагнули втілити інтернаціоналістичні ідеї марксизму, надаючи їм перевагу перед альтернативними націоналістичними ідеологіями, пропонованими місцевими антиімперськими рухами. Серед більшовиків були й інші визначні діячі неросійських національностей, і для них усіх відмовитися від своїх інтернаціоналістичних переконань було досить складним завданням. Ленін, вправний тактик, розробив для партії та її прихильників новий курс.

Відповідаючи на події в Україні 1919 року, він сформулював новий підхід до національної політики більшовиків. Влітку того року об'єднані сили генерала Антона Денікіна та української армії Директорії, наступниці Центральної Ради, вигнали більшовиків з України. Українські більшовики назвали це «жорстоким уроком 1919 року», звинувачуючи недоліки національної політики у своїх військових та політичних невдачах. Коли наприкінці 1919 року більшовики повернулися до України, вони відчули, що слід змінити політику, аби втримати Україну під своїм контролем. Більшовики повернули назад атрибути незалежності Радянської України, але «жорстокий урок» навчив їх тому, що треба робити щось більше, аби приборкати норовливе українське селянство та здобути його довіру. Більшовики мали підтримку російського чи русифікованого пролетаріату великих міст, але україномовне селянство традиційно вороже ставилося до пролетарської революції.

Українське селянство за перші роки революції пережило стрімке національне піднесення. Центральній Раді, а після неї — Директорії — уряду Української Народної Республіки — вдалося перетворити дореволюційних селян-малоросів на українців. Мешканці все тих самих регіонів Правобережної України, які до війни обирали до імперської Думи депутатів з числа російських націоналістів, тепер

Склад Директорії в другій половині 1919 р.
Зліва направо: Андрій Макаренко, Федір Швець, Симон Петлюра

відправляли своїх синів до української армії — воювати проти більшовиків. Останні ж хотіли, щоб це населення підняло більшовицькі знамена. Вони зрозуміли, що селянству небайдужа доля України, що селянство хоче, аби до нього зверталися українською, та цю мову знали небагато більшовицьких комісарів. В Україні більшовиками були переважно росіяни або євреї, а істотно зросійщені українці становили лише чверть членів партії. Ленін вважав, що партії слід залучати до своїх лав українців та демонструвати позитивне ставлення до їхньої мови та культури, аби заручитися їхньою підтримкою.

Партії, яка розмовляла більшовицькою, тепер доводилося почати розмовляти ще й українською. В грудні 1919 року Ленін виклав основи нової політики в спеціальній резолюції Центрального Комітету радянської влади в Україні. Він нагадав своїм товаришам, що українців переслідували та дискримінували за царського режиму та закликав дозволити селянам розмовляти українською в усіх урядових установах. «Треба негайно вжити заходів, щоб забезпечити достатню кількість україномовних працівників в усіх радянських установах, а в майбутньому щоб всі працівники могли висловлюватися українською», — писав Ленін.

Звісно ж, зважаючи на національний склад більшовицької партії, досягнути цього було не просто. До того ж та сама резолюція Леніна забороняла брати на службу до радянських установ мешканців українських міст, які належали до середнього класу — їхня відданість ідеям комунізму ставилася під сумнів — сенс, вочевидь, полягав у тому, щоб не дозволити українським соціалістам взяти під свій контроль місцеві урядові установи. Але в селі Ленін вітав залучення до новостворених державних установ найбіднішого селянства, — яке традиційно підтримувало більшовицьку партію, — а також середніх землевласників, які складали більшість сільського населення. «Необхідно забезпечити найтісніший зв'язок радянських установ з корінним селянським населенням країни, для чого слід взяти за правило, щоби вже від початку, з самого створення революційних комітетів та рад більшість в них складали представники трудового селянства та щоб забезпечувався вирішальний вплив селянської бідноти», — писав Ленін.

Формальне визнання Радянської України окремою республікою, прийом українських селян на службу в місцевих установах та поступки в питаннях мови та культури не означали, втім, що Ленін збирався надати Україні реальну незалежність. В своєму «Листі до робітників та селян України з приводу перемог над Денікіним», написаному наприкінці грудня 1919-го та виданому в головній більшовицькій газеті «Правда» в січні 1920 року, Ленін не намагався приховати, що надання Україні незалежності не є його пріоритетом: він підтримував ідею «добровільного союзу народів». Але на той момент він не збирався сперечатися з цього приводу з новими українськими союзниками більшовиків, фракцією «боротьбистів» у складі Української соціалістичної революційної партії, яка стала на бік більшовиків в їхній боротьбі проти Денікіна. «Серед більшовиків є побор-

Українське селянство за перші роки революції пережило стрімке національне піднесення. Центральній Раді, а після неї — Директорії — уряду Української Народної Республіки — вдалося перетворити дореволюційних селян-малоросів на українців.

Всеукраїнський Центральний Військово-революційний комітет.
Зліва направо: Володимир Ауссем, Володимир Затонський, Юрій Коцюбинський, Андрій Бубнов, Юрій Пятаков

ники повної незалежності України, є прихильники більш або менш тісного федеративного зв'язку, є прихильники повного злиття України з Росією, — писав Ленін. — Неприпустимим є розбрат через ці питання. Їх належить вирішувати Всеукраїнському з'їзду Рад».

Ленін був готовий залишити питання української незалежності відкритим, аби уникнути конфліктів серед учасників українського антиденікінського фронту. Але як тільки ситуація на фронті стабілізувалася, він за першої ж нагоди розбив рух прихильників незалежності серед своїх прибічників. На початку лютого 1920 року Ленін розробив резолюцію Центрального Комітету, за якою умовно незалежний уряд Радянської України — Революційний Комітет (або ревком) — мав ліквідувати фракцію боротьбистів, яку тепер таврували як націоналістичну політичну організацію. Згідно з резолюцією, належало визнати боротьбистів «партією, що порушує основні принципи комунізму своєю пропагандою розділення військових сил та підтримкою бандитизму, що грає на руку білим та міжнародному імперіалізму». Більше того, в резолюції стверджувалося, що «також суперечить інтересам пролетаріату їхня боротьба проти лозунгу тісного та тіснішого зв'язку з РСФРР [Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка]. Всю політику слід вести систематично та неухильно до ліквідації в найближчому майбутньому фракції боротьбистів».

Наказ про ліквідацію віддали наступного місяця, в березні 1920-го, коли фракцію було розпущено, а 4 000 її членів, майже чверть від початкового складу, по одному вступили до лав українських більшовиків — і повністю тепер підпорядкувалися Москві. За примарою незалежності Української республіки та федеративного характеру відносин України і Росії приховувалася високо централізована більшовицька партія, члени якої отримували накази з Москви. Хоча республіканські комуністичні партії і мали власні центральні комітети, ці комітети мали не набагато більше впливу на загальну партійну політику, ніж організації партії в окремих губерніях всередині Росії. Ленін збирався зберігати атрибути української державності та гарантувати місцевому населенню, особливо селянам, мовні та культурні права, аби інтегрувати їх до більшовицьких установ. Більшовики вирішили вдавати з себе місцевих, аби

Принципи, сформульовані Леніним в роботах кінця 1919-го — початку 1920 року, стали наріжним каменем національної політики більшовиків та лягли в основу політики Леніна і Сталіна щодо створення Радянського Союзу.

справжні місцеві стали більшовиками, але влада не збиралася дозволяти в своїх рядах незгоду з ідеєю єдності держави. Принципи, сформульовані Леніним в роботах кінця 1919-го — початку 1920 року, стали наріжним каменем національної політики більшовиків та лягли в основу політики Леніна і Сталіна щодо створення Радянського Союзу.

Шлях до створення Радянського Союзу розпочався в квітні 1922 року в Рапалло, італійському курортному місті на відстані півгодинної подорожі від Генуї. В Рапалло розташувалася радянська делегація на міжнародній конференції в Генуї, на якій представники тридцяти чотирьох держав домовлялися про те, щоб їхні банки частково повернулися до використання золотого стандарту — стримати післявоєнну інфляцію та сприяти відбудові економіки цих держав, які істотно постраждали від війни. Конференція почалася 10 квітня. Шістьма днями пізніше, в ніч на 16 квітня, в резиденції німецької делегації задзвонив телефон. Телефонував радянський дипломат, який запропонував укласти між Німеччиною та радянською владою договір, за яким обидві сторони відмовилися б від взаємних фінансових претензій — та спонукати таким чином розвиток торгівлі та економічної співпраці. Німці провели безсонну ніч, обговорюючи пропозицію, а на наступний день прибули до радянського штабу в Рапалло та підписали договір. Для більшовицького уряду це стало визначною подією, оскільки уряд цей вперше був визнаний як законний наступник влади зруйнованої Російської імперії. Потім цей уряд здобув і політичне визнання, в першу чергу з боку Британії та Франції 1924 року; Сполучені Штати ж не визнавали СРСР аж до 1933 року.

Рапалльска угода стала особистим успіхом Георгія Чичеріна, комісара закордонних справ радянської Росії. На шляху до цього успіху йому довелося долати не тільки міжнародні, але й внутрішні перешкоди. Чичерін підписав Рапалльську угоду від імені Росії, але намагався підписати ще й від імені інших формально незалежних республік. Але така стратегія мала неприємні наслідки, оскільки спричинила конфлікт між харківським урядом Радянської України та російським урядом в Москві. Відповідно до договору між ними про військовий союз, російська влада не мала права віддавати накази українським установам без згоди українського уряду. Тим не менше, московський уряд постійно такі накази віддавав не тільки в сфері оборони, економіки, транспорту та фінансів, що визнавалися прерогативою центру, але і в інших сферах, зокрема торгівлі, сільському господарстві, юстиції та, не в останню чергу, в сфері міжнародних відносин.

Георгій Чичерін

Українські комуністичні лідери протестували. В Москві було створено комісію для розслідування скарг, що надходили від цих лідерів — і комісія визнала їх обґрунтованими та видала резолюцію, якою засудила дії очолюваного Чичеріним комісаріату. Потім, в листопаді 1922 року, Україна та Білорусь, які формально були незалежними державами, а також Грузія, Вірменія та Азербайджан, об'єднані в Закав-

казьку Федерацію, на підставі спеціальної угоди приєдналися до Рапалльського договору. Ситуація, в якій формально незалежні республіки контролювали свої міжнародні відносини, але при цьому не контролювали економіку та фінанси, дивувала всіх як за кордоном, так і в самих республіках. Пізніше голова комісії, яка розглядала скарги українських комуністів на дії Чичеріна, радянський військовий командир Михайло Фрунзе, висловив думку, що саме цей інцидент згодом призвів до утворення Радянського Союзу.

Після революції та перемоги більшовиків в Громадянській війні українське питання, як колись — польське, стало найбільш проблемним питанням національної політики центрального уряду. Українці, які становили більш ніж 20 відсотків населення контрольованих Москвою територій, були на цих територіях найчисленнішою після росіян національною групою та становили майже половину неросійського населення Союзу, а наступний за ними народ — білоруси, становив менше трьох відсотків усього населення Радянського Союзу.

Утім, влітку 1922 року не тільки українці протестували проти ставлення до своїх республік як до суто придатків Російської Федерації. Грузинські комуністи теж заявляли про свої права громадян незалежної республіки, і саме в процесі вирішення цього конфлікту народилася ідея створення Радянського Союзу. Грузини протестували проти включення своєї республіки до складу Закавказької Федерації, яку придумав Ленін, аби об'єднати виробництво нафти в Баку з грузинською транспортною системою. В серпні 1920 року Сталін разом зі своєю правою рукою на Кавказі, Серґо Орджонікідзе, створив спеціальну комісію, яка мала запропонувати Центральному Комітету нову модель відносин між Росією та іншими республіками. Очолив комісію Сталін, який одночасно був генеральним секретарем партії та народним комісаром у справах національностей. Як і слід було очікувати від чиновника центрального уряду, занепокоєного відсутністю ясності у відносинах між російським урядом та урядами республік і глибоко залученого в конфлікт між ними, Сталін робив все від нього можливе, аби розробити модель цих відносин, яка не тільки прибере плутанину, але й посилить центральну владу.

Григорій (Серго) Орджонікідзе

Сталінська пропозиція «автономізації республік» була досить простою. Формально незалежні республіки мали увійти до складу Російської Федерації на тих самих автономних правах, якими володіли автономні республіки Крим та Башкирія. Органи влади Російської Федерації мали стати центральними органами влади радянської держави та бути наділені правом безпосередньо керувати цими республіками. Республіки запротестували. Проти пропозиції Сталіна виступили грузини, які стверджували, що сама ідея об'єднання передчасна, та українці, які надавали перевагу статус кво. Білоруси заявили, що їх задовольнить будь-яка модель відносин між росіянами та українцями.

Сталін не здавався та просував свій план автономізації аж доти, коли його не зупинив Ленін. Але незважаючи на це спірне питання, національна політика Леніна та Сталіна мала більше спільного, ніж відмінного. Ніхто з них не заперечував того, що більшовицька партія, яка була основною владною установою, має бути високоцентралізованою — незалежно від того, як кожен з них вважав за необхідне будувати офіційну політику. Обоє погоджувалися з тим, що слід піти на поступки націоналістичним рухам, що посилювалися в неросійських республіках, та дозволити поєднати націоналізм з комунізмом в лавах комуністичної партії. Відмінності в їхніх поглядах більше стосувалися тактики, ніж стратегії. Сталін наполягав на тому, що неросіянам слід надати автономію в межах російської республіки, що забезпечить місцевим народам певний рівень самоврядування — це не дуже відрізнялося від того, що українцям, донським козакам та іншим народам запропонував генерал Петро Врангель. Ленін був готовий піти на крок далі та запропонувати іншим народам стати частиною федеративної держави, однією з автономних частин якої буде Росія — це більш-менш відповідало ідеям, висловлюваним 1917 року Михайлом Грушевським та Центральною Радою.

Улітку 1922 року в дебатах між комуністичними чиновниками, які стосувалися того, якими правами слід наділити республіки, Ленін вирішив стати на бік грузинів та українців. Наскільки він розумів, включення республік до складу Російської Федерації, особливо проти волі їхніх лідерів, поставить росіян в позицію імперських господарів, що підриватиме саму ідею добровільного союзу народів. Ленінське бачення майбутнього цих республік базувалося на його ідеї єдності представників робочого класу всіх національностей. Виживання радянського режиму для нього було нерозривно пов'язане з успіхом світової революції, який залежав від піднесення робітничого класу в Німеччині, Франції та Британії, а також від розвитку націоналістичних рухів Китаю, Індії та азійських колоній західних держав. Прагнення народів до самоврядування було б втілене, якби революція перемогла в масштабі всього світу.

Замість збільшення Російської Федерації за рахунок інших республік Ленін запропонував створити Союз Радянських Республік Європи та Азії. Передбачалося, що в цьому Союзі Росія та інші республіки матимуть рівні права, а для керування державою буде створений всесоюзний уряд.

30 грудня 1922 року було проголошено створення Союзу на Першому Всесоюзному з'їзді Рад.

Замість збільшення Російської Федерації за рахунок інших республік Ленін запропонував створити Союз Радянських Республік Європи та Азії. Передбачалося, що в цьому Союзі Росія та інші республіки матимуть рівні права, а для керування державою буде створений всесоюзний уряд. Сталін, розуміючи, що включення всіх республік до складу Російської Федерації не сприятиме тому, щоб багатонаціональна комуністична держава мала вигляд союзу рівних, запропонував зробити російський уряд всесоюзним. Він не бачив сенсу в створенні ще однієї бюрократичної ланки. Але Ленін не відступав: для нього утворення Союзу було потрібним не з точки зору політичної доцільності, а заради принципу. Необхідно було знайти якийсь компроміс з націоналістичними тенденціями, які поширювалися серед

Лев Каменєв

неросійських народів, а пропозиція Сталіна означала повернення до тієї нерівності, що існувала в минулому і яка вже раз підірвала єдність Російської імперії та цілком могла підірвати й радянську державу.

У вересні 1922 року, стривожений конфліктом між Сталіним та керівництвом національних республік, Ленін провів низку зустрічей з комуністичними чиновниками, зокрема зі Сталіним, а також з лідером грузинських комуністів, Полікарпом Мдівані — та обговорив можливі шляхи нормалізації відносин між ворогуючими сторонами. Леніну вдалося переконати Сталіна погодитися на свій план створення Союзу. В своєму листі одному з більшовицьких лідерів, Леву Каменєву, Ленін так описував причини своїх дій: «Важливо, щоб не давали поживи «незалежникам», не знищували їхньої незалежності, а створювали ще один, новий «поверх» — федерацію рівноправних республік». На початку жовтня 1922 року він надіслав Каменєву ще одну записку: «Товаришу Каменєв! Великоруському шовінізму оголошую війну не на життя, а на смерть... Необхідно абсолютно наполягти, щоб у союзному Центрвиконкомі головували по черзі росіянин, українець, грузин тощо». Сталін, Каменєв та інші погодилися на те, щоб створювати Союз на основі ідей Леніна — і 30 грудня 1922 року його створення було проголошено на Першому Всесоюзному з'їзді Рад.

Хоча згода делегатів з'їзду на створення Союзу, такого, яким його бачив Ленін, і була для нього великою перемогою, особливих підстав для святкування він не мав. 30 грудня 1922 року, прикований до ліжка, він схвильовано диктував свої думки щодо національної політики, ставлячи питання, чи вдасться Союзу зберегти єдність республік. Причина була простою: незважаючи на удавані поступки Сталіна і тому, що він пішов назустріч ідеям Леніна, останній відчув в діях секретаря партії загрозу не тільки основоположним принципам Союзу, але й власній владі.

Сталін посилював свій контроль над повсталою грузинською компартією за допомогою не тільки резолюцій, але й кулаків. Його довірена особа на Кавказі, Серґо Орджонікідзе, якось побив одного зі своїх опонентів з числа грузинських комуністів. Коли грузини поскаржилися, Сталін призначив на розгляд цього питання комісію на чолі зі своєю людиною, Феліксом Дзержинським, головою ОДПУ, який зрештою захистив Орджонікідзе. 12 грудня 1922 року після довгої розмови з Дзержинським у сильно схвильованого Леніна стався інсульт, в результаті якого його за декілька днів паралізувало. Тепер він лежав у ліжку і намагався пояснити партійному керівництву, що не так з політикою Сталіна та як щойно затверджені з'їздом реформи, запропоновані Леніним, мають нейтралізувати ці вади.

Саме цьому були присвячені праці щодо національного питання, які 30-го та 31 грудня напівпаралізований Ленін диктував своїм секретарям. На його погляд, основна загроза єдності його державі походила не від місцевих націоналістів,

яких він сподівався залучити до своєї партії, встановивши в майбутньому Союзі федеративний устрій, але від великоруського націоналізму, який загрожував цим планам. Він називав його великодержавним шовінізмом, стверджуючи, що русифіковані неросіяни, такі як Орджонікідзе (це теж було закидом до Сталіна), бувають палкішими поборниками цього шовінізму, ніж самі росіяни. «Той грузин, який нехтує цією стороною справи, — диктував Ленін секретарю, говорячи про національне питання, — який зневажливо кидається звинуваченнями в «соціал-націоналізмі» (тоді як сам є справжнім та істинним не тільки «соціал-націоналом»», але й грубим великоруським держимордою), цей грузин, по суті, порушує інтереси пролетарської класової солідарності», — диктував Ленін. Для нього не мав значення той факт, що Сталін та Орджонікідзе, обоє — грузини, нападали на національні почуття та обмежували національні права інших грузин, — для нього обоє були представниками центральної влади, а отже, могли звинувачуватися у великоруському шовінізмі.

З огляду на небезпеку того, що російське чиновництво, яке переважало в партії та в державному апараті, використовуватиме свою міць, аби чинити утиски неросійських народів, Ленін саме в російському шовінізмі вбачав основну загрозу єдності держави. У своїх надиктованих творах він переконує в необхідності позитивної дискримінації на користь неросійських республік: «Інтернаціоналізм з боку нації-гнобителя чи так званої «великої» нації (хоча великої тільки за рахунок свого насильства, настільки ж великого, наскільки великим є держиморда) має полягати не тільки в дотриманні формальної рівності націй, але й в такій нерівності, яка відшкодовувала б з боку нації гнобителя, з боку великої нації, ту нерівність, яка фактично складається в житті».

Ленін критикував апарат уряду, який головним чином контролювався Сталіним, звинувачуючи його в тому, що той є спадкоємцем старого режиму та пронизаний російським великодержавним шовінізмом. Тримати його під контролем можна було, якщо передати повноваження з центру до національних республік. Ленін був готовий замінити запропоновану ним же модель Союзу на менш тісний союз, в якому повноваження центральної влади були б обмежені виключно питаннями оборони та міжнародних відносин. Він відчував, що гарантоване Союзним договором право сецесії (вихід зі складу) може бути недостатньою противагою російському націоналізму — і тому пропонував на наступному ж з'їзді обмежити повноваження центральної влади. Союз, створення якого щойно затвердив з'їзд, залишав центральному уряду, окрім повноважень в сфері оборони та міжнародних відносин, також економіку, фінанси і зв'язок.

Стаття «Щодо питання національностей, або Про „автономізацію"» стала не тільки останньою працею Леніна щодо національної політики, але й одним з його останніх листів до представників партійного керівництва. Ці «листи» не публікувалися до березня 1923 року. Сталін робив все можливе, аби ізолювати Леніна від інших керівників партії, заради чого вв'язався в конфлікт навіть з дружиною Леніна, Надією Крупською, яку звинуватив в тому, що та повідомляє Леніну про політичні новини, чим загрожує його душевному спокою та, зрештою, здоров'ю. Одного разу Сталін образив Крупську, сказавши їй: «Побачимо, що ви Леніну за дружина», роблячи, вочевидь, натяк на колишні позашлюбні зв'язки Леніна. Коли

Надія Крупська

Ленін дізнався про це, він розлютився та зажадав вибачень. Сталін написав листа, в якому попросив вибачення, але сказав, що не знає, чим викликана реакція Леніна — Сталін просто оберігав вождя від зайвих хвилювань. Хвилювання Леніна тільки посилилися, коли він дізнався, що Сталін призначає до складу Ради національностей у складі новоствореної Ради Союзу своїх російських прибічників. Розлючений Ленін намагався заручитися в боротьбі проти Сталіна підтримкою Лева Троцького, але його крик про допомогу залишився без відповіді. Лист підтримки Леніна на адресу грузинських більшовиків, який був надиктований 6 березня 1923 року, став останнім документом його авторства. Наступного дня він зазнав третього інсульту, який його остаточно паралізував.

Під тиском Леніна та через обурення національних республік Сталін відмовився від ідеї автономізації та зробив вибір на користь Союзу, але в той же час поклав край ідеї створення конфедерації. На XII партійному з'їзді, який був скликаний в квітні 1923 року, він зі своїми поплічниками успішно розбив опозицію в особі грузинських та українських партійців. Християн Раковський, голова українського уряду болгарського походження, говорячи від імені українців, посилався на останні роботи Леніна, звинувачуючи партію та уряд у великодержавному шовінізмі. Він запропонував позбавити центральний уряд дев'яноста відсотків його повноважень, передавши їх решті республік.

Раковський сказав, що вирішення національного питання є ключем до перемоги соціалістичної революції. Він стверджував, що «це питання єдності російського революційного пролетаріату з шістдесятьма мільйонами неросійського селянства». Сталіна це не вразило. Він відповів, що «ставити великий російський пролетаріат в позицію меншості щодо колишніх пригнічуваних націй — це абсурд... Якщо ми підемо занадто далеко, розширюючи кордони селянських регіонів за рахунок промислово розвинених, це підриватиме систему диктатури пролетаріату». Сталін та його прихильники виграли цю битву. Раковський, видатний український лідер, невдовзі був звільнений зі свої посади та направлений у почесне заслання радянським послом в Лондоні.

Під тиском Леніна та через обурення національних республік Сталін відмовився від ідеї автономізації та зробив вибір на користь Союзу, але в той же час поклав край ідеї створення конфедерації.

XII з'їзд постановив запровадити політику підтримки місцевих неросійських культур національних республік — таку подачку комуністична влада кинула за знищення прерогатив республіканських урядів та за порушення принципів федералізму. Позицію партії на культурному фронті Григорій Зинов'єв висловив так: «Ми не можемо займати нейтральну позицію, кажучи, що в Україні чи десь там ще між собою борються дві культури, а ми

Християн Раковський

почекаємо та подивимося, яка виграє. Наша партія не може займати таку позицію, особливо зараз, коли знаходиться при владі. Нам слід грати активну роль в цьому процесі, і діяти в цьому напрямку, та зробити так, щоб азербайджанець, коли побачить, що в його країні з'явилася школа, де викладають його рідною мовою, розумів, що все це завдяки комуністам, зокрема Російській Комуністичній партії».

Крім цього, на XII з'їзді Сталін підтримав тезу Леніна про те, що російський шовінізм становить основну загрозу єдності країни, але не забув і про неросійські націоналістичні рухи. В заключній частині своєї доповіді Сталін стверджував: «Ми не можемо не вести боротьбу на два фронти, оскільки тільки за умови боротьби на два фронти — з шовінізмом великоруським, з одного боку, який становить основну небезпеку для нашої роботи з розбудови держави, та шовінізмом місцевим, з іншої, — можна буде досягнути успіху, бо без цієї двосторонньої боротьби будь-якого об'єднання робітників та селян російських та інонаціональних не вийде. Інакше вийде заохочення місцевого шовінізму, політика преміювання за місцевий шовінізм, чого ми не можемо допустити».

На XII з'їзді партії самого Леніна не було. Він так і не відновив здоров'я після інсульту, який розбив його в березні 1923 року. В січні наступного року Ленін помер. II Всесоюзний з'їзд Рад, скликаний в Москві 26 січня 1924 року, за п'ять днів після смерті Леніна, не зміг обмежити роль союзного центру, як Ленін пропонував в грудні 1922-го. Замість цього він ухвалив нову конституцію Союзу та заслухав присягу Сталіна на вірність Леніну та ленінізму. «Ідучи від нас, товариш Ленін заповів нам посилювати та розширювати Союз Республік, — проголосив Сталін. — Присягаємо тобі, товаришу Ленін, що з честю виконаємо і цю твою заповідь!» Погляд Леніна на великоруський шовінізм як на основну внутрішньополітичну загрозу, з якою слід боротися позитивними діями на користь неросіян, залишався визначальним для національної політики Сталіна до кінця десятиліття. Одним ленінським ідеям Сталін зберігав вірність, в той час як іншим — ні.

Сталін погодився на ленінську модель Союзу, але прилаштував її під власні потреби. Його політика «автономізації» республік тепер здійснювалася під вивіскою «федеративного союзу». Навіть I Всесоюзний з'їзд Рад, який проголосив створення Радянського Союзу, був, фактично, всеросійським з'їздом рад, до якого приєдналися представники радянської влади інших республік. Дві третини Ради національностей в радянському парламенті складали російські делегати. Найкраще ті зміни, які відбулися за Сталіна, можна було відслідкувати на прикладі справжнього хребта радянської влади — на прикладі більшовицької партії. Вона продовжувала називатися Всеросійською та контролюватися з Москви, інші республіканські партії мали не більше прав, ніж регіональні партійні організації в самій Росії. Українські комуністи мали таку саму автономію, як і їхні колеги в Криму чи Башкирії.

Йосип Сталін

Ленін не зміг реалізувати свою ідею конфедерації, і досі лишається незрозумілим, чи він хотів насправді створення такої конфедерації, чи просто використовував це як аргумент у спорах зі Сталіним. Але в спорі щодо моделі побудови майбутнього Союзу він виграв — і ця перемога зрештою мала більш блискучі наслідки для росіян, ніж для неросійського населення колишньої імперії. Завдяки перемозі Леніна у росіян з'явилася республіка, наділена окремими від всесоюзних територією, органами влади, населенням та ідентичністю. У випадку реалізації моделі Сталіна росіяни продовжували б користуватися атрибутами імперської держави, яку тепер назвали Союзом. В ленінській державі росіянам нічого не лишалося, окрім як прийняти ідентичність, окрему від імперської. Майже за замовчуванням Ленін став батьком сучасної російської нації, а Радянський Союз став її колискою. Перемога Леніна багато зробила для розділення дореволюційного всеросійського народу. В результаті істотно змінилося те, як росіяни почали сприймати самі себе та як їх почали сприймати представники інших народів.

Глава 14. Націонал-комунізм

Зустріч домовилися провести в ресторані на залізничній станції в одному з польських міст біля радянського кордону. Чоловік середнього віку показав сивобородому старцю коробок з сірниками — такий собі умовний знак. Сивобородим старцем був Василь Шульгін, уродженець Києва, російський націоналіст, який зробив внесок у справу драматичного зречення Миколи II, а потім служив радником генерала Добровольчої армії Антона Денікіна. Попередні кілька тижнів він провів у своєму маєтку на Волині, яка тепер була частиною Польщі — та готувався здійснити секретну поїздку до Радянського Союзу. Чоловіком з коробом сірників був контрабандист, який погодився допомогти Шульгіну перетнути кордон.

Усе це відбувалося в грудні 1925 року — Шульгін їхав до СРСР на зустріч з керівництвом підпільної монархічної організації, якій вдалося встановити контакт з колами російських емігрантів в Європі. В ніч на 23 грудня 1925 року Шульгін перетнув радянський кордон. Він побував в Києві, Москві та Ленінграді, де йому вдалося зустрітися з лідерами російських монархістів. Він залишив територію Радянського Союзу 6 лютого 1926 року. Після повернення Шульгін написав книгу про свою подорож та назвав її «Три столиці» — і ця книга стала сенсацією та спричинила скандал в середовищі російських емігрантів на Заході. Візит Шульгіна до Радянського Союзу дозволив йому оцінити не тільки політичний клімат в державі, але й результати нової національної політики, відомої під назвою «коренізація». Шульгін критикував радянський режим, але при цьому стверджував, що більшовики йдуть на певні поступки: запроваджена Леніним після Громадянської війни нова економічна політика (неп) — низка заходів, якими відроджува-

лися деякі елементи ринкових відносин — сприяла відновленню держави та повертала надію на відродження й величі Росії. Шульгін стверджував, що «Росія не вмерла; вона не тільки жива, але й наливається соками».

Щоправда, Шульгін не знав, що вся його поїздка до Києва, Москви та Ленінграда проплачена та влаштована радянською таємною поліцією — ГПУ. Агенти ГПУ допомогли йому перетнути кордон, і вони ж вели з ним переговори від імені фальшивої організації монархістів. Вся постановка була покликана заманити до Радянського Союзу генерала Петра Врангеля, останнього з керівників білого руху, та заарештувати його. Оскільки Врангель не приїздив, у ГПУ вирішили за допомогою візиту Шульгіна змінити погляди на Радянський Союз російських емігрантів-антикомуністів в Європі та представити більшовицький експеримент в найвигіднішому світлі. Як і очікували в ГПУ куратори візиту Шульгіна, той залишив Радянський Союз в повному переконанні, що Росія відроджується та що більшовики сприяють неминучому відновленню великоросійської держави. Всі ці ідеї він виклав у своїй книзі, яку фактично перед виданням «вичитували» співробітники ГПУ. Втім, якщо ГПУ і пошило в дурні самого Шульгіна, то його висновки про сильні та слабкі сторони політики коренізації були досить точними.

Йосип Сталін, народний комісар у справах національностей, а згодом — генеральний секретар партії, був головним розробником та втілювачем політики коренізації.

Йосип Сталін, народний комісар у справах національностей, а згодом — генеральний секретар партії, був головним розробником та втілювачем політики коренізації. Незважаючи на різницю в поглядах між Леніним та Сталіним на побудову Радянського Союзу, обидва лідери більшовицької партії вважали націоналізм неминучим етапом розвитку людського суспільства. Чим раніше дати народам розквітнути, тим раніше вони пройдуть цей етап, залишать його позаду та відкриють шлях до інтернаціональної спільноти майбутнього.

Політика коренізації мала дві основні складові: соціально-політичну та культурно-лінгвістичну. Ця політика, затверджена XII з'їздом партії в квітні 1923 року, коли Ленін вже пішов з політичного життя, ґрунтувалася на роботах Леніна, присвячених українському питанню — зокрема на тих, що були написані в грудні 1919 року, коли Червона армія відбила Україну в сил Української Народної Республіки, на чолі яких стояв Симон Петлюра. Ще тоді Ленін переконував у необхідності залучати місцеве населення до роботи в радянських установах. Тепер партія розпочала програму активних дій, спрямованих на те, щоб залучати до лав партії та до урядових установ неросіян і таким чином сприяти формуванню місцевих еліт, вірних режиму, що встановився в далекій Москві. Культурна складова полягала в сприянні розвитку місцевих мов та культур, починаючи з урядової підтримки розвитку освіти, видавничої справи та театру місцевими мовами та закінчуючи обов'язковою українізацією, білорусізацією тощо партії та урядового апарату — спочатку на місцевому рівні, а потім і у великих містах та столицях.

Політика коренізації мала дві основні складові: соціально-політичну та культурно-лінгвістичну.

Ці заходи були спрямовані на те, щоб укорінити радянський режим на неросійській периферії колишньої Російської імперії.

Спільні погляди Леніна та Сталіна на те, що націоналізм є неминучою стадією розвитку нації, були для останнього не єдиною причиною відстоювати політику коренізації. З політичної точки зору, залучення місцевого населення було очевидним способом побороти ту ворожість, з якою неросіяни ставилися до більшовиків за часів Громадянської війни, а також послабити рівень централізованості більшовицької партії. За умовами Союзного договору, формально незалежні держави, такі як Україна та Грузія, мали віддати центру свої ключові політичні функції — оборону та міжнародні відносини: їм це компенсувалося збільшенням рівня представництва корінних народів в республіканських відділеннях партії та можливістю сприяти використанню своїх мов в управлінні, освіті та в інших сферах публічного життя. Більше того, Сталіну в його боротьбі за владу в Москві необхідно було заручитися підтримкою республіканських лідерів. Він був головним партійним функціонером у справах національностей — і ця посада ідеально підходила для того, щоб створювати серед представників республіканських еліт мережу «своїх людей» та спиратися на їхню вірність в боротьбі проти численних ворогів в більшовицькому політбюро, зокрема проти Лева Троцького, Лева Камєнєва та Григорія Зинов'єва.

У політичному розрахунку Сталіна не було важливішої неросійської республіки, ніж Україна. Якщо всесоюзну компартію привласнили росіяни і до 1925 року вона називалася Всеросійською комуністичною партією (більшовиків), то українські комуністи сформували найбільшу «автономну» партійну організацію в усьому Союзі. До 1923 року головою українського уряду був Християн Раковський, людина Троцького — і той користувався автономістськими прагненнями українців для послаблення позицій Сталіна, який зосереджував владу в своїх руках. Коли навесні 1923 року Раковського усунули з посади та невдовзі направили до Лондона, Сталін почав наполегливо працювати над забезпеченням вірності українських більшовиків. В квітні 1925 року він поставив на чолі української партійної організації свою людину, етнічного єврея з України — Лазаря Кагановича.

У політичному розрахунку Сталіна не було важливішої неросійської республіки, ніж Україна.

Цей період, що розпочався після XII з'їзду партії, запам'ятався як одна з «примусових українізацій» України, тому що влада видавала один за другим накази, які вимагали українізувати сфери освіти та культури, а також і сам владний апарат. Але якщо перехід з російської на українську видавничої сфери відбувся швидко, то перехід на українську в сфері управління зіткнувся з численними перешкодами. Поставлені терміни українізації минали один за іншим, а владні установи так і не переходили на українську. Спротив українізації чинили на найвищих щаблях партії, в якій станом на 1924 рік було 45 відсотків росіян, 33 відсотки українців та 14 відсотків євреїв.

Другий секретар українського Центрального Комітету, Дмитро Лебідь, був автором теорії боротьби двох культур. На його погляд, російська мова та культура були властиві населенню міст, робочому класу, а українська мова та культура —

селянству. Лебідь стверджував, що в цій боротьбі культур комуністам слід стати на бік пролетаріату, а не дрібної буржуазії та селян. Хоча Лебедя перед XII з'їздом партії й змусили припинити пропаганду своїх поглядів, але все одно такої самої думки дотримувалася значна частина партійних лідерів.

Під час свого візиту до Києва Василь Шульгін мав нагоду на власні очі оцінити результати «примусової українізації». Прояви цієї нової політики були повсюди. До революції, коли влада намагалася зробити з Києва оплот російської імперської ідентичності, проспект, що веде до залізничного вокзалу, називався на честь Дмитра Бібікова, київського генерал-губернатора у період з 1837-го до 1852 року. Тепер його назвали бульваром Тараса Шевченка — на честь поета, заарештованого 1847 року, саме коли Бібіков перебував на посаді. Пам'ятник на честь засновника цукрової промисловості Київщини, російського графа Олексія Бобринського, перетворили на пам'ятний знак на честь річниці Жовтневої революції 1917 року. Вивіски на урядових установах та на магазинах тепер теж були українською.

> Період, що розпочався після XII з'їзду партії, запам'ятався як одна з «примусових українізацій» України, тому що влада видавала один за другим накази, які вимагали українізувати сфери освіти та культури, а також і сам владний апарат.
>
> Але, як побачив під час свого візиту до Києва Шульгін, існував і потужний спротив українізації.

Не менше стурбував Шульгіна і той факт, що його старий опонент, лідер Української революції 1917 року Михайло Грушевський, після кількох років європейської імміграції повернувся до Києва. Якщо Шульгін відвідував Київ інкогніто, під ім'ям Едварда Шмідта, то Грушевський жив там, ані від кого не переховуючись, користувався прихильністю радянської влади та зайняв посаду в Українській академії наук. Шульгін відвідав в Києві і те місце, де колись був будинок Грушевського. Він згорів 1918 року, коли більшовики обстрілювали місто артилерійськими снарядами. «Але і ці часи тепер минули», — записав Шульгін в своїх подорожніх записках. — «А добродій Михайло? Благоденствує. Живий, старий. ... На долю самого Михайла випало „трішечки, стільки-то" республіки, яка, щоправда, спалила його будинок, але все це виключно „через непорозуміння": це видно з того, що зараз Грушевський помирився з СРСР, повернувся до Києва та чорнокнижною мовою буркотить славу радянській владі. Вочевидь, за заснування „української республіки"».

Але під час свого візиту до Києва Шульгін побачив і потужний спротив українізації. Подорожуючи поїздом з Києва до Москви, він став свідком, а пізніше — й учасником дискусії про переваги українізації. «Чого ви хочете? Мої маленькі дівчатка мають знати ту мову, яка їм хоч якось знадобиться. Скажіть мені, що вони будуть робити потім з цією мовою!» — казала жінка-єврейка, яка народилася в Україні, але тепер жила в Москві. Шульгін мав радість чути російську мову на вулицях Києва, адже бачив в цьому не тільки прояв невдачі українського проєкту, але й поразку більшовицької влади, яка себе асоціювала з цим проєктом. І справді, Київ продовжував розмовляти переважно російською, незважаючи на вражаючі зусилля більшовицького уряду, який змінював назви міст та вивіски з російської на українську та намагався впровадити українську мову в системі освіти.

Олександр Шумський

Відсутність успіхів лінгвістичної українізації міст, особливо серед етнічних росіян або істотно русифікованого робітничого класу, серйозно турбувала Олександра Шумського, колишнього члена фракції боротьбистів в Українській соціалістичній революційній партії, який на початку 1920-х років став народним комісаром освіти України. 1925 року, за декілька місяців після того, як Сталін поставив Лазаря Кагановича на чолі української компартії, Шумський звернувся до Сталіна з проханням розпочати українізацію робочого класу, а також замінити Кагановича на Власа Чубаря — етнічного українця, який на той час був головою українського уряду. Шумський був абсолютно незадоволений тим, як проходить кампанія українізації та вимагав від Кагановича не обмежувати її втілення лише партією та органами влади, але українізувати й робітничий клас. Шумський був обурений саме тим, що вселяло такий оптимізм у Василя Шульгіна: вивіски та безліч київських газет були українською мовою, але більшість населення розмовляла російською.

У квітні 1926 року Сталін сформулював своє бачення процесу українізації в листі до українського Політбюро. Цей лист був прямою відповіддю на скарги Кагановича на Шумського, який критикував процес українізації. В листі Сталін підтримував Кагановича, за яким залишив посаду керівника української партії, та нападав на Шумського. На погляд Сталіна, Шумський був винний у двох основних помилках. Він відмовився відділяти українізацію партії та владного апарату від українізації робітничого класу: перша мала відбуватися, як і було заплановано, стверджував Сталін, а от другу слід було зупинити. «Ми не маємо змушувати робітників-росіян масово відмовлятися від російської мови та культури», — писав Сталін. Друга стверджувана помилка Шумського полягала у відмові визнати, що, з огляду на невелику кількість корінного населення серед українських комуністів, українізація під керівництвом інтелігенції може стати «битвою за відділення української культури та українського суспільства від всесоюзної культури та суспільства, битви проти російської культури та її найвищого досягнення — ленінізму».

Лист Сталіна не був нападом на саму політику українізації, але Сталін наполягав на тому, якої саме українізації потребує партія. Тепер партія мала продовжувати цей процес у владному апараті, але не зачіпати робочий клас. Не менш важливо, що українізацію тепер треба було проводити в такий спосіб, щоб не відривати українське суспільство від Росії. Аби поставлені завдання були правильно виконані, втіленням цієї політики мали керувати наділені довірою більшовики на чолі з Кагановичем, правою рукою Сталіна в Україні, який віддав наказ прискорити культурну українізацію. В травні 1926 року український Центральний Комітет видав низку наказів, якими регулювалася політика українізації, а Каганович взяв на себе особисту відповідальність за її успіх. 1927 року замість впертого Олександра Шумського на посаду народного комісара освіти призначили старого

більшовика Миколу Скрипника, який все своє більшовицьке завзяття та впевненість кинув на політику українізації.

Відповідно до рішень партії з цього питання, українізація мала відбуватися на двох фронтах, тобто мала полягати, з одного боку, в залученні на вакантні посади місцевих кадрів, а з іншого — в переведенні на українську мову вже створеного владного апарату. Перше мало наслідком збільшення кількості етнічних українців в лавах партії. З 1925-го по 1927 рік етнічні українці почали становити в ній більшість, а їхня частка зросла з 37 до 52 відсотків. В той же час частка етнічних росіян зменшилася до 30 відсотків, тоді як частка євреїв, другої національної меншини в Україні за кількістю представників, залишалася майже незмінною, лише зменшилася з 20 до 18 відсотків з-поміж усіх членів партії. Лінгвістичною українізацією владного апарату керував сам Каганович, який 1927 року свою доповідь перед Центральним Комітетом проголошував українською.

Відповідно до рішень партії, українізація мала відбуватися на двох фронтах, тобто мала полягати, з одного боку, в залученні на вакантні посади місцевих кадрів, а з іншого — в переведенні на українську мову вже створеного владного апарату.

Відсоток україномовних газет зріс з менше 40 відсотків 1925 року до більше ніж 60 1927 року, а кількість виданих українською мовою книг зросла з 40 до 54 відсотків. Тиск на партійних діячів та урядових чиновників з метою змусити їх вивчити українську мову ще більше посилився, коли Каганович почав погрожувати звільненням тим чиновникам, які не змогли опанувати мову. Через нову політику партії роботу втратили більше ніж 250 чиновників. Найбільші успіхи культурна українізація мала в освітній сфері, де наприкінці 1920-х років майже 98 відсотків школярів — етнічних українців — отримували освіту українською. Українізація вплинула і на університетську освіту — царство науки та високої культури, — де частка занять українською мовою зросла з 33 відсотків 1927 року до 58 відсотків 1929 року.

Але на вулицях українських міст нова політика не мала великого успіху. Міста лишалися переважно, якщо не суто, російськомовними, оскільки прихильники політики українізації не мали значного впливу на робітничий клас. Результатом цього стала поступова русифікація українських селян, які полишали села та їхали працювати в містах. Відчувала обурення та чинила спротив і частина русифікованих українців, особливо серед національних меншин, які становили значну частину населення України. Василь Шульгін, мабуть, не помітив би на вулицях Києва великої різниці, якби міг відвідати місто ще й 1928 року — в останній рік влади Кагановича в Україні та в останній рік політики тотальної українізації.

Лазар Каганович

У різних республіках політика коренізації була різною, зважаючи на різний рівень розвитку культури народів Російської імперії та на те, що еліти та суспільство цих народів неоднаково активно ставали на підтримку цієї політики. Якщо в таких республіках, як Україна чи Грузія, центральній владі доводилося змінювати свою політику так, аби задовольнити все більші вимоги борців за місцеву культуру, то в інших країнах коренізація зводилася до нав'язування місцевої культури згори. В Москві займалися тим, що засновували все нові національно-територіальні утворення та навчали місцеві еліти мовам, яких у писемній формі ще навіть не існувало, а також розвивали літературу, яку спочатку треба було створити. Це стосувалося насамперед етнічних груп Далекої Півночі, а також деяких народів Північного Кавказу та Центральної Азії. На західних кордонах колишньої імперії найбільше користі з російського державотворення мав білоруський народ — істотна складова частина імперського триєдиного російського народу.

У грудні 1918 року, після захоплення більшої частини Білорусі, напередодні відступу німців, більшовики проголосили створення Білоруської комуністичної партії та Білоруської Радянської Республіки. За умовами Ризького договору 1921 року, підписаного від імені маріонеткової Радянської Білорусі представниками Російської Федерації, більше половини території республіки перейшло під владу поляків. І хоча тепер Білоруська Республіка була лише вузькою смугою землі навколо Мінська, Москві все ж потрібна була білоруська держава, аби відбивати можливі зазіхання поляків на створення польських протекторатів в Україні та Білорусі, насамперед зазіхань з боку прихильників Йозефа Пілсудського, голови новоствореної польської держави. Аби відбити претензії поляків, радянській владі треба було визнати та ствердити існування окремого білоруського народу — на цей крок радянське керівництво, зокрема Сталін, було готове піти, незважаючи на протести власних підлеглих на місцях, адже останні вірили в існування єдиного великого російського народу і в те, що як мінімум білоруси є його частиною.

У різних республіках політика коренізації була різною, зважаючи на різний рівень розвитку культури народів Російської імперії та на те, що еліти та суспільство цих народів неоднаково активно ставали на підтримку цієї політики.

На X з'їзді партії, який завершився за декілька днів до підписання Ризького договору, Сталін з усієї сили намагався заспокоїти партійних чиновників, які ставили під сумнів існування окремого білоруського народу, і посилався для цього на український приклад та на уроки історії. «Я маю записку про те, що ми, комуністи, нібито нав'язуємо білоруську національність штучно, — казав Сталін до делегатів. — Це неправда, оскільки існує білоруська нація, яка має свою, відмінну від російської, мову, з огляду на що піднімати культуру білоруського народу можна виключно його рідною мовою. Такі ж промови лунали років зо п'ять тому про Україну та про українську націю. А ще нещодавно казали, що українська республіка та українська нація є вигадками німців. Але все ж зрозуміло, що українська нація існує, та розвиток її культури становить обов'язок комуністів. Не можна йти проти історії».

Влада визначала сутність білоруського народу на основі досліджень етнографів та лінгвістів, а також карт, які вони малювали, — зокрема за етнографічною картою Юхима Карського, вперше опублікованою 1917 року. За цією картою, з радянського боку кордону білоруси жили не тільки навколо Мінська, який був у складі Радянської Білорусі, але й в регіонах міст Могилева, Вітебська, Гомеля та Смоленська, які входили до складу Російської Федерації. Карта Карського допомогла радянським державотворцям визначити нові кордони Радянської Білорусі, які, на погляд московської влади, слід було розширити, аби поляки серйозно сприймали білоруську державу. Перші два регіони були передані Білоруській Республіці 1924 року — і в результаті цього населення Білорусі збільшилося більше ніж удвічі — з 1,5 до 3,5 мільйона осіб. Гомельський регіон було передано Білорусі 1926 року. Втім, Смоленськ, який з 1654 року перебував у складі Московського царства, залишився в Росії.

У багатьох випадках ці передачі території здійснювалися не тільки без урахування думки місцевого населення, але й прямо всупереч його позиції. Деякі мешканці, які розмовляли білоруською, тим не менше асоціювали себе з Росією та російським народом, наслідуючи антипольську державотворчу традицію імперських часів. Авель Єнукідзе, близький союзник та родич Сталіна, так висловився про ці передачі: «Це удар по місцевому населенню, та я розумію страхи білорусів. Їхні діти розуміють російську мову краще за білоруську, та, з культурної точки зору, ми жертвуємо інтересами цих людей... Але тут ми керуємося політичною доцільністю розширення кордонів Білорусі та привернення до неї уваги іноземних держав».

Москва ніколи не займала суто оборонну позицію в своїй зовнішній політиці щодо проекту Радянської Білорусі. Політика ця мала й потужну наступальну складову — і наступ цей був спрямований на білоруські землі, які за умовами Ризького договору перейшли до Польщі. Як і у випадку з Радянською Україною, більшовики прагнули представити Радянську Білорусь символом національного відродження — і таким чином привернути на свій бік братніх білорусів з польського боку кордону. Політика білорусизації вперше з'явилася на порядку денному партії на початку 1921 року, за декілька місяців до підписання Ризького договору. В січні того року група з тридцяти двох білоруських комуністів проголосила декларацію з закликом до об'єднання білоруських земель в одній соціалістичній державі та з вимогою про всеосяжну білорусизацію освіти та культури в республіці. На той момент офіційними мовами республіки проголошувалися білоруська, російська, польська та їдиш. Білоруській мові — як мові найчисленнішої нації, що мешкала в республіці, — віддавалася першість, і цим обґрунтовувалася законність створення та існування радянської білоруської держави.

Москва ніколи не займала суто оборонну позицію в своїй зовнішній політиці щодо проекту Радянської Білорусі. Політика ця мала й потужну наступальну складову — і наступ цей був спрямований на білоруські землі, які за умовами Ризького договору перейшли до Польщі.

Після XII з'їзду комуністичної партії, що відбувся в квітні 1923 року і на якому коренізацію було проголошено офіційною політикою партії, культурна білорусизація тільки посилилася. Ключовою фігурою цього руху був Всеволод Ігнатовський, колишній член Білоруської соціалістичної революційної партії (есерів), який 1919-го вступив до лав більшовицької партії та 1920 року став народним комісаром освіти Радянської Білорусі. З 1924-го по 1926 рік він керував відділом пропаганди білоруського Центрального Комітету, і з 1928 року розпочав діяльність на посаді голови Білоруської академії наук. До-більшовицька кар'єра Ігнатовського не сильно відрізнялася від кар'єри його українського колеги, Олександра Шумського, який також колись належав до лівого крила партії есерів, був провідником націонал-комуністів.

Білорусизація, яку серед білоруських націонал-комуністів пропагував Ігнатовський та його прихильники, була схожою на українізацію, що відбувалася в сусідній республіці. В обох випадках залучити місцеве населення до роботи в установах нового режиму виявилося набагато простіше, ніж навернути російськомовне населення міст в культурному плані. З 1922-го до 1927 року кількість етнічних білорусів в Білоруській компартії зросла більше ніж утричі. Істотних успіхів вдалося досягнути і у справі переведення на білоруську та на інші місцеві мови офіційної пропаганди — 1927 року головна газета білоруських більшовиків почала видаватися білоруською. Але тим не менше, білоруська мова та культура не стала панівною у сфері видавництва: з дев'яти газет, що видавалися на той час на території республіки, чотири були російськомовними, три — білоруськомовними та по одній газеті видавалося польською мовою та ідишем.

Прихильники коренізації та лінгвістичної білорусизації наштовхнулися в реалізації поставлених перед собою цілей на істотні проблеми, до того ж не тільки у справі білорусизації робочого класу та урядових установ, але й системи освіти. Проблема полягала в недостатній частці білорусів взагалі — та білоруськомовних зокрема — серед населення міст. 1922 року 60 відсотків студентства білоруських університетів складали євреї, а білоруси — лише 31 відсоток. Партійні чиновники вирішили покращити мовну статистику, виключаючи з університету студентів, які не вивчили білоруську, та збільшивши частку етнічних білорусів серед студентства до близько 60 відсотків. Така позитивна дискримінація на користь білорусів означала негативну дискримінацію євреїв, які складали від 40 до 60 відсотків населення білоруських міст — і в таких саме частках були представлені і в системі освіти. Міське населення, значна частина якого від самого початку скептично поставилася до ідеї білорусизації, часто негативно сприймало примусове переведення на білоруську мову, поєднане з агресивними позитивними діями на користь білоруських студентів, багато з яких мали селянське коріння.

В 1920-х роках, так само як і в період революції, національна політика центрального уряду на західних теренах колишньої імперії багато в чому визначалася необхідністю давати відповідь на виклики, які ставило польське питання.

Григорій Зинов'єв

В 1920-х роках, так само, як і в період революції, національна політика центрального уряду на західних теренах колишньої імперії багато в чому визначалася необхідністю давати відповідь на виклики, які ставило польське питання. Але була й істотна відмінність: якщо до 1917 року місцеве населення мобілізували під стягами російського націоналізму, то тепер мобілізуючою силою був націоналізм український та білоруський. В подальшому стратегія центральної влади змінюватиметься, і наприкінці 1920-х — на початку 1930-х років вона відмовиться від місцевого націоналізму та частково замінить його на дещо видозмінений класичний великоруський націоналізм.

У грудні 1925 року Василь Шульгін, розмовляючи з одним з радянських опонентів коренізації, запропонував політично правильний та ефективний спосіб чинити спротив цій політиці. «Я сказав, що розділення на маленькі національності лежить [перешкодою] на шляху до інтернаціоналізму, — згадував він пізніше. — Чим більше людей та чим більша територія охоплюється однією мовою, тим простіше перейти до інтернаціоналізму. Втім, те, що партія тимчасово погодилася на створення окремих республік, кожна з яких розмовляє своєю мовою, жодним чином не є ідеальною ситуацією; відтепер кожен справжній комуніст має намагатися відновлювати панування російської мови в повсякденному житті як головної мови на всій території СРСР».

З цією позицією більшою або меншою мірою погоджувалося багато партійних чиновників, які опиралися коренізації. Національне питання стало у внутрішньопартійних дискусіях яблуком розбрату: Григорій Зинов'єв, лідер так званої лівої опозиції, критикував Сталіна та інших за те, що через них політика українізації зайшла занадто далеко. Сталін дозволив українізації просуватися надто швидкими темпами. Ця політика не зазнавала змін ані 1925-го, ані 1926 року; не змінювалася й офіційна оцінка загрози, яку становить великодержавний шовінізм в порівнянні з місцевим націоналізмом — перший все ще сприймався як основна небезпека. Але кількома роками пізніше політика почала змінюватися та відхилятися від поглядів Сталіна, який відстоював коренізацію, в бік ближче до поглядів Зинов'єва, який її критикував. За іронією долі, ці зміни почали відбуватися негайно після того, як Сталін здихався Зинов'єва, свого політичного суперника. Восени 1927 року Зинов'єва разом з Левом Троцьким, Левом Камєнєвим та їхніми прихильниками виключили з партії за звинуваченнями у веденні антипартійної діяльності. 1928 року Кагановича відкликали з України. На погляд Сталіна, його політика українізації вже відіграла свою роль.

Перемога Сталіна над опонентами з-поміж членів Політбюро означала, що в майбутньому підтримка національних республік вже не буде йому настільки необхідною, а отже й не треба буде догоджати лідерам цих республік та робити по́ступки в національному питанні. ГПУ отримало наказ розпочати підготовку

Йрзеф Клеменс Пілсудський

першого великого процесу над членами дореволюційної інтелігенції, так званими «зміновіхівцями». Це були старі, часто національно свідомі діячі, які використовували політику коренізації, щоб долучатися до культурної та академічної діяльності. Сталін та його нове чиновництво в республіках з усієї сили намагалися вдавати, що своєю національною політикою не йдуть по слідах нещодавно розбитої опозиції, та фактично вони саме тільки те й робили, що зупиняли політику коренізації та відкривали новий фронт боротьби — цього разу проти місцевого націоналізму.

Зміни балансу сил на вищих щаблях партії, що відбулися в результаті перемоги Сталіна над опозицією, були лише однією з причин, через які національну політику було змінено. Інша причина знаходилася поза межами радянських кордонів. Якщо Ленін розробляв свою національну політику з прицілом на світову революцію та думаючи про можливість утворення в майбутньому міжнародного Радянського Союзу, в який увійдуть держави Європи та Азії, то Сталін наприкінці 1920-х років таких ілюзій вже не мав. Традиційні погляди того часу, які цілком поділяв Сталін, полягали в тому, що Радянський Союз оточений ворожими буржуазними державами та у забезпеченні свого виживання може покладатися виключно на власні сили.

1926 року на західних кордонах Радянського Союзу відбулося два консервативні державні перевороти. В результаті першого владу в Польщі здобув давній ворог більшовиків Йозеф Пілсудський, а другий переворот привів до влади в Латвії авторитарний уряд Антанаса Сметони. Сталін та інші партійні лідери почали говорити про припинення мирного співіснування з Заходом — і населення, злякавшись війни, почало робити запаси їжі та споживчих товарів. В квітні 1927 року Сталін заявив про велику загрозу для радянської влади, яку становить перспектива нової імперіалістичної війни. Наступного місяця британська розвідка накрила керовану Радянським Союзом лондонську компанію ARCOS, яка займалася торгівлею між двома державами. Перевірка діяльності компанії засвідчила те, що британці й так вже давно знали, — компанія слугувала прикриттям для радянської розвідки, яка працювала проти Британії. Британський уряд розірвав встановлені менше ніж за три роки до цього дипломатичні відносини з Радянським Союзом.

Запах війни відчувався в повітрі, але командування Червоної армії доповідало, що держава до неї не готова. ОДПУ констатувало, що селяни на стратегічних прикордонних землях на заході не задоволені режимом та чекають на прихід білих, поляків чи українських націоналістів. Зважаючи на такі настрої в суспільстві, існувала загроза, що перший ювілей радянської влади, який планувалося відсвяткувати восени 1927 року, може стати й останнім. Страх війни минув, і в цьому велику роль зіграла радянська політика. Багато істориків пов'язують страх перед війною, який панував у 1926—1927 роках, зі встановленням авторитарного,

а згодом — диктаторського сталінського режиму, початком індустріалізації та колективізації заради осучаснення радянської економіки та зі змінами у відносинах між центральною владою та республіками. За останніми зберігалися їхні національні комуністичні партії і зародки національних парламентів (що називалися верховними радами), а також продовжувалася політика підтримки місцевих культур, але ключові політичні, економічні та культурні рішення все частіше надходили виключно з Москви. Ці рішення обмежували автономію місцевих еліт, які зрештою були інтегровані до складу величезної адміністративної піраміди, центром, а також місцем прийняття всіх рішень якої став єдиний всесоюзний центр.

Десь в той самий час московський уряд став обережніше ставитися до політики, яка могла б відштовхнути від партії російську більшість. Крім цього, уряд почав сприймати політику культурної та політичної мобілізації представників неросійських народів не як засіб дестабілізації прилеглих держав та несення світової революції в Центральну та Західну Європу, але як плацдарм для іноземної агресії проти Радянського Союзу. Ця загроза, реальна чи удавана, стала одним з головних чинників зміни погляду партії на національну політику в польському прикордонні. Підтримку неросійського націоналізму обмежили, аби не дозволити Заходу взагалі та польським керівникам зокрема використати її проти центральної влади Радянського Союзу.

Зв'язок між зміною міжнародної обстановки та національної політики ніде не був таким очевидним, як в радянській Білорусі — державі, створеній скоріше у відповідь на міжнародний тиск, ніж на вимоги місцевих еліт. Кульмінацією страху перед війною стала подія, безпосередньо пов'язана з Білоруссю — вбивство 1927 року Петра Войкова, радянського посла у Варшаві. Вбивцею був дев'ятнадцятирічний студент, Борис Каверда, член пропольської білоруської організації. Український та білоруський націоналізм біля кордонів Польщі, який до цього створював для радянської влади корисні можливості, раптом почав становити загрозу. Багато партійних чиновників почали підозрювати, що Англія налаштовує сусідні держави проти Радянського Союзу, а ці держави, в свою чергу, можуть використати антикомуністичні російські, українські, білоруські та польські організації, аби підірвати сили радянської держави.

Зв'язок між зміною міжнародної обстановки та національної політики ніде не був таким очевидним, як в радянській Білорусі — державі, створеній скоріше у відповідь на міжнародний тиск, ніж на вимоги місцевих еліт.

1928 року Москва направила одного з українських лідерів, Володимира Затонського, в Білорусь — перевірити, як проходить втілення національної політики. Звіт Затонського, «надійного партійця», який вже прилаштував свої погляди до змін у політиці партії, був розгромним. В ньому стверджувалося, що лідери білоруського культурного відродження серед партійних чиновників орієнтуються на місцеве селянство та занадто пов'язують себе з інтелігенцією з числа некомуністів, багато з яких нещодавно прибули з Польщі. Критика Затонського на адресу білоруської національної політики вилилася в чистку лав білоруської партії, уряду та Академії наук з метою викорінення білоруського націоналізму.

Володимир Затонський

Наприкінці 1929 року в рамках цієї чистки було звільнено наркома освіти Антона Баліцького, а також голову партійного відділу преси Олександра Адамовича. Всього було виключено приблизно 10 відсотків членів партії. Багатьох з них під час чистки, що розпочалася в грудні 1930 року, заарештували та ув'язнили на довгі терміни. Серед жертв чистки був і один з провідних архітекторів білорусизації, колишній партійний чиновник, голова білоруської Академії наук — Всеволод Ігнатовський. 1930-го його було виключено з партії, а 1931 року він наклав на себе руки, провіщаючи долю багатьох діячів українізації, які кількома роками пізніше зазнали схожих обвинувачень.

Українізацію, яку Затонський брав за приклад, критикуючи політику влади в Білорусі, Москва сприймала не набагато краще. Восени 1929 року, коли в Білорусі з посад прибрали основних прихильників коренізації, ГПУ здійснило атаку на видатних українських академіків та освітян з дореволюційним минулим, організувавши над ними публічний трибунал та звинувативши їх в націоналізмі. Усього 474 особи були звинувачені у приналежності до фальшивого Союзу визволення України, члени якого нібито вступили в змову в Пілсудським та з лідерами української імміграції на Заході і мали на меті спровокувати в Україні повстання, аби відділити її від Радянського Союзу. Сорок п'ять осіб з-поміж обвинувачених, серед них і віце-президент Української академії наук Сергій Єфремов, були визнані винними та були засуджені до тюремного ув'язнення в таборах примусової праці на строки від двох до десяти років. Михайло Грушевський, лідер Української революції, був 1931 року заарештований та відправлений у заслання. 1934 року він помер в Росії за підозрілих обставин.

У грудні 1932 року, посеред партійних дискусій, що зрештою призвели до українського голоду, який розпочався за декілька тижнів та забрав життя близько 4 мільйонів жертв, Сталін звинуватив Миколу Скрипника, старого більшовика, якого замість Олександра Шумського призначили на посаду наркома освіти, в небільшовицькому підході до українізації. Сталін покладав на агентів Пілсудського, а також на українських націоналістів провину в тому, що селянство чинило спротив примусовій колективізації та конфіскації продуктів сільського господарства, яку більшовики розпочали 1929 року, а також експропріації зерна 1932 року. Протягом наступних місяців та років Сталін та його пропагандисти стверджували, що ідею українізації підхопили іноземні агенти і націоналісти та використовували її проти партії, відриваючи українське селянство від Москви та підриваючи комуністичний проєкт на селі, замість того, аби допомагати його втілювати.

Політбюро віддало наказ зупинити українізацію за межами Радянської України, головним чином на Кубані та в далекосхідних регіонах Російської Федерації, де частка українського населення була істотною. Це рішення призвело до закриття газет, шкіл та установ, де готували вчителів, — і зрештою означало русифіка-

цію сотень тисяч етнічних українців. В Радянській Україні Сталін призначив нових керівників партії та силовиків. Він також поклав край не тільки українізації пролетаріату, але й величезного прошарку чиновництва та технічної інтелігенції, яка працювала у все більш численних установах та підприємствах, що належали до всесоюзних міністерств. Український голод відбувся посеред повномасштабного наступу Сталіна на українську політичну еліту та на українську мову і культуру — і цей збіг у часі наштовхує сьогодні багатьох в Україні на думку, що голод був геноцидом, спрямованим не тільки проти селянства, але й проти всього українського народу.

Микола Скрипник

Завершення політики українізації та чистка партійних чиновників та інтелігенції позначилися хвилею арештів та самогубств значних постатей на українській політичній та культурній арені. В липні 1933 року, боячись арешту, наклав на себе руки Микола Скрипник. Двома місяцями раніше застрелився письменник та поет Микола Хвильовий. Ще 1926 року Сталін нападав на Хвильового за його заклики до українських письменників повернути «геть від Москви» та орієнтуватися та Західну Європу. 1933 року був заарештований Олександр Шумський, якого Сталін звинувачував в підтримці поглядів Хвильового. 1946 року його вбили за наказом Сталіна: група вбивць проникла посеред ночі до його залізничного вагона та отруїла так, що усе мало вигляд серцевого нападу.

Як в Україні, так і в Білорусі згортання коренізації загальмувало розвиток неросійських мов та культур саме в той момент, коли все більше селян почали переїжджати в міста, тікаючи від політики колективізації, що здійснювалася на селі. В містах, де переважала російська мова та культура, мільйони україно- та білоруськомовних селян перетворювалися на російськомовний робітничий клас та інтелігенцію, незважаючи на те, що за етнічним складом в містах переважали все ж українці та білоруси. В 1920-х роках русифікація українського та білоруського селянства відбувалася в таких масштабах, про які прихильники великої російської імперської нації могли тільки мріяти.

Микола Хвильовий

Але в цьому була й пастка. Лінгвістична та культурна русифікація не скасовувала існування неросійських національностей, і мільйони нових українських та білоруських містян офіційно називалися та сприймалися саме як українці та білоруси, а не як росіяни. Їхня мова та культура продовжувала існувати, хоча й мала другорядний статус. Як і раніше, в партію

набирали представників.місцевого населення з числа неросіян, яких призначали і на відповідальні посади в партії та уряді. Ці заходи сприяння місцевому населенню тривали й в 1930-х роках. Це спонукало етнічних росіян, які більшою або меншою мірою володіли українською чи білоруською мовами, заявляти про приналежність до титульної національності республіки проживання. Так, наприклад, вчинив і молодий партійний діяч Леонід Брежнєв — він народився в російській сім'ї в українському місті Кам'янське та в графі «національність» писав «українець». Потім, коли 1964 року він став головою комуністичної партії та найвпливовішим радянським керівником, в його документах вже значилося «росіянин». Суперечлива спадщина коренізації ще даватиме про себе знати протягом прийдешніх десятиліть.

Глава 15. Повернення Росії

30 січня 1936 року головна радянська газета «Правда» на першій шпальті надрукувала фотографію Йосипа Сталіна, яка стала одним з його найвідоміших зображень. На фотокартці було зображено, як диктатор, посміхаючись, обіймає маленьку дівчинку, яка щойно вручила йому величезний букет квітів. Цю фотографію потім розтиражували численні радянські газети та журнали, вона ж з'являлася потім і на плакатах. П'ятиметрову статую Сталіна з дівчинкою було встановлено на станції московського метро з написом: «Дякую, товаришу Сталін, за щасливе дитинство!». Окрім представлення Сталіна поблажливим головою щасливої радянської сім'ї, це фото сприяло і його іміджу батька радянських народів.

Дівчинка на фотографії була буряткою — представницею найчисленнішого корінного народу Сибіру. 27 січня 1936 року, за три дні до опублікування фотографії, Сталін, його права рука та голова радянського уряду В'ячеслав Молотов та інші лідери СРСР приймали у себе в Кремлі делегацію Бурято-Монгольської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки у складі Російської Федерації. Мала місце урочиста церемонія, поєднана з врученням подарунків робітникам та селянам регіону. Несподівано, посеред урочистостей, шестирічна Геля Маркізова, дочка республіканського наркома сільського господарства, втомившись від промов колгоспників, схопила два букети, які заздалегідь купила її мати, та рушила до головного столу. Коли її спитали, куди вона прямує, вона сказала: «До Сталіна». Зустріч перервали, і Сталін посадив Гелю на стіл. Вона поклала руку навколо його шиї — і цей момент увічнив радянський фотограф.

Не випадково особливий прийом влаштували саме на честь делегації Бурят-Монгольської АРСР. Хоча ця республіка, розташована неподалік від озера Байкал, мала менше ніж пів мільйона населення — в державі, де мешкало понад 150 мільйонів, — для московських керівників вона мала стратегічне значення. Республіка знаходилася на кордоні з Монголією та Маньчжоу-го, маріонетковою маньчжурською державою в руках Японії. Радянсько-японські відносини характеризувалися численними прикордонними інцидентами. Вони значно погіршилися в листопаді 1935 року, коли нацистська Німеччина та Японія уклали Антикомінтернівський пакт — договір проти Радянського Союзу, в назві якого згадувався

Йосип Сталін
і Геля Маркізова.
Фото 1936 р.

Комінтерн — комуністичний інтернаціонал, керована Москвою організація світового комуністичного руху. Запрошуючи бурятське керівництво до Москви, Кремль намагався продемонструвати свою відданість регіону та забезпечити вірність місцевого населення сталінському режиму.

Стаття під фото на першій шпальті «Правди» називалася «Єдина сім'я народів». В ній говорилося про національне визволення бурят-монголів в результаті Жовтневої революції, йшлося про економічний розвиток регіону, нібито спричинений колективізацією, а також підкреслювалася ключова роль Росії в цьому процесі. «За активної участі російського пролетаріату, Бурят-Монголія стала на шлях прогресу та отримала всі можливості для розвитку та зростання її національної культури», — стверджувалося в непідписаній статті. Приблизно половину населення Бурят-Монголії складали етнічні росіяни або представники інших східнослов'янських народів. Третину складали буряти — народ, що належить до монгольської етнічної групи, який мешкав з усіх сторін тристороннього кордону Монголії, Радянського Союзу та Маньчжоу-го. Задля посилення безпеки в регіоні, необхідно було забезпечити вірність як росіян, так і бурятів, що мешкали в автономній республіці, і саме досягненню цієї мети мала сприяти присвячена російсько-бурятському союзу стаття в «Правді».

Окрім возвеличення зв'язків, що склалися у росіян з цією ключовою республікою, стаття підносила російський народ як ключовий з-поміж радянських народів та нещадно критикувала тих, хто ставив цю ключову роль під сумнів. «Народ, який дав світу таких геніїв, як Ломоносов, Лобачевський, Попов, Пушкін, Чернишевський, Мендєлєєв, таких гігантів людства, як Ленін та Сталін, — народ, що підготував та здійснив під керівництвом більшовицької партії Жовтневу революцію, — такий народ називати «нацією Обломових» може лише людина, яка не усвідомлює, про що говорить». Тут автор статті говорив про традицію, започатковану самим Леніним, коли той, говорячи про негативні риси російської історії та національного характеру, асоціював росіян з Обломовим, героєм роману XIX століття, що став уособленням ледачості та нерішучості.

Хоча автор статті у «Правді» і не нападав на самого Леніна, стаття тим не менше свідчила про істотну зміну в ставленні більшовиків до Росії та її народу. Це було вперше, коли таке поважне видання говорило про росіян, особливо про дореволюційних росіян, не як про імперську націю експлуататорів, а як про націю великих діячів літератури та культури. Цей народ, окрім того, що здійснив Жовтневу революцію, ще й дав світу таких постатей, як Ленін і Сталін — останній, етнічний грузин, тепер теж сприймався партією як росіянин. Росіяни вивищувалися над іншими народами Радянського Союзу, вели їх дорогою до світлого комуністичного майбутнього. Ті, хто не погоджувався з таким баченням, відтепер виключалися звідусіль як «любителі словесних красот, які нічого не тямлять в ленінізмі».

Причиною того, як в статті «Правди» практично визнавали російський народ законним лідером народів Радянського Союзу та підкреслювали його національні риси, було зростання напруги у відносинах з Японією та Німеччиною, а також посилення боротьби Сталіна проти суперників з числа партійної верхівки. Але переоцінка радянським лідером ролі російського народу в історії імперії та в соціалістичному будівництві після 1917 року відбувалася поступово.

Наступ на національних представників у системі влади в Україні, Білорусі, а також в інших неросійських республіках, що почався 1930 року з процесу над нібито членами Союзу визволення України, поклав краї політиці, яку партія вела до цього, за якої російський великодержавний шовінізм сприймався як головна загроза режиму. 1930 року в Росії відбулася схожа «Справа академіків», спрямована насамперед проти академіка Сергія Платонова та російських істориків старої школи, яких звинувачували в монархічних поглядах та в російському націоналізмі, — і фігурантами цієї справи стали близько сотні осіб, в той час як український процес зачепив понад чотириста. Російським академікам вирок оголошували в камері, в той час як українців змусили пройти крізь відкритий для широкого загалу показовий процес. Радянська машина пропаганди надсилала суспільству гучний та чіткий сигнал: основну загрозу режиму становить неросійський націоналізм.

Окрім цього, 1930 року Сталін та контрольовані ним члени Політбюро почали вживати заходів, спрямованих на припинення того, що ще нещодавно режим заохочував — виставлення дореволюційної Росії у виключно негативному світлі. В грудні того ж року керований Сталіним партійний секретаріат видав резолюцію щодо творів провідного радянського сатирика Дем'яна Бідного, який звинувачував традиційну російську ледачість та відсталість у тому, що російське селянство чинить спротив колективізації. «Останнім часом у фельєтонах т. Дем'яна Бідного стали з'являтися фальшиві нотки, що проявилися в огульному паплюженні «Росії» та «російського». Його, це паплюження, сприйняли не як критику селян, що ухилялися від колективізації, а як критику російського робітничого класу — «найактивнішої та найбільш революційної частини світового робітничого класу». За текстом резолюції, «від спроб застосувати епітет «ледачий» та «поціновував сидіння на печі» не може не нести грубою фальшю». В особистому листі Бідному Сталін звинуватив його в «наклепі на наш народ, дискредитації СРСР, дискредитації пролетаріату СРСР, дискредитації російського пролетаріату».

Сергій Платонов

Перехід партії до політики ставлення до неросійського націоналізму як до головної загрози для СРСР був остаточно оформлений в січні 1934 року, коли Сталін в своїй промові на XVII з'їзді партії заявив, що «головну небезпеку становить той ухил, проти якого припинили боротися та якому дали, таким чином, розростися до рівня державної небезпеки». Свою точку зору він проілюстрував прикладом: «На Україні ще зовсім нещодавно ухил в бік українського націоналізму не становив головної небезпеки, але коли

проти нього припинили боротися та дали йому розростися до того, що він з'єднався з інтервенціоністами, цей ухил став головною небезпекою». Подібних тверджень про російський шовінізм в доповіді не було. Рішення, які Сталін та партія ухвалювали протягом наступних місяців після з'їзду, продемонстрували, що партія готувалася відродити деякі елементи дореволюційного російського націоналізму.

Дем'ян Бідний

У липні 1934 року Центральний Комітет ухвалив рішення про початок підготовки до святкування на державному рівні століття з дня смерті Олександра Пушкіна — поета, якого протягом попередніх десятиліть на офіційному рівні практично ігнорували. Більшовицький режим, який здобув владу, перебуваючи в опозиції до царської імперії та будуючи свою репутацію на тому, що критикував російське імперське минуле, тепер став сприймати себе наступником культурних та державотворчих традицій імперії. В червні 1934 року спеціальною резолюцією Центрального Комітету в радянських школах відновили уроки історії, скасовані в 1920-х роках. Декількома місяцями раніше під час спеціального засідання Політбюро, присвяченого змісту підручників з історії, Сталін вирішив назвати новий шкільний курс «Історією СРСР», до того ж особливо підкреслив історичну місію Росії: «В минулому російський народ збирав інші народи. Схоже збирання він розпочав і зараз». Дореволюційна історія Росії знов високо цінувалася, як і відродилася вирішальна для формування російського націоналізму концепція батьківщини.

У номері «Правди» наводився текст рішення про поновлення уроків історії в школах, який супроводжувався газетною статтею під назвою «За Вітчизну». В статті любов до батьківщини проголошувалася однією з головних чеснот радянського громадянина. Реабілітований термін «вітчизна» йшов пліч-о-пліч з іншим ключовим поняттям сталінізму — «зрада». «Той, хто підніме руку на вітчизну, той, хто її зрадить, має бути знищений», — проголошував головний рупор партії. Ці судження йшли в розріз зі вченням Карла Маркса та Фрідріха Енгельса, теоретиків комуністичного руху, які в своєму основоположному документі, «Маніфесті Комуністичної партії» 1848 року заявили: «У робочих нема свої держави». В статті «Правди» цей відхід від догм марксизму пояснювався тим, що його засновники складали свій маніфест ще до перемоги російської революції, яка докорінно змінила ситуацію, адже у робітничого класу тепер з'явилася батьківщина. Цей аргумент вперше 1931 року використав Сталін, коли публічно заявив:

У номері «Правди» наводився текст рішення про поновлення уроків історії в школах, який супроводжувався газетною статтею під назвою «За Вітчизну». В статті любов до батьківщини проголошувалася однією з головних чеснот радянського громадянина. Реабілітований термін «вітчизна» йшов пліч-о-пліч з іншим ключовим поняттям сталінізму — «зрада».

«В минулому у нас не було та й не могло бути вітчизни. Але тепер, коли ми скинули капіталізм і влада належить нам, народу, ми маємо вітчизну та відстоюватимемо її незалежність».

Крім цього, Сталін прямо критикував ідеї Енгельса. В своїй статті «Зовнішня політика російського царизму» Енгельс описував Російську імперію як «оплот загальноєвропейської реакції, її останню укріплену фортеця і в той же час великий резерв її армії». Сталін ставив під сумнів багато з таких спостережень Енгельса. «В тому, що царська влада в Росії була могутнім оплотом загальноєвропейської (а також і азійської) реакції — не може бути сумніву. Але те, що вона була останнім оплотом такої реакції — це можна поставити під сумнів», — писав Сталін членам Політбюро. Сталін звернув увагу на недоліки, які вбачав в статті Енгельса, та назвав її однобокою — і це було нечуваною критикою отця-засновника марксизму в Радянському Союзі. Сталін виступав проти публікації російського перекладу статті Енгельса в «Більшовику», провідному теоретичному журналі партії, оскільки така публікація могла б свідчити про те, що стаття відповідає офіційній лінії партії. Аргументи Сталіна переконали членів Політбюро, і статтю не опублікували.

Ревізіонізм Сталіна був проявом еволюційних змін в його поглядах на нації та націоналізм напередодні приходу Гітлера до влади в Німеччині — державі, надважливій для більшовиків. Протягом більшої частини 1933 року, незважаючи на ядовиту антикомуністичну риторику Гітлера, Сталін марно намагався зберегти тісні економічні та навіть політичні зв'язки з Німеччиною, що були встановлені протягом минулого десятиліття. Як зрозумів Сталін наприкінці того ж 1933 року, Гітлера не цікавила співпраця з ним. Але нацисти, окрім того, що становили іноземну загрозу, ще й ставили перед радянською ідеологією нові виклики, а крім цього являли собою приклад для наслідування. Скажений націоналізм Гітлера, який забезпечив єдність Німеччини навколо лідера, справив враження на комуністичних очільників Радянського Союзу. Це спричинило низку змін у внутрішній та зовнішній політиці радянської держави.

Микола Бухарін

Гітлер звеличував, об'єднував та мобілізував німецький народ. Який народ міг мобілізувати Сталін — російський, радянський, пролетарський? Якщо відповіддю на це питання було «весь перерахований вище», то як тоді були між собою пов'язані частини цього цілого? Протягом деякого часу на ці питання не було чіткої відповіді, а з плином років Сталін розійшовся в поглядах з цього питання зі своїм старим союзником, а згодом — запеклим ворогом — Миколою Бухаріним. Виключеному 1929 року з партії Бухаріну на початку 1934 року дозволили повернутися на політичну сцену і призначили головним редактором «Известий» — другої за впливовістю газети Радянського Союзу. Бухарін, який був переконаним інтернаціоналістом та ворогом будь-якого націоналізму, зокрема й російського, дотримувався партій-

ної політики і в липні 1934 року, коли до шкільної програми повернули уроки історії, прославляв нові поняття радянської вітчизни та радянського патріотизму. Тим не менше, під останнім він розумів «любов до праці, культури, історичного майбуття людства, любов до найшляхетніших ідей епохи».

Бухарін був одним з основних прихильників ідеї існування радянського народу, який для нього не мав будь-якого національного забарвлення. Розмірковуючи таким чином, Бухарін критикував все, в чому бачив негативні риси російських національних традицій — так само, як і негативні риси будь-якого іншого народу СРСР — і не відчував при цьому будь-якої незручності. А для Сталіна це становило проблему. 1929 року Сталін написав велику роботу з національного питання, в якій спростовував твердження, що нації можуть злитися в єдине ціле та таким чином припинити своє існування ще до перемоги світової революції. Сформовані до Жовтневої революції нації продовжують існувати і після її перемоги, стверджував Сталін. Тому в Радянському Союзі він бачив сім'ю народів, об'єднану та керовану росіянами. Неодноразово він використовував слова «російський» та «радянський» як синоніми, а з часом почав і ставитися до російського народу як до квінтесенції радянського. В липні 1933 року на зустрічі з радянськими письменниками Сталін проголосив тост, запропонувавши «випити за радянський народ, за саму радянську націю, за людей, які раніше за всіх здійснили революцію», а потім додав: «Я колись сказав Леніну: найкращий народ — російський, найбільш радянська нація».

Бухарін був одним з основних прихильників ідеї існування радянського народу, який для нього не мав будь-якого національного забарвлення.

На думку Сталіна, критика росіян не тільки в радянському, але й в історичному контексті дорівнювалася критиці радянського народу в цілому. Першим ударом Сталіна по Бухаріну та по довготривалій більшовицькій традиції негативного ставлення до імперської Росії стала стаття в «Правді», написана з нагоди візиту в Кремль бурят-монгольської делегації. Приводом для завдання удару стала стаття Бухаріна в «Известиях», в якій автор прославляв Леніна з нагоди роковин його смерті та розвивав його порівняння дореволюційних росіян з Обломовим — саме Бухарін назвав росіян «нацією Обломових». Реакція Сталіна та газети «Правда» на статтю Бухаріна не лишала сумнівів, що відтепер партійна політика змінилася. Погляди, висловлювати які в 1920-х роках Ленін та й сам Бухарін вважали цілком прийнятним, тепер відкидалися та проголошувалися антиленінськими.

В Радянському Союзі Сталін бачив сім'ю народів, об'єднану та керовану росіянами. Неодноразово він використовував слова «російський» та «радянський» як синоніми, а з часом почав і ставитися до російського народу як до квінтесенції радянського.

Схвильований Бухарін написав листа Сталіну та поскаржився, що зазнав безпричинного нападу. «Я добре розумію, що ти ведеш надзвичайно велику політику, готуєш країну до великої перемоги, хочеш спиратися на все гідне — зокрема і на великі національні традиції. Тому тобі ріже слух «нація Обломових».

Я ж, як і пояснював, хотів особливо підкреслити національно-визвольну роль як більшовизму, так і робітничого класу». Бухарін розумів причини розвороту Сталіна в бік російського націоналізму, але не усвідомлював, що Сталіну, коли він запроваджував будь-яку нову лінію партії, було необхідно знайти, на кого напасти, проти кого розпочати публічну кампанію, в чиїй особі викривати ворогів партії та кого, зрештою, зробити новою жертвою. Сталін зверхньо написав на листі Бухаріна: «Велика дитина». Кількома місяцями пізніше Бухаріна звинуватили у веденні антипартійної діяльності; в лютому 1937 року його заарештували та розстріляли в березні 1938-го. Він був страчений за нібито шпіонську діяльність проти партії та держави, за роботу на іноземні держави та підготовку до розчленування країни.

Бухарін не був єдиною жертвою кампанії «захисту російської історії», яку Сталін розпочав на початку 1936-го. Дуже скоро новою ціллю став Дем'ян Бідний, сатирик, якому 1930 року вже оголошували догану за критику російських національних традицій. Восени 1934-го союзник Сталіна В'ячеслав Молотов, голова радянського уряду, відвідав оперну виставу «Богатирі» на лібрето Бідного. В опері висміювалася ключова постать російського імперського наративу, київський князь Володимир, його оточення, а також саме хрещення Русі. В листопаді 1934 року Політбюро видало резолюцію, якою заборонило подальші вистави. В лібрето Бідного побачили «спробу видати розбійників Київської Русі за позитивний революційний елемент». В творі поета нібито зводився наклеп на російських народних героїв та давалося «антиісторичне та глузливе зображення хрещення Русі, яке насправді являло собою позитивний етап в історії російського народу, адже сприяло зближенню слов'янських народів з народами вищої культури».

Резолюція свідчила про істотні зміни в колишній політиці партії з низки питань, оскільки відтепер партія не тільки стала на захист символів Російської імперії, але й прославляла хрещення Русі, а саме воно було ціллю лютих антирелігійних кампаній, що проводилися партією наприкінці 1920 — на початку 1930-х років. Окрім цього, партія тепер відкидала своє ж бачення дореволюційних бандитів як передвісників сучасної революції. Відповідно до звіту НКВС, в середовищі митців переважно позитивно сприйняли рішення про заборону п'єси Бідного. Багато представників російських мистецьких кіл побачили в цьому рішенні відродження російської історії та самої російської нації. «Не можна викривляти історію великого російського народу», — сказав один актор. Вважається також, що видатному радянському драматургу Костянтину Тренєву належали такі слова: «Я неймовірно задоволений резолюцією. Я як росіянин пишаюся нею. Нікому не дозволено плювати нам в обличчя». Інший драматург, Всеволод Вишневський, сказав: «Це історичний урок: не чіпайте наших. Історія ще знадобиться — і дуже скоро. Вже готується опера «Мінін і Пожарський — порятунок від інтервентів».

Вишневський говорив про п'єсу, присвячену двом ключовим фігурам російського імперського пантеону слави — князю Дмитру Пожарському та «громадянину» Козьмі Мініну, рятівникам Москви від польської окупації 1612 року. З героїв дореволюційної Росії, Пожарського та Мініна, один з монументів яким на початку XIX століття спорудили на Красній площі в Москві, кепкували в 1920-х

роках численні більшовицькі письменники, зокрема й Дем'ян Бідний, який звинувачував князя в хабарництві. Тепер обоє знов шанувалися, і один з улюблених письменників Сталіна, Михайло Булгаков, написав 1936 року лібрето до нової опери. Оперу так і не поставили на сцені, оскільки Булгакова звинуватили в позитивному висвітленні образів польських героїв та в недостатній любові до російського народу. Щирий російський патріотизм натомість таки вдалося відшукати в опері імперських часів авторства Михайла Глінки — «Життя за царя». В лютому 1939 року оперу поставили та чудово зустріли під політично коректною назвою «Іван Сусанін» — за іменем російського селянина, який, ймовірно, врятував царя Михайла Романова, поклавши своє власне життя. Опера описувала той самий період російської історії, що й «Мінін і Пожарський» Булгакова.

Пошана повернулася не тільки до російської історії та її героїв, але й до царів, на яких більшовицька пропаганда до цього накладала анафему. Про них писали книжки, статті та знімали фільми — останнє було в ту епоху найефективнішим засобом радянської пропаганди. В листопаді 1937 року на прийомі на честь народного комісара оборони Сталін проголосив: «Російські царі... зробили одну хорошу справу — сколотили державу аж до Камчатки. Ми отримали цю державу у спадок. Вперше ми, більшовики, згуртували та зміцнили цю державу як єдину, неподільну державу не в інтересах поміщиків чи капіталістів, а на користь робочих людей всіх великих народів, що складають цю державу». Того року радянському широкому загалу показали художній фільм «Петро Великий» за романом колишнього білого емігранта Олексія Толстого. Зйомки дозволив сам Сталін.

Пошана повернулася не тільки до російської історії та її героїв, але й до царів, на яких більшовицька пропаганда до цього накладала анафему. Про них писали книжки, статті та знімали фільми — останнє було в ту епоху найефективнішим засобом радянської пропаганди.

Наступного року вийшов ще один радянський блокбастер, присвячений героїчним звитягам російських правителів минулого. Головним героєм цього фільму, знятого видатним радянським режисером Сергієм Ейзенштейном, був князь Олександр Невський, святий Російської православної церкви. Війну, яку князь вів в XIII столітті проти шведів та тевтонських лицарів, фільм прославляв як героїчну оборону російської землі. У фільмі Олександр Невський, звертаючись до своїх західних ворогів, сказав: «Хто до нас з мечем прийде — той від меча й загине». Насправді Олександр Невський ніколи не казав цієї фрази, яка стала класикою радянської пропаганди — вона заснована на словах Ісуса з Євангелія від Матвія: «Всі бо, що за меч беруться, від меча загинуть». Та Сталін хотів більшого і доручив своїм помічникам зняти фільм про ще одного російського царя, ворога Заходу — про Івана Грозного. Славу Російської імперії відроджували з єдиною метою — активізувати російські націоналістичні почуття для підготовки до неминучої, на погляд Сталіна, війни з капіталістичним Заходом.

1939 року Третьяковська галерея запропонувала москвичам та гостям радянської столиці відвідати виставку шедеврів російського імперського мистецтва, що входили до величезної колекції галереї. Виставка стала дуже популярною

Сергій Ейзенштейн

серед відвідувачів, яким було радісно відчути воз-з'єднання з імперським минулим батьківщини. Якщо це відчуття старшому поколінню було знайомим, то молоде покоління — виховане в дусі більшовицького інтернаціоналізму, без прив'язки до російської історії чи ідентичності — відчувало тривогу. «Вчора ввечері, коли я після огляду виставки йшла додому через центр, по Красній площі, повз Кремль, Лобне місце, храм Василя Блаженного, — я раптом відчула якийсь глибокий родинний зв'язок з тими картинами, що були на виставці», — писала в своєму щоденнику школярка-підліток Ніна Костєріна. «Я — росіянка. Спочатку злякалася — чи не загуділи в мені шовіністичні струни? Ні, мені чужий шовінізм, але в той же час я — росіянка. Я дивилася на дивовижні скульптури Петра й Грозного Антокольського, і почуття гордості опанувало мене — ці люди росіяни».

Те, як режим Сталіна легітимізував деякі складові російської імперської політики та культури, допомогло поставити російський націоналізм на службу радянській державі та посилити статус росіян як провідної нації Радянського Союзу.

У травні 1936 року редакторська стаття «Правди» вітала патріотизм усіх радянських народів та вихваляла їхній внесок в побудову соціалізму, особливо наголошуючи при цьому на ролі росіян. «Першим серед цих рівних є російський народ, російські працівники та російські трудящі, які відіграли винятково велику роль у великій пролетарській революції — від перших перемог революції аж до періоду

Кадр з фільму «Олександр Невський». 1938 р.

блискучого розвитку сьогодення», — зазначалося в статті. Цю тему далі розвинув колишній радянський цензор Борис Волін, на той час редактор «Історичного журналу», який опублікував восени 1938-го в журналі «Більшовик» (саме в тому журналі, де планувалося опублікувати статтю Енгельса, чому запобіг Сталін) статтю під назвою «Великий російський народ». «Великий російський народ стоїть на чолі боротьби всіх народів, що мешкають на радянській землі, за щастя людства, за комунізм», — писав Волін. «Зростають та зміцнюються любов та дружба усіх народів СРСР до першого серед рівних та провідного серед передових — до великоруського народу». З цього часу російський народ стали називати не тільки «першим серед рівних», але й «великоруським».

Офіційно радянська пропаганда називала відносини, що склалися між націями СРСР, «дружбою народів». Але коли мова заходила про відносини між владою та населенням, одні народи ставали для режиму більш дружніми, ніж інші. Довіра до росіян, що нещодавно з'явилася, йшла пліч-о-пліч з недовірою до інших народів. Завершилася епоха, в яку партія готувалася до революційної війни, що принесе комунізм до решти держав Європи та світу. В останні роки перед початком Другої світової війни Сталін готував державу до можливого іноземного вторгнення та зачищав території позаду потенційної лінії фронту від імовірних зрадників — від так званої п'ятої колони. Критерієм, за яким відрізняли щирих патріотів від зрадників, стала тепер етнічна, а не класова, приналежність.

Офіційно радянська пропаганда називала відносини, що склалися між націями СРСР, «дружбою народів». Але коли мова заходила про відносини між владою та населенням, одні народи ставали для режиму більш дружніми, ніж інші. Довіра до росіян, що нещодавно з'явилася, йшла пліч-о-пліч з недовірою до інших народів.

Якщо в росіянах бачили надійних громадян, то неросіяни, які мали історичну батьківщину або ж потужну діаспору поза межами Радянського Союзу, розглядали як потенційних зрадників — і вони ставали мішенню численних репресій, які вилилися у Великий терор 1937—1938 років. В ході чистки партійного та владного апарату, яку здійснив Сталін, мільйони людей були посеред ночі заарештовані — потім їх судили так звані «тройки» — судові колегії, до складу яких входив партійний чиновник, представник НКВС та прокурор. Більшість з цих людей заслали до ГУЛАГу — мережі концентраційних таборів, де в'язні працювали в жахливих умовах Сибіру та інших віддалених частин СРСР — добували золото чи залізну руду або ж валили ліс. Строки ув'язнення були різними, від десяти до двадцяти п'яти років — без права на дострокове звільнення. Але тим, кого заслали до ГУЛАГу, пощастило. Близько 600 000 з-поміж тих, кого заарештували та судили «тройки», були розстріляні. Терору та нещасть зазнало все радянське суспільство. Членам сімей розстріляних або ув'язнених, яких називали «членами сім'ї ворога народу» — залишалося жити як громадянам другого ґатунку. Дітей, в яких заарештували обох батьків, віддавали до дитячих будинків на «перевиховання».

Першими в цьому переліку були радянські громадяни німецького, польського та японського чи далекосхідного походження, котрі могли, як вважалося, зрадити Москву у випадку конфлікту між радянською державою та їхніми братами

з-за кордону. В серпні та вересні 1937 року НКВС заарештувала та ув'язнила більше ніж 55 000 етнічних німців, яких звинуватили у шпіонажі на користь Німеччини. Близько 42 000 були засуджені до смерті та страчені загонами НКВС. Потім настала черга поляків. Восени 1937 року близько 140 000 радянських громадян польської національності було засуджено за нібито шпіонаж та антирадянську діяльність, з них розстріляно близько 110 000 людей. Переслідування зазнали і румуни, болгари, латвійці, фіни, греки та представники інших національностей. Репатріантів підозрювали в шпіонажі на користь Японії. Усього з серпня 1937-го до листопада 1939 року радянський режим засудив близько 335 000 осіб, заарештованих під час так званих національних операцій. Близько 250 000 з цих заарештованих, або ж 73 відсотки, розстріляли. Близько 40 відсотків з усіх, хто загинув під час Великого терору, не були росіянами.

Жертвою чистки став і Ардан Маркізов, народний комісар сільського господарства Бурят-Монгольської Автономної Республіки, чия дочка Геля подарувала квіти Сталіну в січні 1936-го. Маркізова заарештували в листопаді 1937 року та звинуватили в приналежності до вигаданої панмонгольської організації, яка нібито прагнула вирвати Бурят-Монгольську АРСР зі складу СРСР. Його розстріляли в червні 1938 року. Кар'єра Гелі як зіркової дитини (її постійно запрошували на шкільні заходи, і дівчатка по всьому Радянському Союзу мали стрижку як у неї) завершилася, коли їй було вісім років. Плакати та статуї, на яких зображувалося, як вона обіймає Сталіна, нікуди не поділися, але радянська пропаганда тепер стверджувала, що це — зображення Сталіна та таджицької дівчинки Мамлакат, яка отримала ленінський наказ працювати в колгоспі. Геля написала Сталіну листа, в якому стверджувала, що її батько був невинуватим. У відповідь була заарештована її мама, яка й надиктувала листа. Мати разом з донькою заслали до Казахстану. Двома роками пізніше тридцятидворічна мати Гелі померла. За однією з версій, вона наклала на себе руки, за іншою — її вбили агенти НКВС, аби уникнути подальших незручностей для влади — адже Маркізови і у казахстанському вигнанні зберігали подарунки Сталіна та фотографії його з Гелею.

Повернення провідної ролі росіян в 1930-х відбулося коштом багатьох інших радянських народів. Все це була гра з нульовим результатом, яка розпочалася із розгортанням 1927 року страху перед війною з Польщею та досягла піку в останні місяці до початку Другої світової війни у вересні 1939 року. В цей період на міжнародній арені відбулося багато визначальних подій, зокрема, прихід Гітлера на початку 1933 року до влади в Німеччині та укладення восени 1936 року Антикомінтернівського пакту між Німеччиною та Японію. Сталін облишив комуністичні мрії про перемогу світової революції, властиві 1920-м рокам, та тепер готувався до потенційної оборонної війни на два фронти — проти Німеччини на заході та Японії на сході. Неросійські народи, в яких раніше бачили бойовий авангард у майбутній війні, тепер сприй-

Повернення провідної ролі росіян в 1930-х відбулося коштом багатьох інших радянських народів. Це була гра з нульовим результатом, яка розпочалася із розгортанням 1927 року страху перед війною з Польщею та досягла піку в останні місяці до початку Другої світової війни у вересні 1939 року.

малися як потенційні перевертні. Забезпечення вірності росіян — найчисленнішого народу Радянського Союзу — стало визначальним у підготовці до війни.

Перетворення росіян з народу, винного у імперському пануванні, на провідний радянський народ збіглося в часі та підживлювалося перемогою Сталіна над його опонентами наприкінці 1920-х років, а також його сходженням до вищої влади в державі протягом 1930-х. Відповідно, відродження традиційних понять вітчизни та патріотизму йшли пліч-о-пліч з нагошенням на першочерговому значенні російської держави, і все це супроводжувалося зростанням культу самодержавних правителів, зокрема російських царів, насамперед Петра I та Івана Грозного. Втім, хоча російський націоналізм часто повертався в образі Російської імперії, все одно нове розуміння сутності Росії відрізнялося від бачення, що панувало до 1917 року. Російський народ кінця 1930-х років більше не включав ані малоросів, ані білорусів, яких тепер офіційно визнавали окремими — українською та білоруською — націями. Все це означало, що поняття російського народу періоду до Другої світової війни відповідало поняттю «великороси», яке використовувалося напередодні Першої світової війни. Від спричиненого війною шоку перегляду зазнають нові зв'язки між народами, сила нової нації та відданість її представників тій державі, що допомогла створити цю націю.

Глава 16. Велика Вітчизняна

У Радянському Союзі не було нестачі червоних прапорів чи червоної тканини, але знайти в Москві 1939 року червоний прапор з білим колом посередині та чорною свастикою в ньому було непросто. Гітлер позбувся чорно-червоно-жовтого триколору — прапору Веймарської республіки — в той самий рік, коли прийшов до влади і замінив його на чорно-біло-червоний стяг нового Рейху. 1935 року він знов змінив прапор, віддавши перевагу червоному полотнищу з чорною свастикою в білому колі. З того часу німецькі високопосадовці не відвідували Радянський Союз, і ані в Народному комісаріаті закордонних справ, ані в протокольній службі Кремля не було нацистського прапору для зустрічі міністра закордонних справ нацистської Німеччини Йоахіма фон Ріббентропа, який 23 серпня 1939 року прибував з поспіхом організованим візитом. Зрештою, потрібні прапори знайшли на московській кіностудії — їх там використовували для зйомки антифашистської пропаганди.

Літак Ріббентропа здійснив м'яку посадку в московському аеропорту — і гість побачив не тільки нацистські прапори, але й почесну варту, а також дружні обличчя радянських чиновників. На світанку 24 серпня Ріббентроп підписав зі своїм радянським колегою В'ячеславом Молотовим пакт про ненапад. На фотографіях з нагоди цієї події зображений щасливий Йосип Сталін, на якого з портрета прихильно дивиться Володимир Ленін. Уклавши комуно-фашистський договір, Радянський Союз зробив різкий розворот у своїй зовнішній політиці, перервавши переговори з Британією та Францією.

Таємний протокол до пакту Молотова—Ріббентропа передбачав розподіл Польщі та інших східноєвропейських держав між Гітлером та Сталіним — цим, фактично, давався зворотній відлік до Другої світової війни, яка розпочалася

Молотов і Ріббентроп 23 серпня 1939 р.

1 вересня 1939 року, коли Німеччина напала на Польщу. Сталін вірив, що, підписавши договір, він перехитрить західні держави, відтягне конфлікт між Радянським Союзом та Німеччиною та штовхне Гітлера до війни з Заходом. Він також вважав, заявляючи, що Молдова, східна Польща та більша частина Балтійських держав мають бути в його сфері впливу, і, якщо знадобиться, — в його зоні окупації, просуває першу лінію радянської оборони далі на захід, чим покращує геостратегічну позицію держави.

Пакт з нацистською Німеччиною означав не тільки зміну зовнішньополітичної риторики Радянського Союзу, але значні зміни у внутрішній пропаганді. Напади на Німеччину та Гітлера, які до цього були основною родзинкою кремлівської пропаганди, тепер припинилися, але на цьому не зупинилися. Пакт Молотова-Ріббентропа істотно вплинув на національну політику сталінського режиму. Обґрунтувати як в самій країні, так і за її межами треба було не тільки союз з Гітлером, але й прийдешнє приєднання земель біля західних кордонів СРСР. В 1930-х роках влада вбачала потенційних зрадників у представниках тих народів Радянського Союзу, істотна частина яких мешкала і за кордоном. Але як тільки закордонна політика уряду з оборонної змінилася на наступальну, ці народи несподівано стали сприйматися як джерело можливості для режиму дестабілізувати сусідні держави та легітимізувати таким чином плановану агресію. Це було певною мірою поверненням до політики 1920-х років, коли режим сподівався на переможний революційний марш на Захід, в якому неросійські народи гратимуть значну допоміжну роль. Переваги від зміни зовнішньої політики негайно отримали Українська та Білоруська радянські республіки.

Таємний протокол до пакту Молотова—Ріббентропа передбачав розподіл Польщі та інших східноєвропейських держав між Гітлером та Сталіним — цим, фактично, давався зворотній відлік до Другої світової війни, яка розпочалася 1 вересня 1939 року, коли Німеччина напала на Польщу.

Коли у вересні 1939 року Радянський Союз вступив у Другу світову війну, він пояснював приєднання західноукраїнських та західнобілоруських земель, що знаходилися під владою Польщі, прагненням звільнити братні народи від утисків та забезпечити їхнє возз'єднання з братами. З того часу Сталіну доводилося шукати баланс між інтересами нещодавно посиленої російської нації з вимогами та очікуваннями національних меншин. Балансування гратиме найважливішу роль у відносинах між росіянами, українцями та білорусами — в середині східнослов'янської серцевини Радянського Союзу.

17 вересня 1939 року Червона армія перетнула польсько-радянський кордон та почала наступ в центральні райони Польщі, яку вже на той момент контролювали німці. В'ячеслав Молотов, який менше ніж за місяць до того підписав з Ріббентропом пакт про ненапад, звернувся по радіо до радянських громадян, аби пояснити їм своє бачення того, в чому багато його співвітчизників — що вже й казати про решту світу — бачили чисту агресію, здійснену радянською владою в союзі з антидемократичним та антикомуністичним нацистським режимом. Пояснення Молотова було дивовижно простим: Червона армія перетнула польський кордон, аби захистити братів — східних слов'ян: українців та білорусів, що мешкають на східних теренах Польщі. «Від радянського уряду, — заявив Молотов, — не можна вимагати байдужого ставлення до долі єдинокровних українців та білорусів, які мешкають в Польщі і які раніше знаходилися в становищі безправних націй, а тепер і взагалі покинуті напризволяще. Радянський уряд вважає своїм священним обов'язком подати руку допомоги своїм братам-українцям та братам-білорусам, що мешкають в Польщі».

Це формулювання склав сам Сталін в ході нічних переговорів з послом Німеччини в Москві, Фрідріхом Вернером фон Шуленбургом, якого викликав до Кремля на світанку 17 вересня. За тиждень до того Молотов повідомив Шуленбурга, що радянський уряд готується «заявити, що польська держава розпадається, і внаслідок цього постає необхідність, щоб Радянський Союз прийшов на допомогу українцям та білорусам, для яких Німеччина „становить загрозу"». Далі, відповідно до звіту німецької сторони про зустріч, Молотов додав: «Така аргументація потрібна, щоб інтервенція Радянського Союзу була виправданою в очах мас населення і при цьому щоб Радянський Союз не мав вигляд агресора». Німці протестували, але Молотов не поступався. Він нібито сказав Шуленбургу: «На жаль, радянський уряд не бачить можливості надати будь-яку іншу аргументацію,

Радянські війська перетинають кордон з Польщею. *Фото 1939 р.*

оскільки раніше Радянський Союз не висловлював стурбованості долею представників його народів в Польщі, а тепер має в той чи інший спосіб виправдати інтервенцію».

Виступ Молотова редагував сам Сталін, прибравши звідти згадку про німецьку загрозу. Залишилася згадка про загрози, які становить розпад польської держави — і від яких треба було захистити все ті ж самі народи — українців та білорусів. Цей список народів, яких Сталін міг би зажадати врятувати, не був повним. Не було в ньому євреїв, які становили значну частку населення «возз'єднаних» з Союзом земель, а також не було і поляків: демаркаційна лінія, намальована в серпні 1939 року Молотовим та Ріббентропом, залишала на радянській стороні не тільки українські та білоруські етнічні території, але й частини Люблінського та Варшавського воєводств, а ці території були заселені переважно поляками. Але Сталін точно не хотів дратувати Гітлера заявами про те, що хоче врятувати євреїв, а виправдання інтервенції порятунком поляків від поляків було б відвертою нісенітницею. Одні народи Сталін хотів захищати, а інші не хотів — і польський народ тут становив особливий виклик — поляки жодним чином не могли допомогти виправдати інтервенцію.

Радянський Союз давно залишив свої колишні спроби здобути прихильність етнічних українців та білорусів з-поміж населення Польщі та інших сусідніх держав — заради здійснення світової революції. З тим, як зростала німецька загроза, СРСР перестав сприймати представників народів, що мешкали на його території, як союзників в майбутній наступальній війні Радянського Союзу проти Заходу, а почав вбачати в них радше потенційну загрозу у випадку нападу Німеччини. Найгостріше ця загроза постала в березні 1939 року, коли німці зруйнували Чехословаччину. У східній частині чехословацької держави уряд Закарпатської України проголосив незалежність, і в Москві почали боятися, що Гітлер використовуватиме цю декларацію незалежності, аби розпочати війну з СРСР під гаслом возз'єднання українських земель. Гітлер вирішив не розігрувати проти Сталіна українську карту та віддав Закарпатську Україну угорцям, які й знищили місцевий рух прихильників незалежності. Але Сталін засвоїв цей урок. Він більше не хотів, щоб за межами СРСР лишалися українські чи білоруські анклави; так само він не хотів «ділити» зі своїм новим союзником будь-яку іншу етнічну групу, зокрема й поляків.

З тим, як зростала німецька загроза, СРСР перестав сприймати представників різних народів, що мешкали на його території, як союзників в майбутній наступальній війні Радянського Союзу проти Заходу, а почав вбачати в них радше потенційну загрозу у випадку нападу Німеччини.

У середині вересня Сталін вирішив внести зміни до пакту та перенакреслити лінію розділу між німецькою та радянською сферами впливу в Східній Європі. Він знов запросив Ріббентропа до Москви. Міністр закордонних справ нацистської Німеччини погодився. 27 вересня радянська кінокамера зняла його прибуття до Москви. Ріббентроп, одягнений в довге шкіряне пальто, привітав радянських командувачів гітлерівським салютом. Наступного дня Ріббентроп і Молотов намалювали на карті нову лінію — і під змінами синім кольором розписався Сталін,

а червоним — Ріббентроп. За новою угодою, Сталін обміняв етнічні польські терени навколо Варшави та Любліна на литовську державу. Це означало, що під радянську окупацію потраплятимуть лише землі, заселені переважно українцями та білорусами. Більшість східнослов'янських територій, включно з містом Львовом, які 1914—1915 років недовго контролювала царська армія, тепер опинилися під владою Сталіна — несподіване втілення мрій цілих поколінь державців Російської імперії.

Нові окупанти зі сходу увійшли до Львова під прапором Радянської України — зміни в політиці зачепили і назву залучених до операції сил Червоної армії — вони називалися Український фронт. На білоруській території такі самі формування Червоної армії складали Білоруський фронт. Виправдовуючи вступ СРСР до Другої світової війни та приєднання щойно окупованих українських та білоруських територій, Сталін звернувся до риторики 1920-х років, що означало часткове повернення до націонал-комунізму та до експлуатації українського та білоруського культурного націоналізму. Восени 1939 року колишні східні воєводства Польщі були включені до складу Української та Білоруської Радянських Соціалістичних Республік. Це проголошувалося тріумфом радянської національної політики та проявом дружби народів. Розігрування національної карти на західних теренах щойно збільшених республік повернуло радянське керівництво до політики сприяння розвитку української та білоруської культур — до політики, яку вперше почали втілювати у 1920-х роках.

Виправдовуючи вступ СРСР до Другої світової війни та приєднання щойно окупованих українських та білоруських територій, Сталін звернувся до риторики 1920-х років, що означало часткове повернення до націонал-комунізму та експлуатації українського та білоруського культурного націоналізму.

Але часи змінилися. Російський націоналізм тепер став для радянської ідентичності ключовим, а пожвавлення націоналістичних настроїв інших східнослов'янських народів було обумовлене лише новою дійсністю. В законах про приєднання колишніх польських територій до Української та Білоруської республік порушувався статус росіян як єдиного в Радянському Союзі «великого народу» — цей самий титул був використаний і щодо українців та білорусів. Але деякі великі народи все одно лишалися рівнішими за інших та навіть були схильні поглинати менших братів. Тому Володимир Пічета, в 1920-х роках голова Мінського університету, заарештований 1930 року за звинуваченнями одночасно у великоруському шовінізмі та білоруському націоналізмі, після звільнення з ув'язнення вирішив, що бути звинуваченим у шовінізмі набагато безпечніше, ніж у націоналізмі. В своїй брошурі, випущеній на широкий загал, він вітав приєднання східних польських терен як возз'єднання російських земель.

Якщо вірити звітам НКВС, широкі маси радянського населення вітали вступ Радянського Союзу до війни. Молоде покоління, виховане в дусі марксистської ідеології під впливом антифашистської риторики, помилково сприйняло розділ Польщі за початок радянсько-німецької війни, довгоочікуваної битви між комунізмом та фашизмом. Багато хто з числа радянської інтелігенції побачив в цих

подіях «відновлення єдності давньоруських земель» — тут друге життя отримала імперська ейфорія перших днів Першої світової війни. Зрештою, багато представників української та білоруської інтелігенції вітали цю війну як спосіб возз'єднання їхньої батьківщини. Офіційна політика робила численні повороти, балансуючи між сталінською догматикою, нещодавно посиленим російським націоналізмом, а також відновленим українським та білоруським націоналізмом.

Якщо вірити звітам НКВС, широкі маси радянського населення вітали вступ Радянського Союзу до війни. Молоде покоління, виховане в дусі марксистської ідеології під впливом антифашистської риторики, помилково сприйняло розділ Польщі за початок радянсько-німецької війни, довгоочікуваної битви між комунізмом та фашизмом.

Як і завжди, основний виклик режиму в формулюванні нового національного дискурсу та, зрештою, нової національної політики, становили українці. За декілька років до початку Другої світової війни уряд почав відновлювати традиційний український історичний наратив, демонструвати гордість за козацьке минуле України. Щоправда, все це стосувалося лише тих сторінок історії України, які вписувалися в дореволюційне імперське бачення цієї історії.

Головним уособленням нового ставлення до історії Росії та України став козацький гетьман XVII століття Богдан Хмельницький, якого радянська література середини 1930-х років таврувала «зрадником та затятим ворогом українського селянства», творцем «союзу між українським та російським феодальним панством». Кожного разу, коли в центрі Києва збиралися комуністичні демонстрації, їх учасники вилазили на величезний пам'ятник Хмельницькому та намагалися його повалити всім гуртом. Але в той же час Хмельницький був значною постаттю російської імперської історіографії, який домігся «возз'єднання Русі». Саме це і стало ключовим чинником реабілітації Хмельницького в радянському історичному дискурсі. Зважаючи на всі обставини, реабілітація Хмельницького, до якої доклалися найвищі посадові особи, розпочалася в Москві, а не в Києві.

Головним уособленням нового ставлення до історії Росії та України став козацький гетьман XVII століття Богдан Хмельницький, якого радянська література середини 1930-х років таврувала «зрадником та затятим ворогом українського селянства», творцем «союзу між українським та російським феодальним панством».
Тепер Сталін стверджував, що це було «меншим злом» в порівнянні з захопленням України іноземними державами

У серпні 1937 року радянські газети опублікували офіційну заяву стосовно тексту підручників з історії, в якій критикувався застарілий підхід до постаті українського гетьмана. «Автори цих підручників не вбачають ніякої позитивної ролі в діяльності Хмельницького в XVII столітті, в його боротьбі проти окупації України шляхетською Польщею чи султанською Туреччиною», — писала «Правда». Автором статті був сам Сталін. Потім він стверджував, що приєднання України та Грузії до російської держави було «меншим злом» порівняно із

Олександр Корнійчук

захопленням цих країн іноземними державами. Український та грузинський історичний наратив тепер знов шанувався в тій частині, в якій він прославляв об'єднання цих країн з Росією.

Коли політика Москви змінилася, українські письменники скористалися можливістю хоча б частково відродити свою національну спадщину. Молодий український драматург Олександр Корнійчук негайно написав п'єсу під назвою «Богдан Хмельницький», в якій козацький гетьман прославлявся за ведення війни проти Польщі. Прихильники старого партійного підходу до історії, заснованого на класовій приналежності, напали на Корнійчука, але партійне керівництво в Москві винагородило політичну спритність автора. 1939 року його п'єсу поставили в Малому театрі в Москві — і з цього розпочалася тріумфальна хода п'єси театрами СРСР. 1941 року було випущено її кіноверсію, яка отримала найвищу мистецьку нагороду — Сталінську премію. Хмельницький вступив до радянського пантеону героїв пліч-о-пліч з Олександром Невським та Мініним і Пожарським.

П'єсу Корнійчука показували і у львівських театрах в перший же час після приєднання регіону до Радянського Союзу. Сам Корнійчук служив повноважним представником української радянської культури на нещодавно окупованих територіях та зіграв важливу роль в культурній українізації цих земель, де до цього поляки не тільки домінували, але й взагалі були монополістами. Восени 1939-го польські театральні та оперні вистави без зволікань замінили на українські та російські. Потім влада перейшла до українізації преси та системи освіти. Влада здійснила чистку етнічних поляків в адміністративних, культурних та освітніх установах. Багато з цих поляків зазнали масових арештів та були ув'язнені чи заслані до віддалених регіонів Радянського Союзу — це стосувалося колишніх політиків, поліцейських чиновників та військових ветеранів.

Хоча місцеву українську інтелігенцію і залучали до процесів деполонізації та українізації місцевої адміністрації, а також освіти та культури в регіоні, ключову роль все одно відігравали кадри зі сходу, такі як Михайло Марченко — новий ректор Львівського університету. Його перекинули на цю посаду з київського Інституту української історії, де він очолював відділення історії феодалізму та працював над дисертацією про українсько-польські війни другої половини XVII століття. З призначенням Марченка на головну посаду в Львівському університеті в останньому з адміністративних посад прибрали польських викладачів, було запроваджено заняття з української мови, збільшилася кількість етнічних українців з-поміж студентства. З 1919-го до 1939 року університет офіційно називався Університетом Яна Казимира — на честь Яна II Казимира, польського короля, що 1651 року воював проти Богдана Хмельницького. Тепер він називався Львівський національний університет ім. Івана Франка. Франко був провідним українським письменником та політичним діячем до Першої світової війни.

Польські професори ненавиділи Марченка, багато хто з них втратив не тільки адміністративні посади, але й взагалі роботу в університеті. Скоро, щоправда, виявилося, що й самому Марченку не довіряють. Його звільнили з посади навесні 1940 року та після повернення до Києва поставили під нагляд НКВС. В червні 1941 року його заарештували за звинуваченнями у підтримці зв'язку з українським націоналістичним підпіллям. Злет і падіння Марченка на головній посаді Львівського університету збіглися в часі зі злетом та падінням політики українізації на нещодавно приєднаних територіях. Хоча з осені 1939-го до весни 1940 року Москва і вела політику повномасштабного сприяння українізації, підтримувала призначення на посади місцевого населення та переслідувала представників колишньої польської гвардії, влітку політика змінилася. Поляків все ще переслідували, але влада починала вживати заходів, аби інтегрувати їх в суспільство, а українцям, натомість, віддавали перевагу в культурній політиці, але переслідували за реальні чи надумані прояви політичного націоналізму. На погляд Москви, шлях від відданого партії українізатора до українського націоналіста був дуже коротким: для втілення лінії партії потрібен був постійний контроль.

Зміни в національній політиці та збільшення масштабів репресій та депортацій пояснювалися як ходом війни, так і зовнішньополітичними розрахунками Сталіна. Падіння Парижа в травні 1940 року здивувало Сталіна — він розраховував на більш тривалий конфлікт на західному фронті. Відтепер Гітлер міг майже в будь-який час повернути на схід та напасти на Радянський Союз. Радянський диктатор, який все ще вірив, що чим далі на захід він відсуне свій кордон, тим більшу безпеку собі здобуде, негайно висунув претензії на свою частину здобичі за пактом Молотова-Ріббентропа 1939 року. Він блискавично окупував балтійські держави та висунув Румунії вимогу передати Молдавію та етнічні українські землі СРСР. Він почав і війну з Фінляндією, яка не пішла шляхом балтійських держав та чинила потужний спротив, обезкровлюючи Червону армію та мінімізуючи радянські територіальні надбання уздовж радянсько-фінського кордону. Але висування вимог на нові території було лише частиною розрахунку Сталіна — іншим великим завданням було забезпечення безпеки цих земель перед лицем прийдешньої агресії.

Зміни в національній політиці та збільшення масштабів репресій та депортацій пояснювалися як ходом війни, так і зовнішньополітичними розрахунками Сталіна.

На кого розраховуватиме Гітлер, якщо почне наступ на землі Західної України та Білорусі? — на це питання Сталін та його чиновництво, відповідальне за державну безпеку, шукали відповідь протягом місяця після падіння Парижа. Поляки не були вірними, але, з огляду на політику німців в окупованій Центральній та Західній Польщі, вони не були й пронімецькими — німці тисячами страчували польських політичних, культурних та інтелектуальних лідерів, дотримуючись мінімальної секретності, або й взагалі відкрито — і про все це в польських колах добре знали. З українцями ситуація була іншою — багато з них з нетерпінням очікували на прихід німців. Старше покоління з ніжністю оглядалося на часи австрійського панування, за якого в українців з'явилася можливість

самоствердження. Молоде покоління великою частиною відкидало як польське, так і радянське панування та вступало до Організації українських націоналістів (ОУН). Вони покладали великі надії на те, що нацисти допоможуть їм встановити незалежну українську державу. Українські націоналісти, а також підозрювані чи то в українському націоналізмі, чи то в невірності Сталіну колишні члени Комуністичної партії Західної України, стали основною мішенню радянської окупаційної влади.

Симпатії провідників націоналістичного руху та їхня співпраця з німцями (1941 року вони таємно утворили два спеціальних батальйони під керівництвом німецької військової розвідки) були для радянської влади достатньою підставою розпочати проти них боротьбу. Більше того, той націоналізм, який вони відстоювали, наголошував на повній відмінності українців від росіян, що ще більше загострювало міжетнічну напругу, яка виникла внаслідок підтримки Сталіним російського націоналізму. Мало що може дати краще розуміння радянської національної політики на приєднаних територіях України та Білорусі, ніж кількість депортованих радянською владою з того регіону політично неблагонадійних елементів. В лютому 1940 року, під час першої хвилі великомасштабних депортацій, з Західної України та Білорусі до Сибіру та Центральної Азії було вивезено близько 140 000 поляків. До цього числа входили колишні урядові чиновники, поліцейські, військові ветерани та безліч членів їхніх родин. Депортації триватимуть і надалі, а їх мішенню будуть поляки, євреї та, зрештою, українці та білоруси. В травні 1941 року більше 11 000 українців були депортовані з колишніх польських земель у внутрішні регіони Радянського Союзу.

Симпатії провідників націоналістичного руху та їхня співпраця з німцями (1941 року вони таємно утворили два спеціальних батальйони під керівництвом німецької військової розвідки) були для радянської влади достатньою підставою розпочати проти них боротьбу.
У лютому 1940-го почалася перша хвиля великомасштабних депортацій.

Поняття «патріа», в російському варіанті — «родина», «батьківщина» або «отчизна», «вітчизна», яке лише 1934 року було в Радянському Союзі повністю реабілітоване, стало основним лозунгом радянської пропаганди тепер, коли восени 1940 року Гітлеру не вдалося вдертися на територію Британських островів і він повернув свої армії на схід та 22 червня 1941 року напав на свого колишнього союзника — на Радянський Союз.

Того дня Сталін, будучи занадто шокованим, аби особисто звернутися до народу, доручив зачитати власноручно відредагований заклик до народу своїй правій руці — В'ячеславу Молотову, чий підпис стояв поруч з підписом Ріббентропа на щойно порушеному Гітлером пакті. Охоплений подивом радянський диктатор не знав, де шукати розради, заспокоєння та натхнення, якщо не в історії. В зачитаному Молотовим заклику проголошувалося: «Не вперше нашому народу доводиться мати справу з зарозумілим ворогом, що нападає. Свого часу на похід Наполеона в Росію наш народ відповів Вітчизняною війною і Наполеон зазнав поразки, прийшов до свого краху. Те саме буде й із зарозумілим Гітлером, який оголосив новий похід проти нашої країни. Червона армія та весь наш народ

знов поведуть переможну вітчизняну війну за Батьківщину, за честь за свободу». Німецько-радянський конфлікт, зрештою, став в Радянському Союзі називатися Великою Вітчизняною війною радянського народу.

За декілька днів після промови Молотова два радянські автори пісень — композитор Олександр Алєксандров, засновник ансамблю Червоної армії, та поет Василь Лебедєв-Кумач — написали пісню, яка згодом стала символом тієї війни. З цієї піснею, яка називалася «Священная война», щодня починалися радіопередачі з осені 1941 року і до завершення війни. Вона починалася зі слів «Вставай, страна огромная/ Вставай на смертный бой» і апелювала не до партії, а до вітчизни. За однією з теорій, слова до пісні написав не Лебедєв-Кумач, а провінційний шкільний вчитель, Олександр Боде, ще 1916 року, в розпал Першої світової війни. Якщо вірити цій теорії, Лебедєв-Кумач замінив в пісні слова «тевтонская орда» на «фашистская орда», а «За русский край родной» — на «за наш Союз большой». В такій пісні, де оживав російський дореволюційний націоналізм, можна було проігнорувати партію, але треба було згадати про багатоетнічний склад СРСР, а пісня мала апелювати не тільки до російського патріотизму, але й до любові інших народів Союзу.

Німецькі дивізії просувалися на схід, долаючи спротив Червоної армії, що значною частиною складалася з селян, які були не дуже-то вірними цьому режиму, що змусив їх пройти жахи колективізації, а також у випадку з українцями та з населенням півдня Росії — жах спустошливого голоду. Неросійські мешканці західних територій, які незадовго до цього були приєднані до Радянського Союзу і швидко втрачені з початком війни, були схильні бачити в німцях визволителів (незабаром вони зрозуміють, що помилялись).

Саме цьому була присвячена перша промова Сталіна воєнного часу, проголошена 3 липня 1941 року. Після пояснення того, наскільки правильним було підписання пакту про ненапад з Гітлером, Сталін назвав Гітлера та Ріббентропа «нелюдами та людожерами». Стривожений Сталін називав співвітчизників «братами та сестрами», намагаючись створити враження єдиної родини, а також відчуття духовного, майже релігійного братерства між народами Радянського Союзу. З промови Сталіна випливало, що метою німецького вторгнення є «відновлення влади земле́власників, відновлення царизму, зруйнування національної культури та національної державності росіян, українців, білорусів, литовців, латишів, естонців, узбеків, татар, молдаван, грузин, вірмен, азербайджанців та інших вільних народів Радянського Союзу, онімечити їх, перетворити на рабів німецьких князів та баронів».

Заклик Сталіна вагомого негайного результату не мав. Німецькі дивізії просувалися на схід, долаючи спротив Червоної армії, що значною частиною складалася з селян, які були не дуже-то вірними цьому режиму, що змусив їх пройти жахи колективізації, а також у випадку з українцями та з населенням півдня Росії — жах спустошливого голоду. Неросійські мешканці західних територій, які незадовго до цього були приєднані до Радянського Союзу і швидко втрачені з початком війни, були схильні бачити в німцях визволителів (незабаром вони зрозуміють, що помилялись). Восени, після відступу з країн Балтії та з Білорусі, втративши в оточенні під

Києвом 600 000 солдатів, Червона армія вела бої на російській території за виживання самого режиму. Майже всі неросійські області західного СРСР було втрачено.

Це, вочевидь, стало однією з причин того, що в своєму наступному відомому зверненні від 7 листопада 1941 року з нагоди дня «Великої Жовтневої Соціалістичної Революції», проголошеному на Червоній площі перед бойовими частинами, що вирушали до лінії фронту, яка знаходилася усього лише в декількох десятках кілометрів від Москви, Сталін взагалі не згадував неросійські народи. Для нього війна тепер стала справою суто російського народу. «Війна, яку ви ведете, — це війна за звільнення, війна справедлива, — сказав Сталін. — Нехай надихає вас в цій війні мужній образ наших великих предків — Олександра Невського, Дмитра Донського, Кузьми Мініна, Дмитра Пожарського, Олександра Суворова, Михайла Кутузова! Нехай осіняє вас знамено великого Леніна!». Сталін не згадав жодного неросійського героя, прославляв тільки героїв імперії, з яких ще декількома роками раніше кепкувала радянська пропаганда. Згадка про Леніна мала ще й релігійний підтекст, адже використане Сталіним дієслова «осіняти» (рос. — «осенять»)зазвичай означає «осіняти себе хресним знаменням», тобто хреститися. Сталінський режим, опинившись в тяжкому положенні, почав відроджувати символи та Бога, яких до цього відкидав та розвінчував.

І насправді, все виглядало так, ніби новий акцент на традиції Російської імперії — за рахунок та на шкоду марксистсько-ленінській ідеології — працює. Перекидання з Далекого Сходу свіжих радянських дивізій допомогло Сталіну в грудні 1941 року втримати Москву та відтіснити німців. В січні 1943 року, в розпал запеклої битви за Сталінград, Сталін відновив військові погони, які довоєнна радянська пропаганда асоціювала з царським режимом. Зменшення ідеологізації у зовнішній політиці дозволило Радянському Союзу навести мости з колишніми супротивниками, Великою Британією та Сполученими Штатами, які разом з Радянським Союзом сформували антифашистський блок, який Вінстон Черчилль назвав «Великим союзом».

Західні союзники, насамперед Сполучені Штати Америки, допомогли радянському режиму втриматися, здійснюючи поставки озброєння та обладнання за програмою ленд-лізу, але Сталін хотів більшого, він прагнув того, аби союзники відкрили в Європі Другий фронт. Аби здобути підтримку західної громадськості, Сталіну треба було позбутися іміджу божевільного атеїстичного комуніста, схибленого на світовій революції. 1943 року, в ході підготовки Тегеранського саміту з лідерами західних держав, Сталін розпустив Комуністичний інтернаціонал, який громадськість західних держав сприймала як організацію, що замишляє світову революцію та прагне скинути демократичні уряди по всьому світу. Окрім цього, Сталін зробив великі поступки Російській православній церкві та дозволив провести вибори патріарха — ця посада лишалася вакантною з 1920-х років, коли розпочалася антирелігійна кампанія більшовиків. Російська православна

Західні союзники, насамперед Сполучені Штати Америки, допомогли радянському режиму, здійснюючи поставки озброєння та обладнання за програмою ленд-лізу, але Сталін хотів більшого, він прагнув, аби союзники відкрили в Європі Другий фронт.

церква отримала друге життя — і цей важливий елемент російської імперської історії та ідентичності розпочав своє повернення до суспільної свідомості.

Повернення до імперських символів в ідеології та культурі досягло піку, коли був скасований «Інтернаціонал» як державний гімн Радянського Союзу, пісня міжнародного соціалістичного руху кінця XIX століття. В грудні 1943 року Політбюро затвердило текст та музику нового державного гімну, написану Олександром Алєксандровим, співавтором «Священної війни». Музика нового гімну дуже нагадувала інший хіт Алєксандрова — «Гімн більшовицької партії» 1938 року. Але якщо в партійному гімні жодним словом не згадувалася Росія, то в новому гімні СРСР не йшлося про партію. «Союз нерушимый республик свободных,/ Сплотила навеки великая Русь», — такими стали перші два рядки нового гімну. Сталін особисто редагував, а згодом схвалив текст. Неросійським республікам СРСР належало тепер гуртуватися навколо Росії в боротьбі проти зовнішньої агресії.

Повернення до імперських символів в ідеології та культурі досягло піку, коли був скасований «Інтернаціонал» як державний гімн Радянського Союзу, пісня міжнародного соціалістичного руху кінця XIX століття.

У перші найскладніші місяці та роки війни, коли в Москві влада зосередилася на розпаленні вогню російського націоналізму, керівникам інших радянських республік, особливо окупованих німцями, дозволили — та їх навіть спонукали до цього — використовувати націоналістичні почуття мешканців цих республік, аби пожвавити антинімецький спротив за лінією фронту та заохотити до боротьби етнічних братів, мешканців цих республік в лавах Червоної армії.

Незабаром після промови Молотова 22 червня 1941 року українські письменники віднайшли джерело натхнення у своїй власній Великій Вітчизняній війні. Очевидно, що війну проти Наполеона вони своєю не вважали (армії Наполеона ніколи не було в Україні). В листі до Сталіна провідні діячі української культури стверджували, що на початку Нового часу українське козацтво вело власну вітчизняну війну проти поляків та німців. Українські історики та пропагандисти знайшли і власного Олександра Невського в особі князя XIII століття Данила Галицького. За іронією, якщо Невський воював проти західних країн, Данило воював проти монголів за підтримки західних союзників — та навіть отримав з рук Римського Папи королівську корону. Але на ці історичні деталі українські діячі з радістю заплющили очі, будучи зайнятими наслідуванням старшого російського брата та роблячи свій внесок до воєнної пропаганди.

Найвидатніший національний поет Білорусі, Янка Купала, теж шукав натхнення в історії. Він звеличував боротьбу «мого героїчного білоруського народу» під проводом Сталіна проти «людожера та кровопивці» Гітлера. Купала закликав до партизанського руху та до селянської війни проти загарбника:

Партызаны, партызаны,
Беларускія сыны!
За няволю, за кайданы
Рэжце гітлерцаў паганых,
Каб не ўскрэслі век яны.

Чиновники штабу білоруського партизанського руху, який розташовувався в Москві, прагнули використати будь-які доступні символи білоруського радянського націоналізму. Одному з найвідоміших партизанських з'єднань, що діяло на території Білорусі, вони дали ім'я Кастуся (Костянтина) Каліновського, якого радянська білоруська історіографія принагідно переназвала з лідера польського антиросійського повстання 1863 року на борця за свободу білоруського народу. Основу цього партизанського з'єднання складали офіцери НКВС, яких навесні 1943 року закинули на територію західної Білорусі.

Оскільки неросійські герої отримували визнання лише на місцевому рівні, їм було складно конкурувати з російськими героями, їх ніби не помічали на всесоюзному рівні. Усередині 1942 року Сталін запровадив нові військові нагороди для офіцерів Червоної армії. Ці нагороди отримали імена Олександра Невського, а також ще двох царських генералів: Олександра Суворова, який розбив польське повстання під проводом Тадеуша Костюшка наприкінці XVIII століття, та Михайла Кутузова, який 1812 року здав Москву Наполеону, але потім викинув його з Росії. Всі три воєначальники були етнічними росіянами. Серед неросійських героїв навіть Богдан Хмельницький не отримав такого визнання, хоча й був так само шанований солдатами, як і Олександр Невський — завдяки тому фільму, який про Хмельницького зняли напередодні війни.

Усередині 1942 року Сталін запровадив нові військові нагороди для офіцерів Червоної армії. Ці нагороди отримали імена Олександра Невського, а також двох царських генералів: Олександра Суворова та Михайла Кутузова.

В жовтні 1943 року в Москві оголосили про запровадження нової нагороди, розробленої українськими художниками, яка носитиме ім'я Хмельницького в його українському, а не російському написанні.

Лише восени 1943 року ситуація почала змінюватися, коли Червона армія почала наступ на Україну та Білорусь. Наприкінці того літа відомий український режисер Олександ Довженко звернувся до керівника української компартії Микити Хрущова з закликом запровадити високу військову нагороду на честь Богдана

Орден
Олександра Невського

Орден
Суворова

Орден
Богдана Хмельницького

Хмельницького. Хрущов звернувся до Сталіна, стверджуючи, що така нагорода може підняти бойовий дух як українців у складі Червоної армії, так і тих, що в ній не служили. Хрущов писав, що Хмельницький дуже популярний в Україні, оскільки боровся за її звільнення та за союз українського і російського народів. Сталін погодився. В жовтні 1943 року в Москві оголосили про запровадження нової нагороди, розробленої українськими художниками, яка носитиме ім'я Хмельницького в його українському, а не російському написанні. В редакторській статті «Правди», яка супроводжувала публікацію указу, наголошувалося на державницьких якостях гетьмана XVII століття, який розумів, що український народ може вижити виключно в союзі з братнім російським народом.

Але це був лише початок. Декількома днями пізніше Сталін своїм наказом назвав чотири групи армій, що воювали на території України, відповідно, чотирма Українськими фронтами. Навесні 1944 року три групи армій, що воювали в Білорусі, отримали назву Білоруські фронти. Після Тегеранської конференції у грудні 1943 року з Франкліном Д. Рузвельтом та Вінстоном Черчиллем, де Сталін отримав від них таку бажану обіцянку відкрити Другий фронт в Європі, коли були зроблені необхідні приготування до створення того, що сьогодні відоме як Організація Об'єднаних Націй, Сталін розпочав процес внесення змін до конституції, за якими створювалася низка формально незалежних радянських республік — мета цього полягала в здобутті більшої кількості місць в майбутній ООН. Жодна з республік не була реально незалежною чи навіть автономною з точки зору управління, що вже казати про військові справи чи міжнародні відносини, але Сталіну вдалося переконати союзників прийняти Україну та Білорусь на рівні з Радянським Союзом (читай Росією) до Генеральної Асамблеї ООН. Великий російський народ, який тепер замість одного голосу мав три, повернувся на міжнародну арену.

Одночасне пожвавлення як російського, так і неросійського націоналізму заради перемоги над Німеччиною поставило перед владою в Москві нові виклики — слід було упевнитися в тому, що неросійський націоналізм не затьмарить російський. В листопаді 1943 року Георгій Алєксандров, голова відділу пропаганди Центрального Комітету партії в Москві, розкритикував лист, написаний українськими письменниками з нагоди звільнення Києва від нацистської окупації. На думку Алєксандрова, в листі малося на увазі, що «в Радянському Союзі є два провідні народи — росіяни та українці», хоча й було «загальноприйнятим, що російський народ є старшим братом в радянській сім'ї народів».

Алєксандров був одним з чиновників, які підтримали рішення відмовити у присудженні Сталінської премії за написання «Історії Казахської РСР», виданої 1943 року групою московських та казахських авторів під керівництвом видатного радянського історика Анни Панкратової, — з тієї причини, що книга дискредитує імперську Росію. Він написав: «Книга є антиросійською, оскільки симпатії автора знаходяться на боці тих, хто повставав проти царизму, і не робиться будь-яких спроб виправдати Росію». Панкратова та її колеги так і не отримали Сталінської премії.

Що ж, пошук балансу між класовими та національними принципами, тобто — в цьому контексті — між російським та неросійським націоналізмом, не був простою задачею. Допоки йшла війна, патріотичні почуття представників усіх наро-

дів були корисними. Тому, якщо Алєксандров та його однодумці з числа партійного чиновництва просували російську ідею, патріотам серед представників інших народів було дозволено відбивати такі удари. Українські письменники та історики запротестували проти спроб російських авторів назвати Данилу Галицького російським князем та називати Західну Україну давньоруською чи російською землею. Панкратова та її колеги поскаржилися на рішення Алєксандрова вищим партійним чиновникам, стверджуючи, що не можна відновлювати колоніальну політику царя і що, якби в дореволюційні часи не було утисків, то не було б і революції.

> Пошук балансу між класовими та національними принципами, тобто — в цьому контексті — між російським та неросійським націоналізмом, не був простою задачею. Допоки йшла війна, патріотичні почуття представників усіх народів були корисними.

Члени Політбюро найвищого рівня Георгій Малєнков та Андрій Жданов спробували вирішити суперечку і скликали нараду істориків для обговорення роботи Панкратової та її колег. Ця зустріч завершилася без явних переможців — і керівництво партії вирішило відкласти вирішення конфлікту до завершення війни. В серпні 1945 року вищий партійний орган — Центральний Комітет Комуністичної партії Казахстану видав резолюцію, якою засудив видану 1943 року історію Казахстану та доручив казахським історикам її переглянути. Неможливо уявити, щоб казахстанська влада ухвалила таке рішення без чіткої вказівки Москви.

Перемога Радянського Союзу над Німеччиною означала завершення національної політики, початок якій було покладено пактом Молотова—Ріббентропа 1939 року. Статус неросійських народів різко понизився, а росіяни ствердили своє панування — ці зміни в політиці окреслив сам Сталін. В добре відомому тості, який він проголосив 24 травня 1945 року на кремлівському банкеті на честь радянських воєначальників, Сталін заявив: «Я як представник радянського уряду хотів би підняти тост за здоров'я нашого радянського народу та, насамперед, російського народу. Я п'ю, перш за все, за здоров'я російського народу тому, що він є найбільш видатним з-поміж усіх націй, що входять до складу Радянського Союзу. Я піднімаю тост за здоров'я російського народу тому, що він заслужив в цій війні та раніше звання, якщо хочете, керівної сили нашого Радянського Союзу серед усіх народів нашої країни. Я піднімаю тост за здоров'я російського народу не тільки тому, що він — керівний народ, але й тому, що він має здоровий глузд, загальнополітичний здоровий глузд та терпіння».

> Перемога Радянського Союзу над Німеччиною означала завершення національної політики, початок якій було покладено пактом Молотова—Ріббентропа 1939 року. Статус неросійських народів різко понизився, а росіяни ствердили своє панування — ці зміни в політиці окреслив сам Сталін.

Наступного дня текст цього тосту в дещо відредагованій формі був надрукований основними радянськими газетами. Протягом наступних років його видавали й перевидавали знов і знов — і це свідчило про новий поворот в національній

політиці партії. Олександр Корнійчук, лауреат Сталінської премії за п'єсу «Богдан Хмельницький», дізнався про зміни в цій політиці ще до проголошення тосту. На початку травня 1945 року його п'єсу, за яку він був удостоєний премії, зняли з репертуару у зв'язку з візитом до України польської прорадянської делегації. Корнійчук, який тоді все ще був улюбленим драматургом Сталіна, був обурений. Він поскаржився, що ніхто не скасовував в Москві постановки набагато більш антипольської опери «Іван Сусанін». Корнійчук нічого не домігся. Його п'єсу тепер критикували та знімали з репертуару, а «Івана Сусаніна» — перероблену оперу «Життя за царя» — продовжували ставити.

Режим був готовий покращувати відносини з поляками, обмежуючи український радянський націоналізм, але не був готовий заради цього обмежувати набагато більш потужний російський націоналізм. Велика Вітчизняна війна скінчилася, а отже не будь-який патріотизм був тепер жаданим.

Глава 17. Радянський народ

Йосип Сталін помер 5 березня 1953 року. За чотири дні після цього в рамках урочистої церемонії прощання з померлим його тіло помістили в мавзолеї на Червоній площі — біля тіла Леніна. Сталіна оплакували не тільки як голову радянського уряду, але й як батька трудящих усього світу.

Нові лідери Радянського Союзу запросили голів комуністичних урядів Східної Європи, Китаю та Північної Кореї, а також голів комуністичних партій держав Західної Європи приєднатися до них на вершині мавзолею. Хвалебні промови проголошували найбільш наближені до Сталіна особи та представники радянської інтелігенції, зокрема композитор Дмитро Шостакович та письменник і поет військових часів Костянтин Симонов. Ніде не було видно лідерів радянських республік, вже занадто вони були незначними в радянській ієрархії. Глобальне розповсюдження комунізму, а не національна політика всередині Радянського Союзу, були основним питанням на порядку денному наступників Сталіна. Офіційно вважалося, що всі національні питання СРСР вже вирішені самим Сталіним.

На вершині мавзолею не було видно лідерів радянських республік, занадто вже вони були незначними в радянській ієрархії. Глобальне розповсюдження комунізму, а не національна політика всередині Радянського Союзу, були основним питанням на порядку денному наступників Сталіна.

«З ім'ям товариша Сталіна пов'язане розв'язання одного з найскладніших питань в історії розвитку суспільства — національного питання, — заявив з трибуни мавзолею новий голова радянського уряду Георгій Малєнков. — Великий теоретик національного питання товариш Сталін забезпечив вперше в історії в масштабі величезної багатонаціональної держави ліквідацію віковічного національного розбрату». Потім Малєнков пояснив, що конкретно означало вирішення національного питання в СРСР: «Під керівництвом товариша Сталіна наша партія домоглася подолання економічного та культурного відставання пригнічуваних раніше народів, згуртувала в єдину братню сім'ю всі нації Радянського Союзу та викувала дружбу народів».

Підозріло, що Малєнков в своїй промові на честь успіхів національної політики Сталіна не згадав Росію. В принципі, російськоцентризм радянської національної політики був основним доповненням Сталіна до ленінської концепції вирішення національних питань в багатоетнічній державі. Вочевидь, наступники Сталіна не знали, що робити з цією частиною його спадщини.

Різниця між офіційною риторикою та незадовільним станом «дружби народів» в Радянському Союзі проявилася невдовзі після державного похорону в діях Лаврентія Берії, керівника органів безпеки нового режиму, на той час найвпливовішого з-поміж наступників Сталіна. В своїй промові на похороні Берія говорив не тільки про радянський народ, але й про народи Радянського Союзу. Невдовзі після цього він почав вживати заходів, аби зупинити кампанію антисемітизму, під час якої до євреїв ставилися як до ворожого елементу, немов до агентів Заходу. Серед звільнених із тюрем була й Поліна Жемчужина — єврейка, дружина офіційно другого за впливовістю чиновника в державі — В'ячеслава Молотова. За наказом Сталіна вона провела більше чотирьох років в ув'язненні, в той час як її налякований чоловік зберіг свої позиції в радянському керівництві. Він мав зважувати кожен свій крок, допомагаючи своєму шефу — поневолювачу власної дружини — керувати країною.

У червні 1953 року Берія заручився згодою керівництва партії на те, щоб припинити русифікацію неросійських республік: перші секретарі національних компартій тепер мали призначатися з числа місцевого населення; чиновники, які не володіли місцевою мовою, мали бути звільнені; офіційне листування мало вестися мовами національних республік. Все це мало такий вигляд, ніби відбувається велика реформа радянської національної політики, що влада відходить від русоцентризму сталінських років назад до коренізації 1920-х.

Ми не знаємо, наскільки далеко Берія готовий був зайти, переглядаючи національну політику Сталіна. Ще до кінця червня 1953 року його заарештували під час заколоту, зрежисованого головним суперником Берії — Микитою Хрущовим, в минулому — головою партії в Україні. Під кінець року Берію розстріляють за сфабрикованим звинуваченням у співпраці з англійцями. Його ж звинуватили і в спробах відродити в республіках буржуазний націоналізм та підірвати дружбу між народами СРСР та «великим російським народом». Тепер виявилося, що сталінський русоцентризм знов на порядку денному. Але насправді все було складніше. Незважаючи на страту Берії, заколотники не скасували вжитих ним заходів, спрямованих на припинення русифікації неросійських республік та місцевого партійного апарату, освіти та культури. Деякі з запроваджених Берією змін лишалися чинними до останніх днів існування Радянського Союзу.

Незважаючи на боротьбу між наступниками Сталіна, смерть диктатора спричинила загальне потеплішання політичного клімату. Наприкінці війни Сталін почав відновлювати партійний контроль над ідеологією та культурою — у воєнні роки цей контроль похитнувся — та повертати Росії та російському народу провідне місце в ієрархії радянських народів. Період ждановщини, названий на честь головного сталінського ідеолога, Андрія Жданова, приніс з собою напади державних чиновників на будь-які прояви лібералізму та на будь-які відхилення від партійної лінії. Реальні або уявні прояви відкритості до Заходу, а також твори,

Андрій Жданов

що відхилялися від затверджених партією моделей класичної російської літератури імперського часу, зазнавали нещадної критики. Жертвами ставали не тільки письменники та художники, але й, наприклад, всесильний голова пропагандистського апарату радянського режиму воєнного періоду — Георгій Алєксандров. Алєксандрова звинуватили в тому, що він в своїй «Історії західної філософії» недостатньо засуджував ідеалізм. Прославлений кінорежисер Сергій Ейзенштейн зазнав критики за те, що в другій частині свого фільму про Івана Грозного виставив російського царя слабким та розгубленим керівником — першою частиною фільму Сталін захоплювався.

Кампанія ждановщини, покликана посилити русоцентризм офіційної ідеології та культури, отримала новий поштовх з початком Холодної війни 1948 року. В новому конфлікті, спровокованому діями Радянського Союзу на окупованих територіях східноєвропейських держав — де Сталін встановив комуністичні режими, — а також подіями на світовий арені — насамперед в Туреччині та Ірані, — Радянський Союз зійшовся зі своїми колишніми союзниками — Великою Британією та Сполученими Штатами Америки. Полем битви в неоголошеній війні за світове панування стала новостворена єврейська держава Ізраїль, адже Радянський Союз прагнув зробити Ізраїль своїм союзником на Близькому Сході. В той же час Кремль почав з підозрою ставитися до радянського єврейства, побоюючись його симпатій до Заходу. Ключовим в новій ідеологічній кампанії, що проводилася в СРСР, була боротьба проти «безродного космополітизму» — під цим поняттям приховувалося переслідування євреїв та просування ксенофобських та антизахідних тенденцій в тлумаченні російської культурної традиції та ідентичності.

Повернення до русоцентризму означало поновлення кампанії боротьби з націоналізмом в неросійських республіках. Починаючи з 1946 року за рішеннями партії починається боротьба проти ймовірних націоналістичних відхилень в республіках, зокрема в Україні та Білорусі. На практиці, мішенню нової кампанії стала історія обох країн. В Білорусі авторів одного історичного дослідження звинуватили у внесенні до білоруської радянської літератури елементів «польської вояччини» та «застарілого західного лібералізму», а також в ігноруванні історичних зв'язків між білоруською та радянською демократичною літературою і культурою. В Україні партійні ідеологи ставили під сумнів історичну достовірність подій, описаних в опері «Богдан Хмельницький», та говорили про наявність в ній «помилок», які полягали, зокрема, в тому, що в п'єсі не відображається прогресивна роль російського народу.

Повернення до русоцентризму означало поновлення кампанії боротьби з націоналізмом в неросійських республіках. Починаючи з 1946 року за рішеннями партії починається боротьба проти ймовірних націоналістичних відхилень в республіках

Георгій Алєксандров

Найвідоміший український режисер Олександр Довженко теж зазнав нападів та був засланий до Москви — без права відвідувати Україну. 1951 року розпочалася кампанія проти одного з найвидатніших українських поетів того часу — Володимира Сосюри — за його патріотичний вірш «Любіть Україну» (1944). Те, що заохочувалося у воєнні часи, тепер засуджувалося як прояв українського націоналізму.

Микита Хрущов, перебуваючи на посаді голови української Компартії до 1949 року, взяв участь в розпочатій Сталіним атаці на українських діячів культури. Але як тільки він звільнився від тиску диктатора — після смерті останнього 1953 року — він почав відвертатися від сталінської політики. В цьому відношенні він був скоріше послідовником, ніж опонентом свого старого супротивника — Лаврентія Берії. Хрущов та Берія після смерті Сталіна обоє були претендентами на владу, але Хрущов швидко позбувся Берії, який був з ініціативи Хрущова заарештований, звинувачений у шпіонажі та розстріляний. Берія загинув ще до кінця 1953 року. Хрущов запропонував своїм прихильникам в Політбюро, які побоювалися постійного зростання влади Берії, — адже він мав змогу використовувати проти них апарат НКВС — запровадити певну форму колективної влади. Протягом значної частини часу, що лишався до кінця десятиліття, Хрущов позбувався решти опонентів у Політбюро, починаючи з голови радянського уряду Георгія Малєнкова і закінчуючи міністром закордонних справ В'ячеславом Молотовим та міністром оборони, героєм «вітчизняної війни» Георгієм Жуковим.

Роки перебування Хрущова при владі позначилися численними амбітними реформами, зокрема децентралізацією прийняття рішень в економічній сфері з передачею повноважень регіонам, спробами відродити проблемне сільське господарство Радянського Союзу — для цього було запроваджено виплату селянам заробітної плати, та амбітною кампанією побудови нових житлових будинків. Але мало яка з-поміж хрущовських ініціатив могла конкурувати з його кампанією десталінізації, в ході якої Сталіна звинувачували в злочинах проти урядової та партійної еліти (але не проти народу), більшість політичних в'язнів ГУЛАГу — державної мережі концентраційних таборів — було звільнено, та запущено суспільні обговорення шляхів економічного, соціального та культурного розвитку. Послаблення ідеологічного контролю в часи перебування при владі Хрущова — наприкінці 1950-х років — стало відомим в радянській політиці та культурі під назвою «хрущовська відлига».

Частиною реформаторського курсу Хрущова став і пошук нової моделі національної політики, — це питання було тісно пов'язаним з загальним десталінізаторським порядком денним Хрущова.

Частиною реформаторського курсу Хрущова став пошук нової моделі національної політики, — це питання було тісно пов'язаним з загальним десталінізаторським порядком денним Хрущова.

Микита Хрущов

Він спочатку коливався щодо того, як її, цю національну політику, вести. Характер та межі міркувань Хрущова з національного питання можна добре проілюструвати тими змінами, які за нього було внесено до радянського гімну. 1955 року з нього прибрали згадку про Сталіна — замість нього в гімні тепер говорилося про комуністичну партію, жодним словом не згадану в оригінальній версії тексту, в редагуванні якої брав участь сам Сталін. Тому замість згадок про авторитарного лідера в тексті гімну з'явилися народна сила та партійна мудрість — але решта гімну, включно зі згадкою на початку тексту про Русь, яка згуртувала навколо себе інші радянські народи, лишилася недоторканою.

У січні 1954 року Хрущов розпочав втілення своєї першої великої публічної ініціативи — помпезного святкування трьохсотріччя з дня, коли Богдан Хмельницький прийняв сюзеренітет російського царя. Ідеологічна кампанія, що супроводжувала цю подію, показала, що неросійські національні ідеї можуть іти поруч з російським імперським наративом під вивіскою марксистської теорії та радянського кліше про «дружбу народів» лише за дотримання певних меж. Як роз'яснили затверджені того року Центральним Комітетом партії в Москві «Тези про возз'єднання України з Росією», тепер слід було шанувати Переяславську раду 1654 року, на якій українська козацька верхівка погодилася визнати протекторат московського царя.

Термін «возз'єднання» нагадував про «возз'єднання Русі», якому значну увагу приділяла російська імперська історіографія. Тоді, за часів імперії, це мало логічний вигляд, оскільки загальноприйнятим було вважати, що Русь — чи то пак Росія — за часів Київської держави була заселена одним єдиним народом, який потім був розділений монголами, литовцями та поляками — та зрештою знов возз'єднався під владою московського царя в XVI—XVII століттях. Але радянські історики стверджували, що росіяни та українці є різними народами, а не відгалуженнями одного. Як тоді вони могли «возз'єднатися»? На цей парадокс радянська пропаганда ніколи й не намагалася надати бодай якусь відповідь. Використання цього терміна демонструвало, втім, що знов шанується ідея існування великого російського народу, який спочатку був розділений іноземними ворогами, а потім возз'єднаний російськими правителями.

> «Тези про возз'єднання України з Росією», затверджені 1954 року Центральним Комітетом партії в Москві, роз'яснили, що тепер слід було шанувати Переяславську раду.

У цьому ухваленому з нагоди річниці так званого возз'єднання документі, затвердженому Центральним Комітетом Комуністичної партії в Москві, значилося: «Український народ, навічно пов'язавши свою долю з братнім російським народом, врятувався від іноземного поневолення та забезпечив можливість свого національного розвитку. Разом з цим возз'єднання України з Росією сприяло зміц-

ненню Російської держави та підвищенню її міжнародного авторитету. Дружба між робочим російським та українським народом посилювалася та зміцнювалася в їхній об'єднаній боротьбі проти спільних ворогів — проти царизму, кріпосництва, капіталізму та проти іноземних загарбників».

Так ця подія, яку радянські історики 1920-х років охрестили абсолютним злом — бо ж завдяки приєднанню України посилилася царська влада — і на яку вже значно менше нарікали в 1930-х, — бо поверталася російська великодержавна риторика, — тепер проголошувалася абсолютно позитивною. Приєднавши нові території, царі мимоволі посилили зв'язки між представниками робітничого класу російського та інших народів. Радянській пропаганді вдалося неможливе: вони знайшли, як за допомогою класової теорії відродити в Радянському Союзі російський імперіалізм.

У ході святкування річниці возз'єднання Росії з Україною московська влада від імені росіян зробила щедрий подарунок братньому народу — передала Кримський півострів з юрисдикції Російської Федерації до УРСР. Ця передача мала символізувати високий рівень довіри, що існує між обома народами. На практиці це означало, що влада в Москві не бачить між українцями та росіянами істотної різниці та переконана, що адміністративні та економічні міркування мають переважати над етнічно-культурними. Крим, який проходив складний етап економічного відновлення від спустошення, спричиненого Другою світовою війною та радянською депортацією кримських татар 1944 року, мав виграти від адміністративної інтеграції до складу материкової республіки, від промислових та сільськогосподарських ресурсів якої він найбільше залежав.

У ході святкування річниці возз'єднання Росії з Україною московська влада від імені росіян зробила щедрий подарунок братньому народу — передала Кримський півострів з юрисдикції Російської Федерації до УРСР. Ця передача мала символізувати високий рівень довіри, що існує між обома народами.

Офіційне святкування російсько-української єдності мало в собі й елемент слов'янського заколоту проти неслов'ян. Оскільки Москва не дозволяла кримським татарам повернутися на батьківщину, Україна ставала співучасником незаконної депортації та дискримінації цієї етнічної меншини. Більше того, Москва проголосила, що ця річниця є важливою подією не тільки у відносинах росіян та українців, але й для інших народів Радянського Союзу. І насправді, викладена в «Тезах» історична концепція російсько-українських взаємин слугувала зразком, за яким аж до розпаду Радянського Союзу Москва вибудовувала свої відносини з іншими народами СРСР.

Україна тепер неофіційно вважалася другою за важливістю республікою Радянського Союзу. Хрущов, який більше десяти років був фактично намісником Москви в Україні, значною мірою спирався на «своїх людей» з України, аби посилити в Москві свої позиції єдиного правителя Радянського Союзу. Розбивши зрештою влітку 1957 року опозицію своєму правлінню, він почав переводити в Москву кадри з України та призначати їх на відповідальні посади. Перший секретар Центрального Комітету Української Компартії Олексій Кучеренко став фактично

У лютому 1956 року у секретній промові на XX з'їзді комуністичної партії СРСР Хрущов проголосив початок великої кампанії переоцінки сталінської спадщини в усіх сферах суспільного життя. Сталіна тепер звинуватили в створенні та роздуванні культу особистості, в переслідуванні вірних партійців та командирів Червоної армії.

другим секретарем ЦК партії в Москві; Микола Підгорний, якого призначили на посаду Кучеренка в Києві, після відставки останнього посів його місце і в Москві; колишній голова Дніпропетровської області Леонід Брежнєв став головою радянського парламенту. Станом на кінець 1960-х років українські комуністи стали молодшими партнерами представників російської еліти у справі керування радянською імперією. Хоча продовжувало діяти запроваджене Берією правило, за яким першим секретарем партії союзної республіки має бути представник місцевої нації, Москва завжди надсилала своїх людей контролювати місцеві еліти — і цими «своїми» беззмінно було росіяни та українці.

У лютому 1956 року у секретній промові на XX з'їзді комуністичної партії СРСР Хрущов проголосив початок великої кампанії переоцінки сталінської спадщини в усіх сферах суспільного життя. Сталіна тепер звинуватили в створенні та роздуванні культу особистості, в переслідуванні вірних партійців та командирів Червоної армії. Про звірства Сталіна стосовно до національних меншин ніхто публічно не згадував, але на практиці за часів Хрущова на вищій посаді в Радянському Союзі почалася реабілітація не тільки окремих осіб, але й цілих народів, «покараних» Сталіним у воєнні часи. 1957 року Хрущов відновив, чи то пак наново створив Кабардино-Балкарську, Калмицьку та Чечено-Інгушську автономні республіки в складі Російської Федерації і тим самим дозволив повернутися на батьківщину предків представникам національних меншин, яких Сталін депорту-

Виступ М. Хрущова на XXII з'їзді КПРС

вав за звинуваченнями у співпраці з німцями. Ця реабілітація була частковою: ані німцям, ані корейцям, ані кримським татарам не дозволили повернутися додому, але контроль за місцями їхнього проживання у вигнанні було істотною мірою послаблено.

Хрущов та його прихильники намагалися дотримуватися балансу між спадщиною сталінізму та тим, що вони самі називали поверненням до засад ленінізму — фактично до політики 1920-х років. Одна з ініціатив Хрущова кінця 1950-х років, коріння якої було глибоко приховане в тих часах, полягала у відновленні антирелігійної кампанії. В роки Другої світової війни Сталін припинив відкрите переслідування вірян, поставивши натомість релігійні організації під суворий урядовий контроль. Найбільше від цих змін виграла Російська православна церква, яка стала виразником волі держави у процесах русифікації та радянізації західних терен. 1946 року Сталін, наслідуючи приклад Російської імперії, яка «возз'єднала» уніатів з Російською православною церквою, організував ліквідацію в Галичині та Білорусі Української греко-католицької (колишньої уніатської) церкви. Як і в XIX столітті, росіяни, українці та білоруси об'єднувалися тепер єдиною Російською церквою. Офіційно ж ліквідація здійснювалася під гаслом територіального та культурного возз'єднання українського народу — більшість українців традиційно були православними.

Хрущов, який не нехтував використовувати Російську православну церкву як засіб міжнародної політики, дозволив її представникам взяти участь у Всесвітній Раді Церков та навіть відвідати 1962 року Другий Ватиканський Собор як спостерігачам, але всередині держави Хрущов з РПЦ великої користі не мав. Більше того, на партійному з'їзді 1961 року він оголосив, що основною метою партії є побудова протягом наступних двадцяти років комуністичного суспільства. Проголошуючи прийдешній прихід комунізму, пролетарського раю на землі, — така риторика почала грати роль чи не нової офіційної релігії — уряд не бажав мати конкурентів у вірі. Хрущов пообіцяв показати останнього релігійного віряни в СРСР по телевізору — світська віра в технологічний прогрес мала знищити віру в надприродне. Охоплений антирелігійним завзяттям уряд закрив половину православних приходів по всій державі. З сорока семи православних монастирів лише шістнадцять лишалися відкритими. Особливо жорстким було ставлення уряду до протестантів, баптистів та п'ятидесятників, які відмовлялися піддаватися тиску влади та продовжували свою діяльність в підпіллі.

Антирелігійна кампанія стала великим ударом по традиційній релігійній складовій російської ідентичності, яка заохочувалася в роки пізнього сталінізму. Цією кампанією влада також мимоволі сприяла збільшенню ролі, яку в Російській православній церкві відігравало українське духовенство.

Антирелігійна кампанія стала великим ударом по традиційній релігійній складовій російської ідентичності, яка заохочувалася в роки пізнього сталінізму. Цією кампанією влада також мимоволі сприяла збільшенню ролі, яку в Російській православній церкві відігравало українське духовенство. Масово закриваючи право-

славні монастирі в традиційно православних регіонах Росії, України та Білорусі, влада була набагато більш обережною в Західній Україні, де потужний тиск з боку органів влади міг змусити прихожан відійти від контрольованого урядом російського православ'я та навернутися до Української греко-католицької церкви, яка продовжувала підпільну діяльність. З-поміж 8 000 православних приходів, які пережили хрущовську антирелігійну кампанію, більшість знаходилися в Україні, а саме в колишніх греко-католицьких регіонах республіки.

Російська православна церква ніколи не була настільки приховано-уніатською та настільки етнічно українською, як в часи перебування Хрущова при владі. У XVIII столітті більшість єпископів Російської православної церкви були українцями — і тепер українці теж складали більшу частину вірян. Здавалося, нікого не турбувало те, як це може вплинути на національну політику. Зрештою, мало хто в уряді вірив у майбутнє церкви, як і в майбутнє окремих націй в новому комуністичному суспільстві, настання якого відчайдушно намагався наблизити Хрущов зі своїми поплічниками.

1961 рік став найвищою точкою у політичній кар'єрі Хрущова. Його позиція на чолі радянської владної піраміди здавалася непорушною. Його авторитет дозволив йому прибрати тіло Сталіна з мавзолею на Червоній площі та змінити назву міста Сталінград на Волгоград. В квітні Радянський Союз відправив у космос першого в світі космонавта — Юрія Гагаріна. СРСР випереджав Америку в космічній гонитві, і тепер ніхто не сумнівався в тому, що і на землі теж радянські ракети загрожуватимуть США. Існували проблеми з виконанням економічного плану, а сільське господарство страждало від посух, але загальне економічне зростання йшло високими темпами — близько 5 відсотків на рік, і далеке майбутнє здавалося світлим.

На XXII з'їзді партії, скликаному в жовтні, Хрущов оголосив про початок амбітної програми трансформації радянського суспільства. Він та його союзники декілька років працювали над цією програмою. Своєю завершальною фразою Хрущов дав шокуючу обіцянку: «Партія урочисто проголошує: сьогоднішнє покоління радянських людей житиме при комунізмі!». Хрущов пообіцяв державі та світу, що за двадцять років радянський уряд завершить підготовку матеріальної та технічної бази комунізму та збудує основи комуністичного суспільства. Відповідно до марксистської догми, за комунізму мають зникнути національні відмінності. 1929 року Сталін відкинув вимоги негайно злити всі народи в єдине ціле та зазначив, що за соціалізму відмінності між народами ще будуть зберігатися. Але тепер, коли соціалізм добігав кінця, а за рогом чекав комунізм, не було більше сенсу підтримувати та розвивати відмінності між народами Радянського Союзу — змішування всіх народів в один треба було пришвидшувати за будь-яку ціну.

Юрій Гагарін

Нова партійна програма цілком відповідала цьому новому мисленню, хоча й запевняла в тому, що всі народи СРСР матимуть можливість вільно розвиватися та навіть процвітати. Хрущов проголосив з трибуни партійного з'їзду: «В СРСР склалась нова історична спільнота людей різних національностей, що мають спільні характерні риси, — радянський народ. Вони мають спільну соціалістичну Батьківщину — СРСР, спільну економічну базу — соціалістичне господарство, спільну соціально-класову структуру, спільний світогляд — марксизм-ленінізм, спільну мету — побудову комунізму, багато спільних рис у духовному обличчі, у психології». Сама по собі ідея радянського народу не була новою — її першопрохідцем став в 1930-х роках Микола Бухарін, та й сам Сталін часто використовував це поняття, але тепер очікувалося, що за декілька десятиліть це поняття замінить собою поділ на нації, які тепер стануть просто народностями.

Хрущов відійшов від сталінських ідей, за якими приналежність до нації визначається спільною мовою, культурою та територією. Держава, економіка, класова приналежність та ідеологія були визначальними у приналежності до нової радянської політичної нації. Хоча партія у своїй програмі і зобов'язалася відстоювати та розвивати мови народів СРСР, фактично ж не було інших варіантів, окрім як будувати новий радянський народ на основі російської мови та культури. В партійній програмі розвиток всіх мов СРСР згадувався в контексті ситуації, що існувала на момент затвердження програми, але не в контексті планів на майбутнє: «Процес добровільного вивчення, поруч з рідною мовою, російської мови, що відбувається в житті, має позитивне значення, адже це сприяє взаємному обміну досвідом та залученню кожної нації та народності до культурного надбання всіх інших народів СРСР та до світової культури. Російська мова фактично стала спільною мовою міжнаціонального спілкування та співробітництва всіх народів СРСР». В тому, що Хрущов взяв на озброєння концепцію радянського народу, було дещо більше, ніж просто віра в досягнення комунізму чи ідеологічне завзяття лідера СРСР. Деякі історики поділяють його національну політику на два періоди. Перший період, до того як 1957 року Хрущов зосередив владу в Москві в своїх руках, характеризувався потуранням місцевим елітам. Останні отримали тоді більшу адміністративну та економічну свободу, ніж та, якою вони володіли за сталінських часів — адже створювалися численні республіканські міністерства та регіональні ради народного господарства, чим послаблювався контроль центральної влади над ухваленням рішень у сфері економіці. В Україні, другій з радянських республік, частка промислових підприємств під республіканським контролем збільшилася з 34 до 97 відсотків. До того ж республіки отримали більшу свободу у визначенні власної культурної політики. Все це допомогло Хрущову заручитися підтримкою республіканських еліт в його боротьбі за владу в Москві. Його колишні підлеглі в Україні та лідери інших республік бачили в ньому «свою людину» на чолі радянської ієрархії.

Хрущов відійшов від сталінських ідей, за якими приналежність до нації визначається спільною мовою, культурою та територією. Держава, економіка, класова приналежність та ідеологія були визначальними у приналежності до нової радянської політичної нації.

Другий, різко відмінний період, наступив після 1957 року, коли Хрущов міцно утвердив свою владу в Москві. Цей період приніс чистки республіканських еліт Центральної Азії, кавказьких та балтійських республік, а також нові ініціативи, спрямовані на культурну русифікацію околиць СРСР. Українській та білоруській верхівці вдалося уникнути цих чисток, але не вдалося уникнути політики культурної русифікації, яку розпочала Москва. 1958 року Верховна Рада СРСР ухвалила закон, який скасовував положення, відповідно до якого діти з неросійських сімей мали отримувати освіту рідною мовою — батьки могли тепер обирати мову освіти. Оскільки в більшості університетів викладали російською мовою і до найкраще оплачуваної роботи доступ мали лише ті, хто володів російською мовою, внаслідок цього закону швидка русифікація системи освіти СРСР стала практично неминучою.

1958 року Верховна Рада СРСР ухвалила закон, який скасовував положення, відповідно до якого діти з неросійських сімей мали отримувати освіту рідною мовою — батьки могли тепер обирати мову освіти.

Особливо сильного удару нове законодавство завдало по слов'янським республікам, де мовний бар'єр між місцевими мовами та російською було найлегше перетнути. Особливо тяжкою стала ситуація в Білорусі. Якщо на чолі української компартії українець вперше став 1953 року, то білорусам довелося чекати 1956 року, коли там на чолі партії став Кирило Мазуров, який володів білоруською мовою. Але знання білоруської мови не додавало Мазурову поваги в Москві. На початку 1959 року, коли Хрущов відвідував Білорусь з нагоди сорокової річниці проголошення Білоруської Радянської Соціалістичної Республіки, Мазуров проголосив промову білоруською. Хрущов, який після проведених в Україні років не мав проблем із розумінням інших слов'янських мов, запротестував. Під час візиту до Білоруського державного університету, він заявив: «Чим скоріше ми всі говоритимемо російською, тим швидше зможемо збудувати комунізм». Через десятиліття, в останні роки радянської влади, цей університет шукатиме професора, який зміг би викладати білоруську історію білоруською мовою — і не зможе знайти.

Жодному з українських лідерів не дорікали тим, що вони виступають українською — хоча вони продовжували так робити і в 1970-х роках. Втім, урок було засвоєно. Якщо 1958 року 60 відсотків всіх виданих в Україні книжок були написані українською, то 1959 року їх лишалося лише 53 відсотки, і їхня частка продовжувала зменшуватися: 1960 року їх було 49 відсотків, а 1965 року — 41 відсоток. Зменшення кількості україномовних видань означало відповідне збільшення частки російськомовних. Скорочення кількості публікацій місцевою мовою в Білорусі було ще більш різким: з 85 відсотків 1950 року ця частка впала до 31-го у 1965 році.

Збільшення кількості російськомовних видань відображало русифікацію системи освіти. В Україні з 1951-го до 1956 року частка учнів україномовних шкіл скоротилася з 81 до 31 відсотка. Особливо тривожним був статус української мови в школах великих міст. 1959 року лише 23 відсотки київських учнів отримували освіту українською, а 73 відсотки — російською. Русифікація системи освіти

пришвидшувалася, і все більше учнів російськомовних шкіл відмовлялися вивчати українську чи білоруську мови навіть просто як навчальний предмет. Наприкінці 1960-х років 90 відсотків учнів шкіл в Мінську взагалі не вивчали білоруської мови.

Що відрізняло ситуацію в Україні від ситуації в Білорусі, так це та роль, яку в культурній політиці відігравали колишні польські території, приєднані 1939 року за пактом Молотова-Ріббентропа, який західні держави схвалили 1945 року в Ялті. Українці Галичини і Волині та, меншою мірою, колишньої румунської Буковини та чехословацького Закарпаття мали високорозвинене відчуття національної ідентичності, що уповільнювало поступ русифікації як в цих, так і в інших регіонах республіки. Ще протягом тривалого часу після завершення війни інтеграція Західної України вимагала істотних поступок в культурній сфері.

А от в Білорусі населення міст в західній частині республіки часто проявляло ще меншу прив'язаність до білоруської мови, культури та історії, ніж їхні співвітчизники зі східних регіонів. Зрештою, східна частина Білорусі пережила короткий період культурної білорусизації 1920-х років, в той час як в підвладній полякам Західній Білорусі нічого подібного не відбувалося. 1959 року 23 відсотки білорусів, що мешкали в містах на заході країни, називали своєю рідною мовою російську, в той час як серед населення міст Західної України таких було лише 4 відсотки. Протягом 1970-х років кількість білорусів в цих регіонах, які заявляли, що їхньою рідною мовою є російська, збільшилася до 26 відсотків, а серед українців ця категорія зменшилася до 3 відсотків — внаслідок міграції до міст українського селянства, яке не хотіло відмовлятися від своєї мови.

На початку 1970-х років Брежнєв поклав в основу своєї національної політики ідею створення єдиного радянського народу. Офіційна пропаганда прославляла радянський спосіб життя, а до Великої радянської енциклопедії було включене поняття «радянський народ».

Істотні зміни в ідеологічній політиці Радянського Союзу розпочалися, коли в жовтні 1964 року колишні протеже Хрущова на чолі з Леонідом Брежнєвим відправили свого керівника у відставку. Відбувся палацовий переворот, здійснений групою консервативних партійних та державних діячів, які були переконані, що реформи Хрущова створюють загрози стабільності режиму. Нові правителі припинили втілення низки хрущовських реформ, зокрема децентралізацію влади, а також поклали край зацикленості на досягненні комунізму, яка панувала за хрущовських часів. Брежнєв проголосив, що радянське суспільство в своєму розвитку досягнуло стадії «розвиненого соціалізму» і на певний час цим доведеться задовольнитися. Втім, якщо нове керівництво і виключило з партійної програми обіцянку, що «нинішнє покоління житиме при комунізмі», воно все ж не скасувало саму програму компартії і зберігало відданість ідеї єдиного радянського народу.

На початку 1970-х років Брежнєв поклав в основу своєї національної політики ідею створення єдиного радянського народу. Офіційна пропаганда прославляла радянський спосіб життя, а до Великої радянської енциклопедії було включене поняття «радянський народ». У визначенні цього поняття не згадувався

Леонід Брежнєв

комунізм як спільна мета, навколо якої об'єдналася ця політична нація, але залишалися посилання на марксистсько-ленінську ідеологію та згадувалася російська мова. В статті енциклопедії зазначалося: «Радянський народ має єдині органи державної влади та державного управління СРСР, для всіх радянських людей встановлене єдине союзне громадянство. Спільною мовою міжнаціонального спілкування в СРСР є російська мова».

Культурна русифікація стала натепер офіційною політикою. З 1970 року національні мови (крім російської) починають маргіналізуватися, їх починають прибирати з системи освіти — того року видано наказ, відповідно до якого всі дипломні роботи студентів мають бути написані російською та повинні пройти затвердження в Москві. 1979 року влада скликала в Ташкенті Всесоюзну конференцію щодо шляхів покращення освіти російською мовою; починаючи з 1983 року викладачі російської мови в школах з неросійською мовою освіти почали отримувати премії. Культурна русифікація все посилювалася, адже від її успіху залежав успіх усього радянського державотворення.

У 1930-х роках Сталін придумав, як виправдати застосування терору для забезпечення своєї влади. Він заявив, що чим більшими є успіхи соціалістичного будівництва, тим жорсткіший супротив чинять «вороги народу», відчуваючи наближення свого неминучого кінця. Під час втілення хрущовської кампанії десталінізації, що вилилася у «відлигу» в політичній, ідеологічній та культурній сферах, сформувалося покоління діячів, які вірили у можливість не будувати комунізм, а реформувати соціалізм так, щоб політика і культура стали більш плюралістичними. Це передбачало процвітання і розвиток націй та національних культур — замість їхнього злиття в єдине ціле. Саме в часи «відлиги» читачі ознайомилися з роботами Олександра Солженіцина, майбутнього лідера російської опозиції режиму.

Під час втілення хрущовської кампанії десталінізації, що вилилася у «відлигу» в політичній, ідеологічній та культурній сферах, сформувалося покоління діячів, які вірили не у можливість збудувати комунізм, а реформувати соціалізм так, щоб політика і культура стали більш плюралістичними. Це передбачало процвітання і розвиток націй та національних культур — замість їхнього злиття в єдине ціле.

Російські письменники того часу часто зосереджувалися на долі спустошеного колективізацією російського села, але в їхніх роботах почали згадуватися і теми збереження історичних пам'яток, зокрема й релігійних, і занепокоєння екологічними питаннями. Ці письменники стали відомими як представники мистецького руху, що отримав назву «сільська проза». Схожі теми підіймалися і в творах письменників з інших республік, зокрема з України та Білорусі. Всіма

ними керувала відданість не радянській землі чи радянському народові, а народу відповідної республіки. Якщо партія займалася створенням єдиного радянського народу на основі російського, то письменники самоорганізовувалися навколо національних мов та говорили про свої етнокультурні занепокоєння.

У Росії в ході запущеного хрущовською «відлигою» культурного відродження сформувалося два табори митців. Члени першого, який гуртувався навколо літературного журналу «Молодая гвардия», поділяли консервативний та антиліберальний російський націоналізм. Члени цього угруповання критикували стан, в якому опинилося як російське село, так і російська культура, і при цьому прославляли ідею існування потужної держави та сповідували погано приховуваний антисемітизм. Російські ліберали, в свою чергу, гуртувалися навколо власних журналів, найвідомішим з яких був «Новый мир»: публікуючи «сільську прозу», цей журнал сповідував антинаціоналістичний підхід. Сутичка між двома різними баченнями розвитку російського народу та його культури спалахнула наприкінці 1960-х, коли російські консерватори почали звинувачувати опонентів на сторінках своїх журналів у спробах американізувати російську культуру. Ліберали відповіли на це, звинувачуючи своїх опонентів в проявах російського націоналізму, в прагненнях зберегти консервативні традиції імперської Росії, в спробах ізолювати російську культуру від решти світу.

Серія статей, опублікованих 1969 в журналі «Новый мир», в яких критикувався націоналізм видавців «Молодой гвардии», змусила партію втрутитися в конфлікт. 1970 року партійне керівництво ухвалило рішення про звільнення зі своїх посад головних редакторів обох журналів. Звільнення редактора журналу «Молодая гвардия» свідчило про перемогу Олександра Яковлєва, головного пропагандиста з табору лібералів, але його успіх був недовготривалим. 1972 року він опублікував статтю, в якій розкритикував прояви російського націоналізму в літературному та культурному житті — і після цього був звільнений зі своєї високої посади в Центральному Комітеті партії та висланий радянським послом до Канади. Десятиліттям пізніше про нього згадає нова зірка радянської політики — Михайло Горбачов, який всередині 1980-х років поверне його до Москви. Яковлєв стане одним з творців горбачовських реформ.

Олександр Яковлєв

Утім, в середині 1970-х партійні керівники віддали перевагу тому, аби пожертвувати Яковлєвим заради злагоди у відносинах з російськими націоналістичними тенденціями, які все посилювалися серед російської інтелігенції, кооптувати незадоволених та тримати ці тенденції під партійним контролем. Тих, кого не вдавалося залякати утисками — таких, як Олександр Солженіцин, неофіційний лідер російської націоналістичної інтелігенції — висилали з країни (Солженіцина видворили 1974 року). Іншим — таким як, наприклад, новий редактор журналу «Молодая гвардия» Анатолій Іванов, один з провідних

авторів «сільської прози» — доводилося прилаштовувати свою культурну програму до вказівок партійного керівництва.

Партія і надалі продовжуватиме підтримку русифікації радянського політичного та культурного життя, фінансуватиме видання робіт Іванова та інших авторів — російських націоналістів, багатомільйонними тиражами, підтримувати їхню культурну діяльність. Однією з таких ініціатив стало святкування 1980 року шестисотріччя битви на Куликовому полі. Хоча битва і завершилася поразкою монголів — загарбників зі сходу, радянській пропаганді вдалося поставити все з ніг на голову та використовувати це святкування, аби посилити в російському суспільстві антизахідні почуття. В 1970—1980 роках радянських апаратчиків та російських письменників-націоналістів об'єднували дві основні ідеї: русифікація околиць СРСР та антизахідні настрої.

Ідучи на мир з поміркованим російським націоналізмом, Москва рішуче відкидала будь-який неросійський націоналізм в союзних республіках, особливо в Україні, де протягом 1960-х років відбулося відродження націонал-комуністичних ідей, за якими русифікація під маскою інтернаціоналізму є зрадою ленінських ідей, а Україна може бути одночасно українською і радянською — і в цьому нема жодного протиріччя. Наприкінці 1950-х — на початку 1960-х відбулася реабілітація ключових постатей 1920-х років, насамперед Миколи Скрипника, який 1933 року, будучи звинуваченим в націоналістичному відхиленні, наклав на себе руки. Значні постаті літератури та культури минулої епохи, зокрема поет Павло Тичина та режисер Олександр Довженко, знов активізували свою діяльність, надаючи натхнення, підтримку та політичне прикриття новому поколінню письменників та митців, так званим «шістдесятникам». До них належали поети Іван Драч, Ліна Костенко та Василь Стус, якого згодом заарештували та заслали до ГУЛАГу, де він і помер. Це покоління діячів культури боролося за процвітання націй СРСР, а не злиття їх в єдине ціле. Згодом вчені почали доповідати партійному керівництву про результати їхнього аналізу поточних історіографічних тенденцій та ситуації в сфері культуру. Їхній меморандум, який певною мірою нагадував політичний маніфест, критикував викладений в «Тезах про возз'єднання України та Росії» 1954 року русоцентричний підхід до історії та виступав проти русифікації української освіти, культури та політики, стверджуючи, що цим порушуються ленінські засади національної політики.

Ідучи на мир з поміркованим російським націоналізмом, Москва рішуче відкидала будь-який неросійський націоналізм в союзних республіках, особливо в Україні, де протягом 1960-х років відбулося відродження націонал-комуністичних ідей, за якими русифікація під маскою інтернаціоналізму є зрадою ленінських ідей, а Україна може бути одночасно українською і радянською — і в цьому нема жодного протиріччя.

Українському національному відродженню було покладено край в травні 1972 року, коли з посади прибрали впертого першого секретаря Комуністичної партії України Петра Шелеста, який керував республікою майже десять років. Він не тільки не заперечував, але й сприяв розвитку української культури, ствердженню окремої української ідентичності. Будучи переконаним націонал-ко-

Павло Тичина

муністом, Шелест, підтримавши Брежнєва в його боротьбі проти численних ворогів в московському Політбюро, домігся для себе якщо не незалежності, то широкої автономії. Брежнєв віддячив Шелесту, дозволивши йому вести на власний розсуд економічну та культурну політику. Але як тільки Брежнєв поборов свого головного суперника в Політбюро, колишнього голову КДБ Олександра Шелепіна, долю Шелеста було вирішено.

Як і лідери української Компартії 1920-х років, які не були більше потрібні Сталіну, відколи він позбувся своїх опонентів, Шелест став витратним матеріалом. В обох випадках після відставки керівників української партії почалася атака на українське культурне відродження, що відбувалося за цих керівників. Шелеста перевели до Москви на політично незначну посаду заступника голови радянського уряду, а потім звинуватили в ідеалізації українського козацтва та в інших націоналістичних відхиленнях. В той самий час КДБ проводило арешти національно свідомої інтелігенції та здійснювало чистку українських установ. На чолі української Компартії став прихильник Брежнєва Володимир Щербицький — і за нього Україна стала зразковою радянською республікою. Відтоді, як дисидентів заслали до ГУЛАГу, не було кому зупинити тріумфальний поступ радянського державотворення, що в Україні означало відродження імперської моделі великої російської нації під маскою соціалізму.

Партійним чиновником, якому, вочевидь, не потрібно було і інструкцій, аби вести національну політику в дусі брежнєвського СРСР, був керівник радянської Білорусі Петро Машеров. Машеров керував республікою протягом п'ятнадцяти років — з 1965 року і аж до своєї смерті в ДТП 1980 року. Стрімкий економічний розвиток 1960—1970-х років в Білорусі, яка раніше була глухим закутком Польщі та Російської імперії, зробив вірність радянському режиму основною складовою нової білоруської ідентичності. Машерова, ймовірно, підтримував голова радянського уряду — Олексій Косигін, а от стосунки з Брежнєвим та його командою були поганими. Втім, на відміну від Шелеста, Машеров залишався на посаді аж до своєї неочікуваної смерті. Відстоюючи економічні інтереси республіки, Машеров ніколи не ставився до відродження білоруської мови та культури як до чогось важливого. На відміну від Шелеста, Машеров ніколи не послуговувався національною мовою республіки; не проявляв він і інтересу до давньої історії своєї країни. Будучи в роки Другої світової війни бійцем-партизаном, Машеров у двадцятишестирічному віці отримав найвищу радянського нагороду — звання Героя Радянського Союзу. З історії Машерова цікавила виключно історія Великої Вітчизняної війни.

За Машерова зводилися пам'ятники героям та жертвам цієї війни, а історія партизанського спротиву нацистам перетворювалася на легенду про формування білоруської радянської нації. На відміну від українців, які з гордістю пригаду-

Петро Машеров

вали часи Київської Русі чи козацької Гетьманщини, білорусам бракувало легенд про власне виникнення — і вони з готовністю перейняли всесоюзні міфи про Велику Вітчизняну війну. Машеров не мав великих проблем з місцевою інтелігенцією. Один з її найталановитіших представників, письменник Василь Биков, більшу частину своїх творів присвятив історії Другої світової війни, що становило інтерес і для самого Машерова і що використовувалося, аби зближувати між собою білоруську та радянську ідентичності. Якщо в Росії та Україні люди масово ставали дисидентами, то Білорусь лишалася вірною та вдячною режимові.

На початку 1980-х років — саме в той час, на який Хрущов пообіцяв настання комунізму, — комунізму не було видно ні в чому. Але один з його ключових елементів — формування єдиної політичної нації під назвою радянський народ — прогресував і розвивався. Найкраще це було видно по тому, як розповсюдилася «лінгва франка» цього народу — російська мова, яка формальна називалася мовою міжнаціонального спілкування в СРСР. 1970 року 76 відсотків радянського населення заявляли про високий рівень володіння російською. З 1970-го до 1989 року кількість неросіян, які заявляли, що знають російську на високому рівні, достатньому для роботи, збільшилася з 42 до 69 мільйонів осіб. Цього великого успіху, який було досягнуто значною мірою за рахунок східнослов'янських республік СРСР — України та Білорусі.

Збільшення кількості носіїв російської мови відбувалося нерівномірно по території Радянського Союзу. Близько 75 мільйонів з-поміж 290 мільйонів населення СРСР не заявляли про високий рівень володіння російською — і більшість з таких громадян проживали поза межами східнослов'янського серця Радянського Союзу. Центральну владу особливо непокоїло становище в Центральній Азії та на Кавказі, де недостатній рівень володіння російською заважав інтеграції призовників до Радянської армії, яка тоді вела бойові дії в Афганістані. В цих регіонах представники неросійських національностей продовжували жити в межах своїх етнічних груп і шлюб між представниками різних народів був скоріше винятком, ніж правилом. Вільно одружувалися між собою лише представники східнослов'янських народів та високо урбанізовані євреї. З-поміж неросіян, які при опитуванні заявляли, що вільно володіють російською, більшість складали українці, білоруси та євреї. З-поміж 65 мільйонів радянських громадян, які 1989 року заявили про високий рівень володіння російською, 55 мільйонів складали українці та білоруси.

На початку 1980-х років — саме в той час, на який Хрущов пообіцяв настання комунізму, — комунізму не було видно ні в чому. Але один з його ключових елементів — формування єдиної політичної нації під назвою радянський народ — прогресував і розвивався.

Протягом 1970—1980-х років русифікація східнослов'янських республік — України та Білорусі — пришвидшилася. Це привело не тільки до істотного збільшення використання російської мови на роботі та в освітніх установах у великих містах (хоча Західна Україна становила характерний виняток), але й до зниження національної свідомості українців та білорусів — якщо судити по тому, обирали вони під час опитування рідною мовою національну чи російську. Кількість етнічних українців, які відповідали, що їхня рідна мова — російська, збільшилася з 6 відсотків 1959 року до 10 відсотків 1979 року та 16 відсотків 1989 року. Ще сильніше впала національна свідомість білорусів, де кількість білорусів, які заявляли, що російська мова є для них рідною, збільшилася з 7 відсотків до 16 і, зрештою, до 20 відсотків. Окрім цього, кожен п'ятий білорус вважав себе росіянином, незалежно від того, яка національність була записана у нього в паспорті.

Протягом 1970—1980-х років русифікація східнослов'янських республік — України та Білорусі — пришвидшилася. Це привело не тільки до істотного збільшення використання російської мови на роботі та в освітніх установах у великих містах (хоча Західна Україна становила характерний виняток), але й до зниження національної свідомості українців та білорусів.

Якщо перспективи створення єдиного народу зі слов'ян та неслов'ян були дійсно туманними, то формування великого російського народу зі східних слов'ян відбувалося з успіхом. Не лишалося будь-яких перешкод для реалізації старої мрії імперських державотворців — формування єдиного всеросійського народу. Для успішного завершення цього проєкту їхнім наступникам потрібно було тільки одне — час, але наприкінці 1980-х років його у них більше не було.

Частина VI.
Нова Росія

Глава 18. Червоний стяг додолу

Протягом 1980-х років не стало трьох радянських лідерів: Леонід Брежнєв, що керував країною протягом вісімнадцяти років, помер у листопаді 1982 року; життя його наступника, колишнього голови КДБ, Юрія Андропова, забрала хвороба у лютому 1984-го; а незабаром, у березні 1985 року, та ж доля спіткала наступника Андропова — Костянтина Черненка. У старого Радянського Союзу вже давно скінчилися нові ідеї. До середини ж 1980-х років в нього скінчилися і лідери, які прагнули слідувати старим ідеологічним, економічним та соціальним моделям.

Новий радянський лідер — п'ятдесятичотирирічний Михайло Горбачов — з нетерпінням очікував на можливість спробувати щось нове. Першочерговим та очевидним викликом для нього став плачевний стан радянської економіки, що знаходилася у вільному падінні. За офіційними даними зростання доходів, середній рівень якого у 1930-ті роки складав близько 14 відсотків, поступово уповільнилося до 10 відсотків у 1950-х і скоротилося приблизно до 5 відсотків у 1980-х. За оцінками ЦРУ, рівень зростання доходів у Союзі у період з 1980-го по 1985 рік дорівнював приблизно 2 відсоткам, в той час як відповідно до пострадянських підрахунків цей показник був ще меншим. В той же час населення Союзу зростало набагато більшими темпами, подолавши відмітку в 180 мільйонів на початку 1950-х років і сягнувши 280 мільйонів в середині 1980-х. Дефіцит не лише споживчих товарів, але й продовольчих став частиною повсякденного життя ще до березня 1985 року, коли Горбачов зайняв посаду генерального секретаря партії. Треба було терміново вживати заходів, щоб поліпшити економічний стан.

Новий радянський лідер — п'ятдесятичотирирічний Михайло Горбачов — з нетерпінням очікував на можливість спробувати щось нове. Першочерговим та очевидним викликом для нього став плачевний стан радянської економіки, що знаходилася у вільному падінні.

Ще одним комплексом проблем, з якими зустрівся новий лідер, була втрата легітимності правлячою партією та її елітою. Комуністи керували країною не лише за допомогою засобів терору та примусу, але й за допомогою обіцянок кращого майбутнього. Таким майбутнім мав стати комунізм, який у думках населення дорівнювався достатку їжі та споживчих товарів. Хрущов обіцяв настання такого раю вже на початку 1980-х. З огляду на економічний спад та на те, що побудові комунізму не було видно кінця, влада порівнювала досягнення соціалістичної економіки із досягненнями конкурентів із західного капіталістичного табору, стверджуючи, що соціалізму

судилося перевершити капіталізм задля досягнення інтересів трудящих мас. Та ця обіцянка так і не була виконана. Якщо такі порівняння були схожі на правду у 1950—1960-ті роки (коли валовий національний продукт (ВНП) Радянського Союзу виріс більше ніж втричі з 1950-го по 1965 рік, а ВНП Сполучених Штатів лише у два рази), то вже у 1970-ті радянська економіка не була конкурентоспроможною. У 1970 році вона дорівнювала близько 60 відсоткам економіки США; надалі її зростання поступово зменшувалося, і у 1989 році складало менше половини від розміру американської економіки.

Юрій Андропов

Наприкінці 1970-х і на початку 1980-х світ спостерігав за розвитком Холодної війни між двома наддержавами. До того ж Радянський Союз загруз у конфлікті в Афганістані, куди у 1979 році він відправив свої військові сили задля того, аби підтримати настрої, що мали призвести до соціалістичної революції, та зупинити укріплення Заходом своїх позицій в цьому регіоні. В цей час Сполучені Штати почали відновлювати сили після пережитого психологічного шоку, спричиненого поразкою у в'єтнамській війні та енергетичною кризою 1970-х, одночасно додаючи все більше агресивності своїй риториці та діям за кордоном. Під час правління Рональда Рейгана, що став володарем Білого Дому у січні 1981 року та був переобраний на другий термін, Сполучені Штати кинули виклик Радянському Союзу не лише у Афганістані, але і у Польщі. Страйки робочих у цій країні привели до утворення незалежної самоврядної профспілки «Солідарність», що оспорювала владу комуністів у Польщі та протестувала проти політичного контролю з боку СРСР. Рейган поновив гонитву озброєнь, погрожуючи Радянському Союзу «стратегічною оборонною ініціативою» — програмою, що стала відома як «Зоряні війни» і пропонувала розмістити озброєння у відкритому космосі. Захисна протиракетна система, що мала бути збудована за програмою «Зоряні війни», мала потенціал змінити світовий баланс сил, роблячи радянську ракетну загрозу абсолютно неактуальною для США. Хоча технічна складність запропонованої системи перетворила її на нездійсненну мрію, Рейган вірив у неї, так само як і Радянський Союз, який розумів, що йому не стане ресурсів перейти на наступний рівень гонитви озброєнь разом із Америкою.

Костянтин Черненко

Горбачов мав діяти швидко, щоб вирішити проблему економічної кризи та політичної легітимності в середині держави та економічного, ідеологічного і військового протистояння за кордоном, яке Радянський Союз на той момент програвав. На міжнародній арені він намагався зменшити напругу шляхом

Михайло Горбачов

переговорів та підписання ряду договорів про скорочення кількості озброєння зі Сполученими Штатами, що мало за мету вивільнити кошти для національних реформ та забезпечити допомогу Заходу радянській економіці, що переживала значні труднощі. Горбачов також намагався скоротити економічний тягар, що лежав на СРСР та поліпшити імідж країни за кордоном шляхом виведення радянської армії із Афганістану, що він і зробив у 1988 році. З цією ж метою він дозволив країнам-сателітам Радянського Союзу у Східній Європі самостійно вибрати власну форму правління. Це рішення призвело до повалення комуністичних режимів через революції, більшою мірою мирні, що мали місце одна за одною влітку та восени 1989 року, остаточно завершуючи Холодну війну у Центральній та Східній Європі.

Але найбільші зміни відбувалися у самому Радянському Союзі, де Горбачов розпочав політику «перебудови», тобто курс на радикальну реструктуризацію радянського суспільства. Він розпочав свій наступ на стару систему з двох сторін, увівши елементи приватної власності та вільного ринку у радянську економіку і створивши простір для політичних дебатів. Для Горбачова та його ліберально налаштованих радників ці два «фронти» були взаємопов'язаними, і перемога на одному була неможлива без перемоги на іншому. Поки стара партійна гвардія опиралася економічним змінам, Горбачов використовував політичну реформу для того, аби послабити чи повністю зламати своїх противників. Ключовим елементом «перебудови» була гласність — комплекс заходів, що зняв обмеження на політичні дискусії та зробив партію офіційно вразливою до критики з боку ЗМІ та громадян загалом.

Зміни у системі управління Радянським Союзом прийшли у 1989 році, коли вперше з революції 1917 року у СРСР були проведені відносно вільні вибори. Навесні того року радянські громадяни обрали своїх представників до нового законодавчого органу — з'їзду народних депутатів. Протягом наступного року Горбачов використовував з'їзд для того, аби провести конституційні зміни, що поклали край монополії комуністичної партії на владу та привели до створення посади Президента СРСР, яка стала найвищою офіційною посадою у державі. Тобто президент наділявся більшою владою, ніж генеральний секретар партії. Горбачов, обраний на з'їзді першим Президентом СРСР, зберігав і посаду генерального секретаря, але використовував її тільки для того, аби позбавити партію влади. Партійним чиновникам було дозволено залишитись при владі у регіонах тільки за умови, що їх оберуть до місцевих парламентів чи рад. Цей крок не лише поклав край політичній монополії партії, але й підірвав вплив центру. Місцеві

> У 1989 році сталися зміни у системі управління Радянським Союзом, коли вперше з революції 1917 року у СРСР були проведені відносно вільні вибори.

посадовці відтепер залежали від своїх виборців більше, аніж від керівництва у Москві.

По мірі того як колишні партійні керівники та новостворені демократичні інституції, народжені у час потрясінь «перебудови», почали прислухатися до свого електорату, Радянський Союз почав руйнуватися. Виборці у кожній республіці Союзу, від Естонії та Росії до Узбекистану, а з ними й автономні республіки бажали мати право голосу щодо управління своїми землями. Несподівано люди повсюдно почали відчувати, що їх державність пригнічувалася московським урядом. Історія, мова, культура та, врешті-решт, національна самосвідомість стали ефективними знаряддями мобілізації, що задавали у республіках новий культурний, економічний та політичний курс. Створення інституту вільних виборів змінило радянське суспільство і поставило структуру та навіть цілісність багатоетнічного СРСР під питання. Зміни були більш радикальними, ніж передбачав Горбачов, та через декілька років призвели не лише до краху комуністичного режиму, але і до розпаду Радянського Союзу.

Мало яка з-поміж радянських республік відігравала у розпаді Радянського Союзу більш значну роль, ніж Російська Федерація, і жоден з радянських народів потім не відчував себе більш зрадженим через розвал радянської держави, аніж росіяни. У 1930-ті роки Сталін називав росіян найбільш радянською нацією. Протягом десятиліть після війни вони безсумнівно підтримували цей статус. Насправді, вони стали навіть чимось більшим, перетворившись на приклад сутності радянських людей, яких партія воліла створити. І вони були більш ніж готові інтегрувати інших у своє «ядро». У 1970-х лише невелика меншість росіян, між 2 та 8 відсотками, наполягали на ендогамних шлюбах.Безумовно, більшість з тих, хто в рамках соціологічних опитувань відповідав, що бажає одружитися з людиною з іншої етнічної групи, очікував, що такий шлюб означатиме русифікацію іншого з подружжя, а ніяк не навпаки. Політика Брежнєва, спрямована на розвиток концепції радянської людини, поєднана із насадженням російської мови, приносила свої плоди. (Відповідно до опитування, навіть у 1998 році, через сім років після розпаду Радянського Союзу, 52 відсотки російських громадян демонстрували свій тісний зв'язок із поняттям радянської людини.)

Мало яка з-поміж радянських республік відігравала у розпаді Радянського Союзу більш значну роль, ніж Російська Федерація, і жоден з радянських народів потім не відчував себе більш зрадженим через розвал радянської держави, аніж росіяни.

Але 1970-ті також ознаменували спротив політиці Брежнєва у неросійських республіках. 1978 року, коли Москва намагалася змінити конституцію Грузії та виключити з неї положення про те, що грузинська мова є офіційною мовою республіки — студенти вийшли на вулиці Тбілісі, аби висловити свій протест. Москва відступила. Оскільки основний закон Грузії містив положення про офіційний статус їхньої мови, інші республіки намагалися забезпечити такий самий статус і для своїх мов, незважаючи на те, чи було це закріплено положеннями їхніх конституцій. Росіяни та російськомовні громадяни, що проживали у цих

республіках та відмовлялися чи висловлювали небажання вчити національну мову, відчували себе дискримінованими.

Ситуація нагадувала 1920-ті роки, коли запроваджувалася політика коренізації як по́ступки для неросіян. Але росія́ни, чиє верховенство у 1920-х роках не оспорювалося, тепер займали оборонну позицію і змушені були або штучно прирівняти свою російську ідентичність до концепції радянської людини, або почати ставитися до неросіян як до рівних, а не як до підлеглих. Російські націоналісти, відчуваючи себе ніби в осаді в державі, яка, на їхню думку, належала саме їм, почали висловлювати своє незадоволення. Оскільки режим перетворив росіян на «найбільш радянську націю», вони мали відмовитися від багатьох традицій, своєї дореволюційної ідентичності, що включала в себе наївний монархізм та релігійність. Російські популісти дореволюційного періода вважали, що ці елементи базувалися на культурі селян та підтримувалися ними. Саме за відродження та збереження нерадянської російської ідентичності боровся Олександр Солженіцин та інші російські автори, що працювали у так званій «сільській прозі», про що йшлося в попередній главі.

Російська нація, що мала захищатися від радянізації комуністичного режиму та національного культурного підйому на окраїнах, мала глибоке коріння у дореволюційному минулому. Нове покоління російських націоналістів часто визначало це поняття в дусі російської імперської державності, включало до «російської нації» не тільки етнічних росіян, але й українців та білорусів. Беручи до уваги розповсюдженість російської мови в Україні та Білорусі та вміння східних слов'ян спілкуватися російською незалежно від того, яка мова є для них рідною, ця мовна та культурна модель «російськості» нагадувала імперіалістичний ідеал великої російської нації. І вона знаходила підтримку як серед культурної еліти, так і серед дисидентів.

В офіційних текстах звичайним було називати населення Київської Русі «русскими», тобто росіянами, або давніми росіянами, а українські та білоруські території часто в історичній термінології називалися південними та західними «русскими», тобто російськими землями. Відсутність у російській мові конкретних термінів, які б розмежовували поняття «русских» та руських — тобто мешканців Русі — полегшило таке повернення до імперської риторики. Багато текстів, що видавались підпільно, такі як журнал «Віче» Володимира Осіпова (у назві міститься посилання на народні збори, що мали місце у середньовічні часи), що виходив на початку 1970-х років тиражем від п'ятдесяти до ста екземплярів, відкрито пропагував погляди авторів, що вірили у єдність східних слов'ян, яких вони просто називали «русскими» (тобто росіянами).

Але модель великоруської нації, радянської чи дореволюційної імперіалістичної, зустрілась із твердим опором інтелектуальної еліти другої по розміру слов'янської нації — української. У Росії дисидентський рух 1970-х років був поділений на два напрямки: ліберальний, представником якого є академік Андрій Сахаров (батько радянської водневої бомби перетворився на політичного дисидента), та націоналістичний, представником якого є Олександр Солженіцин (колишній в'язень ГУЛАГу, що став відомим під час хрущовської відлиги). Але в Україні дисидентам вдалося зберегти єдність, об'єднавши лібералізм та націоналізм.

Цей тренд визначив ідеологічну та культурну програму Української гельсінської спілки — організації, що спостерігала за дотриманням прав людини, та була створена на основі Гельсінського акту 1975 року, що зобов'язував Радянський Союз дотримуватися міжнародних норм у галузі прав людини. Спілка була сформована восени 1976 року попри заперечення влади, незабаром після створення аналогічної спілки у Москві. Хоча члени спілки і не ставили досягнення політичної незалежності України за першочергову мету, вони виступали за забезпечення культурної та політичної рівності з Росією. Для членів Української гельсінської спілки Москва була не просто столицею Радянського Союзу, але і уособленням Росії, і боротьба проти СРСР була боротьбою проти російського панування. Програмний документ спілки, прийнятий у лютому 1977 року, чітко висловлював її позицію: «Ми глибоко поважаємо культуру, духовність та ідеали російського народу, але чому Москва має приймати рішення за нас на міжнародних форумах (як наприклад ті, що відбулися у Гельсінкі та Белграді) стосовно різноманітних питань, зобов'язань та іншого?! Чому українська культура, творчість, наука, сільське господарство та міжнародні проблеми повинні визначатися та вирішуватися у столиці сусідньої (навіть і союзної) держави?»

> Модель великоруської нації, радянської чи дореволюційної імперіалістичної, зустрілась із твердим опором інтелектуальної еліти другої по розміру слов'янської нації — української. У Росії дисидентський рух 1970-х років був поділений на два напрямки: ліберальний та націоналістичний. Але в Україні дисидентам вдалося зберегти єдність, об'єднавши лібералізм та націоналізм.

Російські націоналісти зрозуміли, що Україна становить для них проблему. У своїй книзі «Архіпелаг ГУЛАГ», головному самвидаві (видання, що друкувалося самостійно та таємно розповсюджувалося без офіційного дозволу) того часу, Олександр Солженіцин жалкував, що закінчилися провалом попередні намагання об'єднати росіян та українців, одночасно не втрачаючи надій на те, що вони залишаться разом. Він написав: «У період Київської Русі ми були одним народом, але з того часу нас розділили, і століттями наші життя, звички та мови йшли у різних напрямках». Він звинувачував комунізм, особливо періоду 1930—1940-х років, за завдану шкоду, що змусила українців прагнути незалежності від Росії. Але незважаючи на відмінності двох народів, Солженіцин, син батька-росіянина та матері-українки, бажав, щоб вони залишалися разом.

> Російські націоналісти зрозуміли, що Україна становить для них проблему. У своїй книзі «Архіпелаг ГУЛАГ», головному самвидаві (видання, що друкувалося самостійно та таємно розповсюджувалося без офіційного дозволу) того часу, Олександр Солженіцин жалкував, що закінчилися провалом попередні намагання об'єднати росіян та українців, одночасно не втрачаючи надій на те, що вони залишаться разом.

«З Україною буде неймовірно болісно, — писав він. — Але треба знати їх загальну напругу зараз. Якщо не владналося за століття — значить, випало проявити розсудливість нам. Ми зобов'язані віддати рішення їм самим — федералістам

або сепаратистам, хто з них кого переконає. Не поступитися — безумство і жорстокість. І чим м'якше, чим терпиміше, чим більше пояснювати ми будемо зараз, тим більше надія відновити єдність в майбутньому. Нехай поживуть, спробують. Вони швидко відчують, що не всі проблеми вирішуються відділенням».

Сценарій, передбачений Солженіциним у 1960-х роках, наприкінці 1980-х несподівано перетворився на реальність із проголошенням Горбачовим політики «перебудови». Солженіцин міг передбачити майбутнє, адже він був знайомий із настроями українських політичних активістів, яких він зустрів у таборі ГАЛУГу. Наприкінці 1980-х політичні в'язні, зокрема члени Української гельсінської спілки, були звільнені. Їм була надана свобода займатися політичною діяльністю та пропонувати варіанти вирішення економічних, політичних та національних проблем населення із відродженою політичною свідомістю. Хоча першою радянською республікою, що проголосила незалежність — перевагу законів республіки над законами Союзу, — стала восени 1988 року Естонія. З-поміж країн, що вважалися східнослов'янським ядром Союзу, першою це зробила влітку 1990 року, на диво, не Україна чи Білорусь, а «найбільш радянська» нація СРСР — сама Росія. Що ж призвело до такого рішення росіян?

Перш за все відповідь треба шукати у розколі, що стався між російською та радянською ідентичностями, які зазвичай ототожнювалися. Тепер російська інтелектуальна еліта відокремила себе від проекту радянського комунізму, що зазнав краху, і відмовилася брати на себе відповідальність за його минулі, теперішні та майбутні дії. Із ослабленням радянської економіки та втратою партією легітимності неросійські народи повстали проти Москви — центру цієї системи, та, в більш широкому сенсі, проти росіян — представників та управлінців, якщо не володарів імперії. Але росіяни відмовилися брати вину за насильство, спричинене радянською системою. Російські письменники — представники школи «сільської прози», вже давно вважали головною жертвою комуністичного режиму свою власну республіку, а не неросійські республіки Союзу. Як і всі інші, тепер вони могли відкрито висловити свої претензії до режиму та вступити зі своїми обвинуваченнями у дискусію про віктимізацію.

Тепер російська інтелектуальна еліта відокремила себе від проекту радянського комунізму, що зазнав краху, і відмовилася брати на себе відповідальність за його минулі, теперішні та майбутні дії.

«Невдала колективізація 30-х років принесла великі втрати не лише селянству, але і всьому російському народові», — стверджував Василь Бєлов, російський письменник, що належав до школи «сільської прози», який 1989 року змагався за місце у радянському парламенті. «Згідно з моїми даними, — писав він, — зараз росіяни становлять менше половини населення країни». У 1989 році із 286 мільйонів радянських громадян 145 мільйонів становили росіяни. Їхня частка у населенні Радянського Союзу справді зменшувалася — нація, що переживала стрімку модернізацію, не могла конкурувати у показниках народжуваності із традиційними ісламськими центральноазійськими республіками. У Таджикистані, наприклад, з 1970-го по 1989 рік населення збільшилось майже вдвічі, сягнувши загальної кількості

у 4,2 мільйона. Низький показник народжуваності у Росії сприймався не як характерна риса модернізації та результат урбанізації, але як серйозне попередження — і як справжня російська трагедія.

У той час, як відповідь російської інтелігенції на виклики, створені імперією, що розвалювалася, була сформульована у Москві, народна мобілізація росіян та їх російськомовних союзників розпочалася у провінціях імперії. Якщо московські інтелектуали, такі як Бєлов, представляли суверенну націю у процесі становлення, їхні суперники у республіках мобілізували росіян та російськомовне населення як агентів, представників та захисників Радянської імперії у неросійських провінціях. У зв'язку з цим вони покладалися на підтримку не російських політичних лідерів, а на всесоюзне керівництво, що намагалося підтримувати життєздатність Радянського Союзу шляхом активізації російського націоналізму на окраїнах.

Протягом 1989 року, після проголошення суверенітету своїх республік, балтійці (естонці, латвійці та литовці) виходили на масові протести проти прийняття запланованих Москвою змін до радянської конституції. Ці зміни дозволили б центральній владі шляхом прийняття всесоюзних законів скасовувати ухвалені республіками закони та одноосібно вирішувати питання виходу із Союзу. На хвилі всезагального засудження суверенітету Союзу над його республіками активісти балтійських національних рухів, що називалися «національними фронтами», організували у серпні 1989 року так званий Балтійський шлях — «живий ланцюг», що з'єднав три столиці: Таллінн, Ригу та Вільнюс. Демонстрація була організована у день п'ятдесятої річниці підписання пакту Молотова-Ріббентропа, результатом якого стала окупація Радянським Союзом балтійських держав під час Другої світової війни.

За підтримки місцевих комітетів комуністичної партії, що у випадку повстання у країнах Балтії ризикували втратити все, Москва завдала удару у відповідь, активізувавши етнічних росіян та російськомовне населення виступити на підтримку Союзу. Відчуваючи загрозу через відродження місцевих мов та культур, російськомовне населення регіону переважно підтримувало Інтернаціональний фронт у Латвії та Інтернаціональний рух в Естонії — політичні організації, що підтримувалися Москвою, завданням яких було протидіяти «народним фронтам», створеним у балтійських республіках представниками титульних націй.

Естонія та Латвія були більш вразливими до тиску з центру, аніж Литва. Латвія із населенням у 2,6 мільйона була у найбільш небезпечному становищі, адже латвійці складали лише 52 відсотки населення, потім йшли росіяни — 36 відсотків. Українці — 4,5 відсотка та білоруси — 3,5 відсотка. У Естонії росіяни, українці та білоруси складали 35 відсотків населення. Більшість російських та східнослов'янських мешканців балтійських республік були мігрантами, що працювали на промислових підприємствах, створених та керованих Москвою після Другої світової війни. Якщо «народні фронти» прагнули суверенітету та довгоочікуваної незалежності балтійських республік, то «інтернаціональні фронти» прагнули повернути все назад.

У Росії перша хвиля політичної мобілізації прийшла разом із напіввільними виборами до Верховної Ради СРСР навесні 1989 року та продовжувалася аж до виборів до російського парламенту 1990 року. Як і дисидентські рухи попе-

реднього десятиліття, цей рух мав два основних ідеологічних полюси: лібералізм та націоналізм. Поборники останнього мали консервативні економічні та соціальні погляди, звертаючи особливу увагу на несправедливість, направлену по відношенню до росіян комуністичним режимом, в той же час демонструючи відданість комунізму та солідарність з рухами на кшталт «інтернаціональних фронтів» у балтійських країнах.

Злиття комунізму та націоналізму в Росії було інституційно втілено у новоствореній Комуністичній партії Російської Федерації. Горбачов тривалий час протистояв та намагався завадити цьому процесу, адже боявся, що окрема російська партія покладе кінець радянській комуністичній єдності і, як результат, самому Союзу. Підтримка Комуністичної партії Радянського Союзу — як де-факто російської партії — лежала в основі політики Союзу ще з часів Леніна, який бажав створити союз республік, але був досить задоволений тим, що росіяни у партії домінували. Але тепер російські комуністи вимагали створення власної партії, щоб стати на один щабель з комуністами в Україні, Білорусі та в інших республіках. Влітку 1990 року вони врешті-решт домоглися свого. Відтепер у російських консерваторів утворився конфлікт інтересів із Союзом.

Злиття комунізму та націоналізму в Росії було інституційно втілено у новоствореній Комуністичній партії Російської Федерації.

Російська національна мобілізація мала ще один прояв — не на противагу неросіянам, а, навпаки, в союзі з ними. Лідери російської ліберальної інтелігенції поділяли погляди лідерів народних фронтів та національних рухів Балтії, України та деяких інших радянських республік щодо необхідності демократичної трансформації суспільства цих країн. Влітку 1989 року вони об'єднали свої сили та створили «Міжрегіональну депутатську групу» у найвищому органі державної влади СРСР, вперше обраному напівдемократичним шляхом, З'їзді народних депутатів. «Міжрегіональна депутатська група» отримала підтримку у Москві, Ленінграді та в інших великих промислових містах Росії та Радянського Союзу. Всі депутати з демократичними поглядами повстали проти монополії комуністичної партії на владу, але їхні можливості визначати політичний порядок денний були обмежені через те, що члени неросійських республік ставили свої етнічні та національні вимоги на перше місце. Горбачов та центральна влада, натомість, отримали підтримку консервативних депутатів з неросійських республік, особливо із Середньої Азії.

Лідери російської ліберальної інтелігенції поділяли погляди лідерів народних фронтів та національних рухів Балтії, України та деяких інших радянських республік щодо необхідності демократичної трансформації суспільства цих країн.

«Демократична Росія» — коаліція ліберальних депутатів із «Міжрегіональної депутатської групи» — брала участь у виборах до російського парламенту, що проходили у березні 1990 року, і отримала 190 місць, або приблизно 51 відсоток. Це змусило російських лібералів переключити фокус із всесоюзних справ на

російський парламент. У травні 1989-го вони змогли обрати свого лідера на вкрай важливий пост голови парламенту — п'ятдесятиоднолітнього Бориса Єльцина, колишнього керівника московського відділення партії, який розходився у поглядах з Горбачовим стосовно темпів впровадження демократичних реформ. У минулому партійний чиновник, маргінал за своєю суттю та автократ за характером, Єльцин погодився на програму демократичних перетворень суспільства. Російські реформатори відтак вирішили наполегливо просуватися у реалізації демократичних та ринкових реформ, використовуючи свій вплив у російському парламенті. У червні 1990 року двома третинами депутатів була прийнята резолюція, що проголошувала суверенітет Російської Федерації, яка все ще носила офіційну назву Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка.

Ця ідея була звернена як до лібералів, так і до консерваторів. Єльцин сказав депутатам: «Сьогодні центральна влада для Росії — і жорстокий експлуататор, і скупий добродій, і тимчасовий правитель, що не думає про майбутнє. Необхідно покінчити з несправедливістю цих відносин». Єльцин став голосом російського національного ліберального руху, що тільки зароджувався. Він був відданий не ідеї «маленької» російської нації, що ґрунтувалася б на етнічному принципі, чи ідеї «великої» російської нації, що панувала за часів імперії, а нації, що повинна бути сформована з усіх людей, що населяли територію Російської Федерації. Незважаючи на те що більшість населення (82 відсотки) Російської Федерації складали етнічні росіяни, до її складу входило багато автономних республік та регіонів, що не отримали статус окремих союзних республік через різноманітні демографічні, географічні чи історичні причини. За єдиним винятком колишньої Східної Пруссії, що зараз є Калінінградською областю Росії, Російська Федерація територіально простягалася від Ленінграда (що незабаром був перейменований у Санкт-Петербург) на Балтійському морі до Владивостока на Тихому океані. Держава мала гарні шанси сформувати єдину націю, але 1990 року на її шляху стояло багато перепон.

У червні 1991 року Єльцин виграв вибори і зайняв новостворену посаду президента Російської Федерації. Вступивши на посаду, Єльцин присягнув на вірність громадянам Російської Федерації, обіцяючи захищати інтереси республіки та її народу.

У червні 1991 року Єльцин виграв вибори і зайняв новостворену посаду президента Російської Федерації. Він переміг кандидатів, яких підтримував його колишній покровитель, а тепер — найзапекліший ворог — президент Радянського Союзу Михайло Горбачов. На відміну від Горбачова, який був призначений на посаду радянським парламентом навесні 1990 року, Єльцин був обраний російськими виборцями. Вступивши на посаду, Єльцин присягнув на вірність громадянам Російської Федерації, обіцяючи захищати інтереси республіки та її народу.

Єльцин та його ліберальні прибічники розглядали Російську Федерацію як двигун для політичних та економічних реформ в цілому Союзі. Але націоналісти, що голосували за Єльцина, хотіли бачити в російських владних установах інструмент посилення російської ідентичності, який надавав би підтримку російській культурі та зменшував обсяги фінансової підтримки союзним республікам —

Борис Єльцин

адже ця допомога, на їхнє переконання, знекровлювала російську економіку. Але ніхто не виступав за розпад Радянського Союзу. Влітку 1991 року Єльцин, створивши союз із лідерами інших республік, змусив Горбачова, що вже зазнав поразки, погодитись на реформацію Союзу, в інтересах Росії та інших економічно розвинених республік. Новий Союзний договір, погоджений у липні 1991 року Горбачовим, Єльциним та Нурсултаном Назарбаєвим (лідер Казахстану), надав переважні повноваження у сфері економіки та політики лідерам республік, перш за все лідеру Росії.

Як передбачалося, 20 серпня 1991 року ця угода мала стати новим основним законом держави. Але за день до цього декілька прибічників Горбачова, зокрема голови КДБ, міліції та армії, які усвідомлювали, що під час «перезагрузки» влади втратять свої позиції, здійснили спробу перевороту з метою зберегти Радянський Союз у його старій формі. Горбачов, який відмовився їм сприяти, утримувався заколотниками у власній літній резиденції в Криму. Єльцин та його радники не очікували на такий розвиток подій — вони відпочивали у державній резиденції під Москвою, повернувшись із поїздки до Казахстану. Вони вирішили завдати удару у відповідь та активізувати підтримку москвичів. Наїна Єльцина намагалася переконати свого чоловіка залишитись вдома: «Ну послухай, там танки. Який сенс в тому, що ти підеш? Танки тебе не пропустять далі». Але Єльцин не погодився на це. «Я мав щось сказати, — згадував він потім, — тож я сказав найкраще, що міг: «У нас на машині маленький російський прапор. Вони не зупинять нас, коли його побачать». Єльцин дістався Білого Дому — будівлі російського парламенту в центрі Москви, — цілим та неушкодженим. Але не прапор зупинив сили спеціального призначення КДБ — у них просто не було наказу заарештовувати Єльцина. З іншого боку, прапор мав значення для тих, хто підтримував Єльцина.

За кілька годин після того, як Єльцин повернувся до Москви, він звернувся до народу з одного з танків, що стояли перед Білим Домом. Його прибічники розмістили за ним російський прапор. Знаменом заколотників був червоний прапор Радянського Союзу. Ті, хто були проти заколоту, піднімали біло-синьо-червоний прапор Російської республіки 1917 року. Росія повстала проти своєї комуністичної імперії і одержала перемогу. Заколот було придушено через кілька днів по тому, а старий триколор став офіційним знаменом російської демократії та прапором Російської Федерації. Перемога Єльцина задала Росії нову траєкторію, яка згодом виявилася трохи інакшою, ніж у інших радянських республік.

Невдалий путч у серпні 1991 року загрожував звести нанівець всі досягнення Єльцина та його прибічників, але вони успішно дали заколотникам відсіч, підняв-ши над Союзом російський прапор. Перемога Єльцина докорінно змінила ситуацію, але від початку майже знищила проєкт нової російської нації. З огляду на те, що Горбачова зрадили власні прихильники, а сам він був шокований суровими

випробуваннями, що його спіткали, Єльцин відчував за собою реальну владу в Москві. Він розпочав встановлювати контроль над центром Союзу, призначивши власного прем'єр-міністра головою всесоюзного уряду та змусивши Горбачова скасувати власні накази, якими призначалися нові голови збройних сил, міліції та служби безпеки. Замість них були призначені люди, яких запропонував Єльцин. Державна машина Російської Федерації з її інституціями більше не була потрібна Єльцину та його прибічникам, щоб просувати власні ліберальні реформи, які від самого початку передбачалося зробити всесоюзними.

Єгор Гайдар, амбітний молодий економіст та майбутній автор російських економічних реформ, який разом з багатьма ліберально налаштованими москвичами під час заколоту був біля Єльцина, хотів, щоб російський президент зберіг Союз, але тепер перетворив його республіки на складові частини Росії. «В той час мені видавалося, що ця політична платформа була єдиною можливістю, що залишалась, щоб врятувати СРСР, — писав пізніше Гайдар. — Горбачов негайно відмовляється від свого поста, передає його Єльцину як президенту найбільшої республіки Союзу. Єльцин легітимно підпорядковує собі союзні структури та, маючи безумовний на той час авторитет загальнонародного лідера Росії, забезпечує злиття двох центрів влади, взаємна боротьба яких була однією з основних причин краху».

Після провалу плану встановлення Росією контролю над Союзом Єгор Гайдар більше не думав про збереження СРСР. Його завданням стало збереження Росії від всесоюзного політичного та економічного колапсу шляхом проведення швидких економічних реформ.

Але було вже запізно. Інші республіки, перш за все Україна, вже йшли своїм шляхом, побоюючись встановлення Росією контролю над центром так само, а можливо й більше, ніж вони побоювались успішного заколоту. 24 серпня 1991 року Україна, друга за розміром союзна республіка, проголосила незалежність від Союзу, що у тих обставинах, перш за все, означало незалежність від Росії. До кінця тижня майже всі союзні республіки, що не проголосили незалежність раніше, наслідували її приклад. Єльцин панікував, погрожуючи Україні та Казахстану переглядом кордонів та російськими претензіями на частину їхніх територій у разі, якщо вони продовжуватимуть наполягати на незалежності. Він також відправив до України високопоставлену делегацію з метою напоумити лідерів юридично незалежної держави. Та ця спроба зазнала невдачі. Союзника Єльцина Анатолія Собчака, члена делегації, у Києві освистали протестувальники, коли він почав говорити про єдність українців та росіян. Українці не хотіли залишатися з Росією. Вони не хотіли бути в Союзі. Вони хотіли з нього вийти.

Єгор Гайдар

Після провалу плану встановлення Росією контролю над Союзом Єгор Гайдар більше не думав про збереження СРСР. Його завданням стало збереження

Росії від всесоюзного політичного та економічного колапсу шляхом проведення швидких економічних реформ. Російська Федерація знову стала координаційним центром для реформістських прагнень російських лібералів. Проголосивши у листопаді 1991 року початок радикальних економічних реформ, не очікуючи кроків з боку інших республік, Єльцин та Гайдар успішно зламали єдиний до цього радянський економічний простір. В той час як Росія ішла власним економічним шляхом, вона, однак, все ще сподівалася зберегти певну форму економічного союзу. Єльцин та його радники визнали незалежність своїх колишніх союзників у країнах Балтії попри бажання росіян та російськомовного населення в тій частині колишнього Радянського Союзу. Що стосується решти територій СРСР, то вони намагалися утворити конфедерацію, в якій Росія відігравала б ключову роль, не беручи на себе борги всього Союзу. Але ці плани зазнали фіаско. Горбачов не погодився б на роль номінального голови конфедерації, якою насправді керував би Єльцин, а інші республіки, з Україною на чолі, вже зробили вибір на користь незалежності.

1 грудня 1991 року більше 90 відсотків українських виборців підтримали проголошення незалежності своєї республіки. Єльцин примирився з невідворотнім. Тиждень потому в Біловезькій пущі на білоруско-польському кордоні він зустрівся з президентом України Леонідом Кравчуком та спікером білоруського парламенту Станіславом Шушкевичем, щоб затвердити припинення існування керованого Горбачовим Радянського Союзу та створити те, що, як він вірив, буде Співдружністю Незалежних Держав, керованою ним самим, Єльциним. Радянського Союзу не стало, він був розпущений лідерами трьох республік, населення яких колись складало великий російський народ.

Ще кількома місяцями раніше ніхто не міг передбачити такого результату. Навіть не проголошуючи власну незалежність — або, правду кажучи, не мріючи про неї — Росія стала фактично незалежною. Коли гімн Союзу відіграв своє, Єльцин та російські ліберали залишилися із кістяком Російської Федерації, який ще треба було наповнити економічним, інституційним та ідеологічним змістом. А ще була нова Співдружність, яку багато росіян розглядали як продовження СРСР. Опинившись між Російською Федерацією та Співдружністю, російські політичні та інтелектуальні еліти мали віднайти свою нову політичну ідентичність.

1 грудня 1991 року більше 90 відсотків українських виборців підтримали проголошення незалежності своєї республіки.

У 1990-х Єльцин неодноразово закликав своїх радників розробити нове визначення російської державності. Це було нелегкою задачею. На своїй першій інаугурації як президента Російської Федерації у червні 1991 року Єльцин звернувся до громадян Російської Федерації та пообіцяв захищати права народу. Це було формулювання, яке за рік до того у своїй інаугураційній промові використав Горбачов. Єльцин просто замінив слова «Радянський Союз» на «Російська Федерація». У своїй короткій промові він не згадував про російський народ чи націю. 1996 року під час своєї другої інаугурації Єльцин обіцяв вірно служити «народу», не роблячи будь-яких уточнень. Не лише

Єльцин, але й інші російські посадовці не бажали визначати населення Росії за критерієм етнічної приналежності. У офіційних промовах до населення Російської Федерації до нього не часто зверталися як до російської нації.

Валерій Тішков

Мало хто був більше розчарований тим, що слово «нація» виходило із ужитку, ніж Валерій Тішков, директор Інституту етнології та антропології при Радянській, а потім при Російській академії наук. На початку 1990-х Тішков був у перших рядах тих, хто просував ідею російської громадянської нації, що складається з громадян Російської Федерації всіх етнічних та культурних груп. Він називав цю націю «российская» — поняттям, яке відсилало до назви Російської імперії — на противагу поняттю «русская», що зазвичай застосовується для визначення російської етнічної групи, чи то в його вузькому великоруському втіленні, чи в розширеному східнослов'янському значенні.

Тішков почав розвивати свої ідеї 1989 року, саме тоді, коли були проведені перші напіввільні вибори до Верховної Ради СРСР та відбулося формування ліберальної опозиції до режиму у формі «Міжрегіональної депутатської групи». Він бачив цю російську націю об'єднаною відданістю етнічним та культурним спільним цінностям та установам, чиї символи мають своє коріння не у російському імперському минулому, а у ліберальній революції. Тішков протестував проти використання терміна «багатонаціональний російський народ», вважаючи його не лише таким, що суперечить сам собі, але і політично небезпечним, адже він заперечував політичну легітимність російської громадянської нації, надаючи таку легітимність, натомість, етнічним групам, що могли вимагати власної державності як окремі національності (саме це відбулося під час розвалу СРСР). В деяких поглядах Тішкова відроджувалися ідеї конституційних демократів (кадетів) 1917 року, — наприклад, в його супротиві федералізму, що базується на етнічному принципі, в наданні переваги територіальній автономії.

Російське керівництво протягом перших двох років існування незалежної Росії активно підтримувало громадянську модель російської ідентичності. Але незабаром ця модель, запропонована Тішковим, почала стикатися із серйозними труднощами.

Російське керівництво протягом перших двох років існування незалежної Росії активно підтримувало громадянську модель російської ідентичності. Тішкова призначили міністром у справах національностей, а його ідеї стали основою для російського закону про громадянство, що був прийнятий парламентом у листопаді 1991 року. У тексті закону громадяни називалися «россиянами», а не «русскими», а набуття російського громадянства не залежало від етнічної приналежності чи рідної мови заявника. Але незабаром модель нової російської ідентичності, запропонована Тішковим, почала стикатися із серйозними труд-

нощами. Ідея визначення російської національності через громадянську відданість новим політичним інституціям була заплямована восени 1993 року, коли Єльцин використав силу задля того, аби знищити опозиційні до його режиму сили націоналістів та комуністів. За наказом Єльцина російські танки обстріляли штаб-квартиру консервативної опозиції до президента, російський Білий Дім, який двома роками раніше Єльцин зі своїми прибічниками героїчно захищав від спроби заколоту та який Тішков пропонував проголосити одним із символів нової Росії. Після того як Єльцин завдав поразки своїм опонентам, він переписав конституцію, забравши деякі повноваження від парламенту та передавши їх президенту. Не лише символ нової Росії опинився під загрозою, але постраждала і сама ідея демократії — від цього удару вона вже не зможе оправитись.

Проблеми були і поза межами Москви. Автономні частини Російської Федерації, утворені на основі етнічного принципу, не горіли бажанням підтримувати концепцію «российской» громадянської нації. Чеченці воліли отримати повну незалежність, в той час як Татарстан та інші автономні республіки хотіли, аби їм надали більше прав. У грудні 1994 року Єльцин відправив російські війська у Чечню, наказавши їм покласти край її фактичній незалежності від Москви. Чеченці чинили супротив, та 1996 року змусили російські збройні сили підписати мирну угоду. Російські війська залишили збунтовану республіку, відклавши питання вирішення її статусу до 2001 року. В той час як всередині Російської Федерації були анклави, що не хотіли залишатися у її складі, за кордонами Росії були також і ті, що бажали до неї приєднатися. До таких належить самопроголошена Придністровська республіка на території Молдови, а також Абхазія та Південна Осетія в Грузії.

Росіяни зіткнулися з проблемами, схожими на проблеми інших імперських держав: розпад імперії призвів до виникнення групи громадян, позбавлених права голосу, які вважали себе представниками колись панівної нації або були достатньо скомпрометовані співробітництвом з цією імперією — і тому на теренах колишніх колоній не могли відчувати себе в безпеці.

Росіяни зіткнулися з проблемами, схожими на проблеми інших імперських держав: розпад імперії призвів до виникнення групи громадян, позбавлених права голосу, які вважали себе представниками колись панівної нації або були достатньо скомпрометовані співробітництвом з цією імперією — і тому на теренах колишніх колоній не могли відчувати себе в безпеці. Російське законодавство про громадянство дозволяло особам претендувати на російське чи подвійне громадянство, не переїжджаючи на територію Росії — і це посилило культурні та правові складові російської ідентичності за рахунок її територіальної складової. Згідно з деякими оцінками, близько 30 мільйонів етнічних росіян та російськомовних осіб, які асоціювали себе насамперед з Росією, залишилися поза кордонами Російської Федерації. Багато хто з них, особливо у балтійських державах та у Криму — російському анклаві в Україні — воліли отримати російське громадянство, але це бажання спричиняло конфлікт з місцевими законами про громадянство, які не дозволяли подвійного громадянства, а іноді навіть прямо забороняли його. Цей

правовий конфлікт перетворив пострадянський простір на порохову бочку, готову вибухнути в будь-який момент.

Глава 19. «Русский мир»

31 грудня 1999 року хворий Борис Єльцин використав своє новорічне звернення до народу, аби зробити неочікуване оголошення. Він заявив про складання повноважень президента Російської Федерації. Його звернення, а також те, що показали в ефірі після нього, не лишало сумнівів в тому, кого Єльцин бачить своїм наступником — сорокавосьмирічного прем'єр-міністра Росії Володимира Путіна, якого представили публіці одразу після неочікуваної заяви Єльцина.

Коли Путін звертався до народу зі своїм першим новорічним привітанням, широкі маси нічого про нього не знали. Лише за кілька місяців до цих подій, влітку 1999 року, він увійшов у велику політику — тоді Єльцин неочікувано призначив його прем'єр-міністром. На цій посаді Путін відповідав за економічний розвиток держави та за щоденне управління нею. Путін — який до цього протягом 1998—1999 років був директором Федеральної служби безпеки, пострадянської російської спецслужби, а ще раніше працював у розвідці — був обраний оточенням Єльцина на противагу опонентам останнього, які збиралися на прийдешніх виборах викинути його з президентського крісла. Одним з претендентів на цю посаду був мер Москви Юрій Лужков, який активно розігрував проти Єльцина карту російського націоналізму і під час своїх численних візитів до Севастополя, де розташовувалася база російського ВМФ на території України, представляв себе захисником Росії за кордоном — ці візити до Севастополя щедро висвітлювали ЗМІ. Лужков фінансував там численні соціальні та культурні проєкти, а також відкрив відділення Московського університету.

Інший претендент, Євген Примаков, який напередодні російського дефолту 1998 року став єльцинським прем'єр-міністром, відстоював реінтеграцію територій пострадянського простору під політичним контролем Росії. Примаков під час свого перебування на посаді голови російської Служби зовнішньої розвідки та будучи міністром закордонних справ у 1996—1998 роках, відвернув російську політику від орієнтації на захід і прагнув зміцнення позицій Росії в «ближньому закордонні» — цим терміном в Москві почали називати колишні радянські республіки — задля відродження Росії як наддержави. Путіна за сприяння групи близьких до Єльцина олігархів, які дружньо ставилися до Заходу, швидесенько просунули на президентську посаду. Як і один з прибічників Путіна, мультимільярдер Борис Березовський, вони вважали, що реінтеграційний проєкт Примакова коштуватиме Росії занадто дорого та суперечитиме її економічним інтересам.

Євген Примаков

Єльцин доклався до створення російської держави, але російську націю все ще треба було створювати. Тепер настав час наступникам Єльцина визна-

чити, якою буде ця нація і де пролягатимуть кордони її поширення. В своєму приголомшливому зверненні напередодні нового 2000 року Єльцин адресувався до «россиян» — представників російської громадянської нації. Його наступник, Володимир Путін, звернення якого транслювалося одразу ж слідом, називав свою аудиторію не тільки «россиянами», але й співвітчизниками — «соотечественниками». Звертався він до громадян Російської Федерації, чи під співгромадянами розуміються також росіяни та носії російської мови з-за кордону, до кінця зрозумілим не було.

Захист прав росіян та російськомовного населення прибалтійських держав, а також держав СНД став головною темою російської політики, головним лозунгом, який восени 1993 року об'єднав опозиційно налаштованих до Єльцина націоналістів та консерваторів. Після того як Єльцин наказав армії штурмувати будівлю парламенту, що зайняли лідери опозиції, та заарештувати головних опозиціонерів, свою промову з нагоди нового 1994 року він використав, аби дати зрозуміти: його уряд не забув про росіян з «близького закордоння». Він називав їх співвітчизниками — тобто людьми, які мають спільну вітчизну. Але не було зрозуміло, що з ними робити. Уряд Єльцина спочатку підтримував ідею подвійного громадянства «співвітчизників», але проти цієї ідеї повстали республіки, які нещодавно здобули незалежність — зокрема й Україна, яка не визнала подвійне громадянство.

> Єльцин доклався до створення російської держави, але російську націю все ще треба було створювати. Тепер настав час наступникам Єльцина визначити, якою буде ця нація і де пролягатимуть кордони її поширення.

Тоді радники Єльцина запропонували запровадити громадянство Співдружності — 1991 року цю ідею висловили офіційно, але її знов не підтримала Україна. Пропозиція ця передбачала, що поруч з «цивільним» громадянством Російської Федерації існуватиме «етнічне» та «культурне» громадянство, яке матимуть росіяни та носії російської мови з-за кордону. І знов пострадянські республіки не пристали на цю пропозицію, хоча Білорусь і висловила готовність рухатися в такому напрямку. 1997-го Єльцин разом з новим лідером Білорусі — Олександром Лукашенком — підписали договір про створення Союзної держави — утворення, яке передбачало існування спільного російсько-білоруського громадянства. На той час Білорусь повернула державний прапор Білоруської РСР, а також затвердила російську мову в статусі офіційної. Білорусь якщо не повністю зупиняла процес свого національного відродження, то дуже загальмувала його. Російсько-білоруський союз став ще одним викликом, що постав перед громадянською моделлю російської нації.

Союз Росії та Білорусі так і не став по-справжньому повноцінним об'єднанням із спільними урядовими установами чи з єдиним громадянством. Переговори про його створення, які постійно велися, були лише засобом задоволення пострадянської ностальгії значної частини російського суспільства, яка все ще страждала на шок від утрати великої держави та такої ж великої ідентичності. Російське керівництво відмовилося втілювати ідею східнослов'янської єдності й створювати єдину «російську» державу. Як і горбачовський союз 1991 року, таке утворення не

стало б повноцінним без України. А Україна рухалася у зворотному напрямку від того, що обрав уряд у Мінську. В 1997 році, коли Єльцин та Лукашенко підписали свій союзний договір, Україна вела з Росією переговори про укладення угоди про співпрацю, яка мала юридично завершити довготривале «розлучення» двох держав. За угодою Росія отримала право користуватися військово-морською базою в Севастополі. Натомість вона визнавала українські кордони та зобов'язувалася не підтримувати проросійських сепаратистів в Криму. Відтепер східнослов'янському союзу бракувало однієї з основних складових.

Російське керівництво зупинилося на тому, що треба формувати нову російську націю — на базі існуючих кордонів Російської Федерації. Це завдання було складним, але не нездійсненним. 1997 року було проведено опитування, в якому респонденти могли обрати декілька варіантів відповіді — і воно показало, що 85 відсотків громадян Російської Федерації асоціюють себе з російською етнічною нацією, 71 відсоток — з громадянською націю, а для 54 відсотків все ще визначальним було поняття «радянський народ». 1996-го Єльцин звернувся до російської інтелігенції з проханням допомогти у виробленні нової російської національної ідеї. Більшість запропонувала покласти в основу нової національної ідеї цінність державності. Але були й інші пропозиції. Відроджена Комуністична партія Російської Федерації, популярність якої була для діючого режиму значним політичним викликом,

Російське керівництво зупинилося на тому, що треба формувати нову російську націю — на базі існуючих кордонів Російської Федерації. Це завдання було складним, але не нездійсненним.

намагалася підтримувати всесоюзну ідентичність росіян, посилюючи її ідеями східнослов'янської єдності та православною релігією. Радикальні націоналісти виступали за расово чисту російську націю, до якої не належатимуть громадяни неросійського походження. Більш поміркковані націоналісти підтримували ідею східнослов'янської єдності, до якої належали б і етнічні росіяни та носії російської мови, що живуть поза межами кордонів Російської Федерації.

1996 року історик-демограф Володимир Кабузан видав дослідження про розселення етнічних росіян та носіїв російської мови за межами Росії. В свою ментальну карту Росії як етнічного та культурного утворення він включив східні та південні території України, Північний Казахстан, частини Естонії та Латвії. Кабузан хотів, щоб ці території або були приєднані до Росії, або отримали в складі своїх держав автономний статус зі спеціальними правами в сфері мови та культури. Він також запропонував відділити від Росії території, заселені переважно неросіянами. Це був аргумент не тільки на користь того, щоб дозволити Чечні відокремитися, але й на користь створення нової національної російської держави на культурних засадах. Культурна модель російської національної спільноти справила враження на багатьох опонентів уряду, хоча й мало хто з них був дійсно готовий відмовитися від будь-якої частини території Російської Федерації. Вони хотіли розширення якщо не її території, то можливостей її впливу на території поза межами російських кордонів — на територіях, де проживали люди, які вважалися представниками російської нації — такої, якою її тепер бачили в Москві.

У березні 2000 року Володимир Путін переміг на президентських виборах, а в травні того ж року зайняв посаду. Його опоненти розраховували на проведення виборів в червні і тому несподівана відставка Єльцина — через яку вибори було проведено раніше — застала їх зненацька. На виборах перемогла людина Єльцина, що не обов'язково мало означати, що ця людина поділяє його погляди. Вперше ця відмінність у поглядах проявилася 2000 року, коли було затверджено новий гімн Росії. Як новий символ Росії було обрано музику та, частково, слова старого радянського гімну. В період перебування Єльцина на посаді як національний гімн використовувалася музика патріотичної пісні композитора XIX століття Михайла Глінки, але представники російської політичної та культурної еліти так і не змогли дійти згоди щодо слів гімну — в цьому проявилися проблеми, що заважали пошуку нової російської ідентичності. Незважаючи на публічно висловлені заперечення з боку Єльцина, Путін вирішив всі проблеми в цій сфері, просто повернувши радянський гімн.

До шістдесятивосьмирічного поета Сергія Міхалкова, який 1943 року брав участь у написанні тексту гімну, звернулися з проханням написати новий текст. Цей текст переписували вже втретє — перші два рази мали місце 1956 року за Хрущова та 1973 року — за Брежнєва. Якщо спочатку в ньому згадувалися Ленін та Сталін, згодом — Ленін, партія та комунізм, то тепер згадали про Бога. Першу фразу, в якій згадувався непорушний Союз народів, який згуртувала навколо себе Росія замінили на прославлення «Росії, священної нашої держави». Що лишалося незмінним в усіх версіях гімну Міхалкова, так це прославлення вітчизни. Слова «славься, Отечество, наше свободное», які фігурували в оригінальному тексті 1943 року, повторювалися і в гімні 2000 року. Наступну фразу «дружбы народов оплот вековой» замінили на «братских народов союз вековой». Отже, Союз знов шанувався, як і народи, які його складали. Чи йшлося тут про старий Союз, чи про союз народів у складі Російської Федерації — це належало вирішити наступним поколінням.

Що ж до політики Росії на пострадянському просторі, тут Путін успадкував від Примакова бачення Росії як великої держави, чий статус залежав від інтеграційних проектів. Путін вірив, що Росія має право домінувати на пострадянському просторі, адже цей простір є її сферою впливу, але сподівався здобути такий панівний статус політичними та економічними заходами, не перетворюючи представників російського етносу, російську мову та культуру на територіях «ближнього закордоння» на інструмент російського панування над цими державами.

Що ж до політики Росії на пострадянському просторі, тут Путін успадкував від Примакова бачення Росії як великої держави, чий статус залежав від інтеграційних проектів. Путін вірив, що Росія має право домінувати на пострадянському просторі, адже цей простір є її сферою впливу, але сподівався здобути такий панівний статус політичними та економічними заходами, не перетворюючи представників російського етносу, російську мову та культуру на територіях «ближнього закордоння» на інструмент російського панування над цими державами. 1999 року в парламенті ретельно обговорювалися різні бачення того, яким має бути закон про співвітчизників, — зрештою один з цих законопроектів

Володимир Путін

ухвалили, але великого впливу на зовнішню політику він не мав. Засади політики Путіна щодо України та Білорусі, яка не відрізнялася істотно від політики щодо інших пострадянських країн, були викладені в документі під назвою «Стратегія для Росії: порядок денний для президента-2000», розробленому російською Думою, виходячи із зовнішньої та оборонної політики.

Її автори, до яких належали як вестернізатори єльцинської доби, так і реалісти на кшталт Примакова, стверджували, що відносини з державами «ближнього закордоння» мають бути економічно вигідними для Росії. Політична та економічна реінтеграція пострадянського простору має відбуватися «з низів» — тобто російський бізнес має здобувати частки у власності на об'єкти транспортної інфраструктури цих країн, а також на місцеві підприємства — в обмін на списання боргів цих країн перед Росією за природній газ. Цю стратегію можна було втілювати на багатьох рівнях — двосторонньому, субрегіональному, застосовувати її лише до певних пострадянських держав, або ж до майже усіх, якщо не абсолютно всіх. Головне — здобути прихильність нових урядів та місцевих еліт. Ставитися до росіян як до розділеного народу, мобілізувати етнічних росіян та носіїв російської мови за кордоном заради досягнення інтеграційних цілей здавалося контрпродуктивним.

Ця нова політика стала в перші роки нового тисячоліття відомою як російська концепція «ліберальної імперії». Ідеологічне оформлення цієї концепції здійснив 2003 року в своїй статті Анатолій Чубайс, один з архітекторів єльцинської приватизації, тодішній голова російської компанії-монополіста в сфері постачання електроенергії. Чубайс стверджував, що завданням Росії в новому столітті є створення потужної демократичної держави на засадах капіталістичної економіки, але на цьому він не зупинявся. «Я глибоко переконаний, що ідеологією Росії на всю найближчу історичну перспективу має стати ліберальний імперіалізм, і завданням Росії має бути побудова ліберальної імперії», — писав Чубайс. Станом на 2003 рік він займався побудовою імперії «з низів». Кількома місяцями раніше його компанія отримала контроль над атомною електростанцією у Вірменії, окрім того, він накинув оком на деякі статки в Україні, де брав фінансову участь у зведенні двох атомних реакторів.

Анатолій Чубайс був спікером олігархату — новоутвореної групи власників великого бізнесу, яких породив хаос пострадянської перебудови — адже її представники були більш вигадливими та безжалісними за суперників. У підтасованій приватизації середини 1990-х років вони здобули контроль над найбільш ласими частинами російської економіки, зокрема над нафтовою та газовою промисловістю. Вони ж і допомогли привести 2000 року Путіна до влади. У відповідь вони очікували отримати від Путіна те, що він найменше хотів їм дати, — на його вірність. Добру частину свого першого терміну на посаді президента він провів,

намагаючись встановити власну монополію на владу, а також позбавитися представників оточення Єльцина. Двоє основних російських олігархів — Борис Березовський та Володимир Гусинський — знайшли притулок на Заході. Третього, Михайла Ходорковського, було заарештовано. Інші не кидали викликів володарюванню Путіна.

У березні 2004 року Путін переміг на виборах, отримавши 71 відсоток голосів виборців — і розпочав свою другу каденцію на посаді президента. Все складалося для нього найкращим чином. Російська економіка відродилася в результаті проведених в перші роки президентства Путіна обмежених економічних реформ, а також завдяки високим в ті роки цінам на нафту. Економіка добре розвивалася, демонструючи зростання на рівні приблизно семи відсотків на рік. Просувалася також і економічна реінтеграція пострадянського простору. На регіональному рівні вона почалася 2000 року зі створення Євразійської Економічної Співдружності, в якій брали участь Білорусь, Казахстан та численні держави Центральної Азії. Україна відмовилася брати участь в цьому об'єднанні, але 2003 року уклала разом з Росією, Білоруссю та Казахстаном угоду про створення Єдиного Економічного Простору. 2004 року угоду ратифікував український парламент.

Російська економіка відродилася в результаті проведених в перші роки президентства Путіна обмежених економічних реформ, а також завдяки високим у ті роки цінам на нафту. Економіка добре розвивалася, демонструючи зростання на рівні приблизно 7 відсотків на рік. Просувалася також і економічна реінтеграція пострадянського простору.

Ключовим чинником успіху ліберальної імперії була політична стабільність в регіоні та незмінність політики сусідніх держав. Перевагу надавали авторитарним режимам, адже на їхніх лідерів можна було розраховувати, що ті будуть дотримуватися стабільного політичного курсу, бо опиняться в залежності від Росії — чи то в економічній, чи то в безпековій сфері. З демократичними режимами було складно мати справу, адже результати виборів там могли бути непередбачуваними. Якщо прибалтійські держави вступили до Організації північноатлантичного договору (НАТО) та до Європейського Союзу, а Білорусь на чолі з авторитарним лідером Олександром Лукашенком, а також Казахстан та інші центральноазійські республіки міцно закріпилися в авторитарному таборі, то непередбачуваність електоральних вподобань українців та грузин становила виклик для російської зовнішньої політики. Особливо важливою була Україна — діамант в короні будь-якого інтеграційного об'єднання на пострадянському просторі. 2004 року, так само як і 1991-го, Україна лишалася найбільшою після Росії пострадянською державою.

Восени 2004 року в Україні наближались президентські вибори. На кону стояло майбутнє інтеграції пострадянських країн, а також володіння найбільшою мережею трубопроводів, що сполучали російські та туркменські газові поля з ринками Східної та Центральної Європи. З посади йшов український президент Леонід Кучма, який, ймовірно, погодився продати Росії частку в газотранспортній системі своєї країни в рахунок космічного боргу України перед російським газовим монополістом «Газпромом». Кучма представив Путіну свого прем'єр-міністра

Віктора Януковича як свого наступника, що продовжуватиме його політику. Восени 2004 року Путін відвідав Київ, сподіваючись цим підвищити рейтинг Януковича в його виборчій кампанії проти прозахідного реформатора Віктора Ющенка. В останні тижні перед виборами Ющенка отруїли діоксином, який не міг бути вироблений в Україні, але цілком міг походити з Росії. Ющенко пережив цей замах, але його подальша участь в кампанії ускладнювалася.

Українські виборці, по горло ситі корумпованим режимом Кучми, не мали наміру обирати його та путінського протеже на посаду президента. За даними екзитполів, Ющенко вигравав вибори. Але результат, оголошений контрольованою урядом виборчою комісією, був інший — ЦВК шокувала українців заявою про те, що перемогу на виборах здобув Янукович. Розпочалася Помаранчева революція, названа за кольором символіки передвиборчої кампанії Ющенка. Її авангардом були студенти, цивільні юнацькі організації, такі як «Пора!».

Сотні тисяч людей вийшли на вулиці Києва та не йшли звідти, доки уряд не погодився повторити президентські вибори, цього разу під суворим контролем міжнародних спостерігачів, переважно з Заходу. Як і очікувалося, Ющенко переміг, Путін привітав його з перемогою, але мало хто сумнівався, що російський президент поставився до перемоги Помаранчевої революції як до великої поразки. У тому, що сталося в Україні, Путін звинувачував Захід та його кампанію підтримки демократії на пострадянському просторі. Він відчував загрозу не тільки від того, що до влади у найбільшій пострадянській республіці прийшов прозахідний кандидат, але й від того, що український демократичний рух своєю перемогою показав приклад опонентам його все більш авторитарного режиму в Росії. Борис Березовський, російський олігарх у вигнанні, не приховував своєї підтримки Помаранчевій революції.

Російським елітам треба було перегрупуватися, як вдома, так і за кордоном. Вдома Путін почав наслідувати тактику лідерів Помаранчевої революції — створювати численні юнацькі організації на підтримку свого режиму. Найвідомішою з них стала організація «Наші», яку 2005 року заснував колишній чиновник адміністрації президента РФ Василь Якеменко. Роками «Наші» дошкулятимуть реальним чи уявним опонентам путінського режиму. За кордоном Путін робив все від нього можливе, щоб зупинити те, що сам вважав посяганням Заходу на його сферу впливу — на пострадянський простір. Особливо Кремль турбувала Грузія, де в результаті Революції троянд 2003 року до влади прийшов прозахідний президент Михайло Саакашвілі, а також Україна, де Ющенко не мав ілюзій щодо того, яку роль Москва відіграє у підтримці його опонента та того, які плани Росія має на його країну. Він розпочав втілення прозахідної політики, прагнучі того, щоб Україна стала членом Європейського Союзу та НАТО.

У грудні 2004 року сотні тисяч людей вийшли на вулиці Києва та не йшли звідти, доки уряд не погодився повторити президентські вибори, цього разу під суворим контролем міжнародних спостерігачів, переважно з Заходу. Як і очікувалося, Ющенко переміг.

Путін офіційно заперечував проти вступу України до НАТО, але при цьому заявив, що Росія не має нічого проти вступу України до Європейського Союзу. Тим не

менше, проти України — та через неї проти держав-членів ЄС — він використовував поставки газу як політичну зброю, прагнучи загнати Україну під власний економічний контроль та погіршити її відносини з Заходом. Для цього Росія змусила Туркменістан, другий після Росії постачальник газу на пострадянському просторі, постачати свій газ через Росію — і Путін використовував заборгованість пострадянських країн за поставки газу з Росії (та через Росію) для здійснення політичного тиску.

У березні 2005 року, невдовзі після інаугурації Ющенка, Росія збільшила ціну за поставки природного газу до України. 1 січня 2006 року росіяни припинили будь-які поставки в Україну, стверджуючи, що остання відбирає природній газ, що поставляється в Європу. Кількома днями пізніше газопостачання було поновлено, але в січні 2009 року виникла нова криза, коли Україну знов відрізали від газопостачання на двадцять днів, а європейських споживачів — на тринадцять днів, залишивши Центральну Європу посеред зими без газу. Виставляючи Україну ненадійним партнером не тільки для Росії, але й для Європейського Союзу, Росія нав'язала Україні умови, за якими остання була вимушена сплачувати за газ більше, ніж Німеччина.

Україні не судилося вступити до Європейського Союзу. Окремо від проблем з газом, в ЄС все ще були зайняті викликами, пов'язаними зі значним розширенням ЄС 2004 року. А от членство в НАТО могло стати для України реальністю — цю ідею підтримували США. В квітні 2008 року Путін попрямував на саміт НАТО в Бухаресті, аби завадити вступу до НАТО України та Грузії. Він здобув підтримку Німеччини та Франції — і остаточне рішення відклали на грудень 2008 року. Путін вирішив не чекати. Щойно повернувшись з натівського саміту, він встановив офіційні відносини з самопроголошеними урядами Абхазії та Південної Осетії — двома регіонами Грузії, які 1991 року повстали проти уряду в Тбілісі і від початку свого існування отримували підтримку з Москви.

Україні не судилося вступити до Європейського Союзу. Окремо від проблем з газом, в ЄС все ще були зайняті викликами, пов'язаними зі значним розширенням ЄС 2004 року. А от членство в НАТО могло стати для України реальністю — цю ідею підтримували США.

У серпні 2008 року російська армія вдерлася до Грузії, взяла під свій контроль сепаратистський анклав в Південній Осетії, після чого розпочала марш в бік грузинської столиці. Бойові дії було зупинено виключно завдяки дипломатичному втручанню країн Заходу — і російські війська відступили. Втім, дві сепаратистські республіки лишилися під російським контролем — їх Росія формально визнала незалежними державами. Вперше в пострадянській історії Росії її армію було застосовано задля підкорення непокірного сусіда. Ліберальна імперія припинила існування — розпочала своє піднесення імперія мілітаристська.

У грудні 2008 року в НАТО відмовилися надати як Україні, так і Грузії План дій щодо членства. Барак Обама, який в січні 2009 року зайняв посаду президента США, натиснув у відносинах з Росією на кнопку «перезавантаження». В Україні та Грузії Путін програв демократичним силам у змаганні за голоси виборців, але

натомість виграв у військовому протистоянні, завадивши повсталим республікам заховатися від його обійм в лавах НАТО. Налагодження відносин з урядами пострадянських держав недостатньо — такий висновок зробив Путін з Помаранчевої революції, — тепер потрібно налагоджувати відносини і з людьми на вулицях. Ідеї старих політичних опонентів Путіна про розділений російський народ, про співвітчизників за кордоном видавалися в цьому відношенні дуже зручними — і незабаром знайшли своє місце в новій зовнішній політиці Путіна.

«Ви читали щоденники Денікіна?» — запитав якось Володимир Путін Ларису Кафтан, народжену в Україні репортерку російської газети — «Комсомольської правди». Йшлося про спогади очільника російської Білої армії часів революції, генерала Антона Денікіна. «Ні», — відповіла пані Кафтан і пообіцяла-таки прочитати. — «Обов'язково прочитайте, — порадив Путін, а тоді додав, — Денікін пише про Велику та Малу Росію — Україну. Він пише, що нікому не слід втручатися у відносини між нами; що це завжди було справою Росії». Кафтан виконала обіцяне та згодом видала статтю з добіркою цитат Денікіна. Була там і та, про яку говорив Путін: «Будь-яка Росія, реакційна чи демократична, республіканська чи авторитарна, ніколи не дозволить відірвати Україну. Дурні, безпідставні та підживлювані ззовні чвари між Московською та Київською Руссю — це наші внутрішні чвари, які не стосуються нікого іншого, і ми самі з ними розберемося».

Ця розмова відбулася 24 травня 2009 року, коли Путін, тоді прем'єр-міністр Росії, відвідував з візитом Донський монастир в Москві. Він поклав квіти на могилу Олександра Солженіцина, який помер за рік до того, а також на могили деяких російських історичних постатей та інтелектуалів, які після 1917 року померли в еміграції, і їхні рештки тепер були перепоховані в Росії. Був серед них і генерал Антон Денікін. Близький до Путіна православний архімандрит Тихон, який супроводжував президента під час цього візиту, пояснив журналістам, що Путін особисто оплатив встановлення надгробків над могилами Денікіна та його дружини, а також над могилами двох представників емігрантської інтелігенції — філософа Івана Ілліна та письменника Івана Шмельова. Росія повертала назад своїх надовго втрачених дітей та їхні ідеї.

Російського президента особливо вразили твори Івана Ілліна, який в міжвоєнний період став одним з провідних ідеологів Білого руху. З початком Холодної війни він написав статтю під назвою «Що обіцяє світові розчленування Росії», направлену проти дій Заходу, в яких автор вбачав змову західних держав, спрямовану на розчленування Радянського Союзу. «Росія не загине від розчленування, — попереджав Іллін західні уряди, — а почне відтворення всієї своєї історії. Вона, як великий «організм», знов заходиться збирати свої частини, просуваючись по річках до морів, до гір, до хлібу, до нафти, до урану». Вперше Путін процитував Ілліна в своєму зверненні до російського парламенту 2006 року, розказуючи про свої плани реформування збройних сил.

Інтерес Путіна до російських мислителів-націоналістів та до генералів виник в той час, коли він переосмислював важливість історичної та культурної складової довготривалих зусиль, спрямованих на ствердження та посилення російського впливу на пострадянському просторі. В червні 2007 року Путін заснував спеціальний фонд під назвою «Русский мир». Його співзасновниками виступали

федеральні міністри закордонних справ та освіти. Путін призначив керувати фондом на посаді виконавчого директора В'ячеслава Ніконова — онука В'ячеслава Молотова та наближеного до Кремля історичного та політичного консультанта. Офіційно заявленою метою діяльності фонду була підтримка російської мови та культури за кордоном.

Уперше Путін офіційно заговорив про концепцію «русского мира» 2001 року, коли виступав з промовою на I З'їзді співвітчизників, що живуть за кордоном. Російський світ, як він сказав, вийшов за межі російської держави та народу. П'ять років по тому, в грудні 2006 року, виголошуючи в Санкт-Петербурзі, своєму рідному місті, промову на зустрічі з російськими митцями, письменниками та інтелектуалами, Путін додав трохи конкретики: «Російський світ, — сказав він, наголошуючи на лінгвістичній та культурній складовій свого бачення цього поняття, — може та має об'єднати всіх тих, хто плекає російське слово та російську культуру, де б вони не жили: в Росії чи за її межами». Потім він закликав присутніх «використовувати цей вислів — «русский мир» — так часто, як тільки можна». Таким був перший залп довгострокової ідеологічної та політичної кампанії, що відіграватиме ключову роль у ствердженні російського впливу за кордоном.

Уперше Путін офіційно заговорив про концепцію «русского мира» 2001 року, коли виступав з промовою на I З'їзді співвітчизників, що живуть за кордоном. Російський світ, як він сказав, вийшов за межі російської держави та народу.

Поняття «русский мир» сягає корінням середини XIX століття, його ж можна знайти і в працях Пантелеймона Куліша, члена Братства святих Кирила та Мефодія — одного з засновників українофільського руху. Цим терміном він позначав все населення, що походило з Київської Русі. Тоді, коли Україна була радше продуктом уяви представників інтелігенції, ніж політичною реальністю, сам по собі термін «русский мир» жодним чином не підривав засади українофільського руху. Але ситуація змінилася. Згодом це поняття взяли на озброєння російські слов'янофіли, які позначали ним етнічну та культурну спільноту, що мешкала в кордонах Російської імперії. Після Революції 1917 року поняття це майже стало застарілим.

Поняття «русский мир» сягає корінням середини XIX століття, його ж можна знайти і в працях Пантелеймона Куліша, члена Братства святих Кирила та Мефодія, одного з засновників українофільського руху. Цим терміном він позначав все населення, що походило з Київської Русі.

Про «русский мир» згадав наприкінці 1990-х років російський політтехнолог Петро Щедровицький, який намагався сформулювати засади політики російського уряду щодо «ближнього закордоння» в період трансформації пострадянських країн. Починаючи з 2007 року, який уряд проголосив міжнародним роком російської мови, концепція «русского мира» стала складовою частиною зовнішньої політики Російської Федерації. Підтримка надавалася не тільки представникам «русского мира», що мешкали на пострадянському просторі, але й тим, які після 1991 року переїхали до країн

Заходу. Розробники нової концепції визначали російську ідентичність не тільки за етнічною приналежністю чи громадянством, але й за культурною складовою — підтримка російської влади базувалася на прив'язаності до таких постатей, як Пушкін, Толстой та Достоєвський.

Незабаром на концепцію звернула увагу ключова постать у справі формулювання російської національної ідентичності перших пострадянських років — йдеться про колишнього міністра у справах національностей Російської Федерації Валерія Тішкова. В одній зі своїх публікацій він визначив «русский мир» як «міждержавну та трансконтинентальну спільноту, об'єднану прив'язаністю до конкретної держави та вірністю її культурі». За іронією, тепер Тішков відстоював культурний підхід до визначення російської ідентичності, хоча на початку 1990-х років відстоював підхід громадянський, але така зміна у поглядах не була безпідставною. Одразу після розпаду СРСР Тішков стверджував, що переважна більшість етнічних росіян та носіїв російської мови, що опинилися поза межами Російської Федерації, не залишатиме місць свого проживання, але не асимілюватиметься до місцевої культури, а залишатиметься в місцях свого проживання, зберігаючи лінгвістичну та культурну окремішність. «Початково, — казав він пізніше, — я підтримував думку, що не для того росіяни століттями заселяли терени Східної України, Крим та Північний Казахстан, щоб тепер так званою репатріацією звузити російський світ».

2007 року Тішков у відповідь на отримані з Кремля сигнали очолив низку академічних ініціатив, що стосувалися становища російської мови в пострадянських державах. Наступного року він підготував звіт про попередні результати роботи, яку здійснювали російські етнографи та соціологи. Для Тішкова основною ознакою приналежності до «русского мира» була російська мова. Він стверджував, що на пострадянському просторі російська мова почала втрачати той привілейований статус, який мала за радянських часів, що Росії слід вжити заходів, аби цей статус зберегти. В ідеалі він прагнув надання російській мові офіційного статусу, такого самого, яким наділені місцеві мови держав «ближнього закордоння». (В Білорусі, де російській мові такий статус було надано, вона й надалі переважає над білоруською).

Тішков запропонував, щоб Росія підтримала вимоги щодо надання такого статусу російській мові в Казахстані, Україні, Латвії, Молдові та Киргизстані. Окрім цього, він пропонував домогтися надання «персональної автономії», що мала полягати в наданні носіям російської мови — яких автор називав співвітчизниками — особистих мовних прав на територіях держав їхнього проживання. «Русский мир» для Тішкова був і способом досягнення зовнішньополітичних цілей Росії. «Російський світ є чимось більшим, ніж сьогоденна Росія, — стверджував він. — Так було, і так має бути, і спеціалісти мають допомогти носіям російської культури та мови зберегти для самих себе і для нащадків своє духовне коріння — і разом з тим посилити російський вплив та авторитет».

Російський уряд доклався до утвердження концепції «русского мира» і 2007 року створив однойменний фонд, першим рішенням якого стало відкриття центрів «Русского мира» за кордоном — для того російський уряд виділив один

мільярд рублів бюджетних коштів. Станом на 2013 рік існувало 90 таких центрів в 41 державі світу — і перед усіма ними стояло завдання сприяти розповсюдженню російської мови та культури. Серед лауреатів фонду був і Фонд історичної перспективи Наталії Нарочницької, який підтримував за кордоном бачення історії з позицій російського націоналізму. Серед партнерів фонду була і Міжнародна рада російських співвітчизників, створена 2002 року, до складу якої входило 140 організацій в 53 державах світу — на чолі Ради стояв Вадим Колесніченко, який протягом довгого часу обирався до українського парламенту від міста Севастополь. Колесніченко особисто подав до Верховної Ради близько двадцяти законопроектів, спрямованих на підтримку панівних позицій російської мови в Україні в економічній, соціальній та культурній сфері — тут російська мова зберегла свої позиції з радянських часів.

2009 року «русский мир» як ідея та як інтеграційний проєкт отримав нового прихильника в особі нещодавно обраного шістдесятитрирічного патріарха Російської православної церкви Кирила (Гундяєва). Саме його виступ був головним на III з'їзді фонду «Русский мир» 2009 року — в рік інтронізації патріарха. Попередні два десятиліття Кирил провів на посаді голови міжнародного відділу Московського патріархату, де керував тими зусиллями, до яких вдавалася церква, аби запобігти розпаду власних структурних одиниць по всій території колишнього Радянського Союзу та зберегти єдність церкви.

Російський уряд доклався до утвердження концепції «русского мира» і 2007 року створив однойменний фонд, першим рішенням якого стало відкриття центрів «Русского мира» за кордоном — для того російський уряд виділив один мільярд рублів бюджетних коштів. Станом на 2013 рік існувало 90 таких центрів в 41 державі світу — і перед усіма ними стояло завдання сприяти розповсюдженню російської мови та культури.

Головні загрози цій єдності виникли саме в Україні, де близько 60 відсотків приходів Московського патріархату були створені в догорбачовську епоху. Кирил вправно відновив стабільність церкви після того, як тисячі приходів Західної України протягом 1989—1990 років перейшли до відродженої Української греко-католицької церкви. Відродження цієї церкви, переслідування якої розпочав після Другої світової війни Сталін (вона продовжувала підпільну діяльність), ускладнило екуменічний діалог між Москвою та Ватиканом — і Російська православна церква, яка й без того була антизахідним утворенням, перетворилася на бастіон протистояння зовнішньому світу.

Керівництво Московського патріархату в цьому регіоні зіткнулося і з викликами, пов'язаними з піднесенням на пострадянському просторі національної ідентичності, встановленням національного порядку денного — Російська православна церква стала натепер сторожовим псом всеросійської єдності. Православна церква так і не змінила свою офіційну назву, як і не змінила вона свого бачення російського народу, який, на погляд церкви, складався, як і за часів імперії, з трьох східнослов'янських народів. Коли справа дійшла до збереження єдності «всея Руси», Україна знов почала відігравати ключову роль. На початку 1990-х років,

перебуваючи на посаді голови міжнародного відділу церкви, Кирил успішно завадив митрополиту київському Філарету створити на базі українських приходів незалежну Українську православну церкву.

Опинившись між Москвою та Києвом, українське православ'я розділилося — дві третини православних визнали владу Москви, а решта пішли власним шляхом. Після втрати тисяч приходів на користь відродженої Української греко-католицької церкви, новий розпад посилив існуючі в Москві побоювання щодо долі власних володінь у пострадянську епоху. Тим не менше Кирилу вдалося втримати більшість українських православних вірян під юрисдикцією Москви. Москва втратила значну кількість приходів в прибалтійських державах, але зберегла контроль над Білоруссю.

Опинившись між Москвою та Києвом, українське православ'я розділилося — дві третини православних визнали владу Москви, а решта пішли власним шляхом.

На початку XXI століття Росія, Україна та Білорусь лишалися ключовими територіями, на які РПЦ заявляла претензії і які вона контролювала — так само, як і перед Революцією 1917 року. Те, що Кирил взяв на себе роль прибічника концепції «русского мира», допомогло включити ідею східнослов'янської єдності в основу ідеології патріархату. Російська православна церква привнесла до концепції «русского мира» заримований слоган: «Россия, Украина, Беларусь,/Вместе мы — Святая Русь!». Авторство приписувалося українському священнослужителю, який відродив релігійне життя в Чернігові в часи німецької окупації, за якої до релігії ставилися набагато толерантніше, ніж за радянської влади. Хоча «русский мир» такий, яким його бачив патріарх, включав і Казахстан, і Молдову, Україна все одно зберігала за собою місце в центрі уваги керівництва РПЦ. Перебуваючи на патріаршому престолі, Кирил часто відвідуватиме Україну на честь православних свят та реальних чи уявних релігійних річниць.

Російська православна церква привнесла до концепції «русского мира» заримований слоган: «Россия, Украина, Беларусь,/Вместе мы — Святая Русь!».

У липні 2013 року в традиційному паломництві Кирила до Києва взяв участь Володимир Путін — вони разом прибули на святкування 1025-ї річниці хрещення Русі. Саме там Путін вперше публічно проголосив ідею, раніше сформульовану церквою. Вона полягала в тому, що росіяни та українці є одним народом: «Ми розуміємо реалії сьогодення: є український народ, є білоруський народ та інші народи, і ми з повагою ставимося до їхньої спадщини, але в основі, без сумніву, лежать наші спільні духовні цінності, які роблять нас єдиним народом».

Менше ніж за два роки ставлення до росіян та українців як до єдиного народу призведе до того, що російський президент віддасть своїй армії наказ перетнути українські кордони, спочатку в Криму, а згодом — на сході України, внаслідок чого виникне одна з найгостріших криз не тільки у відносинах Росії та України, але й у світовій політиці.

Глава 20. Російська війна

23 лютого 2014 року — на День захисника Вітчизни (колишній День Червоної армії), що в Росії святкується з розмахом, телеглядачі всього світу дивилися церемонію закриття Олімпійських ігор у Сочі. Для Росії ці ігри були тріумфальними з декількох причин. Росіяни перевершили самих себе. Вони не тільки успішно організували проведення зимових Олімпійських ігор у Сочі — субтропічній столиці Росії, — але й приголомшливо покращили свій медальний залік, адже піднялися з одинадцятого місця, яке отримали за чотири роки до того на іграх у Ванкувері, на перше, істотно перевершивши найближчих конкурентів у турнірній таблиці — Норвегію та Канаду.

Було що святкувати та чим пишатися, і на церемонії провідні російські хори, оркестри та виконавці у своїх виступах ділилися своєю гордістю з рештою світу. Розпочалося все з дитячого хору, який виконав російський гімн. Якщо хтось був на Олімпійських іграх 1980 року в Москві чи бачив їхню трансляцію (церемонія 2014 року мала безліч відсилок до Олімпійських ігор 1980 року в Москві), не знаючи російської, не зміг би відрізнити радянський гімн 1980 року від російського 2014 року. Але це було несуттєвим. Володимир Путін прагнув дати зрозуміти як своїй країні, так і всьому світу, що Росія відтепер знов стала наддержавою.

Аби дати всім це зрозуміти, було заплачено приголомшливу ціну у 52 мільярди доларів — саме стільки коштувало проведення зимових Олімпійських ігор в Сочі — вчетверо більше, ніж планувалося спочатку та всемеро більше за бюджет Олімпійських ігор в канадському Ванкувері. За деякими оцінками, половину з цієї суми вкрали урядові чиновники та близькі до них бізнесмени, а багато проєктів так і не було завершено аж до самих ігор. Але Путін, який взяв підготовку до ігор та відповідне будівництво під свій нагляд, був задоволений — адже він досяг своєї мети. Як і Радянський Союз 1980 року, Росія 2014 року була здатна профінансувати та організувати захід світового рівня.

Через Олімпійські ігри весь світ почав напрочуд доброзичливо ставитися до Росії та її президента. В останні місяці перед початком ігор і сам Путін проявив доброзичливість і звільнив з таборів колишнього ГУЛАГу багатьох впливових в'язнів. Серед них був і бізнесмагнат Михайло Ходорковський, який провів у в'язниці близько десяти років, а також учасниці феміністичної панк-рокгрупи Pussy Riot, яких ув'язнили за рік до того за виступ в московському храмі Христа Спасителя. Ходорковського заарештували за звинуваченнями в ухиленні від оподаткування, а учасниць Pussy Riot — за хуліганство та розпалювання релігійної ворожнечі, але мало хто сумнівався, що головна їхня вина полягала в тому, що вони кинули виклик Путіну та його політичній владі.

Через Олімпійські ігри 2014 року весь світ почав напрочуд доброзичливо ставитися до Росії та її президента. В останні місяці перед початком ігор і сам Путін проявив доброзичливість і звільнив з таборів колишнього ГУЛАГу багатьох впливових в'язнів.

Багато хто сподівався на те, що після Олімпійських ігор Путін розвиватиме ту доброзичливість, що з'явилася у зв'язку з проведенням ігор, та продовжуватиме демонструвати хай і символічні прояви лібералізації. Але оптимісти помили-

лися. Продовжилися арешти лідерів опозиції — заарештували, зокрема, й активіста-антикорупціонера Олексія Навального, який заявляв, що половину грошей, виділених на проведення Олімпійських ігор, розікрали. Ігри мали на меті показати, що Росія. достатньо потужна, щоб повернутися на світову арену не в статусі партнера західних держав, а на своїх власних умовах. Що це за такі умови — стало зрозуміло за чотири дні після церемонії закриття Олімпійських ігор, коли Росія розпочала військову анексію Криму — півострова, що 1954 року був переданий Україні від Росії та 1991 року визнаний невід'ємною частиною України як з боку Росії, так і з боку міжнародної спільноти. Пізніше Путін визнавав, що він особисто ухвалив рішення «повернути Крим» рано вранці 23 лютого — в останній день Олімпійських ігор у Сочі.

За чотири дні після церемонії закриття Олімпійських ігор, коли Росія розпочала військову анексію Криму — півострова, що 1954 року був переданий Україні від Росії та 1991 року визнаний невід'ємною частиною України як з боку Росії, так і з боку міжнародної спільноти.

З анексією Криму розпочалася неоголошена російсько-українська війна за південний схід України, яка стала найгострішою кризою у відносинах між Сходом та Заходом з часів Холодної війни. Анексія суперечила нормам міжнародного права та порушувала договори між державами, зокрема і підписаний 1994 року Будапештський меморандум, за яким Росія разом зі Сполученими Штатами та Британією запевнили Україну в недоторканності її території в обмін на передачу Росії арсеналу ядерної зброї, що лишився Україні з радянських часів (на той час — третій арсенал у світі). В основі цієї кризи лежало питання російської національної ідентичності, а також відносини між росіянами та українцями — двома націями, які Путін раз у раз називав єдиним народом.

Те, що відбувалося в Кремлі та в Росії взагалі протягом останніх місяців перед початком кризи, може пояснити дії Володимира Путіна та дати відповідь на питання, чи свідчили вони про корінні зміни в російському баченні власної державності.

З анексією Криму розпочалася неоголошена російсько-українська війна за південний схід України, яка стала найгострішою кризою у відносинах між Сходом та Заходом з часів Холодної війни.

На початок та перебіг цієї війни істотно вплинуло путінське геостратегічне бачення Росії та тієї ролі, яку вона має відігравати на пострадянському просторі. Російський президент хотів, аби Україна вступила до Євразійського Союзу — керованого Росією економічного, політичного та військового блоку, створення якого він проголосив однією зі своїх головних цілей наприкінці 2011 року, коли готувався втретє зайняти посаду президента. Тоді з Україною все, здавалося, йде добре. 2010 року президентом України було обрано давнішнього протеже Путіна — Віктора Януковича. До того ж шалено зріс газовий борг України перед Росією після того, як в січні 2009 року Росія припинила постачання газу в Україну, що змусило прем'єр-міністра Юлію Тимошенко підписати з «Газпромом» невигідний для України торговий контракт. Український уряд відмовився йти шляхом

Білорусі, де після того, як Росія 2007 року припинила постачати газ, уряд погодився продати Росії п'ятдесятивідсоткову частку трубопровідної інфраструктури (2011 року Мінськ остаточно втратив контроль над трубопроводами). Замість цього, задля отримання знижки в ціні на газ за новим договором, уряд Віктора Януковича погодився продовжити термін перебування російського флоту на військово-морській базі в Севастополі ще на двадцять п'ять років.

Президент Росії хотів більшого: він прагнув, аби Україна вступила до Євразійського Союзу. Якщо за своєю геостратегічною метою Євразійський Союз був продовженням ідеї Євгена Примакова щодо використання Співдружності Незалежних Держав для забезпечення особливої ролі Росії в «ближньому закордонні», то інтелектуальне підґрунтя цієї ідеї відсилало до школи євразійців серед російських емігрантів 1920—1930-х років. В пострадянській Росії цю ідею підживлював неоєвразійський напрямок російського націоналізму, який розробляв Олександр Дугін — філософ з потужним правим чи то пак навіть фашистським ухилом. Дугін, якого цуралася політична еліта 1990-х років, тепер здобув підтримку путінських радників і таким чином в новому тисячолітті отримав доступ до російських засобів масової інформації. Дугін прагнув побудови євразійської імперії на принципово нових засадах, в той час як Путін намагався відродити стару імперію.

Після того як 20 лютого 2014 року від поліцейських куль загинули десятки протестувальників, парламент позбавив президента права застосовувати силу. Сили спеціального призначення залишили Київ, а згодом втік і сам Янукович та його радники, до того ж президент прихопив з собою і вкрадені багатства.

Ідеологія відігравала ключову роль для Дугіна і другорядну — для Путіна. Що їх об'єднувало попри всі відмінності, так це впевненість у тому, що слід користуватися розбіжностями у західному суспільстві, зокрема розбіжностями між лібералами та крайніми лівими або крайніми правими, аби позиціонувати Росію берегинею консервативних цінностей по всьому світу, тобто як країну та цивілізацію, що захищатиме традиційні європейські цінності від паплюження з боку представників занепалого лібералізму епохи постмодернізму. Таке бачення нової ролі Росії в світі виявилося дуже близьким до концепції «русского мира», яку просували російські православні інтелектуали.

В Україні Янукович публічно відмовився від прагнення, аби його країна вступила чи то до НАТО, чи то до Європейського Союзу, але український уряд тим не менше продовжував підготовку підписання Угоди про асоціацію з ЄС. Стратегічною метою Путіна було зупинення цієї підготовки — заради цього він у липні 2013 року прибув до Києва з візитом та висловлювався на користь ідеї існування єдиного російського народу. Наступного місяця до своїх ідеологічних аргументів він додав економічний — і розв'язав торгову війну проти окремих категорій української продукції.

Наприкінці листопада 2013 року Янукович під тиском Путіна відмовився підписувати Угоду про асоціацію з Європейським Союзом, яку так довго обіцяв підписати своєму народу. Раптова зміна курсу вилилася у масові протести в Києві, подібні до тих, що відгриміли десятьма роками раніше — під час Помаранчевої

революції. Після того як 20 лютого 2014 року від поліцейських куль загинули десятки протестувальників, парламент позбавив президента права застосовувати силу. Сили спеціального призначення залишили Київ, а згодом втік і сам Янукович та його радники, до того ж президент прихопив з собою і вкрадені багатства — за кілька тижнів до того Путін перерахував Україні три мільярди доларів, як хабар за непідписання Угоди з ЄС. Янукович попрямував до Криму, звідки російський військовий корабель, що базувався в Севастополі, переправив його до Росії.

Тепер, коли його людину в Києві було силою викинуто з посади, а новий український уряд заявляв про свою відданість ідеї інтегрувати Україну до європейських економічних організацій, Путін зі своїми радниками вирішив розділити Україну. План, затверджений Путіним в останній день Олімпійських ігор, почав втілюватися 27 лютого 2014 року в головному місті Криму — Сімферополі, де банда добре озброєних чоловіків без розпізнавальних знаків на військовій формі взяла під свій контроль будівлю кримського парламенту. Вони призначили нового прем'єр-міністра Автономної Республіки Крим — проросійського політика, який до того набирав на виборах не більше чотирьох відсотків голосів кримчан. За підтримки російської армії та найманців новий кримський уряд розпочав підготовку до референдуму, на який не допустили ані українських, ані західних спостерігачів.

Результати референдуму, який відбувся 16 березня 2014 року, дуже нагадували результати виборів радянських часів: 92 відсотки голосів кримчан було віддано на користь приєднання Криму до Російської Федерації. В Севастополі нарахували 123 відсотки голосів «за». Все це було паплюженням як демократії, так і здорового глузду. Справді, більшість населення цього переважно російськомовного півострова складали етнічні росіяни, але згідно з опитуваннями, проведеними всього-на-всього за місяць до цих подій, більшість з них віддавала перевагу тому, аби залишитися у складі України. 17 березня 2014 року, наступного дня після референдуму, нова кримська влада проголосила незалежність півострова від України. В той самий день президент Путін підписав два укази: перший стосувався визнання незалежності Криму, а за другим розпочинався процес укладення договору між Російською Федерацією та незалежною Республікою Крим про приєднання останньої. Резервний план анексії Криму та дестабілізації, а за можливості — розділення решти території України — Кремль виношував щонайменше з 2008 року, коли на Бухарестському саміті НАТО Путін сказав президенту Джорджу Бушу, що Україна не є справжньою державою, це лише конгломерат регіонів, і що прийняття України до НАТО може спричинити спротив з боку населення східних та південних регіонів.

Результати референдуму в Криму, який відбувся 16 березня 2014 року, дуже нагадували результати виборів радянських часів: 92 відсотки голосів кримчан було віддано на користь приєднання Криму до Російської Федерації. В Севастополі навіть нарахували 123 відсотки голосів «за». Все це було паплюженням як демократії, так і здорового глузду.

Утім 2014 року приводом для анексії стало не розширення НАТО чи Європейського Союзу, а наполегливе прагнення українців підписати Угоду про асоціацію

з ЄС. Очевидно, Путін був засліплений своїм успіхом 2008 року, коли йому зійшло з рук вторгнення в Грузію та фактична анексія частини її території. Укладення Україною Угоди про асоціацію з ЄС не обіцяло вилитися у її вступ ані до НАТО, ані до ЄС, але воно могло підірвати плани Путіна створити життєздатний Євразійський Союз, який був би неповноцінним без України. Отже, Путін вирішив вдатися до жорстких заходів, аби не допустити зближення України із Заходом. Багато хто вважає, що його дії спричинили зворотній результат — і Україна почала прагнути на Захід настільки сильно, як до анексії Криму неможливо було і уявити.

18 березня 2014 року в Москві було холодно і хмарно. Але Георгіївська зала величезного Кремлівського палацу, яку в середині XIX століття збудував цар Микола I, була щедро освітлена величезними кришталевими світильниками і блищала золотом. На помості службовий персонал встановив два стяги: триколор — державний прапор Російської Федерації — та президентський штандарт із зображенням російського герба — двоголового орла та святого Георгія Побідоносця, що нищить ворогів Росії. До членів Ради Федерації Російської Федерації (верхньої палати російського парламенту), депутатів Державної Думи Росії (нижньої палати парламенту), членів уряду, представників контрольованих урядом громадських організацій приєдналися тепер нові люди —лідери нещодавно захопленого російською армією Криму.

Путін стверджував, що з розпадом Радянського Союзу росіяни опинилися розділеними проти їхньої волі. Він згадував часи розпаду СРСР як період, коли російський народ зазнав великої несправедливості: «Великої держави не стало. І коли Крим раптово опинився вже в іншій державі, от тоді Росія вже відчула, що її не просто обікрали, а пограбували».

Представники політичної еліти Росії та гості очікували тепер на появу Володимира Путіна, який на той момент втретє обіймав президентську посаду та ось вже п'ятнадцять років знаходився на чолі системи влади в державі — двічі на посаді президента, двічі в ролі прем'єр-міністра і тепер знов як президент. Коли президент увійшов, гості привітали його, підвівшись. Путін запросив їх зайняти свої місця та розпочав промову. З точки зору Заходу, перед ним стояла непроста мета — раціонально обґрунтувати захоплення Криму — першу з часів завершення Другої світової війни анексію території суверенної держави, вчинену потужною європейською державою. Здавалося, Путіна не лякає складність цього завдання. Більшість наведених ним аргументів стосувалися не питань права, а питань історії та культури.

Путін стверджував, що з розпадом Радянського Союзу росіяни опинилися розділеними проти їхньої волі. Він згадував часи розпаду СРСР як період, коли російський народ зазнав великої несправедливості: «Великої держави не стало. І коли Крим раптово опинився вже в іншій державі, от тоді Росія вже відчула, що її не просто обікрали, а пограбували». Далі він продовжив: «Я чув, мешканці Криму кажуть, що тоді, 1991 року, їх передали з рук у руки просто як мішок картоплі. Важко з цим не погодитися. Російська держава, що ж вона? Ну що Росія? Схилила голову та змирилася, проковтнула цю образу. Наша країна знаходилася тоді в такому тяжкому становищі, що просто не могла реально захистити свої інтереси.

Але люди не змогли примиритися з кричущою історичною несправедливістю. Всі ці роки і громадяни, і численні громадські діячі неодноразово піднімали цю тему, говорили, що Крим — споконвічна російська земля, а Севастополь — російське місто».

Критики дій Росії почали проводити паралелі між Володимиром Путіним та Адольфом Гітлером, звертаючи увагу на те, як вони обоє використовували питання етнічних меншин: Гітлер — для того, щоб розділити Чехословаччину та анексувати Австрію в результаті Аншлюсу 1938 року, Путін — щоб анексувати Крим. Про аншлюс Криму говорили всі. Путін теж не уникав історичних паралелей. Навпаки, він казав, що розраховує на розуміння своїх дій з боку Німеччини, проводячи паралель не з Аншлюсом, але з возз'єднанням Східної та Західної Німеччини 1989 року: в обох випадках, наполягав він, йдеться про возз'єднання розділеної нації. Але його аргументи про необхідність захистити етнічних росіян від потенційних загроз відсилали скоріше до 1938-го, ніж до 1989 року.

Критики дій Росії почали проводити паралелі між Володимиром Путіним та Адольфом Гітлером, звертаючи увагу на те, як вони обоє використовували питання етнічних меншин: Гітлер — для того, щоб розділити Чехословаччину та анексувати Австрію в результаті Аншлюсу 1938 року, Путін — щоб анексувати Крим.

Російський президент стверджував, що в Україні існують загрози для носіїв російської ідентичності — але при цьому не наводив доказів будь-якої дискримінації останніх. Він також заявляв, що захищає росіян від експансії Заходу. «І у випадку з Україною наші західні партнери перейшли межу, поводилися грубо, безвідповідально і непрофесійно, — сказав Путін. — Вони ж чудово знали, що й на Україні, і в Криму мешкають мільйони росіян. Наскільки треба втратити політичне чуття та відчуття міри, аби не передбачати всіх наслідків своїх дій. Росія опинилася на рубежі, від якого вже не могла відступити». Отже, своїми діями Росія прагнула захистити росіян, що мешкають поза межами її кордонів, від будь-яких загроз — реальних чи удаваних, і вона виправдовувала застосування сили чи анексію територій будь-де, де росіянам нібито щось загрожує. Але не тільки етнічним росіянам необхідний захист Росії: йшлося також і про російськомовне населення держав «близького закордоння». «На Україні мешкають і мешкатимуть мільйони росіян, російськомовних громадян, — сказав Путін, — і Росія завжди захищатиме їхні інтереси політичними, дипломатичними та правовими засобами».

В останні місяці перед анексією Криму Путін раз у раз офіційно стверджував, що росіяни та українці є одним і тим самим народом. «Ми один народ, — заявив Путін в телевізійному інтерв'ю у вересні 2013 року. — І хай як не сердяться на те, що я щойно сказав, націоналісти з обох боків, а націоналісти є і в нас, і на Україні, насправді все так і є. Тому що в нас одна дніпровська київська купель, у нас, безумовно, спільне історичне коріння та спільна доля, у нас спільна релігія, спільна віра, у нас дуже схожа культура, мови, традиції та менталітет. Звісно, є свої особливості і своя етнічна окраска в усьому. До речі, українська культура, українська мова, танці, музика чудові. Я, особисто, завжди захоплююся ними».

Заяви Путіна про те, що росіяни та українці є одним і тим самим народом, і таврування націоналістами всіх, хто думає інакше, йшло врозріз із довготривалою радянською та пострадянською традицією, за якою росіян та українців розглядали як історично і культурно близькі, але два окремі народи. Заяви Путіна кидали виклик не тільки українській національній ідентичності, але й сучасній російській ідентичності. Саме ідея існування росіян як окремого від усіх народу легітимізувала повстання Росії проти вже напівживого Радянського Союзу 1991 року — та саме ця ідея дотепер пояснювала існування Російської Федерації.

Путінське бачення російсько-української єдності брало своє коріння у написаних перед Першою світовою війною роботах Петра Струве — російського соціал-демократа, що став лібералом. «Я виходжу з переконання, що є єдина всеросійська культура, та є її орган — російська мова, — писав Струве 1912 року. — Поняття «російський», — стверджував він у тій самій статті, — не слід сприймати як щось абстрактне, середнє між трьома іншими «поняттями» (з префіксами «велико-», «мало-» і «біло-»), а як живу культурну потугу, велику та зростаючу національну силу, що розвивається». Струве не заперечував проти розвитку української мови чи культури, але тільки на місцевому, сільському рівні, де це не могло мати впливу на високу культуру, освіту чи на міське життя, до яких місцева культура не мала доступу. 2014 року Путін розпочав відродження ідей Струве на найвищому рівні російської політики.

Заяви Путіна про те, що росіяни та українці є одним і тим самим народом, і таврування націоналістами всіх, хто думає інакше, йшло врозріз із довготривалою радянською та пострадянською традицією, за якою росіян та українців розглядали як історично і культурно близькі, але два окремі народи. Заяви Путіна кидали виклик не тільки українській національній ідентичності, але й сучасній російській ідентичності.

Після анексії Криму рівень підтримки Путіна злетів до небес — з 66 відсотків в грудні 2011 року, коли він готувався втретє повернутися на посаду президента, до 89 відсотків в червні 2015-го. Урядовий контроль над головними засобами масової інформації, як і переслідування та замовчування опозиції були великою мірою причиною того, що рівень підтримки Путіна настільки зріс. Але мало хто може поставити під сумнів, що в цілому дії Путіна в Криму сподобалися російському суспільству. В своїй промові 18 березня 2014 року Путін цитував результати опитувань громадської думки, проведених в Росії напередодні формального приєднання Криму до Росії: «95 відсотків громадян вважають, що Росія має захищати інтереси росіян та представників інших національностей в Криму. А більше 83 відсотків вважають, що Росія повинна це робити, навіть якщо така позиція ускладнить наші відносини з деякими державами. 86 відсотків громадян нашої держави переконані, що Крим досі є російською територією, російською землею».

Володимир Путін використав свою промову на честь анексії Криму не тільки для того, щоб навести історичне та етнокультурне обґрунтування своєї агресії, але й для того, щоб запевнити Росію, Україну та весь світ, що Крим — це особливий випадок, і Російська Федерація не заявлятиме своїх претензій на інші регіони

України. «Не вірте тим, хто лякає вас Росією, кричить про те, що за Кримом підуть інші регіони. Ми не хочемо розділу України, нам цього не потрібно».

У березні 2014 року Путін вірив, що йому вдасться втримати Україну в сфері російського впливу, не вдаючись до подальших анексій її території. Шок від втрати Криму мав показати, що може статися і з іншими регіонами України — і таким чином розвернути українську еліту назад в бік Москви. Путінський міністр закордонних справ Сергій Лавров вимагав федералізації України, що мало передбачати право вето окремих регіонів на рішення уряду в сфері закордонної політики. Київ відмовився — і в квітні 2014 року російська розвідка почала розхитувати ситуацію в російськомовних регіонах на сході та півдні України. Антикиївська пропагандистська кампанія велася під гаслами захисту російської мови та російської ідентичності від українського націоналізму. Російські пропагандисти закинули ідею створення в Південно-Східній Україні буферної держави під назвою Новоросія — за назвою імперської губернії, що колись існувала на цих землях. Відсилки до російського імперського минулого супроводжувалися риторикою, що походила з часів Великої Вітчизняної війни, яка є ключовим для путінського режиму російським історичним міфом. Тих, хто підтримував український уряд, зображували не тільки націоналістами чи агентами занепалого Заходу, але й фашистами.

> Володимир Путін використав свою промову на честь анексії Криму не тільки для того, щоб надати історичне та етнокультурне обґрунтування своєї агресії, але й для того, щоб запевнити Росію, Україну та весь світ, що Крим — це особливий випадок і Російська Федерація не заявлятиме своїх претензій на інші регіони України.

Підтримана російською імперською міфологією та радянською ностальгією ідеологічна кампанія не змогла охопити всі території проєктованої Новоросії, але здобула істотну підтримку на сході України — на Донбасі. Цей регіон був частиною радянського промислового поясу, і там проживає найбільша (після Криму) частка етнічного російського населення. Над дестабілізацією цього регіону спільно працювала російська розвідка та російські націоналісти — їхній союз уособлював Ігор Гіркін, псевдо Стрєлков, полковник російської розвідки у відставці, активний медіадіяч російського націоналізму. Пізніше Гіркін стверджував, що саме завдяки його зусиллям збільшився градус напруги конфлікту на Донбасі, який згодом перетворився на повномасштабне військове протистояння. І справді, саме він та члени його групи, яких перекинули з Криму, були першими, хто відкрив вогонь і вбив офіцера української Служби безпеки і спровокував вогонь у відповідь з українського боку.

> В квітні 2014 року російська розвідка почала розхитувати ситуацію в російськомовних регіонах на сході та півдні України. Антикиївська пропагандистська кампанія велася під гаслами захисту російської мови та російської ідентичності від українського націоналізму.

Гіркін та його прихильники, які навесні та влітку 2014 року наводнили регіон, принесли з собою ідеї російського імперського націоналізму, за якими не тільки

етнічні росіяни, але й всі носії російської мови будь-якого етнічного походження розглядалися як питомо росіяни. Їхні погляди найкраще висловив Олександр Проханов, редактор російської націоналістичної газети «Завтра», одним з авторів якої зазначається пан Гіркін. На думку Проханова, російськомовне населення Східної та Південної України зазнало загрози геноциду і має право на повстання, а Росія має обов'язок захистити це населення. В єдиній Україні у цих росіян Проханов не бачив майбутнього, а саму Україну бачив лише антиросійською прозахідною державою. Єдиним вирішенням, наполягав він, може стати тільки розділення України.

Протягом років, що передували подіям 2014 року, ці ідеї з Росії почали розповсюджуватися в Україні і надихнули багатьох діячів «русской весны» — так російські націоналісти прозвали керовані та фінансовані з Москви повстання на Донбасі. Одним з їхніх лідерів був тридцятирічний історик, а згодом дрібний підприємець Павло Губарєв. В молоді роки він належав до ультраправої та, за деякими оцінками, фашистської організації «Русское национальное единство». В квітні 2014-го на зібранні кількох сотень активістів Губарєва обрали «народним губернатором» Донецька, головного міста Донбасу. Ані Губарєв, ані Гіркін не бачили Донбас в майбутньому незалежною державою — вони бачили його у складі Новоросії, яка, в свою чергу, мала стати складовою частиною Російської Федерації. Зокрема, Губарєв бачив у цьому конфлікті, що розгортався, прояв революції проти українських олігархів, які так само, як і їхні російські побратими, здобули контроль над найбільш ласими секторами економіки своєї країни, викликаючи заздрість та ненависть збіднілого населення пострадянської держави. На погляд Губарєва, повстання в Донецьку було частиною дечого більшого — боротьби «русского мира» проти корумпованого Заходу. «Російська церква благословила нас на війну, яку ми ведемо. Це — війна за російський світ, за Новоросію», — проголосив Губарєв в червні 2014-го, в розпал військового конфлікту, звертаючись до представників народної міліції Донбасу.

Протягом кількох років, що передували подіям 2014 року, ці ідеї з Росії почали розповсюджуватися в Україні і надихнули багатьох діячів «русской весны» — так російські націоналісти прозвали кероване та фінансоване з Москви повстання на Донбасі.

Навесні 2014 року російські націоналісти, які часто критикували Путіна за нерішучість, тепер повністю підтримували його та його політику. Путін, натомість, із радістю користувався їхніми послугами та висилав найбільш небезпечних радикалів з держави, дозволяючи їм гинути в шахтарських містечках та в полях України. Але ця ледь здобута єдність уряду та радикальних націоналістів під стягами «русского мира» похитнулася влітку 2014 року, коли проєкт Новоросії не вдалося втілити, і дві самопроголошені республіки Донбасу, одна з яких з центром в Донецьку, а друга — в обласному центрі, місті Луганську, опинилися на межі колапсу.

Аби врятувати ситуацію, Росія збільшила потоки найманців, волонтерів та зброї і набоїв, що доправлялися через український кордон. Вона ж надсилала в Україну і протиповітряні ракетні комплекси. Один з них під назвою БУК, керований, ймовірно, російськими військовими, збив малайзійський літак цивільної

авіації, рейс МН-17 сполученням Амстердам—Куала-Лумпур. Загинули всі 283 пасажири літака, зокрема 80 дітей та 15 членів екіпажу. Об'єднана слідча група, до складу якої увійшли слідчі з Австралії, Бельгії, Малайзії, Нідерландів та України, змогла встановити місце пуску, тип ракети, а також прослідкувати шлях ракетного комплексу з Росії на контрольовану повстанцями територію України, а також шлях повернення комплексу після збиття літака.

Тієї підкилимної підтримки, яку Кремль надавав сепаратистам, було недостатньо, аби протистояти тиску української армії. Як і в Криму, після успіху «російської весни» мала відбутися російська військова окупація. Після деяких коливань в серпні-вересні 2014 року російський уряд надіслав в бій свою армію, аби захистити сепаратистські анклави від неминучої військової поразки. Протягом перших місяців 2015 року російські солдати, перебуваючи нібито у відпустці, були знов кинуті в бій, аби вибити українські сили зі стратегічно важливого залізничного вузла в місті Дебальцеве, який сполучав ключеві райони Донецької та Луганської областей. Обидві сепаратистські республіки було врятовано, але розуміння того, що з ними робити, так і не прийшло. Для економіки Росії та її становища на міжнародній арені вони стали постійною проблемою — і так само проблемою для проєкту «русского мира» та російської політики в «ближньому закордонні».

Розчарування в «русском мире» охопило і Донецьку, і Луганську республіки, які опинилися на межі економічного колапсу, без перспективи ані бути включеними до складу Росії, ані вижити як самостійні республіки. Фактично, Кремль відмовився від проєкту Новоросії як від занадто дорогого. Щирих прихильників цього проєкту, таких як Губарєв, позбавили реальної влади в Донбасі — і ця влада з рук російських націоналістів та їхніх місцевих поплічників перейшла до рук людей без будь-якої ідеології, але сповнених почуттям вірності Москві. Губарєву пощастило вижити після замаху на його життя, що стався, коли той спробував кинути виклик новому ставленику Кремля на місці верховного керманича республіки.

За один тільки 2015 рік були вбиті троє найбільш помітних місцевих польових командирів, які минулого року доклалися до того, аби підняти повстання — вони наразі не вписувалися в нову політику Кремля, для якого економічний тягар підтримки Донбасу був завеликим і який намагався відтепер штовхнути цей регіон назад до складу України на правах суб'єкта федерації з правом вето щодо рішень держави у сфері зовнішньої політики. Губарєв відкоригував свої старі лозунги — і тепер стверджував, що Донбас (який він раніше називав не інакше, як Новоросія) допоможе затягнути Україну назад до «русского мира». Завдання це не було простим.

Розчарування в «русском мире» охопило і Донецьку, і Луганську республіки, які опинилися на межі економічного колапсу, без перспективи ані бути включеними до складу Росії, ані вижити як самостійні республіки. Фактично, Кремль відмовився від проєкту Новоросії як від занадто дорогого.

Анексія Криму та війна на Донбасі — що станом на кінець 2016 року забрала життя майже 10 000 людей, внаслідок якої поранено майже вдвічі більше людей, сотні тисяч лишилися без даху над головою, а мільйони стали біженцями і зали-

шили зону конфлікту — вбила будь-які сподівання на те, що проєкт «русского мира» може мати бодай якийсь успіх не тільки в Україні, але й в сусідній Білорусі. «Якщо є деякі тут розумники, які вважають, що білоруська земля — це частина, як вони зараз говорять, «русского мира», та чи навіть Росії, забудьте назавжди», — заявив традиційно проросійський президент Білорусі Олександр Лукашенко в січні 2015 року. «Не було раніше незалежної Білорусі, але тепер є, і з цим доведеться рахуватися. І ми нікому не віддамо нашу землю».

«Русский мир» став тепер асоціюватися не з Пушкіним та російською мовою, а з захопленням земель, що супроводжується вбивствами та пораненнями тисяч людей, мільйонами поламаних життів.

Після анексії Криму та руйнування Донбасу Володимир Путін продовжує говорити про росіян та українців як про один і той самий народ. Втім, за кордоном цю риторику відкидають, а всередині самої Росії вона знаходить все меншу підтримку. З листопада 2005-го до березня 2015 року кількість російських громадян, які вважають, що росіяни та українці — єдиний народ, зменшилася з 82 до 52 відсотків. Якщо історично між обома народами існував високий рівень взаємної симпатії, то станом на березень 2014 року завдяки тому, як російські ЗМІ висвітлювали події в Україні, більшість росіян впевнилися у негативному ставленні до українців.

> Анексія Криму та війна на Донбасі — що станом на кінець 2016 року забрала життя майже 10 000 людей, внаслідок якої поранено майже вдвічі більше людей, сотні тисяч лишилися без даху над головою, а мільйони стали біженцями і залишили зону конфлікту — вбила будь-які сподівання на те, що проєкт «русского мира» може мати бодай якийсь успіх не тільки в Україні, але й в сусідній Білорусі.

Такі ж зміни відбулися і в Україні, де ставлення до Росії стало в цілому негативним восени 2014 року в результаті дій останньої в Криму та на Донбасі. Конфлікт на Донбасі приборкав і апетити росіян до використання сили за кордоном. В березні 2014 року, коли «кримська ейфорія» сягнула піку, 58 відсотків росіян підтримували застосування сили задля захисту російських меншин за кордоном, але вже за рік такі дії підтримувало лише 34 відсотки. З 1998-го до 2015 року частка росіян, які хотіли змін кордонів їхньої держави — шляхом поглинання територій інших держав, — впала ще більш різко — з 75 до 18 відсотків.

Росія сплатила високу ціну за своє вторгнення в Україну — йдеться про життя її громадян, яких або надсилали на український схід за наказом командування, або які прямували туди добровільно — щоб воювати на боці сепаратистських республік, — і які не повернулися додому. Окрім цього, Росія витратила на підтримку послабленої економіки Криму та на утримання спустошених сепаратистських республік істотні фінансові та матеріальні ресурси, які були необхідні всередині самої Росії. Більше того, Москва пережила різке падіння її міжнародного авторитету, та їй довелося відчути на собі дію руйнівних економічних санкцій, введених від початку конфлікту світовою спільнотою.

Першу хвилю санкцій ввели Сполучені Штати 17 березня 2014 року — в той самий день, коли президент Путін віддав наказ про початок підготовки договору, за яким Республіка Крим приймалася до складу Російської Федерації. 17 липня

2014 року — в день, коли було збито малайзійський рейс МН-17, санкції, які від початку спрямовувалися лише проти окремих росіян та кримчан, що несли відповідальність за скидання законного українського уряду та анексію півострова, було поширено і на російські корпорації. Протягом наступних днів до санкцій приєдналася ціла низка держав, включно зі Сполученими Штатами, Канадою, Японією, Австралією, Новою Зеландією та державами-членами Європейського Союзу. Санкції істотно підірвали російську економіку та кинули її в період рецесії: в першому кварталі 2015 року ВВП Росії впав на 2,2 відсотка порівняно з аналогічним періодом минулого року. Закриття доступу до міжнародних фінансових ринків призвело до істотного знецінення російської національної валюти та до підвищення споживчих цін, що ускладнило життя російських громадян.

Росія сплатила високу ціну за своє вторгнення в Україну — йдеться про життя її громадян, яких або надсилали на український схід за наказом командування, або які прямували туди добровільно — щоб воювати на боці сепаратистських республік, — і які не повернулися додому. Окрім цього, Росія витратила на підтримку послабленої економіки Криму та на утримання спустошених сепаратистських республік істотні фінансові та матеріальні ресурси, які були необхідні всередині самої Росії. Більше того, Москва пережила різке падіння її міжнародного авторитету, їй довелося відчути на собі дію руйнівних економічних санкцій, введених від початку конфлікту світовою спільнотою.

Є істотні підстави вважати цей російсько-український конфлікт точкою неповернення не лише президенства Путіна та відносин Росії з Заходом, але й поворотним моментом у процесі формування сучасної російської нації. Одна з відповідей, яку дав цей конфлікт на віковічне російське питання, є такою: двічі в одну річку увійти не тільки складно, але й неможливо. Імперська ідея великого російського народу відійшла, і жодна реставрація не поверне її до життя, скільки б не було пролито крові та витрачено грошей у марних спробах оживити консервативну утопію.

Епілог

Століттями російські мислителі шукають відповіді на запитання: де починається та закінчується Росія та хто входить до складу російського народу. Із розпадом Радянського Союзу 1991 року ці запитання перетворилися на одне велике «російське питання», яке становить сьогодні проблему світового рівня: як мають будуватися відносини російської держави з її колишніми імперськими володіннями — які на сьогодні стали незалежними пострадянськими державами, — а також з етнічно російськими та російськомовними анклавами у складі цих республік?

Поточний російсько-український конфлікт є всього-на-всього останнім на даний момент поворотом російської політики, причини якого — в тому, що російська еліта бачить себе та своїх східнослов'янських сусідів частинами єдиного історичного та культурного простору та, зрештою, єдиним народом. Цей конфлікт підняв на поверхню багато з тих питань, які були ключовими у політичних та культурних відносинах в регіоні протягом минулих п'яти століть. Це і питання великодержавного статусу Росії та її впливу поза власними кордонами; це і незмінно високе значення релігії, насамперед православної, у визначенні російської ідентичності та у веденні російської зовнішньої політики; це і, не в останню чергу, значення мови і культури як засобів державної політики в регіоні. Ще більш важливим є те, що конфлікт нагадав усьому світові, що процес формування сучасної російської нації все ще далеко не завершений.

На сьогодні Україна знаходиться в самому серці нового «російського питання». Через свої розміри, місце розташування, а особливо через свої історичні та культурні зв'язки з Росією Україна була, є і, ймовірно, лишатиметься ще деякий час ключовим елементом у сповідуваному російською елітою баченні власної ідентичності та власного призначення.

Розпад Радянського Союзу та нездатність Росії втримати під власним контролем пострадянський простір чи то з використанням Співдружності Незалежних Держав, чи то через більш гнучкий проєкт «ліберальної імперії» — сферу впливу Росії, контрольовану економічними засобами та за допомогою культурних зв'язків — забезпечила російському керівництву необхідний геополітичний контекст для застосування військової сили в намаганні втримати своє панування над регіоном. Але чому росіяни вирішили розв'язати в Україні війну проти тих, кого Володимир Путін постійно називає представниками одного з росіянами народу?

На сьогодні Україна знаходиться в самому серці нового «російського питання». Через свої розміри, місце розташування, а особливо через свої історичні та культурні зв'язки з Росією Україна була, є і, ймовірно, лишатиметься ще деякий час ключовим елементом у сповідуваному російською елітою баченні власної ідентичності та власного призначення. Чи стане Росія сучасною національною державою, чи лишатиметься усіченою імперією, що охоплена фантомним болем

за втраченими територіями та минулою славою втягується в нові й нові конфлікти? Піднесення як російської держави, так і російської нації було тісно пов'язане з Україною — причини цьому криються не тільки в російській історичній міфології, а й в тому, як Росія безмежно розширювалася на території Східної та Центральної Європи, прилаштовуючи свою національну ідентичність до західних ідей, які в Росію принесли і адаптували київські літератори.

Україна та українці опинилися в епіцентрі пошуку Московією-Росією своєї ідентичності починаючи з XVII століття, коли київські монахи розвинули ідею спільної словено-російської національності — ця ідея лишалася ключовою і для петербурзьких інтелектуалів XVIII сто-

Імперія — така, якою її хотіла бачити Росія: її великодержавний статус та й сама державність — все це трималося на Україні, якій треба було бути окремою, але невіддільною частиною Росії. Багато хто в Кремлі та за його межами розглядав можливий вихід України з російської сфери впливу як атаку на саму Росію.

ліття, в період становлення Російської імперії, і в XIX столітті, під час боротьби проти польських повстань, спрямованих на здобуття політичного та культурного впливу, та, зрештою, і в XX столітті — в період становлення Радянського Союзу, однією з ключових складових частин якого була Україна. Імперія — така, якою її хотіла бачити Росія: її великодержавний статус та й сама державність — все це трималося на Україні, якій треба було бути окремою, але невіддільною частиною Росії. Багато хто в Кремлі та за його межами розглядав можливий вихід України з російської сфери впливу як атаку на саму Росію.

Вихід України зі сфери російського впливу означав кінець російським імперським амбіціям на пострадянському просторі. «Без України Росія більше не імперія, але якщо вона підкупить, а згодом — підпорядкує собі Україну, то автоматично перетвориться на імперію», — писав Збігнев Бжезинський у своїй статті, опублікованій в журналі Foreign Affairs 1994 року, за декілька років після розпаду Радянського Союзу. Бжезинський підняв ставки Заходу в російсько-українському конфлікті, стверджуючи, що «Росія може бути або імперією, або демократичною державою — але не тим і іншим одночасно». Приблизно в той самий час Едвард Кінан, провідний експерт Гарварду з питань історії Росії, припустив, що якщо розпад Радянського Союзу і справді рівнозначний розпаду Російської імперії, то він має призвести до війни між Росією та Україною. Коли двадцять років потому ця війна таки спалахнула, зв'язок між кінцем СРСР та падінням Російської імперії став очевидним для всього світу.

Виходячи з зони впливу Росії, Україна підриває і модель російської національної ідентичності, за якою українці все ще сприймаються частиною єдиної великої російської нації.

Виходячи з зони впливу Росії, Україна підриває і модель російської національної ідентичності, за якою українці все ще сприймаються частиною єдиної великої російської нації. Російську пострадянську ідентичність найкраще можна описати на прикладі декількох вписаних окружностей. В їхньому центрі знаходиться

російська етнічна ідентичність. Першим колом, описаним навколо цього центру, є російська громадянська ідентичність, що ґрунтується на приналежності до громадянства Російської Федерації. Наступне, ширше, коло — східнослов'янська ідентичність. Останнім зовнішнім шаром лежить коло, до якого входять всі представники російської культури — носії російської мови по всьому світу. Творці проєкту «русского мира», який підтримується як російською державою, так і Російською православною церквою, визначили росіян як носіїв російської мови та культури, безвідносно до їхнього етнічного походження чи громадянства. Українці, які становлять центральний елемент східнослов'янського «кола», описаного навколо російського етнічного ядра, необхідні як інструмент, за допомогою якого російська пострадянська ідентичність має стати явищем транскордонним. Сутність цієї ідентичності, імперської за всіма основними ознаками, загрожує стабільності усього східно-європейського регіону, починаючи від Молдови, на території якої Москва підтримує сепаратистську Придністровську республіку, і до Латвії та Естонії, які є членами ЄС та НАТО, але на території яких мешкає істотна частка російськомовного населення.

Анексія Криму та початок війни на Донбасі об'єднали російських державників та націоналістів як всередині уряду, так і поза його межами. Ці події зміцнили моральний дух і тих, і інших в часи, коли ностальгія за колишнім Радянським Союзом та східнослов'янською єдністю почала занепадати як в Росії, так і в пострадянських державах. Хоча російському уряду і вдалося досить успішно мобілізувати на свою підтримку переважно етнічно російське населення Криму, на російськомовних — але етнічно переважно українських — територіях Східної та Південної України російська пропаганда справила в кращому випадку неоднорідний ефект.

У довгостроковій перспективі досі не зрозуміло, чим завершиться цей конфлікт та який вплив він матиме на державотворчі процеси в регіоні, але, всупереч прагненням тих, хто цей конфлікт розв'язав, він пришвидшив розпад єдиного великого історичного та культурного простору, в якому домінувала Росія, а також посилив з обох боків лінії фронту прихильність до ідеї національної ідентичності на основі етнічної приналежності.

Панросійські ідеї в Україну принесли озброєні солдати, які встановили авторитарну владу і відстоювали концепцію створення держави, етнічно, мовно та релігійно однорідної, а такі ідеї завжди погано приживалися на теренах традиційно багатоетнічної та багатокультурної Східної Європи. Отже, Росії вдалося анексувати та дестабілізувати території, на яких більшість або істотну частину населення становлять етнічні росіяни, але Росія не досягнула успіху на культурно російських територіях, більшість населення яких етнічно та політично асоціює себе з Україною.

У довгостроковій перспективі досі не зрозуміло, чим завершиться цей конфлікт та який вплив він матиме на державотворчі процеси в регіоні, але, всупереч прагненням тих, хто цей конфлікт розв'язав, він пришвидшив розпад єдиного великого історичного та культурного простору, в якому домінувала Росія, а також посилив з обох боків лінії фронту прихильність до ідеї національної ідентичності

на основі етнічної приналежності. Російський уряд вирішив приєднати до складу Росії лише ті території, де переважає етнічно російське населення (тобто Крим); план перетворення етнічно переважно українського, але російськомовного південно-східного регіону України на залежну від Росії територію провалився; і Росія відмовилася від ідей анексувати Донбас, до дестабілізації ситуації в якому вона доклала стільки зусиль. Етнічно російське населення півострова виявилося на погляд Кремля гідним того, аби їхню територію було включено до складу Росії, а от носії російської мови, що мешкали одразу ж біля кордонів Криму, такої честі не удостоїлися.

На українському ж боці російська агресія мобілізувала багатоетнічну та багатокультурну українську політичну націю, а анексія Росією Криму з його переважно етнічно російським населенням та втрата значної частини Донбасу, де росіяни становили більшість у великих містах, таких як Донецьк, різко збільшила частку етнічних українців серед населення територіально зменшеної української держави. Цей конфлікт призвів до того, що Росія стала етнічно більш російською, а Україна — більш етнічно українською. Все більше українців незалежно від їхнього етнічного походження ставляться сьогодні до української культури як до символу їхньої ідентичності.

Чи примириться російський уряд та російська політична та культурна еліта з «втратою» України? Станом на зараз — в цьому і полягає сутність «російського питання». Як показали останні події, невирішене російське питання загрожує миру та стабільності в Європі та в світі взагалі. Ця загроза не менша за ту, яку в XIX та на початку XX століття становило німецьке питання, що виникло разом з ідеєю об'єднання всіх німецьких земель в новоствореній потужній Німецькій імперії. Багато хто вважає, що причини розв'язання обох світових воєн полягають в тому, що вирішити німецьке питання мирними засобами не вдалося, і багато хто бачить спільні риси у тому, як гітлерівська Німеччина та путінська Росія використовували національні питання для дестабілізації та анексії сусідніх територій. Російсько-український конфлікт вже став найгострішою міжнародною кризою у відносинах Сходу і Заходу з часів завершення Холодної війни. Ми ще дізнаємося, чи стануть анексія Криму та війна на Донбасі останніми етапами розпаду СРСР, чи на нас чекає новий жахливий етап перекроювання європейських кордонів та переміщення населення.

Відповідь на це питання залежатиме від здатності та готовності російської еліти примиритися з пострадянськими політичними реаліями та прилаштувати власну російську ідентичність під вимоги постімперського світу. Майбутнє російської нації та її відносин з сусідами, якого слід прагнути, полягає не в поверненні до втраченого раю східнослов'янської єдності часів середньовічної київської держави, а в формуванні сучасної громадянської нації в межах кордонів Російської Федерації. Цим шляхом пройшли і такі імперські метрополії, як Британія, і такі сучасні національні держави, як Німеччина — всі вони визнали незалежність англо- та німецькомовних країн та анклавів поза межами їхніх кордонів. Альтернатива такому підходу — нова Холодна війна чи навіть щось гірше.

Подяки

Написати цю книгу мене спонукав російсько-український конфлікт, що розгорівся 2014 року. Багато в чому вона є продовженням моєї минулої роботи з історії східнослов'янської ідентичності, що вилилася у видання 2006 року книги «Походження слов'янських націй» видавництвом Cambridge University Press. Від часу видання цієї книги я роками вів семінари на тему «Східно-європейські ідентичності: Росія та Україна», що дозволило мені поглибити розпочате в «Походженні...» дослідження на базі подій XIX та XX століть. Анексія Криму Росією та війна, що розгортається на сході України, змістили фокус моєї наукової роботи на поточні дискусії щодо російської історії та російської ідентичності. Нещодавні події спонукали мене до того ж перетворити те, що могло би бути суто історичною монографією, на роботу, яка зачіпає істотні нагальні політичні та культурні питання і яка призначена для ширшої аудиторії.

Виданню цієї книги передувала довготривала робота, значна частина цієї книги ґрунтується на моїх більш ранніх працях, а також на дослідженнях, які проводилися спеціально для її написання, в той же час значна частина зроблених висновків ґрунтується на чудовій роботі, проведеній іншими дослідниками. Багато хто з них — це мої друзі та колеги, від яких я багато чого навчився і дізнався. З огляду на жанр цієї книги, я не мав можливості віддячити їм у посторінкових та прикінцевих зносках. Тому я з радістю висловлюю їм свою подяку в цій частині книги.

Своє розуміння історії Московії та ідентичності її населення я формував, вивчаючи роботи Чарльза Гальперіна, Едварда Кінана, Валері Ківельсон та Дональда Островського. При формуванні моїх поглядів на взаємозв'язок ранніх сучасних російської та української ідентичностей найкориснішими виявилися праці Зенона Когута та Франка Сисина. При вивченні політики Російської імперії XVIII століття стали у нагоді монографії Джона ЛєДонна та Барбари Скіннер. Праці Сергія Біленького, Михайла Долбілова, Фейт Гілліс, Олексія Міллера та Андрія Зоріна допомогли мені осягнути всі складнощі імперської національної та релігійної політики на західних теренах Російської імперії. Роботи Девіда Бранденбергера, Террі Мартіна, Річарда Пайса, Пера Радлінга та Сергія Єкельчика заклали основи мого розуміння розвитку цієї історії в XX столітті.

Джон ЛєДонн, Роман Процик та Ігор Торбаков люб'язно погодилися прочитати рукопис і внесли важливі корективи та додали низку коментарів. Я також хотів би подякувати Річарду Ворману за запрошення виступити на семінарі щодо історії Російської імперії, який він проводив в Колумбійському університеті, а також Натаніелю Найту — за те, що поділився зі мною своїми архівними знахідками щодо Осипа Бодянського та Миколи Надєждіна. Мирослав Юркевич відмінно здійснив «англіцизацію» мого рукопису. І, як завжди, моя дружина Олена виступила найуважнішим та найкритичнішим читачем численних чернеток цієї книги та допомогла мені зробити її легшою для розуміння.

Я дякую Джил Кнірім за те, що переконала Лару Хеймерт додати цю книгу до переконливого переліку праць з історії, опублікованих видавництвом Basic Books. Лара завзято взялася за цю ідею — і завдяки її порадам та уважному редагуванню ця книга перетворилася на те, чим вона наразі і є. Мені пощастило знов працювати з командою Basic Books, зокрема з Бетсі ДеДжесу, Роджером Лабрі, Алья Масудом та Дженніфер Томпсон. З числа представників Basic Books мені також пощастило працювати з Кеті Стрекфус та Колліном Трейсі. Жодна зі згаданих осіб не несе відповідальності за будь-які недоліки цієї книги. Якщо такі є, звинувачуйте у них, будь ласка, самого автора, а краще — складність самої російської історії.

Бібліографія

Передмова

Tim Baycroft, Франція, Inventing the Nation (London, 2008); Stefan Berger, Німеччина, Inventing the Nation (London, 2004); «Битва за Воробьёвы горы: О памятнике князю Владимиру», Радіо Free Europe, 3 червня 2015, www.svoboda.org/content/transcript/27052167.html; Linda Colley, Britons: Forging the Nation, 1707—1837, 3 видання (New Haven, CT, 2009); Ernest Gellner, Nations and Nationalism, 2 видання (Ithaca, NY, 2009); Geoffrey Hosking, «The Freudian Frontier», Times Literary Supplement, 10 березня 1995; Carsten Humlebaek, Spain, Inventing the Nation (London, 2014); Serhii Plokhy, The Origins of the Slavic Nations: Premodern Identities in Russia, Ukraine, and Belarus (Cambridge, 2006); Vera Tolz, Russia, Inventing the Nation (London, 2001); «Церемония открытия памятника князю Владимиру», Президент России, http://kremlin.ru/events/president/news/53211; «В Москве заложили первый камень на месте памятника князю Владимиру», Lenta.ru, 3 листопада, 2015, http://lenta.ru/news/2015/11/03/vladimir; «Пам'ятник Володимиру Великому», Kyiv E-encyclopedia, http://wek.kiev.ua/uk/Володимиру_Великому_пам'ятник.

Глава 1. Московське царство

Simon Franklin and Jonathan Shepard, The Emergence of Rus, 750—1200 (London, 1996); И. Герасимов, С. Глебов, А. Каплуновский, М. Могильнер, и А. Семенов, Новая имперская история северной Евразии, глава 5, Ab Imperio, № 3 (2014): 363—407; Charles J. Halperin, The Tatar Yoke: The Image of the Mongols in Medieval Russia (Bloomington, IN, 2009); Михайло Грушевський, Історія України-Русі, том 1 (Edmonton, 1997); Janet Martin, Medieval Russia, 980—1584, 2 видання (Cambridge, 2008); Donald Ostrowski, Muscovy and the Mongols: Cross-Cultural Influences on the Steppe Frontier, 1304—1589 (Cambridge, 2002); В. Т. Пашуто, Б. Н. Флориа, и А. Л. Хорошкевич, Древнерусское наследие и историческое судьбы восточного славянства (Москва, 1982); Jaroslaw Pelenski, The Contest for the Legacy of Kievan Rus' (Boulder, 1998); Serhii Plokhy, The Origins of the Slavic Nations: Premodern Identities in Russia, Ukraine and Belarus (Cambridge, 2006); Daniel Stone, The Polish-Lithuanian State, 1386—1795 (Seattle, 2001); Наталя Яковенко, Українська шляхта кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і центральна Україна), 2 видання (Київ, 2008).

Глава 2. Третій Рим

Michael Cherniavsky, Tsar and People: Studies in Russian Myths, 2 видання. (New York, 1969); Chester S. L. Dunning, A Short History of Russia's First Civil War: The Time of Troubles and the Founding of the Romanov Dynasty (University Park, PA, 2004); Borys A. Gudziak, Crisis and Reform: The Kyivan Metropolitanate, the Patriarchate of Constantinople, and the Genesis of the Union of Brest (Cambridge, MA, 1998); Михайло Грушевський, Історія України-Русі, том 7 (Edmonton, 1999); Татьяна Опарина,

Иван Наседка и полемическое богословие киевской митрополии (Новосибирск, 1998); Donald Ostrowski, Muscovy and the Mongols: Cross-Cultural Influences on the Steppe Frontier, 1304—1589 (Cambridge, 2002); Maureen Perrie, Pretenders and Popular Monarchism in Early Modern Russia: The False Tsars of the Time of Troubles (Cambridge, 2002); S. F. Platonov, The Time of Troubles (Lawrence, KS, 1970); Serhii Plokhy, The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine (Oxford, 2001); той самий, The Origins of the Slavic Nations: Premodern Identities in Russia, Ukraine and Belarus (Cambridge, 2006).

Глава 3: Імперська нація

Liah Greenfeld, Nationalism: Five Roads to Modernity (Cambridge, MA, 1992); М. С. Гринберг и Б. А. Успенский, Литературная война Тредьяковского и Сумарокова в 1740-х — начале 1750-х гг. (Москва, 2011); Georg B. Michels, At War with the Church: Religious Dissent in Seventeenth-Century Russia (Stanford, 2000); Serhii Plokhy, Ukraine and Russia: Representations of the Past (Toronto, 2008); Елена Погосян, Пётр I — архитектор российской истории (Санкт-Петербург, 2001); Hans Rogger, National Consciousness in Eighteenth-Century Russia (Cambridge, MA, 1960); Tatiana Tairova-Yakovleva, The Role of the Religious Factor and Patriarch Nikon in the Unification of Ukraine and Muscovy, Acta Polonia Historica 110 (2014): 5—22; Vera Tolz, Russia, Inventing the Nation (New York, 2001); Борис Успенский, Фонетическая структура одного стихотворения Ломоносова (историко-филологический этюд), той самий, Избранные труды, 2 тома (Москва, 1996—1997), 2: 207—241; Boris A. Uspensky, Schism and Cultural Conflict in the Seventeenth Century, Seeking God: The Recovery of Religious Identity in Orthodox Russia, Ukraine, and Georgia, ed. Stephen K. Batalden (DeKalb, IL, 1993), 106—143; В. В. Виноградов, Очерки по истории русского литературного языка (Москва, 1982).

Глава 4: Освічена імператриця

John T. Alexander, Catherine the Great (New York, 1989); John P. LeDonne, The Russian Empire and the World, 1700—1917: The Geopolitics of Expansion and Containment (Oxford, 1997); той самий, The Grand Strategy of the Russian Empire, 1650—1831 (Oxford, 2003); Liah Greenfeld, Nationalism: Five Roads to Modernity (Cambridge, MA, 1992); Zenon Kohut, Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial Absorption of the Hetmanate, 1760s-1830s (Cambridge, MA, 1989); John P. LeDonne, The Grand Strategy of the Russian Empire, 1650—1831 (Oxford, 2003); Jerzy Lukowski, The Partitions of Poland, 1772, 1793, 1795 (New York, 1999); Robert K. Massie, Catherine the Great: Portrait of a Woman (New York, 2011); Serhii Plokhy, Ukraine and Russia: Representations of the Past (Toronto, 2008); Hans Rogger, National Consciousness in Eighteenth-Century Russia (Cambridge, MA, 1960); Barbara Skinner, The Western Front of the Eastern Church: Uniate and Orthodox Conflict in Eighteenth-Century Poland, Ukraine, Belarus, and Russia (DeKalb, IL, 2009); Yuri Slezkine, Naturalists Versus Nations: Eighteenth-Century Scholars Confront Ethnic Diversity, Representations 47 (Summer 1994): 170—195; Sergei M. Soloviev, History of Russia, vol. 46, The Rule of Catherine the Great: Turkey and Poland, 1768—1770, trans. Daniel L. Schlafly Jr. (Gulf Breeze, FL, 1994); Vera Tolz, Russia, Inventing the Nation (New York, 2001); Андрей

Зорин, Кормя двуглавого орла... Русская литература и государственная идеология в России в последней трети XVIII — первой трети XIX века (Москва, 2001).

Глава 5: Польський виклик

Serhiy Bilenky, Romantic Nationalism in Eastern Europe: Russian, Polish, and Ukrainian Political Imaginations (Stanford, CA, 2012); John P. LeDonne, The Russian Empire and the World, 1700—1917: The Geopolitics of Expansion and Containment (Oxford, 1996); Dominic Lieven, Russia against Napoleon: The True Story of the Campaigns of War and Peace (London, 2009); Alexei Miller, 'Official Nationality'? A Reassessment of Count Sergei Uvarov's Triad in the Context of Nationalism Politics, там же, The Romanov Empire and Nationalism: Essays on the Methodology of Historical Research (New York, 2006), 139—160; той самий, История понятия «нация» в России, Отечественные записки 1 (2012), http://www.strana-oz.ru/2012/1/istoriya-ponyatiya-naciya-v-rossii; М. Полиевктов, Николай I: Биорафия и обзор царствования (Москва, 1918); Piotr S. Wandycz, The Lands of Partitioned Poland, 1795—1918 (Seattle, 1975); Андрей Зорин, Заветная триада: Меморандум С. С. Уварова 1832 года и возникновение доктрины «православие — самодержавие — народность», той самий, Кормя двуглавого орла...: Русская литература и государственная идеология в России в последней трети XVIII — первой трети XIX века (Москва, 2001), 337—370.

Глава 6. Змагання за прикордонні землі

Serhiy Bilenky, Romantic Nationalism in Eastern Europe: Russian, Polish, and Ukrainian Political Imaginations (Stanford, CA, 2012); Инна Булкина, Политика Николая I в Юго-Западном крае и учреждение Университета Св. Владимира, Труды по русской и славянской филологии. Литературоведение 7 н. с. (Тарту, 1999); Wasyl Lencyk, The Eastern Catholic Church and Czar Nicholas I (New York, 1966); Alexei Miller, 'Official Nationality'? A Reassessment of Count Sergei Uvarov's Triad in the Context of Nationalism Politics, там же, The Romanov Empire and Nationalism: Essays on the Methodology of Historical Research (New York, 2006), 139—160; той самий, История понятия «нация» в России, Отечественные записки 1 (2012), www.strana-oz.ru/2012/1/istoriya-ponyatiya-naciya-v-rossii; Marian Radwan, Carat wobec Kościoła greckokatolickiego w zaborze rosyjskim, 1796—1839 (Lublin, 2004); Алексей Толочко, Киевская Русь и Малороссия в XIX веке (Киев, 2012); Stephen Velychenko, National History as Cultural Process: A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian, and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914 (Edmonton, 1992), 97—110; Андрей Зорин, Заветная триада: Меморандум С. С. Уварова 1832 года и возникновение триады «праославие— самодержавие — народность», той самий, Кормя двуглавого орла... Русская литература и государственная идеология в России в последней трети XVIII — первой трети XIX века (Москва, 2001), 337—370.

Глава 7. Поява України

Olga Andriewsky, The Russian-Ukrainian Discourse and the Failure of the «Little Russian Solution», 1782—1917, in Culture, Nation, and Identity: The Ukrainian-Russian

Encounter (1600—1945), ред. Andreas Kappeler, Zenon E. Kohut, Frank E. Sysyn, and Mark von Hagen (Edmonton, 2003), 182—214; Serhiy Bilenky, Romantic Nationalism in Eastern Europe: Russian, Polish, and Ukrainian Political Imaginations (Stanford, CA, 2012); Alexei Miller, The Ukrainian Question: The Russian Empire and Nationalism in the Nineteenth Century (New York, 2003); Orest Pelech, The History of the St. Cyril and Methodius Brotherhood Reexamined, in Synopsis: A Collection of Essays in Honour of Zenon E. Kohut, ed. Serhii Plokhy and Frank Sysyn (Edmonton, 2005), 335—344; Thomas M. Prymak, Mykola Kostomarov: A Biography (Toronto, 1996); David Saunders, Mykola Kostomarov (1817—1885) and the Creation of a Ukrainian Ethnic Identity, Slavonica 7, no. 1 (2001): 7—24; Андрей Тесля, «Славянский вопрос» в публицистике М. П. Погодина, 1830—1850-х гг., Социологическое обозрение 13, no. 1 (2014): 117—138; Алексей Толочко, Киевская Руси и Малороссия в XIX веке (Киев, 2012); П. А. Заенчковский, Кирило-Мефодиевское общество (1846—1847) (Москва, 1959).

Глава 8. Велика, Мала та Біла

Михаил Долбилов, Русский край, чужая вера: Этноконфессиональная политика в Литве и Белоруссии при Александре II (Москва, 2010); Александр Дуличенко, Введение в славянскую филологию (Москва, 2014); Orlando Figes, The Crimean War: A History (New York, 2012); Ефим Карский, Белоруссы, 3 тома. (Москва, 1955—1956); Alexei Miller, The Ukrainian Question: The Russian Empire and Nationalism in the Nineteenth Century (New York, 2003); V. Petronis, Constructing Lithuania: Ethnic Mapping in Tsarist Russia, ca. 1800—1914 (Stockholm, 2007); Steven Seegel, Mapping Europe's Borderlands: Russian Cartography in the Age of Empire (Chicago, 2012); Darius Staliunas, Making Russians: Meaning and Practice of Russification in Lithuania and Belarus After 1863 (New York, 2007); П. В. Терешкович, Этническая история Беларуси XIX — начала XX вв. в контексте Центрально-Восточной Европы (Минск, 2004).

Глава 9. Вбити мову

Andrii Danylenko, The Ukrainian Bible and the Valuev Circular of July 18, 1863, Acta Slavica Iaponica 28 (2010): 1—21; Михаил Долбилов, Русский край, чужая вера: Этноконфессиональная политика империи в Литве и Белоруссии при Александре II (Москва, 2010); Faith Hillis, Children of Rus': Right-Bank Ukraine and the Invention of a Russian Nation (Ithaca, NY, 2013); John-Paul Himka, Religion and Nationality in Western Ukraine: The Greek Catholic Church and the Ruthenian National Movement in Galicia, 1867—1900 (Montreal, 1999); Alexei Miller, The Ukrainian Question: The Russian Empire and Nationalism in the Nineteenth Century (New York, 2003); Johannes Remy, The Valuev Circular and Censorship of Ukrainian Publications in the Russian Empire (1863—1876): Intention and Practice, Canadian Slavonic Papers 49, nos. 1—2 (2007): 87—110; David Saunders, Mikhail Katkov and Mykola Kostomarov: A Note on Petr A. Valuev's Anti-Ukrainian Edict of 1863, Harvard Ukrainian Studies 17, nos. 3—4 (1993): 365—383; той самий, Russia and Ukraine Under Alexander II: The Valuev Edict of 1863, International History Review 17, № 1 (1995): 23—50; той самий, Pan-Slavism in the Ukrainian National Movement from the 1840s to the 1870s, Journal of Ukrainian Studies 30, № 2 (Winter, 2005): 27—50; Anna Veronika Wendland, Die Russophilen in

Galizien: Ukrainische Konservative zwischen Österreich und Russland, 1848—1915 (Vienna, 2001).

Глава 10. Народна пісня

Faith Hillis, Children of Rus': Right-Bank Ukraine and the Invention of a Russian Nation (Ithaca, NY, 2013); Oleh S. Ilnytzkyj, Modeling Culture in the Empire: Ukrainian Modernism and the Death of the All-Russian Idea, in Culture, Nation, and Identity: The Ukrainian-Russian Encounter (1600—1945), ed. Andreas Kappeler, Zenon E. Kohut, Frank E. Sysyn, and Mark von Hagen (Edmonton, 2003), 298—324; Д. А. Коцюбинский, Русский национализм в начале XX столетия: Рождение и гибель идеологии Всероссийского національного союза (Москва, 2001); И. В. Омельянчук, Численность Союза русского народа в 1907—1914 гг. в правобережных украинских губерниях, Белоруссия и Украина: История и культура. Ежегодник 2005/2006 (Москва, 2008), 145—164; Richard Pipes, Peter Struve and Ukrainian Nationalism, special issue of Harvard Ukrainian Studies 3/4, Part 2, Eucharisterion: Essays Presented to Omeljan Pritsak on His Sixtieth Birthday by His Colleagues and Students (1979—80): 675—683; Serhii Plokhy, Unmaking Imperial Russia: Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History (Toronto, 2005); George Y. Shevelov, The Ukrainian Language in the First Half of the Twentieth Century (1900—1941): Its State and Status (Cambridge, MA, 1989); Theodore R. Weeks, Nation and State in Late Imperial Russia: Nationalism and Russification on the Western Frontier, 1863—1914 (DeKalb, IL, 1996).

Глава 11. Падіння монархії

А. Ю. Бахтурина, Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны (Москва, 2000); А. А. Бобров, От Волыни до Подыни: Легендарный Брусиловский прорыв (Москва и Берлин, 2014); Faith Hillis, Making and Breaking the Russian Empire: The Case of Kiev's Shul'gin Family, in Imperiale Biographien: Elitekarrieren im Habsburger, Russischen und Osmanischen Vielvölkerreich (1850—1918), ред. Malte Rolf and Tim Buchen (Munich, 2015), 178—198; Е. Кетола, Революция 1917 года и обретение Финляндией независимости: Два взгляда на проблему, Отечественная история, № 6 (1993); Eric Lohr, Nationalizing the Russian Empire: The Campaign Against Enemy Aliens During World War I (Cambridge, MA, 2003); 361. Отречение Николая II: Воспоминания очевидцев (Москва, 1990); Alexander Victor Prusin, Nationalizing a Borderland: War, Ethnicity and Anti-Jewish Violence in East Galicia, 1914—1920 (Tuscaloosa, AL, 2005); Василий Шульгин, Тени, которые проходят (Санкт-Петербург, 2012); Anna Veronika Wendland, Die Russophilen in Galizien: Ukrainische Konservative zwischen Österreich und Russland, 1848—1915 (Vienna, 2001).

Глава 12. Російська революція

Jörg Brechtefeld, Mitteleuropa and German Politics: 1848 to the Present (London, 1996); Михайло Грушевський, На порозі нової України: Статті і джерельні матеріали (New York, 1992); Richard Pipes, The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism, 1917—1923, rev. ed. (Cambridge, MA, 1997); Anna Procyk, Russian

Nationalism and Ukraine: The Nationality Policy of the Volunteer Army During the Civil War (Edmonton, 1995); Per Anders Rudling, The Rise and Fall of Belarusian Nationalism, 1906—1931 (Pittsburgh, PA, 2015); Василий Шульгин, Против насильственной украинизации Южной Руси, Киевлянин, 1917; той самий, Тени, которые проходят (Санкт-Петербург, 2012); Timothy Snyder, The Red Prince: The Secret Lives of a Habsburg Archduke (New York, 2008); Nicholas P. Vakar, Belorussia: The Making of a Nation: A Case Study (Cambridge, MA, 1956).

Глава 13. Перемога Леніна

Francine Hirsch, Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union (Ithaca, NY, 2005); Владимир Ленин, Полное собрание сочинений, 5-е изд. (Москва, 1967), томы 39, 44, 45; Iwan Majstrenko, Borot'bism: A Chapter in the History of Ukrainian Communism (New York, 1954); там же, Історія мого покоління: Спогади учасника революційних подій в Україні (Edmonton, 1985); Terry Martin, The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923—1939 (Ithaca, NY, 2001); той самий, An Affirmative Action Empire: The Soviet Union as the Highest Form of Imperialism, in A State of Nations: Empire and Nation-Making in the Age of Lenin and Stalin, ed. Ronald Grigor Sunny and Terry Martin (Oxford, 2001), 67—92; Richard Pipes, The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism, 1917—1923, rev. ed. (Cambridge, MA, 1997); Liliana Riga, The Bolsheviks and the Russian Empire (New York, 2012); Vasyl Shakhrai and Serhii Mazlakh, On the Current Situation in the Ukraine, ed. Peter J. Potichnyj (Ann Arbor, MI, 1970); Yuri Slezkine, The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism, Slavic Review 53, no. 2 (1994): 414—452; Иосиф Сталин, Статьи и речи об Украине (Москва, 1936); Ronald Suny, The Revenge of the Past: Nationalism, Revolution, and the Collapse of the Soviet Union (Stanford, CA, 1993); той самий, The Making of the Georgian Nation (Bloomington, IN, 1994).

Глава 14. Націонал-комунізм

David Brandenberger, National Bolshevism: Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity, 1931—1956 (Cambridge, MA, 2002); Francine Hirsch, Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union (Ithaca, NY, 2005); Mykola Khvylovy, The Cultural Renaissance in Ukraine: Polemical Pamphlets, 1925—1926, ред. та перекл. Мирослава Шкандрія (Edmonton, 1986); James E. Mace, Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918—1933 (Cambridge, MA, 1983); Terry Martin, The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1921—1939 (Ithaca, NY, 2001); Василий Шульгин, Три столицы: Путешествие в красную Россию (Берлин, 1927); Ronald Grigor Suny and Terry Martin, eds., A State of Nations: Empire and Nation-Making in the Age of Lenin and Stalin (Oxford, 2001); Per Anders Rudling, The Rise and Fall of Belarusian Nationalism, 1906—1931 (Pittsburgh, PA, 2015); Nicholas P. Vakar, Belorussia: The Making of a Nation: A Case Study (Cambridge, MA, 1956); Stephen Velychenko, Painting Imperialism and Nationalism Red: The Ukrainian Marxist Critique of Russian Communist Rule in Ukraine, 1918—1925 (Toronto, 2015).

Глава 15. Повернення Росії

David Brandenberger, National Bolshevism: Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity, 1931—1956 (Cambridge, MA, 2002); idem, «Stalin's Populism and the Accidental Creation of Russian National Identity,» Nationalities Papers 38, no. 5 (2010): 723—739; David Brandenberger and Mikhail V. Zelenov, Stalin's Answer to the National Question: A Case Study on the Editing of the 1938 Short Course, Slavic Review 73, № 4 (2014): 859—880; Виктор Б. Деннигхаус, В тени «більшого брата»: Западные национальные меньшинства в СССР, 1937—38 гг. (Москва, 2011); Георгий Димитров, Дневник (София, 1997); Francine Hirsch, Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union (Ithaca, NY, 2005); Geoffrey A. Hosking, Rulers and Victims: The Russians in the Soviet Union (Cambridge, MA: 2006); Terry Martin, The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1921—1939 (Ithaca, NY, 2001); Андрей Минин, Минин и Пожарский: История создания оперы Булгаковым, http://a-minin.ru/minin-i-pozharskiy-istoriya-sozdaniya-op; Donald Ostrowski, Alexander Nevskii's 'Battle on the Ice': The Creation of a Legend, Russian History / Histoire russe 33, №№ 2—3—4 (Summer-Fall-Winter 2006): 309—312; Бенедикт Сарнов, Сталин и писатели, том 1 (Москва, 2007); Писатели под колпаком у чекистов: Архив Александра Яковлева, www.alexanderyakovlev.org/almanah/inside/almanah-doc/58255; И. В. Сталин, О статье Энгельса «Внешняя политика русского царизма», Большевик, № 9 (травень 1931): 1—5; той самий, Сочинения, том 13 (Москва, 1951); той самий, Сочинения, том 18 (Тверь, 2006), 111—112; той самий, Статьи и речи об Украине (Москва, 1935; перевид. 2013); Судьба бурятской девочки Гели Маркизовой— знаменитый снимок со Сталиным и... потеря родителей, фамилии, РИА Сибирь, 5 лютого, 2006; Александр Вдовин, Русские в XX веке: Факты, события, люди (Москва, 2004); Б. Волин, Великий русский народ, Большевик, № 9 (1938): 32—38.

Глава 16. Велика Вітчизняна

David Brandenberger, National Bolshevism: Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity, 1931—1956 (Cambridge, MA, 2002); В. Н. Черепица, Гродненский исторический калейдоскоп: Глава 6. —6.3. Мобилизационные мероприяти белорусских партизан на Гродненщине в 1943—1944 годах, Западная Русь, 20 серпня, 2015; Оля Гнатюк, Відвага і страх (Київ, 2015); Янка Купала, Збор твораў, 7 томів, том 7, Вершы: Переклады 1918—1942 (Минск, 1974); С. В. Михалков, Сталин гимн одобрил, Огонек, № 10, 5—11 березня, 2007; Roger Moorhouse, The Devil's Alliance: Hitler's Pact with Stalin, 1931—1941 (New York, 2014); Nazi-Soviet Relations, 1939—1941: Documents from the Archives of the German Foreign Office, ed. Raymond James Sontag and James Stuart Beddie (Washington, DC, 1948); Serhii Plokhy, The Call of Blood: Government Propaganda and Public Response to the Soviet Entry into World War II, Cahiers du monde russe 52, nos. 2—3 (2011): 293—320; Речь по радио председателя Совета народных комиссаров СССР тов. В. М. Молотова, Правда, 18 вересня, 1939; Владимир Шевченко, Священная война — эхо двух эпох, Независимая газета, 8 травня, 1998; той самий, Опровержение, Независимая газета, 5 липня, 2000; Timothy Snyder, Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin (New York, 2010); Иосиф Сталин, О Великой Отечественной войне совет-

ского народа (Москва, 1948); Serhy Yekelchyk, Stalin's Empire of Memory: Russian-Ukrainian Relations in the Soviet Historical Imagination (Toronto, 2014); «За русский народ!» Приём в Кремле в честь командующих войсками Красной армии 24 мая 1945 года, Наука и жизнь, № 5 (2005).

Глава 17. Радянський народ

Wayne Allensworth, The Russian Question: Nationalism, Modernization, and Post-Communist Russia (Lanham, MD, 1998); Александр Байгушев, Русская партия внутри КПСС (Москва, 2005); David Brandenberger, National Bolshevism: Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity, 1931—1956 (Cambridge, MA, 2002); Yitzhak M. Brudny, Reinventing Russia: Russian Nationalism and the Soviet State, 1953—1991 (Cambridge, MA, 2000); Stephen Carter, Russian Nationalism: Yesterday, Today, Tomorrow (New York, 1990); Ariel Cohen, Russian Imperialism: Development and Crisis (Westport, CT, 1996); Michael Confino, Solzhenitsyn, the West, and the New Russian Nationalism, Journal of Contemporary History 26, no 3—4 (1991): 611—636; Simon Cosgrove, Russian Nationalism and the Politics of Soviet Literature: The Case of Nash Sovremennik 1981—91 (New York, 2004); Nathaniel Davies, A Long Road to Church: A Contemporary History of Russian Orthodoxy, 2-ге видання (Boulder, 2003); John Dunlop, The Faces of Contemporary Russian Nationalism (Princeton, NJ, 1983); Ivan Dzyuba, Internationalism or Russification? A Study in the Soviet Nationalities Problem, ред. M. Davies, 2-ге видання (London, 1970); Кучкар Хазанаров, Решение национально-языковой проблемы в СССР (Москва, 1982); David Marples, Belarus: A Denationalised Nation (Amsterdam, 1999); Тацьяна Мікуліч, Мова і этнічная самасвядомасць (Минск, 1996); Николай Митрохин, Русская партия: Движение русских народов в СССР, 1953—1985 (Москва, 2003); Roman Solchanyk, Politics and the National Question in the Post-Shelest Period, in Ukraine After Shelest, ed. Bohdan Krawchenko (Edmonton, 1983), 1—29; «Советский народ», Большая советская энциклопедия (Москва, 1970), с. в.; Roman Szporluk, Russia, Ukraine, and the Breakup of the Soviet Union (Stanford, CA, 2001), 122—124; Theses on the Three-Hundredth Anniversary of the Reunion of Ukraine and Russia, in Towards an Intellectual History of Ukraine, ed. Ralph Lindheim and George S. N. Luckyj (Toronto, 1996), 303—304; Vera Tolz, Russia, Inventing the Nation (London, 2001); Nicholas Vakar, Belorussia: The Making of a Nation (Cambridge, MA, 1956); Serhy Yekelchyk, Stalin's Empire of Memory: Russian-Ukrainian Relations in the Soviet Historical Imagination (Toronto, 2014); Vladislav Zubok, Zhivago's Children: The Last Russian Intelligentsia (Cambridge, MA, 2011).

Глава 18. Червоний стяг додолу

Mark R. Beissinger, Nationalist Mobilization and the Collapse of the Soviet State (Cambridge, 2002); George W. Breslauer and Catherine Dale, Boris Yel'tsin and the Invention of a Russian Nation-State, Post-Soviet Affairs 13, № 4 (1997): 303—332; Timothy Colton, Yeltsin: A Life (New York, 2008); Е. Н. Данилова, Изменения в социальных идентификациях россиян, Социологический журнал, №№ 3—4 (2000); Mark Harrison, Soviet Economic Growth Since 1928: The Alternative Statistics of G. I. Khanin, Europe-Asia Studies 45, no. 1 (1993): 141—167; David D. Laitin, Identity in Formation: The Russian-Speaking Populations in the New Abroad (Ithaca, NY, 1998);

Marlene Laruelle, In the Name of the Nation: Nationalism and Politics in Contemporary Russia (New York, 2009); Marlene Laruelle, ed., Russian Nationalism and the National Reassertion of Russia (New York, 2009); Эмиль Паин, Имперский национализм (Возникновение, эволюция и политические перспективы в России), Общественные науки и современность, № 2 (2015): 54—71; Petr Panov, Nation-Building in Post-Soviet Russia: What Kind of Nationalism Is Produced by the Kremlin? Journal of Eurasian Studies 1, № 1 (2010): 85—94; Serhii Plokhy, The Last Empire: The Final Days of the Soviet Union (New York, 2014); Peter Rutland, The Presence of Absence: Ethnicity Policy in Russia, in Julia Newton and William Tompson, eds., Ideas and Leadership in Post-Soviet Russia (New York, 2010), 116—136; Александр Солженицын, Собрание сочинений, том 6, Архипелаг ГУЛАГ, части 5 и 6 (Москва, 2000); Roman Szporluk, Russia, Ukraine, and the Breakup of the Soviet Union (Stanford, 2000); Valery Tishkov, Ethnicity, Nationalism and Conflict in and after the Soviet Union: The Mind Aflame (London, 1996); Vera Tolz, Russia, Inventing the Nation (London, 2001); Українська Гельсинська Група, Країнам учасницям Белградської наради літа 1977 р., 15 лютого 1977 року, http://olexa.org.ua/ukr/helsinki/belgrad.htm; Edward W. Walker, Dissolution: Sovereignty and the Breakup of the Soviet Union (Lanham, MD, 2003).

Глава 19. Русский мир

Ronald D. Asmus, A Little War That Shook the World: Georgia, Russia and the Future of the West (New York, 2010); Анатолий Чубайс, Миссия России в XXI веке, Независимая газета, 1 жовтня 2003; Е. Н. Данилова, Изменения в социальных идентификациях россиян, Социологический журнал, №№ 3—4 (2000); М. Голованова и В. Шергин, Государственные символы России (Москва, 2003); Владимир Кабузан, Русские в мире: Динамика численности и расселения (1719—1989). Формирование этнических и политических границ русского народа (Санкт-Петербург, 1996); Лариса Кафтан, Почему Путин любит Деникина, Комсомольская правда, 25 июня, 2009; Pål Kolstø and Helge Blakkisrud, eds., The New Russian Nationalism: Imperialism, Ethnicity and Authoritarianism, 2000—2015 (Edinburgh, 2016); Mara Kozelsky, Religion and the Crisis in Ukraine, International Journal for the Study of the Christian Church 14, no. 3 (2014): 219—241; Marlene Laruelle, ed., Eurasianism and the European Far Right: Reshaping the Europe — Russia Relationship (Lanham, MD, 2015); Marlene Laruelle, The «Russian World»: Russia's Soft Power and Geopolitical Imagination (Washington, DC, 2015); Алексей Миллер, ред., Наследие империи и будущее России (Москва, 2008); Anastasia Nesvetailova, Russia and Belarus: The Quest for the Union; or Who Will Pay for Belarus's Path to Recovery? in Contemporary Belarus: Between Democracy and Dictatorship, ed. Elena A. Korosteleva, Colin W. Lawson, and Rosalind J. Marsh (London, 2003), 152—164; Эмиль Паин и Сергей Простаков, Многоликий русский национализм: Идейно-политические разновидности (2010—2014), Полис, № 4 (2014): 96—113; Hrihoriy Perepilitsa, Belarusian-Russian Integration and Its Impact on the Security of Ukraine, in Belarus at the Crossroads, ed. Sherman W. Garnett and Robert Legvold (Washington, DC, 1999), 81—1—3; Simon Pirani, Jonathan Stern, and Katja Yafimava, The Russo-Ukrainian Gas Dispute of January 2009: A Comprehensive Assessment (Oxford, February 2009); В. А. Тишков, Русский язык и русскоязычное население в странах СНГ и Балтики, www.mdn.ru/cntnt/blocksleft/menu_left/nacionalny/publikacii2/stati/va_tishkov4.html; Vera Tolz, Russia,

Inventing the Nation (London, 2001); Igor Torbakov, Emulating Global Big Brother: The Ideology of American Empire and Its Influence on Russia's Framing of Its Policies in the Post-Soviet Eurasia, Turkish Review of Eurasian Studies, no. 3 (2003): 41—72; Andrei P. Tsygankov, Russia's Foreign Policy: Change and Continuity in National Identity (Lanham, MD, 2006); Andrew Wilson, Ukraine's Orange Revolution (New Haven, CT, 2006).

Глава 20. Російська війна

Paul Goble, Russian Support for Putin's View that Russians and Ukrainians Are 'One People' Falling, Polls Show, Window on Eurasia, June 26, 2015, http://windowoneurasia2.blogspot.com/2015/06/russian-support-for-putins-view-that.html; Paul Roderick Gregory, Deconstructing Putin's Approval Ratings: One Thousand Casualties for Every Point, Forbes, June 8, 2015; Pavel Gubarev, Fakel Novorossii (St. Petersburg, 2015); Лукашенко: Считающие, что Белоруссия — часть русского мира — забудьте, Regnum, 29 січня 2015, http://regnum.ru /news/polit/1889647.html; Steven Lee Myers, The New Tsar: The Rise and Reign of Vladimir Putin (New York, 2015); Roland Oliphant and Tom Parfitt, Vladimir Putin Praises Russian Patriotism and Claims: Ukrainians and Russians Are One, Telegraph, March 18, 2015; Александр Проханов, Кто ты, Стрелок, Завтра, 20 листопада 2014, http://zavtra.ru/content/view/kto-tyi-strelok; Александр Проханов о событиях на Юго-Востоке Украины, Кавполит, 3 червня 2014, http://kavpolit.com/articles/aleksandr_prohanov_o_sobytijah_na_jugo_vostoke_ukr –5453; Александр Проханов об Украине, Новороссии и Путине, Большая политика, 6 жовтня 2014, https://www.youtube.com/watch?v=LsTwxmH_Fq8; Vladimir Putin, interview with Channel One of Russian TV and the Associated Press, September 4, 2013, http://kremlin.ru/news/19143; idem, Address of the President of the Russian Federation Vladimir Putin, March 18, 2014, http://en.kremlin.ru/events/president/news/20603; Путин рассказал зачем вернул Крым и спал Януковича, Молодой Петербург, 10 березня 2015, http://modny.spb.ru/articles/putinkrymnash; Rossiisko-ukrainskie otnosheniia v zerkale obshchestvenngo mneniia: sentiabr' 2015, Levada-Tsentr, May 10, 2015, www.levada.ru/old/05—10—2015/rossiisko-ukrainskie-otnosheniya-v-zerkale-obshchestvennogo-mneniya-sentyabr-2015; Русская церковь благословила ДНР на войну, Взгляд, 12 червня 2014, http://vz.ua/news/34390-russkaya-pravoslavnaya-tserkov-blagoslovila-dnr-na-voynu-gubarev; Christina Sterbenz, Putin Keeps Saying That Russians Ukrainians are the Same, Business Insider, June 21, 2015, www.businessinsider.com/putin-keeps-saying-ukrainians-and-russians-are-the-same-heres-the-main-reason-why-theyre-not-2015-6; Yuri Teper, Official Russian Identity Discourse in Light of the Annexation of Crimea: National or Imperial, Post-Soviet Affairs 32, no. 4 (2016): 378—396; Igor Torbakov, A Parting of Ways? The Kremlin Leadership and Russia's New-Generation National Thinkers, Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization 23, no. 4 (Fall 2015): 427—457; idem, Ukraine and Russia: Entangled Histories, Contested Identities, and a War of Narratives, in Revolution and War in Contemporary Ukraine: The Challenge of Change, ed. Olga Bertlsen (Stuttgart, 2016), 89—120; Andreas Umland, Eurasian Union vs. Fascist Eurasia, New Eastern Europe, November 19, 2015; Andrew Wilson, Ukraine Crisis: What It Means for the West (New Haven, CT, 2014), 118—143.

Зміст

Передмова 3

Частина I. Народження Росії 9
Глава 1. Московське царство 9
Глава 2. Третій Рим 24
Глава 3. Імперська нація 39

Частина II. Возз'єднання Русі 54
Глава 4. Освічена імператриця 54
Глава 5. Польський виклик 67
Глава 6. Змагання за прикордонні землі 82

Частина III. Триєдиний народ 97
Глава 7. Поява України 97
Глава 8. Велика, Мала та Біла 104
Глава 9. Вбити мову 117

Частина IV. Національна революція 131
Глава 10. Народна пісня 131
Глава 11. Падіння монархії 146
Глава 12. Російська революція 163

Частина V. Союз нерушимый 181
Глава 13. Перемога Леніна 181
Глава 14. Націонал-комунізм 194
Глава 15. Повернення Росії 208
Глава 16. Велика Вітчизняна 219
Глава 17. Радянський народ 234

Частина VI. Нова Росія 252
Глава 18. Червоний стяг додолу 252
Глава 19. «Русский мир» 267
Глава 20. Російська війна 280

Епілог 292
Подяки 296
Бібліографія 298

Науково-популярне видання

ПЛОХІЙ
Сергій Миколайович

ЗАГУБЛЕНЕ ЦАРСТВО
ІСТОРІЯ «РУССКОГО МИРА»
З 1470 РОКУ ДО СЬОГОДНІ

Переклад з англійської

Відповідальна за випуск
Л. Є. Красовицька

Підписано до друку 16.07.19. Формат 70×100 1/16.
Умов. друк. арк. 25,80. Облік.-вид. арк. 27,15.
Тираж 1000 прим. Замовлення №9-172

ТОВ «Бібколектор»
вул. Римарська, 21А, м. Харків, 61057
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 4933 від 13.07.2015

Надруковано з готових позитивів
у ТОВ «Видавництво Фоліо»
вул. Римарська, 21А, м. Харків, 61057
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 5244 від 09.11.2016

Плохій С.

П39 Загублене царство. Історія «Русского мира» з 1470 року до сьогодні/ Сергій Плохій; пер. з англ. В. Євменова, Є. Євменова; наук. ред. ч. I–IV С. Лунін; худож.-оформлювач М. Мендор. — Харків: Бібколектор, 2019. — 308 с.: іл.

ISBN 978-617-7013-98-2

Нова книжка С. Плохія стала відгуком професійного історика, одного із ведучих спеціалістів в галузі історіографії та історії Східної Європи, на російсько-український конфлікт, що розгорівся 2014 року.

Детально розглядаючи історію українського та російського народів, автор доводить, що коріння цього конфлікту заховано в самому процесі становлення Росії як держави. Та й саме піднесення як російської держави, так і російської нації, її великодержавний статус — все це трималося на Україні, якій треба було бути окремою, але невіддільною частиною Росії. Багато хто в Кремлі та за його межами у виході України з-під впливу Росії побачив атаку на саму Росію.

УДК 94(470+571)+94(477)

Сергій Плохій — професор кафедри історії ім. М. Грушевського й директор Українського наукового інституту Гарвардського університету, доктор історичних наук, випускник Дніпропетровського університету. Один з провідних спеціалістів у галузі історіографії, нової та новітньої історії Східної Європи. Автор книжок, що були удостоєні престижних нагород. Протягом кількох років (2003—2005) книжки Сергія Плохія ставали лауреатами премії Американської асоціації українських досліджень.

Нова книжка С. Плохія стала відгуком на російсько-український конфлікт, що розгорівся 2014 року. Детально розглядаючи історію українського та російського народів, автор доводить, що коріння цього конфлікту заховано в самому процесі становлення Росії як держави. Він стверджує: «На сьогодні Україна знаходиться в самому серці нового "російського питання". Через свої розміри, місце розташування, а особливо через свої історичні та культурні зв'язки з Росією Україна була, є і, ймовірно, лишатиметься ще деякий час ключовим елементом у сповідуваному російською елітою баченні власної ідентичності та власного призначення». Саме піднесення як російської держави, так і російської нації, її великодержавний статус — усе це трималося на Україні, якій треба було бути окремою, але невіддільною частиною Росії. Тому багато хто в Кремлі та за його межами у виході України з-під впливу Росії побачив замах на саму Росію.

ISBN 978-617-7013-98-2